

NƏCƏF MÜSEYİBLİ
ŞAMİL NƏCƏFOV

ZƏYƏMÇAY NEKROPOLU

"Elm və təhsil"
Bakı-2019

***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun Elmi Şurasının 2018-ci il 14 noyabr (11 №-li protokol)
tarixli qərarı ilə nəşr olunur.***

Rəyçilər: **Qoşqar Oruc oğlu Qoşqarlı**
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Qəhrəman Hüseyn oğlu Ağayev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

***Kitab AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
«Etnoarxeologiya» şöbəsində hazırlanmışdır.***

Nəcəf Ələsgər oğlu Müseyibli, Şamil Nadir oğlu Nəcəfov.
ZƏYƏMÇAY NEKROPOLU. Bakı: 2019, 424 səh.

Kitab Şəmkir rayonu ərazisindəki Son Tunc-İlk Dəmir dövrü (e.ə. II minilliyin ikinci yarısı-I minilliyin əvvəli) Zəyəmçay nekropolunda aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələrindən bəhs edir. Nekropolda qazıntılar 2003-cü ildə Bakı-Tiflis-Ceyhan neft və Cənubi Qafqaz qaz kəmərlərinin çəkilişi ilə əlaqədar kəmərlərin marşrutundakı arxeoloji abidələrin təxirəsalınmadan öyrənilməsi proqramına uyğun olaraq aparılmışdır. Zəyəmçay nekropolu Zəyəm çayının sağ sahilində yerləşir. Nekropolda üç qəbir tipinə rast gəlinir: kurqanlar, torpaq qəbirlər və daş örtüklü qəbirlər. Bir sıra fərqli, lokal dəfn adətlərinə malik olan Zəyəmçay nekropolunun qəbirləri Azərbaycanın digər həmdövr qəbir abidələrindən quruluş və xarakterinə görə seçilsələr də arxeoloji materiallarının xüsusiyyətləri baxımından eyniyyət təşkil edirlər. Qazıntılar zamanı nekropolda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid zəngin, maraqlı artefaktlar aşkar edilmiş, dəfn adətləri izlənilmişdir.

Kitab arxeoloqlar, etnoqraflar, antropoloqlar, ali məktəblərin tarix fakültələrinin tələbələri və müəllimləri, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-8305-2-1

© «Elm və təhsil», 2019

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	4
I FƏSİL. ZƏYƏMÇAY HÖVZƏSİNİN TƏBİİ-COĞRAFI ŞƏRAİTİ VƏ SON TUNC-İLK DƏMİR DÖVRÜ QƏBİR ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ	6
1.1. Hövzənin təbii-coğrafi şəraiti	6
1.2. Zəyəmçay hövzəsinin son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələrinin öyrənilmə tarixi	8
II FƏSİL. ZƏYƏMÇAY NEKROPOLUNUN ARXEOLÖJİ QAZINTISI	16
2.1. Abidənin ümumi səciyyəsi.....	16
2.2. Zəyəmçay nekropolunun qəbir tipləri.....	21
2.2.1. Kurqanlar	21
2.2.2. Torpaq qəbirlər	27
2.2.3. Daş örtüklü qəbirlər	40
III FƏSİL. ARXEOLÖJİ MATERİALLARIN TƏHLİLİ.....	64
3.1. Keramika məmulatı.....	64
3.2. Silahlar.....	76
3.3. Bəzək əşyaları.....	80
IV FƏSİL. ZƏYƏMÇAY NEKROPOLU QƏBİRLƏRİNİN XRONOLOGİYASI	96
V FƏSİL. DƏFN ADƏTLƏRİ.....	107
NƏTİCƏ	129
ЗЕЯМЧАЙСКИЙ НЕКРОПОЛЬ.....	133
THE ZAYAMCHAY NECROPOLIS	169
İXTİSARLARIN SİYAHISI	201
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	203
ƏLAVƏLƏR	219
İLLÜSTRASIYALAR	234

GİRİŞ

Son Tunc-İlk Dəmir dövrünün (e.ə. II minilliyin ikinci yarısı – I minilliyin əvvəli) maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan, inzibati baxımdan Gədəbəy, Tovuz, Şəmkir rayonlarının ərazisindən keçən və Kür çayının sağ qolu olan Zəyəm çayının hövzəsi Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin meydana çıxdığı və təkamül tapdığı coğrafi ərazilərdəndir.

Zəyəmçay hövzəsində Tunc dövrünün axırlarına və Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid qəbir abidələrindən tapılmış zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları həmin dövrdə bu ərazidə yaşamış əhəlinin maddi mədəniyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərir. Əldə edilmiş materiallar onları istehsal etmiş insanların həyat tərzini, təsərrüfatını, sənətkarlığını, ibtidai dini təsəvvürlərini və s. fəaliyyət sahələrini öyrənmək üçün əsas və əvəzedilməz mənbələrdir.

Zəyəmçay hövzəsində arxeoloji abidələrin öyrənilməsinə Azərbaycanın qərb bölgəsində müəyyən tarixi dövrü əhatə edən qədim qəbir abidələrinin tədqiqi ilə başlanmışdır. Geniş tarixi dövrü əhatə etməsi, qəbir tiplərinin müxtəlifliyi və arxeoloji materialların rəngarəngliyi Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrinə tədqiqatçıların diqqətini get-gedə daha çox cəlb etmişdir. Zəyəmçay hövzəsində ilk arxeoloji qazıntıların aparılmasından bu günədək xeyli zaman keçmişdir. Uzun zaman bu hövzədə arxeoloji qazıntılar aparılmış, yüzlərlə qəbir abidəsi öyrənilmişdir.

Qeyd olunan ərazidə arxeoloji qazıntıların ən son, lakin böyük miqyaslı mərhələsi 2003-cü ildə BTC və CQBK layihələrinin reallaşması ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə respublikalarının ərazisindən keçərək Xəzər neftini və təbii qazını Aralıq dənizinə çıxaran BTC neft və CQBK qaz kəmərlərinin çəkilişi ilə bağlı Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar böyük elmi uğurlar sayıla bilər. Bu proqram daxilində Zəyəmçay hövzəsini də əhatə edən arxeoloji qazıntılar hövzənin qəbir abidələrinin və yaşayış yerlərinin sayını artırmaqla yanaşı, mühüm elmi nəticələr və yeni faktların üzə çıxarılmasına yol açdı. Arxeoloji qazıntılar aparən ekspedisiya

Zəyəmçay nekropolunun qazıntısı ilə yanaşı, hövzədə bir neçə kurqan və ümumi sahəsi 7 hektara yaxın olan şərq-qərb istiqamətində uzanan, yerli əhalinin «Yataq rəməsi» və ya «Sarı rəm» adlandırdığı alçaq, yastı təpənin üstündə yerləşən Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid olan yaşayış yerini aşkar etmişdir. Kitabda qeyd edilən abidələrdən tapılmış arxeoloji materiallar yenidən nəzərdən keçirilərək, qonşu rayonların analoji materialları ilə müqayisəli şəkildə şərh olunmuşdur.

Azərbaycanın qərb bölgələrində, Cənubi Gürcüstanda və indiki Ermənistanın şimalında Son Tunc-İlk Dəmir dövrü üçün səciyyəvi olan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin yayılması onun özündən əvvəlki mədəniyyətlərlə bağlılığı, inkişafı və s. bu kimi problemlərə aydınlıq gətirilməsi üçün Zəyəmçay hövzəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin hərtərəfli araşdırılması xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Zəyəmçay nekropolunun Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələri zəngin bir tarixi dövrün yadigarlarıdır. Sosial-iqtisadi, mədəni tariximizin öyrənilməsi baxımından olduqca maraqlı olan bu qəbir abidələri eyni zamanda cəmiyyətin həyatında baş verən köklü prosesləri də ardıcılıqla izləməyə imkan verir.

Azərbaycanın qərb bölgəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin – onların tipinin, xronoloji çərçivəsinin və dəfn adətlərinin öyrənilməsinə Zəyəmçay nekropolunun qazıntısı ilə əlaqədar olaraq elmi maraq çox artmışdır. Buna görə mövzunun əhatə etdiyi məsələlər bu gün arxeoloqlar, etnoqraflar və s. tədqiqatçılar üçün çox aktual problem sayılır.

Kitabda e.ə. II minilliyin ikinci yarısı–I minilliyin əvvəllərinə aid Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrinin tipoloji təsnifatı verilmiş, aşkara çıxarılmış çoxsaylı keramika məmulatı, silahlar və bəzək əşyaları təhlil edilmiş, dəfn adətlərinin xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

I FƏSİL

ZƏYƏMÇAY HÖVZƏSİNİN TƏBİİ – COĞRAFI ŞƏRAİTİ VƏ SON TUNC-İLK DƏMİR DÖVRÜ QƏBİR ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ

1.1. Hövzənin təbii-coğrafi şəraiti

Öyrənilən ərazi Zəyəmçay hövzəsini əhatə edir. Kürün sağ qolu olan Zəyəm çayı inzibati baxımdan Gədəbəy, Tovuz və Şəmkir rayonlarının ərazisinə düşür. Uzunluğu 90 km, hövzəsinin sahəsi 942 km² olan Zəyəm çayı öz başlanğıcını Şahdağ silsiləsinin şimal yamacından (2020 m hündürlükdən) götürür. Şəkərbəy və Çətindərə çaylarının birləşməsindən əmələ gələn Zəyəm çayı əsasən yağış və yeraltı sularla qidalanır. Qeyd edək ki, Zəyəm adlı ikinci çay respublikamızın Böyük Qafqaz təbii vilayətinin ərazisində axır.

Tədqiqatlar sübut edir ki, öyrənilən ərazinin tarixi coğrafiyasında və təbii şəraitində əsaslı təbəddülat baş verməmişdir [Nəcəfov, 2009, s. 42]. Hövzənin relyef, landşaft quruluşunda heç bir qalxma və qabarma prosesləri mövcud olmamış, temperatur və yağıntılar müəyyən hədd daxilində tərəddüd etmələri ilə səciyyələnmişdir [Белуев и др., 1988, с. 70-71]. Ümumiyyətlə, tədqiq olunan dövr Holosenin sonuncu, dördüncü dövrü (Subboreal və ya Subatlantika dövrü) daha çox antropogen amilin təbiət proseslərinə və relyef dəyişmələrinə təsirinin aktivləşməsi ilə xarakterizə olunur [Белуев, 1994]. Bu tarixi-coğrafi dövrdə yağıntıların artması ilə bağlı olaraq meşə zolaqları (əsasən tuqay meşələri) və şirəli otlaqlar genişlənmişdir. Bu da yaylaq maldarlığının ön plana keçməsi, bu təsərrüfatla məşğul olan əhalinin düzən, dağətəyi və dağlıq bölgələrdə sıx məskunlaşaraq burada bir neçə əsr ərzində davamlı olaraq həyat sürmələrinə şərait yaratmışdır [Əliyev, 2006, s. 59]. Kiçik iqlim dəyişikliyi nəzərə almasaq temperatur nisbətən yüksəlmiş rütubətləşmə çoxalmış, bəzən bu piklər üst-üstə düşmüşdür [Белуев и др., 1988, с. 70-71; Белуев, 1994, с. 33-34, 38].

Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, digər regionlarda olduğu kimi Holosenin dördüncü dövründə Zəyəmçay hövzəsində də, onun ərazi və relyef quruluşunda, iqlim şəraitində

heç bir ciddi dəyişiklik olmamışdır. Ən mühüm dəyişiklik hövzənin meşə örtüyünün azalmasında özünü göstərir [*Nəcəfov, 2009, s. 43*].

Zəyəmçay hövzəsi üç əsas zonaya bölünür: dağlıq, dağətəyi və düzənlik.

Dağlıq zona Şahdağ silsiləsinin bir neçə qollarından ibarətdir. Dağətəyi zona isə şimal-şərq və şərq-qərb istiqamətində uzanan yastı təpələrdən ibarətdir. Bu təpələrin arasında yerli əhalinin əkin sahələrinə rast gəlinir.

Düzənlik zona Kür çayına doğru uzanan kiçik bir zolaqdan ibarətdir [*Xəlilov, 1959, s. 6-7*].

Zəyəmçay hövzəsinin dağlıq zonasında dağ-meşə və dağ-çəmən torpaqları, dağətəyi zonasında yarımşəhra və çöl bitkiləri yerləşən boz və şabalıdı torpaqlar, düzənlik zonada boz-qonur və qaratorpaqlar yayılmışdır. Meşə və kolluqlar azlıq təşkil edir [*Xəlilov, 1959, s. 6-7*].

Zəyəmçayın mənbəyi hesab olunan Murovdağ və Şahdağın şimal yamaqları çoxlu miqdarda faydalı qazıntıların mərkəzləşdiyi hissədir. Bu ərazidə az qiymətli dekorativ daşlar - əqiq, opal, yaşma, araqonit, büllur, xalsedon və s. tapılmışdır [*Xəlilov, 1959, s. 7*]. Zəyəmçayın yuxarı axarında, sol sahilində zəngin ehtiyatlara malik Gədəbəy mis yataqları yerləşir. Şübhəsiz ki, bu yataqlar vaxtilə Zəyəmçay hövzəsi əhalisinin misə olan ehtiyacını da ödəmişdir [*Nəcəfov, 2009, s. 43*]. Tunc dövrünə aid mis və tunc əşyaların hazırlanması üçün lazım olan xammalın Gədəbəy rayonundan qonşu ərazilərə yayılması artıq tədqiqatlarda sübut olunmuşdur [*Nərimanov, 1958, s. 9*].

Zəyəmçay hövzəsinin iqlimi də bütün ərazidə eyni deyildir. Düzənlik zonaya nisbətən dağlıq və dağətəyi zonada iqlim daha çox yağıntılıdır.

Əlverişli təbii-coğrafi şərait, mülayim iqlim, flora və fauna aləminin zənginliyi, çəmənliklər və su ehtiyatı – bütün bu qeyd etdiklərimiz Zəyəmçay hövzəsində ən qədim dövrlərdən insanların məskunlaşmasını şərtləndirən amillərdən olmuşdur.

1.2. Zəyəmçay hövzəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin öyrənilmə tarixi

Zəyəmçay hövzəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin öyrənilməsinə Azərbaycanın qərb bölgəsinin qədim abidələrinin arxeoloji tədqiqi işi ilə bağlı olaraq XIX əsrin sonlarından başlanılmışdır. Qeyd etməliyik ki, konkret şəkildə olmasa da, Azərbaycanın bu ərazisinin arxeoloji abidələri haqqında ilk məlumatlar məhz həmin dövrə təsadüf edir.

Zəyəmçay hövzəsinin arxeoloji abidələri haqqında ilk məlumatların üzə çıxması Gədəbəydə və Qalakənddə alman Simens qardaşlarının misəritmə zavodlarının inşası ilə bağlı olmuşdur. İlk arxeoloji materiallar torpaq işləri görülmə zaman təsadüfi olaraq aşkar edilmişdir.

Qeyd edək ki, alman «Simens qardaşları» firması bu ərazidə fəaliyyət göstərdiyi müddətdə - 1865-1906-cı illərdə müxtəlif arxeoloji qazıntıları da maliyyələşdirmişdir [*Nagel, Ştrommenger, 1999, s. 217*].

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi-mədəniyyət qalıqları və nadir tapıntılar həvəskarlar arasında qədim abidələrə marağı artırırdı. Belə həvəskar arxeoloqlardan biri olan Valdemar Belk tapıntılarla daha dərindən maraqlanırdı və zavodun direktorundan mis yataqları ətrafında qazıntılar aparılması üçün razılıq alır. Simensin Gədəbəy və Qalakənd zavodlarında kimyaçı və elektrik mühəndisi işləyən V.Belk bir müddət əvvəl Göygöl (keçmiş Yelenendorf) yaxınlığında dəfələrlə novlu daş baltaların tapılması xəbərini eşidib oraya getmiş və qısa müddətdə belə baltalardan üçünü tapmışdır [*Nərimanov, 1958, s. 11*]. Qazıntı sahəsində müəyyən təcrübə toplayan V.Belk 1888-1891-ci illərdə mis yataqları ətrafında 300-dən çox qəbir abidəsi qazmışdır. Qəbirlərdən əldə edilən materiallar Almanıyanın Hamburq və Münhen muzeylərində göndərilir. Bu materialların cüzi hissəsi R.Virxovun «Über die kulturgeschichtliche Stellung des Kaukasus» əsərindən və V.Belkin R.Virxovla birlikdə yazdıqları və alman etnoqrafik məcmuəsində («Zeitschrift für ethnologie verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie Ethnologie und Urgeschichte») çap olunmuş məqalələrindən məlumdur [*Xəlilov, 1959, s. 8*]. Beləliklə, Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrinin öyrənilməsi işində də böyük elmi

əhəmiyyət kəsb edən çoxlu maddi mədəniyyət nümunələri uzun müddət qaranlıq qalmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri də qeyri-qanuni qazıntılar aparmış həvəskar arxeoloq V.Belkin qazıntılarının geniş elmi hesabatlarının olmamasıdır.

1999-cu ildə Volfram Nagel və Yeva Ştrommengerin «Qalakənd» kitabı Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir [*Nagel, Ştrommenger, 1999*]. Bu kitab Valdemar Belkin Gədəbəy, Qalakənd, Şəmkirçay və Zəyəmçayın yuxarı axarı hövzələrində 1888-ci ilin yayından – 1891-ci ilin yayına qədər arxeoloji qazıntılar zamanı açdığı 350 qəbir abidəsi, onun materiallarının şərhindən bəhs edir [*Nagel, Ştrommenger, 1999, s. 218*]. Bu kitab əsasən V.Belkin Almaniyaya, onun qazıntılarını maliyyələşdirmiş professor R.Virxova yazdığı məktublar əsasında tərtib edilmişdir. Burada qazılan qəbirlər, aşkar edilmiş arxeoloji materiallar barədə natamam və çox zaman elmilikdən uzaq məlumatlar verilmişdir. V.Belkin şərhləri də elmi istinad mənbəyi deyildir. Bununla yanaşı, kitabda çap olunmuş arxeoloji materiallar bölgənin Son Tunc-İlk dəmir dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Qafqazın qədim abidələrinə olan elmi maraq xeyli güclənir. 1871-ci ilin oktyabr ayında Tiflisdə Qafqaz Arxeoloji Komitəsi təşkil edilir. 1896-cı ildə Moskva Arxeoloji Cəmiyyəti yerli tədqiqatçı A.A.İvanovskini bu bölgəyə ezam edir. Məqsəd təsadüf edilən qəbir abidələrini tədqiq etmək, onların dövrünü və aid olduqları mədəniyyəti müəyyənləşdirməkdən ibarət idi [*Xəlilov, 1959, s. 8*]. Ekspedisiyanın əsas tədqiqat zonası Gədəbəy və Qalakənd ətrafı, Zəyəm çayının yuxarı axarları olmuşdur. 1896-1897-ci illərdə qeyd olunan ərazilərdə A.A.İvanovski tərəfindən 72 daş qutu qəbir açılaraq öyrənilmiş, onlardan xeyli arxeoloji materiallar götürülmüşdür [*Ивановский, 1911*]. Hazırda Moskva Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan bu materiallar haqqında A.A.İvanovski vaxtilə MAK-ın VI cildində «Zaqafqaziya haqqında» başlığı ilə dərc etdirdiyi hesabatında məlumat vermişdir [*Xəlilov, 1959, s. 8*].

1901-ci ildə Moskva arxeoloji cəmiyyətinin göstərişi ilə Şuşa realni məktəbinin alman dili müəllimi Emil Resler Georgiyevsk koloniyası (indiki Şəmkir rayonu ərazisində) ətrafında arxeoloji

qazıntı işləri apararaq, iki səfər müddətində 11 qəbir abidəsi açıb öyrənir [*Xəlilov, 1959, s. 9*].

XIX əsrin 90-cı illərinə qədər ərəzi haqqında qeyd olunan məlumatlar yalnız sadalama və təsviri xarakter daşımış, abidələrin xüsusiyyəti, dövrü, mənsubiyyəti məsələsi diqqətdən kənarda qalmışdır. Buna görə də həmin dövrün məlumatları fonunda E.Reslerin axtarışları dolğunluğu və elmi dəyəri ilə seçilmişdir [*İ36.İAK, 1905*]. Yuxarı Qarabağ və Gədəbəyin arxeoloji abidələrində aparılan qazıntılar zamanı E.Resler maraqlı tapıntılar və nəticələr əldə etmişdir. Arxeoloji qazıntıların bəsit metodoloji üsulla aparılmasına baxmayaraq E.Reslerin axtarışları zəngin maddi mədəniyyət nümunələrinin toplanmasına şərait yaratmışdır. O, özündən əvvəlkilərdən fərqli olaraq apardığı arxeoloji qazıntıların xırda cizgilərinə qədər ətraflı hesabatlarını tərtib etmiş, bunları Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının illik hesabatlar məcmuəsində, habelə Alman Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya məcmuəsində nəşr etdirmişdir [*İ36.İAK, 1905*]. Yalnız faktları qeydə alan və materialların, təsviri ilə kifayətlənən E.Reslərdən fərqli olaraq A.A.İvanovski əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinin elmi təhlilini verməyə çalışmış, onların dövrü haqqında mülahizə söyləmişdir [*Ивановский, 1911, с. 164-184*].

Bu müddətdə A.A.İvanovski və E.Reslerin apardığı tədqiqatlardan başqa ərəzidə aparılan arxeoloji qazıntıların hamısı təsadüfi xarakter daşımışdır. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, onlar da qəbir abidələrinin tədqiqində lazımı dərəcədə elmi səviyyə nümayiş etdirməmişdilər. Tədqiqatçılar daş qutu qəbirlərin qazılmasında daha asan üsul tətbiq etmişlər. Yəni, qəbrin yan daş lövhələrindən birini kənar edərək, onun içərisini təmizləməyə başlamış və əsas diqqət yalnız qəbir materialının götürülməsinə yönəlmişdir [*Nərimanov, 1958, s. 15*].

Y.İ.Hummel, E.Reslerin çəkmiş olduğu kurqan və daş qutu qəbirlərin planları haqqında məlumat verərək göstərir ki, onlar olduqca dəqiq olub, addım ölçüsü ilə tərtib olunmuş və tədqiq olunan arxeoloji obyektlərin tezliklə tapılmasına imkan verirlər [*Гуммель, 1940, с. 67*].

Zəyəmçay hövzəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin tədqiqində və dəfn adətlərinin öyrənilməsində E.A.Reslerin və Y.İ.Hummelin qazdığı kurqanların böyük rolu vardır. Onların qazdığı və tədqiq etdikləri kurqanlar Şəmkir yaxınlığındakı kurqan qəbristanlıqlarında yerləşmişlər. Öyrənilən 12 kurqandan 11-i E.Resler tərəfindən 1901-ci ildə qazılmış və tədqiq olunmuşdur [*Xəlilov, 1959, s. 48*]. Bu kurqanların demək olar ki, hamısı daş qarışıq torpaqdan tökülmüş və onlar daş qutu, torpaq qəbirlərin üstündə ucaldılmışdır.

Beləliklə, 1920-ci illərə qədər Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi bu vəziyyətdə idi. Hövzənin Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrinin öyrənilməsində müəyyən işlər görülsə də onlar systemsiz aparılmış, elmi metodologiyaya əsaslanmamışdır.

1920-ci illərdə Azərbaycanda yaradılan və arxeologiya ilə məşğul olan elmi təşkilatlar əvvəllər tədqiq olunmuş materialları ümumiləşdirməklə və bəzi abidələrin öyrənilməsi məsələləri ilə məşğul olurdular.

1920-ci ildə Azərbaycan Dövlət Tarix muzeyinin yaradılması xalqımızın mədəniyyəti tarixində çox mühüm bir hadisə idi. Abidələrin qeydə alınması və öyrənilməsi işi də bu muzeydə mərkəzləşdirilmişdi [*Göyüşov, 1986, s. 9*].

1930-cu ildə Ə.K.Ələkbərov Qazax və Zəyəm (indiki Şəmkir rayonu) rayonlarında bir sıra abidələr tədqiq etmişdir. Təəssüf ki, bu ekspedisiyanın hesabatı itmişdir. Saxlanılan məktublara əsasən məlum olmuşdur ki, Zəyəmdə o, daş qutu tipli qəbirlər tədqiq etmişdir [*Халилов, 1966, с. 122-124*].

1934-cü ildə SSRİ EA-nın Zaqafqaziya filialının arxeologiya şöbəsi tərəfindən Şəmkir və Gədəbəy rayonlarında olan arxeoloji abidələri öyrənmək, onları qeydə almaq, plan və fotosunu çəkmək məqsədilə İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi altında böyük ekspedisiya təşkil olunur. Ekspedisiya qısa müddətdə bu ərazilərdə 104 abidə qeydə almışdır [*Xəlilov, 1959, s. 9-10*].

1937-ci ildə İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə təşkil olunan növbəti ekspedisiya Göygöl, Şəmkir, Gədəbəy rayonlarında əsaslı iş aparmış, bu ərazilərdə siklop tikintilərin yayılma sərhədlərini

müəyyənləşdirərək, bir sıra başqa abidələri də siyahıya almışdır [*Джафарзаде, 1938; Джафарзаде, 1938a*].

Zəyəmçay hövzəsinin qədim arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində bir çox tədqiqatçılarla yanaşı Y.İ.Hummelin də böyük əməyi olmuşdur [*Гуммель, 1931; Гуммель, 1939; Гуммель, 1940; Гуммель, 1941; Гуммель, 1948*]. İxtisasca təbiətşünas olan Y.İ.Hummelin Zəyəmçay, Şəmkirçay və Gəncəçay hövzələrinin qəbir abidələrində apardığı qazıntılar Son Tunc-İlk Dəmir dövrünün müxtəlif inkişaf mərhələlərini əks etdirir [*Гуммель, 1939; Гуммель, 1940*]. Y.İ.Hummeli əhəmiyyətli dərəcədə başqa tədqiqatçılardan fərqləndirən xüsusiyyətlərindən biri də onun təkcə qazıntı aparmaqla kifayətlənməməsi, qazıntıların nəticəsini nəşr edərək elmi ictimaiyyətə çatdırmasıdır [*Cəfərov, 2000, s. 8-9*]. Digər tərəfdən Y.İ.Hummel arxeoloji qazıntıların nəticəsini elmi əsaslarla geniş şərh etmişdir [*Гуммель, 1931; Гуммель, 1939; Гуммель, 1940; Гуммель, 1941; Гуммель, 1948*].

1938-ci ildə Y.İ.Hummel Şəmkir rayonunda arxeoloji qazıntılar apararaq bir neçə qəbir abidəsi qazmışdır. 1938-ci ildə Şəmkir rayonunda, Zəyəm dəmir yolu stansiyası yaxınlığında, dəmir yolu çəkilən zaman böyük küplər aşkar edilmişdir. Abidəni tədqiq etmək məqsədilə göndərilən Y.İ.Hummel qeyd edir ki, bu küplərdə meyitlərin külü basdırılmış və həmin yer qəbristanlıq olmuşdur [*Xəlilov, 1959, s. 48-50*].

1938-ci ildə Şəmkirin Çardaqlı kəndi yaxınlığında yerli əhali tərəfindən dağıdılmış bir kurqan Y.A.Paxomov tərəfindən qismən öyrənilmişdir. Kurqan torpaqdan tökülmüş, onun altında isə eni 1,5 m olan daş qutu qəbir yerləşdirilmişdir [*Xəlilov, 1959, s. 56*].

1940-ci ildə Y.İ.Hummel «Arxeoloji oçerklər» adlı əsərini nəşr etdirir. Bu əsər müəllifin Gəncəçay və ona qonşu olan rayonlarda aparmış olduğu qazıntıların yekununa həsr edilmişdir [*Гуммель, 1940*]. Bundan əlavə Y.İ.Hummelin Şəmkirçay, Zəyəmçay hövzələrində və Gədəbəydə apardığı qazıntıları ilə bağlı məqalələri də əsərə daxil edilmişdir. Y.İ.Hummelin nəşr edilmiş bu əsəri Azərbaycanın qərb bölgəsinin, o cümlədən Zəyəmçay hövzəsinin qədim tarixi haqqında biliklərimizi xeyli zənginləşdirmişdir [*Nərimanov, 1958, s. 21*].

İ.H.Nərimanov 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi «Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri» kitabında Zəyəmçay hövzəsinin siklop tikililərindən bəhs edərək göstərdi ki, Zəyəm, Şəmkir, Cəyir çayları hövzələrində yerləşən siklop tikililərinə Gəncəçay rayonuna nisbətdə daha çox rast gəlinir [*Nərimanov, 1958, s. 20*]. İ.H.Nərimanov öz tədqiqatında Gəncəçay rayonu ilə Şəmkirçay və Zəyəmçay rayonlarının qəbir abidələrinin irsi bağlılığının varlığını sübut etməyə çalışmışdır [*Nərimanov, 1958*].

1959-cu ildə C.Ə.Xəlilovun «Qərbi Azərbaycanın Tunc dövrü və Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri» əsəri nəşr olunmuşdur. Bu əsər Şəmkir və Zəyəm çayları hövzələrinin arxeoloji materialları əsasında yazılmışdır. Əsərdə müəllif Zəyəmçay hövzəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin müəyyən bir qrupunun geniş təhlilini verir, arxeoloji materialları şərh edir [*Xəlilov, 1959*].

Hövzənin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin, dəfn adətlərinin, qədim sakinlərinin mədəni-iqtisadi əlaqələrinin, təsərrüfat və məişətinin, sənətkarlığının öyrənilməsində, tarixi-arxeoloji, tarixi-etnoqrafik və sosial-iqtisadi baxımdan araşdırılmasında Q.Q.Aslanov [*Aslanov, 1980; Aslanov, 1982; Асланов, 1986*], H.F.Cəfərov [*Джафаров, 1984; Джафаров, 1985; Джафаров, 1991; Cəfərov, 2000*], C.Ə.Xəlilov [*Xəlilov, 1958; Xəlilov, 1959; Xəlilov, 1962; Халилов, 1966*], H.P.Kəsəmənli [*Кесаманлы, 1966; Кесаманлы, 1972; Кесаманлы, 1976; Кесаманлы, 1980; Кесаманлы, 1999; Кесаманлы, Гусейнова, 1975; Кесаманлы, Гусейнова, 1986; Кесаманлы, Гусейнова, 1993*], Ş.H.Sadiqzadə [*Садых-заде, 1969; Sadiqzadə, 1971; Sadiqzadə, 1973*], M.Ə.Hüseynova [*Гусейнова, 1973; Гусейнова, 1975; Гусейнова, 1989; Гусейнова, 2011*] və b-nin əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Öyrənilən ərazinin keramika məmulatının tipoloji xüsusiyyəti M.Ə.Hüseynovanın [*Гусейнова, 1973; Гусейнова, 1975; Гусейнова, 1989*], müxtəlif tip bəzək əşyalarının təsnifatı Ş.H.Sadiqzadənin [*Садых-заде, 1969; Sadiqzadə, 1971; Sadiqzadə, 1973*] monoqrafiyalarında, dövrləşmə məsələsi isə N.V.Minkeviç-Mustafayevanın tədqiqatlarında [*Минкевич-Мустафаева, 1962*] işıqlandırılmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Zəyəmçay hövzəsində aparılmış arxeoloji axtarışlar və qazıntılar müxtəlif xarakter daşımaqla uzun bir dövrdə aparılmışdır. Bu daha çox Son Tunc-İlk Dəmir dövrünün qəbir abidələrinin tədqiqinə aiddir. Zəyəmçay hövzəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin tədqiqində ən son uğurlu addım 2003-cü ilin aprel-noyabr aylarında AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən aparılmış Zəyəmçay nekropolunun qazıntısı oldu [Ağayev, Müseyibli, 2003; Müseyibli, Ağayev, 2003; Müseyibli, Ağayev, 2003a; Müseyibli, 2004; Müseyibli 2009; Nəcəfov, 2004; Nəcəfov, 2005; Nəcəfov 2005a; Nəcəfov, 2006; Nəcəfov, 2007; Nəcəfov 2007a; Nəcəfov, 2008 Nəcəfov 2008a; Nəcəfov, 2009]. Zəyəmçay nekropolunda, onun ardınca isə yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar Bakı-Tiflis-Ceyhan neft (BTC) və Cənubi Qafqaz qaz (SCP) kəmərlərinin çəkilişi ilə əlaqədar kəmərlərin marşrutundakı arxeoloji abidələrin təxirəsalınmadan öyrənilməsi layihəsinə uyğun olaraq aparılmışdır [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 163; Ağayev, Müseyibli, 2003, s. 311]. Arxeoloji qazıntılarda BTC şirkəti tərəfindən dəvət olunmuş Böyük Britaniya arxeoloqları da iştirak edirdilər.

Zəyəmçay nekropolu Şəmkir rayonunun Düyərlı kəndi ərazisində, Bayramlı kəndi yaxınlığında, Zəyəmçayın Kür çayına tökülən hissəsinə yaxın, çayın sağ sahilində, çaya doğru şərq-qərb istiqamətində uzanan və çox da hündür olmayan alçaq, yastı təpələrdən birinin üzərində yerləşir (şəkil 1). Dəniz səviyyəsindən 306 m yüksəklikdə yerləşən Zəyəmçay nekropolu 2 ha-ya yaxın ərazini əhatə edir [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 163; Müseyibli, Ağayev, 2003a, s. 5-6; Nəcəfov, 2004, s. 292].

Qazıntılar zamanı nekropolda Son Tunc-İlk Dəmir dövrünün demək olar ki, bütün mərhələlərini özündə əks etdirən maraqlı maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Zəyəmçay nekropolu Zəyəmçay hövzəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələri içərisində həm sahəsinə, həm də əldə olunan maddi-mədəniyyət bazasına görə seçilir.

Zəyəmçay nekropolunun müxtəlif qəbir tipləri, dəfn adətləri, xronologiyası ilə bağlı fikirlər N.Ə.Müseyibli, Ş.N.Nəcəfov və Q.H.Ağayevin tədqiqatlarında toplanmışdır [Ağayev, Müseyibli, 2003; Müseyibli, 2004; Müseyibli, 2009; Nəcəfov, 2004; Nəcəfov, 2005; Nəcəfov,

2005a; Nəcəfov, 2006; Nəcəfov, 2007; Nəcəfov, 2007a; Nəcəfov, 2008; Nəcəfov, 2008a; Nəcəfov, 2009]. N.Ə.Müseylimlinin və Ş.N.Nəcəfovun elmi məqalələri Zəyəmçay nekropolunun dəfn adətlərini və bunun təmsalında hövzənin qədim sakinlərinin dini təsəvvürlərini, ictimai quruluşunu, təsərrüfat və məişət həyatını, o cümlədən Zəyəmçay nekropolu da daxil olmaqla hövzənin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin bölgənin həmdövr abidələri arasında tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli rola malikdir.

Zəyəmçay nekropolunda aparılan arxeoloji qazıntı işləri ilə paralel olaraq yaxınlıqdakı yaşayış yerində də Q.H.Ağayevin rəhbərliyi ilə kəşfiyyat xarakterli qazıntılar aparılmışdır. Yaşayış yeri Şəmkir rayonunun Düyərli kəndi ərazisində, Zəyəmçayın sağ sahilində, nekropolun cənubunda, ondan 400-500 m aralıda yerləşir. Burada 2003-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında qazıntı işləri aparılmış və ərazinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid «Sarı rəm» yaşayış yerinin bir hissəsi olması müəyyənləşdirilmişdir. Yaşayış yerinin materiallarının müqayisəli təhlili M.M.Hüseynovun məqaləsində [Hüseynov, 2005, s. 44-46] öz əksini tapmışdır.

CQBKG (SCPX) qaz kəmərinin çəkilişi ilə əlaqədar (2016-2017-ci illər) Şəmkir rayonu ərazisində, Zəyəm çayının hər iki sahilində arxeoloji tədqiqatlar zamanı yeni kurqanlar aşkar edilmişdir (şəkil 1). Bu kurqanlar Tovuz və Şəmkir rayonlarının hədudlarında, Zəyəm çayının hər iki sahilində yerləşirlər. İki kurqan Zəyəm çayının sağ sahilində, Şəmkir rayonunun Düyərli kəndi ərazisində, digər 4 kurqan isə çayın sol sahilində - Tovuz rayonunun Aşağı Eyyublu kəndi ərazisində yerləşmişdir. Kurqanlar daş örtüklü idilər.

Zəyəmçay hövzəsində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində e.ə. II minilliyin ikinci yarısı-I minilliyin əvvəllərində burada yaşamış əhəlinin sosial-iqtisadi və ictimai həyatının müxtəlif sahələrində inkişaf dinamikası və dəyişikliklər haqqında ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verən onlarla qəbir abidəsi açılıb öyrənilmişdir.

II FƏSİL

ZƏYƏMÇAY NEKROPOLUNUN ARXEOLÖJİ QAZINTISI

2.1. Abidənin ümumi səciyyəsi

2003-cü ildə BTC və CQBK boru kəmərləri layihəsi çərçivəsində həyata keçirilən arxeoloji işlərin 3-cü mərhələsinin bir hissəsi kimi Zəyəmçay nekropolunda qazıntı işləri aparılmışdır. Qazıntı işləri yalnız boru kəmərlərinin keçəcəyi zolaqda aparılmışdır. Həmin zolaqdan sağda və solda qəbir abidələri toxunulmaz qalmışdır. Burada 24 m enində və 100 m uzunluqdakı sahədə 130 qəbir abidəsi qazılaraq tədqiq edilmişdir [Nəcəfov, 2004, s. 293]. Zəyəmçay nekropolundan təxminən 300 m şərqdə yerləşən, həmin nekropolun aid olduğu qədim yaşayış yerinin kəmərlərin marşrutuna düşən hissəsində də arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Lakin həmin sahə əvəllər əkin üçün istifadə edildiyindən abidənin mədəni təbəqəsinin üstü tamamilə dağılmışdır. Bununla belə qazıntılar nəticəsində müəyyən elmi informasiya almaq mümkün olmuşdur.

Zəyəmçay nekropolunda aparılmış arxeoloji qazıntı işləri ən geniş miqyaslı qazıntılardan biridir və bu qazıntılardan əldə edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları Azərbaycanın və o cümlədən bütün Qafqazın qədim dövr tarixinin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Nekropol Şəmkir rayonunun qərbində, Bayramlı və Düyerli kəndləri arasında, Zəyəm çayının sağ sahilindəki kiçik təpələrin üzərində, BTC boru kəməri marşrutunun 356-cı km-da, dəniz səviyyəsindən 306 m yüksəklikdədir (şəkil 1). Torpağın alt hissəsi çınqıl daşı və qum allüvial qarışıqdan ibarətdir.

Zəyəmçay hövzəsinə diqqət 1-ci mərhələdə, «ilkin vəziyyətin tədqiqi, ədəbiyyat araşdırmaları, sahə tədqiqatları və aerofotoşəkillərin bir neçə əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinə görə öyrənilməsi» zamanı yönəlmişdir. Kəmərlərin marşrutu buradakı qədim yaşayış məskəninin – yəni «Sarı rəmə»nin əsas hissəsindən yan keçirilmişdir. Haqqında bəhs edilən nekropol 2-ci mərhələdə arxeoloji kəşfiyyat qazıntıları zamanı Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun ekspedisiyası tərəfindən aşkara çıxarılmışdır. Boru kəmərləri üzrə arxeoloji ekspedisiyanın 3-cü mərhələsinin bir hissəsi kimi həmin sahədə tam miqyaslı qazıntı işləri

aparılmışdır.

Zəyəmçay hövzəsi Tunc dövründən Orta əsrlərə qədərki bütün tarixi mərhələlərə aid qədim yaşayış məskənləri və dəfn abidələri ilə zəngindir (şəkil 1). Bunların əksəriyyəti BTC boru kəməri layihəsinin bir hissəsi kimi ilk dəfə aşkar olunmuşdur [Taylor et al, 2011]. Nekropola bitişik sahələrdən əkin yerləri kimi istifadə edilmiş və nəticədə abidələrə ziyan vurulmuşdur.

Zəyəmçayın sağ sahilində, çox da hündür olmayan təpənin üstündəki nekropolun və ondan 400-500 metr şərqdə olan yaşayış yerinin bir hissəsi Bakı-Tiflis-Ceyhan neft kəməri xətti üzərinə düşdüyündən bu abidələrdə tədqiqat işləri aparılması nəzərdə tutuldu [Гончаров, 2005, с. 74-75]. Zəyəmçay abidələrində arxeoloji tədqiqat işləri 2003-cü il aprel ayının 15-dən noyabr ayının 20-dək, 45 günlük fasilə ilə aparılmışdır.

İlkin olaraq nekropolun mərkəzində 9x9 m ölçüdə seçilən kvadratda qazıntı işlərinə başlanıldı. Sonradan isə bu qazıntı sahəsi zolaq boyu daha da genişləndirildi.

Zəyəmçay nekropolu abidədən şərq və cənub-şərqdə yerləşən, yerli əhali tərəfindən «Sarı rəmə» və ya «Yataq rəməsi» adlandırılan təpənin üstündəki Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid, ümumi sahəsi təqribən 7 ha-ya yaxın olan yaşayış məskəninin qədim sakinlərinə məxsus olmuşdur. Həm yaşayış yerindən, həm də nekropoldan əldə edilən arxeoloji materiallar Zəyəmçay nekropolunda 5-6 əsr ərzində dəfnlərin icra olunduğunu söyləməyə imkan verir [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 164; Müseyibli, 2004, s. 58].

Bir sıra fərqli, lokal dəfn adətlərinə malik olan Zəyəmçay nekropolunun qəbirləri Azərbaycanın digər həmdövr qəbir abidələrindən tipinə, quruluş və xarakterinə görə seçilsələr də arxeoloji materiallarının xüsusiyyətləri baxımından qətiyyənlər fərqlənirlər [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 164].

Zəyəmçay nekropolunun yerləşdiyi sahənin torpaq qatı narin qum və gil qarışıq şoran torpaqdan və bəzi yerlərdə sadəcə çınqıllıqdan ibarətdir. Qeyd etdiyimiz bu qrunut bəzi yerlərdə 10-15, hətta 20 sm qalınlığında daşlaşmış, bərkimiş gil qatı ilə kəsilir. Buna uyğun olaraq qəbirlər 2,5 m-ə qədər müxtəlif dərinliklərdə aşkar edilmişdir. Zəyəmçay nekropolundakı qəbirlərin yerüstü əlaməti

yerin səthində az hallarda orta həcmli (15x25 sm; 20x30 sm) çay daşlarının dairə formalı düzüümü və ya nizamsız yerləşməsidir [Müseyibli, 2004, s. 58; Nəcəfov, 2004, s. 293]. Bəzi daş örtüklü qəbirlərin üst daşları tamamilə görünsə də, bəzilərininki görünmür. Onların üzərini müxtəlif qalınlıqlı torpaq təbəqəsi örtmüşdür. Amma, bəzi qəbirlər də var ki, (torpaq qəbirlər) onların üst daşları ümumiyyətlə yoxdur [Müseyibli, Ağayev 2003a]. Qəbirlərin bir neçəsinin orta hissəsində – dairə formasında düzülmüş daşların ortasında qəbir torpağının çökərək batıq əmələ gətirməsi də müşahidə olunmuşdur (9, 45, 65 №-li qəbirlər) [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 54-55, 73].

Zəyəmçay nekropolunda yalnız bir dəfə əvvəlki qəbrin üstündə sonradan başqa bir qəbrin salınması faktı qeydə alınmışdır [Müseyibli, 2004, s. 59]. Bunlar 98 və 103 №-li qəbirlər idi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 99-100, 103-104]. Nekropolun yerləşdiyi alçaq təpənin üstündə qəbirlər bir-birinə yaxın məsafədə olub çox sıx yerləşmişlər [Müseyibli, 2004, s. 59]. Onların arasındakı məsafə 0,5-2,2 m arasında dəyişir. Nekropolun ən yaxın qəbirləri 36 və 39 №-li torpaq qəbirlər olmuşdur (bax: qazıntı planı).

36 №-li torpaq qəbrin şərq qurtaracağına bitişik, onunla eyni dərinlikdə (95 sm) qazılmış 39 №-li bu qəbrin üstü də eyni torpaqla örtülmüşdür. Qəbirlərin avadanlıqları arasında ən yaxın məsafə 20 sm olmuşdur [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 38-40, 42-46].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi nekropolun bəzi qəbirlərinin kameralarının sərhədləri zəif izlənilir. Təbii çınqıl təbəqəsində qazılmış və üzəri elə həmin çınqıllı torpaqla da örtülən qəbir kameralarının sərhədlərini dəqiq təyin etmək çətin də olsa mümkün olmuşdur. Nekropolun belə qəbirlərinin sayı təxminən 50-yə yaxındır [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Onlar eyni prinsip üzrə qurulmuş, sonra isə üstü və ətrafı tutduqları sahəyə müvafiq olaraq çay daşları, çınqıl, qum qarışıq torpaqla örtülmüşdür.

Nekropolun kamerası çətin təyin edilən qəbirləri içərisində bəziləri qarət olunmuş, dağıdılmışdır. Belə qəbirlərə 14, 15, 30, 59, 60, 79, 94, 105 və s. №-li qəbirləri misal göstərə bilərik [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 19-22, 32, 65-69, 95-96, 105-108]. Qarət və dağıntı zamanı qəbrin kamerasının sərhədləri də itib-batmışdır. 45 sm dərinlikdən

aşkar edilən 28 №-li daş örtüklü qəbrin isə qarət olunmasına baxmayaraq kamerasının sərhədləri izlənilirdi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 31].

Öz dövründə talanmış, qarət olunmuş qəbirlər adətən zəngin qəbirlər sayılırdı. Bu qəbirlərdə tayfanın nüfuzlu, adlı-sanlı və dövlətli adamları böyük təmtəraqla dəfn edilirdilər [Пасек, Пуотровский, 1950]. 105 №-li qəbrin qazıntısı zamanı da bu faktın şahidi olduq. Skelet dağıdılmış, tam nizamsız vəziyyətdə idi. Onun üstündəki və ətrafındakı saxsı qablar sındırılmış və bütün kameraya dağılmışdı. Bu qəbirdən cəmi 2 ədəd qazan tipli salamat qab aşkar edildi. Qalan 30-dək saxsı qab isə parçalanmış vəziyyətdə idi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 105-108].

Lakin, elə qəbirlərə də rast gəlinir ki, onların avadanlıqlarının həddindən çox kasıb və cüzi olması burada talançılıq və qarətin həyata keçirilməsini şübhə altına qoyur. Buradan belə bir nəticə çıxaran V.Belk və A.A.İvanovski qeyd edirlər ki, bu hal çox ehtimal ki, dəfn adəti ilə bağlı olmuşdur [Nagel, Ştrommenger, 1999; Ивановский, 1911]. Yəni, daşa inamla bağlı olaraq dəfn mərasimində ətrafına avadanlıqları düzülmüş və qəbir kamerasına qoyulmuş mərhumun üstünə çoxlu çay daşı tökmüşlər. Bunun nəticəsində qəbirdəki avadanlıq tamam yararsız hala düşmüşdür. Amma, belə olduqda qəbir kamerasının sərhədlərinin itməsi şübhəli görünür. Digər tərəfdən ayin mərasimindən sonra meyidin sümükləri pərakəndə hala düşə bilməzdi.

Deməli, bu tip qəbirlər yalnız qarət və dağıdılma nəticəsində öz sərhəddini itirmişdir.

Nekropolun kamerası çətin seçilən qəbirlərinin bəziləri daş örtüklü, bəziləri isə torpaq qəbirlərdir [Müseybli, Ağayev, 2003].

Kamerası müəyyən qədər və tamamilə aydın bilinən qəbirlər isə nisbətən qumlu-torpaqlı yerdə qazılmış və ya meyidin üstünə sarı, adi və qumlu torpaq tökülərək basdırılmış qəbirlərdir [Müseybli, Ağayev, 2003]. Qəbir kamerasına tökülən bu torpaq ətrafın çınqıl təbəqəsindən kəskin seçildiyi üçün zaman keçdikcə bu fərq aradan çıxmamışdır. Ona görə də bu qəbirlərin kamerasının dəqiq sərhədlərini izləmək mümkündür.

Zəyəmçay nekropolunun qəbirləri müxtəlif dərinliklərdən aşkar edilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, bir sıra hallarda dərinliyin müxtəlifliyi torpağın xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Baxmayaraq ki, bu halda da bir-birinə çox yaxın yerləşən qəbirlərin dərinliyində xeyli fərqlər nəzərə çarpır. Nekropoldakı qəbirlərin əksəriyyəti 0,5-1,2 m arasındakı dərinlikdən aşkar edilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Nekropolun ən dərin qəbri 2 m dərinlikdən (117 №-li qəbir), ən dayaz qəbirləri isə 10 sm (29 №-li qəbir) və 20 sm dərinlikdən (33 №-li qəbir) aşkar olunmuşdur. Qəbir döşəməsindən yerin üst səthinədək ən yüksək dərinlik 27 №-li (2 m) və 117 №-li (2,32 m) daş örtüklü qəbirlərdə qeydə alınmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 30-32, 36-37, 116-123].

Nekropolun yerləşdiyi təpənin üstünü min illər ərzində yağış və qar suları yumuş və bunun nəticəsində qəbirlərin bir çoxu torpağın üst qatında (10-20 sm) qalmışdır. Buna görə də onların üstündə qurulmuş çay daşları ətrafa tökülmüşdür. Lakin, həmin qəbirlərdə saxsı qabların üstünə qoyulmuş bir və ya bir neçə qat çay daşları bu günə qədər qalmışdır.

Nekropolun qəbirlərinin uzunluğu təsadüfi hallarda 2,5 m-i keçirdi, yaxud da 1 metrədən az olurdu. Təxminən 80-dək qəbrin uzunluq ölçüsü belə olmuşdur. Onların eni isə 0,7-1,2 m arasında dəyişir [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Əlbəttə ki, bəziləri istisnaqlıq təşkil edirdi. Nekropolun ən böyük ölçülü qəbri 31 №-li daş örtüklü qəbir olmuşdur (bax: qazıntı planı). 30 sm dərinlikdə aşkar olunan bu qəbrin kamerasının ölçüsü 2,45x3,10 m olmuşdur. Çox böyük həcmə malik olmasına baxmayaraq qəbirdən yalnız 5 ədəd saxsı qab və bir insan skeleti aşkar olunmuşdu [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 32-33]. Ölçüsünə görə nekropolun ən kiçik qəbirləri isə 13 və 53 №-li torpaq qəbirlər olmuşdur (bax: qazıntı planı). 13 №-li qəbirdə (ölçüsü 40x40 sm) cəmi 4 ədəd dağıntıya məruz qalmış və əvvəlki formalarını bir qədər itirmiş gil qab [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 18-19], 53 №-li qəbirdə (ölçüsü 30x40 sm) isə yenə dağılmış vəziyyətdə yalnız 2 ədəd gil qab aşkar edilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 61].

Nekropoldakı qəbirlərin ölçülərinə münasibətdə kifayət qədər əsas olan daha bir hal da izlənilir. Bəzən kamerası böyük ölçülü qəbirlər daha kasıb avadanlıqla (14, 17, 18, 21 və 22 №-li qəbirlər),

bəzən isə kamerası kiçik ölçülü qəbirlər daha zəngin avadanlıqla (41, 45 və 102 №-li qəbirlər) müşayiət olunurlar [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 19-20, 22-24, 26-27, 47-51, 54-55, 101-103].

Nekropolda ən zəngin avadanlıqlı qəbirlər 8, 39, 41, 60, 72, 95, 102, 105, 111, 117, 119, 123 №-li qəbirlər, ən kasıb avadanlıqlı qəbirlər isə 12, 13, 14, 16, 20, 21, 28, 34, 47, 54, 65, 75, 79, 90, 93, 100, 125 №-li qəbirlər olmuşdur [Müseyyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2004, s. 293]. Kasıb avadanlıqlı qəbirlərdə yalnız 2, 3, 4 ədəd gil qabdan başqa heç bir şey aşkar olunmadığı halda, zəngin qəbirlərdən bəzən hətta 20-dən çox (8, 105 №-li qəbirlər) saxsı qab, çoxlu pasta, şüşə, əqiq, kauri tipli muncuqlar, tuncdan bəzək əşyaları, silahlar və s. aşkar olunmuşdur [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 11-14, 105-108]. Burada isə artıq cəmiyyət həyatında baş verən ictimai-iqtisadi təbəqələşmənin də rolunu görmək lazımdır. Qeyd etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda sinifli cəmiyyətin, sosial təbəqələşmənin tədricən təzahürü Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin də həyatında müşahidə olunmaqda idi.

Zəyəmçay nekropolunda üç tip qəbir abidələrinə rast gəlinir: kurqanlar, torpaq qəbirlər və daş örtüklü qəbirlər (cədvəl 1). Nekropoldakı qəbirlərin növlərini yalnız qəbirüstü örtüyün xarakterinə uyğun olaraq fərqləndirmək mümkündür [Müseyyibli, 2004, s. 58; Müseyyibli, 2009, s. 37].

2.2. Zəyəmçay nekropolunun qəbir tipləri

2.2.1. Kurqanlar

Nekropolda kurqan tipli qəbir abidələri qazıntı sahəsinin əsasən şimal-qərb tərəfində, Zəyəm çayının dərəsinə doğru – enişdə aşkar edilmişdir (bax: qazıntı planı). Nekropolda say etibarilə azlıq təşkil edən bu kurqanların çox da böyük olmayan örtüyü çay daşlarından ibarət idi.

Zəyəmçay nekropolunda qazılmış 130 qəbirdən yalnız bir neçəsinin (4-nün) kurqan tipli struktura malik olması maraq doğurur (cədvəl 1). Ümumiyyətlə, Kür çayının orta axarı hövzəsində kurqanlarda dəfnətmə adəti əsasən Son Tunc dövrünün erkən mərhələsində – e.ə. XIII əsrə qədərki dövrdə yayılmışdır [Müseyyibli, 2009, s. 42]. Sonrakı dövrlərdə (e.ə. XII-IX əsrlər) kurqanlar tədricən

bütöv nekropollarla əvəz edilir. Belə ki, arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti arealının Gəncə-Qazax regionunda başlıca qəbir tipii bütöv məzarlıqları təşkil edən daş örtüklü və torpaq qəbirlərdən ibarətdir [Müseyibli, 2009, s. 42].

Çox ehtimal ki, Zəyəmçay nekropolundakı kurqan tipli qəbirlərdə cəmiyyətin xüsusi statuslu üzvləri dəfn edilmişdir. Bu qəbirlərin strukturundakı arxaik ənənələrə sadıqlıq və qəbir avadanlığı belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir. Bir qayda olaraq kişilər sağ, qadınlar isə sol yanı üstə dəfn edilmişdir. Analoji dəfn qaydası Tovuzçay nekropolunda da müşahidə edilir [Müseyibli, 2009, s. 42]. Zəyəmçay nekropolunda aşkar edilmiş kurqanlar aşağıdakılardır:

116 №-li kurqan. Bu kurqan qazıntı sahəsinin şimal-şərqində yerləşirdi. Yerləşmə sahəsində müşahidə edilən və müasir səthdən hündür olmayan kurqanın seyrək daş örtüyünün bir hissəsi qazıntı sahəsindən kənarda qaldığından həmin hissə genişləndirilmişdir. Çay daşlarından ibarət kurqan örtüyü 3,4x3,8 m ölçülərə malik idi (şəkil 117.1; şəkil 170.1).

Qəbir kamerası 1,5 m dərinlikdə, cənub-qərb-şimal-şərq istiqamətində qazılmışdır. Kameranın uzunluğu 2,5 m, eni cənub-qərbdə 1,65 m, şimal-şərqdə isə 1,15 m olmuşdur (şəkil 117.2). İnsan skeleti qəbrin şərq küncündə aşkar edilmişdir (şəkil 170.1). Meyit başı cənuba olmaqla sol yanı üstə, bud sümüyü zəif, dizdən aşağı baldır sümüyü isə sıx bükülü vəziyyətdə, qolları dirsəkdən bükülmüş, əlləri sifəti qarşısına dəfn edilmişdir (şəkil 117.3). Bilək sümüyü ətrafında 8 əqiq və 3 pasta muncuq aşkar edildi. Skelet olan sahədə, ondan üst səviyyədə 130 sm uzunluğunda, 40 sm enində və 30 sm qalınlığında boz kül qatı aşkar edilmişdir. Ehtimal ki, dəfn zamanı od yandırma adətindən də istifadə olunub. Qəbirdəki qablardan bəziləri digərlərinin üstünə qoyulmuşdur. Ümumiyyətlə, qabların üst-üstə yığılması Zəyəmçay nekropolundakı dəfn adətinin xüsusiyyətlərindən biridir [Müseyibli, 2009, s. 38].

Skeletdən arxada aşkar edilmiş kasanın fraqmentlərinə qəbir kamerasının içərisinə doldurulmuş torpaq qarışıq daşların arasında da rast gəldi. Görünür, dəfn zamanı bu qabın parçalanması, meyidin ətrafına və qəbrin içərisi doldurulduqca ora səpilməsi dəfn

adətinin mühüm hissəsi kimi icra olunmuşdur. Skeletlə qabların arasındakı sahədə iki tunc əşya tapılmışdır. Onlardan biri diskşəkilli asma bəzək əşyası (şəkil 123.8), digəri isə paltara tikmə üçün nəzərdə tutulan əşyanın fraqmentidir. Skelet qadına məxsusdur və bu qəbirdə nehrə tipli qabın (şəkil 122.4) qoyulması da hələ o dövrdə – Son Tunc-İlk Dəmir dövründə süd məhsullarının hazırlanması işi ilə qadınların məşğul olmasını göstərir.

Skeletdən arxada, onun ayaqları ətrafında bir ədəd kasa tipli qabın pərakəndə halda səpələnmiş fraqmentləri təmizlənmişdir. Qəbirdəki digər qablar səliqə ilə düzüldükləri yerlərində olduğu kimi aşkar edilmişdir. Qəbir örtüyünün ağırlığından onların bəziləri çatlamışdır. Qəbrin şimal küncündə bir nehrə və qazan tipli qab yanaşı qoyulmuşdur. Tünd boz rəngli xeyrələr, qazan, küpə, bardaq tipli digər 18 ədəd saxsı qab qəbrin cənub-qərb tərəfində çox sıx və səliqəli şəkildə yığılmışdır [*Müseyyibli, 2009, s. 38*] (şəkil 118.2-6; şəkil 119-122; şəkil 123.1-7).

119 №-li kurqan. Bu kurqan 116 №-li kurqandan 20 m şimali-qərbdə qazılmışdır. Digər kurqanlardan fərqli olaraq maraqlı örtüyə malik olmuşdur. Belə ki, 119 №-li kurqanın çay daşlarından ibarət örtüyü şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində aypara formasında olmuşdur (şəkil 132; şəkil 171.2). Aypara formalı daş düzümünün uzunluğu 4,1 m, eni 1,3 m, «ayparanın» sonluqları arasındakı məsafənin uzunluğu isə 2,4 m olmuşdur. Kurqan çökəklikdə yerləşdiyindən əsrlər ərzində yağış sularının gətirdiyi torpaqla örtülmüş və bu səbəbdən onun aypara formalı örtük daşlarının əksəriyyəti torpaq qatı altında aşkar edilmişdir. Qəbir kamerası bilavasitə hündürlüyü 50 sm-ə çatan aypara formalı bu daş düzümünün altında yerləşmişdi.

Çay daşları ilə doldurulmuş qəbir kamerası 1,4 m dərinlikdə qazılmışdır. Şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətli bu qəbir kamerasının uzunluğu 1,55 m, eni isə 0,9 m olmuşdur. Maraqlıdır ki, qəbir kamerasının divarları bərkidici məhluldan istifadə edilmədən döşəmədən yuxarıyadək çay daşları ilə daş qutu formasında hörülmüşdür (şəkil 132.2; şəkil 171.2). Lakin, bölgənin aran əraziləri üçün daş qutu tipli qəbirlər səciyyəvi deyildir [*Müseyyibli, 2009, s. 38-39*].

Dəfn, meyidin başı şimal-qərbə olmaqla arxası üstdə icra edilmişdir. Ayaqları isə sıx bükülərək dizləri sola yönəlmişdir (şəkil 132.3). Eyni zamanda meyidin sifəti də sola istiqamətlənmişdir. Sağ qolu dirsəkdən bükülərək qarın nahiyyəsinə qoyulmuş, sol qolu çanaq sümüyünün üstünə uzadılmışdır (şəkil 172.1). Bu qəbir Zəyəmçay nekropolunda arxası üstdə dəfnin icra edildiyi yeganə dəfn abidəsidir. Qadına məxsus skeletin üstündə və ətrafında çoxlu bəzək əşyası aşkar edilmişdir (şəkil 134-135.1). Kəllə sümüyünün ətrafında və sinə hissədə tuncdan iki ədəd şəbəkəli asma bəzək və 11 ədəd iri ölçülü düymə, sağ biləkdə iki ədəd qolbaq aşkar edilmişdir. Sinə hissədə eyni zamanda 3 ədəd kiçik ölçülü düymələr tapılmışdır. Boyun nahiyyəsində 4 ədəd şüşə-pasta, bilək sümükləri yanında isə 19 ədəd əqiq muncuqlar aşkar edilmişdir. Ayaqları ətrafında kiçik ölçülü obsidian qəlpəsinə rast gəlinmişdir [*Müseyibli, 2009, s. 39*].

Meyidin qarın nahiyyəsində, sağ qolunun üstündə hissədən qaralmış çölmək tipli qab qoyulmuşdur. Bu qabın içərisindən xırda buynuzlu heyvan sümükləri tapılmışdır. Digər bir qabın fraqmentləri skeletin ayaq sümükləri ətrafında səpələnmiş halda tapıldı. Skeletin sol çiyini yaxınlığında 1 ədəd kasa tipli qab, kəllə sümüyü ətrafında isə 1 ədəd dar ağızlı, şar gövdəli küpə, 1 ədəd qəhvəyi rəngli kasa aşkar edilmişdir. Maraqlıdır ki, nekropolda qəhvəyi rəngli saxsı qablara çox təsadüfi rast gəlinirdi halda bu qəbirdə 8 qabdan ikisi bu rəngdədir (şəkil 131.7-8). Bu qəbir eyni zamanda, digər qəbirlərdən fərqli olaraq zəngin metal məmulatının aşkar edildiyi qəbirlər sırasındadır (şəkil 134-135.1). Qəbir kamerasının döşəməsi çınqıl qatışıq gil məhlulla 4-6 sm qalınlığında nazik suvanmışdır.

Bütövlükdə Qafqaz ərazisində Tunc dövrü qəbir abidələrində aypara formaya malik qəbirüstü örtüklərə az hallarda təsadüf edilmişdir. Zəyəmçay abidələrindən əlavə, Daşkəsən rayonu ərazisində İlk Tunc dövrü kurqanlarında alt qorizontda sarı gildən qurulmuş aypara [*Кесаманлы, 1999, с. 15*], Şəki rayonu ərazisində e.ə. III minilliyin II yarısına aid kurqanlarda isə aypara formalı daş düzümləri aşkar edilmişdir [*Ахундов, 1993*]. Kabardin-Balkarda Kışpek kəndi yaxınlığındakı kurqanda e.ə. XVI-XIV əsrlərə aid katakombə tipli qəbirdə çay daşlarından düzülmüş aypara aşkar edilmişdir [*Чеченов, 1986, с. 41-42*]. Maraqlıdır ki, Zəyəmçay

nekropolunun daş örtüklü qəbirləri ilə bəzi paralellərə malik Şərqi Gürcüstandakı Madnisçal nekropolunun bir neçə qəbrində də aypara formalı daş düzümləri aşkar edilmişdir [*Тышущевский, 1972, с. 168, табло 7-1, 2; XII-2*]. Şübhəsiz aypara formalı bütün bu strukturlar qədim insanların dini inancları və bununla əlaqədar olaraq dəfn adətləri ilə bağlı olmuşdur [*Müsevibli, 2009, s. 40*]. Qəbirdə 8 ədəd saxsı qab (şəkil 133), muncuqlar, obsidian parçası və tuncdan hazırlanmış bəzək əşyaları aşkar edilmişdir (cədvəl 1).

120 №-li kurqan. Bu kurqan 119 №-li kurqandan 8 m cənubi-qərbdə qazılmışdır. Diametri 4,5 m olan çay daşlarından ibarət kurqan örtüyü müasir yer səthi ilə eyni səviyyədə idi (şəkil 136.1). Bu daşlar təmizləndikdən sonra mərkəzi hissədə qəbir kamerası aşkar edilmişdir. Kameranın içərisi çay daşları ilə doldurulmuşdur [*Müsevibli, 2009, s. 40*].

Cənub-qərb-şimal-şərq istiqamətli, 1,8 m dərinlikdə qazılmış qəbir kamerasının uzunluğu 2 m, eni 1,7 m olmuşdur. Döşəmədə kameranın divarları boyu, daş qutu tipli qəbirlərdə olduğu kimi, bir neçə qat çay daşları düzülmüşdür (şəkil 136.2). Qəbrin mərkəzində başı cənub-qərbə olmaqla sağ yanı üstə yaşlı kişi dəfn edilmişdir (şəkil 136.3). Onun sol çiyni qarşıya əyildiyindən altdakı sağ qabırğalar sıxılaraq geriyyə çıxmışdır. Qolları dirsəkdən bükülərək sinəsi qarşısında çarpazlaşdırılmışdır. Zəif bükülü ayaqları da qaçış vəziyyətində olduğu kimi çarpazlaşdırılmışdır (şəkil 136.3).

Skeletdən arxada, qəbrin şimal küncündə quş sümükləri, şərq küncündə isə xırda buynuzlu heyvan sümükləri, dizlərinin qarşısında isə xırda buynuzlu heyvanın çənə sümüyü aşkar edilmişdir. Çanaq sümüyündən arxada isə ağac çürüntülərinə rast gəlinirdi [*Müsevibli, 2009, s. 40*].

Skeletin sinə nahiyyəsində tuncdan hazırlanmış bir ədəd uzunsov-rombvari formalı iri muncuq aşkar edilmişdir. Zəyəmçay nekropolunda analoqu olmayan bu muncuğun uzunluğu 5,8 sm, eni isə 2,5 sm-dir. Çox ehtimal ki, bu muncuq onun sahibinin xüsusi statusa malik olduğunu göstərir. Onunla birlikdə bir neçə əqiq və pasta muncuqlar da aşkar edilmişdir [*Müsevibli, 2009, s. 40*].

Maraqlı faktlardan biri ondan ibarətdir ki, skeletdən arxada başqa bir insana məxsus bud və qol sümüyü aşkar edilmişdir. Bu qol

sümüyünün ətrafında qırmızı, narıncı və solğun qırmızı rəngli əqiqdən 52 ədəd, boz, mavi və göy rəngli şüşə-pastadan 5 ədəd, ağ rəngli pastadan 1 ədəd uzunsov, balıqqulağından isə 1 ədəd muncuqlar aşkar edilmişdir. Burada eyni zamanda tuncdan hazırlanmış 2 ədəd böyük və 2 ədəd kiçik ölçülü düymə, nazik tunc məftildən spiralşəkilli-boru formada düzəldilmiş 2 ədəd muncuqlar tapılmışdır (cədvəl 1). İkinci insan skeletinin digər hissələrinə rast gəlinməmişdir.

Görünür, burada həm də başqa bir insanın (qadının (?)) parçalanmış meyidinin hissələri-ayaq və qol sümükləri basdırılmışdır. Son Tunc-İlk Dəmir dövründə bu bölgədə digər dəfn adətləri ilə yanaşı meyidlərin parçalanaraq dəfn edilməsi adəti də mövcud olmuşdur [*Кесаманлы, 1999*].

Meyidin və kameranın şimal küncündəki küpənin üstünə çoxlu miqdarda qırmızı oxra səpilmişdir. Alnının qarşısında dopu tipli qab qoyulmuşdur. Başqa bir kiçik həcmli qab skeletin ayaq sümükləri yanında aşkar edilmişdir. Digər bütün qablar dəfn edilənin qarşısında və arxasında düzülmüşdür. Maraqlıdır ki, nekropoldakı əksər qəbirlərdən, xüsusilə də qabların çoxlu sayda aşkar edildiyi iri həcmli qəbirlərdən xeyrə tipli qablar aşkar edilmişdir. Lakin 120 №-li qəbirdə bir ədəd də olsun xeyrə tipli qaba rast gəlinməmişdir [*Müseyibli, 2009, s. 41*].

Saxsı qablardan ibarət qəbir avadanlığı meydin ətrafına düzülmüşdür (şəkil 136.3). Skeletdən arxada yığcam şəkildə muncuqlar tuncdan hazırlanmış düymələr, onun özünün üstündə isə tuncdan rombvari formada hazırlanmış iri ölçülü muncuq tapılmışdır (şəkil 140.4). Saxsı qabların hamısı hissələrə çatlamışdır. Ümumiyyətlə, qəbirdə 21 saxsı qab tapılmışdır (cədvəl 1). Onlardan biri xeyrə, biri dopu, biri bardaq, qalanları isə küpə və qazan tipli qablardır (şəkil 137-139; şəkil 140.5; şəkil 141.1-3).

126 №-li kurqan. Bu kurqan 120 №-li kurqandan 6 m qərbdə qazılmışdır. Çay daşlarından qurulmuş kurqan örtüyü şərq-qərb istiqamətində 5,3 m, şimal-cənub istiqamətində isə 4,9 m diametrində olmuşdur [*Müseyibli, 2009, s. 41*]. 40-50 sm hündürlüyündəki daş örtük 60 sm qalınlığındakı torpaq qatı altında aşkar edilmişdir (şəkil 151.1). Kurqan təpənin bilavasitə ətəyində, dərədə yerləşdiyindən

əslər boyu yuxarıdan yağış-qar sularının müntəzəm olaraq gətirdiyi torpaq kurqanın üstünü bağlamışdır.

Qəbir kamerası kurqanın mərkəzi hissəsində yerləşmişdir (şəkil 151.2). Şərq-qərb istiqamətli qəbir kamerası 2,5 m dərinlikdə çınqıl qarışıq torpaq təbəqəsində qazılmışdır. Qəbir kamerasının ölçüləri şərq-qərb istiqamətində 1,5 sm, şimal-cənub istiqamətində isə 1,2 m olmuşdur. Kameranın üstü ağac atmalarla örtülmüş, sonra isə həmin ağacların üstünə çay daşları yığılmışdır. Zaman keçdikcə ağaclar çürüdüyündən kurqan örtüyünün mərkəzi hissəsi çökmüş və qəbir kamerasının içərisinə dolmuşdur [Müseybli, 2009, s. 41].

Qəbir kamerasının içərisi təmizlənərkən ağac çürüntülərinə rast gəlinmişdir. Yalnız bir ağacın kiçik parçası əsasında onun diametrinin 20-25 sm olması müəyyən edildi. Kameranın şərq, şimal-şərq və şimal-qərb tərəfində ağac çürüntülərinə rast gəlinmişdir.

Qəbirdə yaşlı kişi dəfn edilmişdir. Skelet sağ yanı üstdə, başı qərbə, ayaqları şərqə olmaqla bükülü vəziyyətdə aşkar edilmişdir (şəkil 151.3). Qolları dirsəkdən bükülmüş, əlləri çənəsinə doğru yönəlmişdir. Bud sümükləri çanaqdan üfüqi vəziyyətdə bükülmüş, dizdən aşağı ayaq sümükləri isə sıx bükülərək çanaq sümüyünə doğru yığılmışdır. Onun qarşısında xırda buynuzlu heyvan sümükləri, arxada isə saxsı qablar aşkar edilmişdir. Saxsı qablardan ibarət qəbir avadanlığı meyidin arxa tərəfində – qəbir kamerasının şimal divarı dibində düzülmüş, yalnız bir ədəd qazan tipli qab onun başından yuxarıda qoyulmuşdur. Qəbirdəki 9 ədəd qablardan dördü küpə, dördü qazan, biri isə bardaq tiplidir (cədvəl 1; şəkil 152-153). Bunlardan əlavə, kameranın şimal-şərq küncündə iri həcmli küpün bir parçası qoyulmuşdur. Bu küp parçası ilə yanaşı aşkar edilmiş küpənin içərisinə obsidian qəlpəsi qoyulmuşdur. Qəbirdə digər arxeoloji materiala rast gəlinməmişdir. Bəzi qəbirlərdə obsidian qəlpələrinin qoyulması dövrün dəfn adətləri ilə birbaşa bağlı olmuşdur [Müseybli, 2009, s. 42].

2.2.2 Torpaq qəbirlər

Nekropolun digər qəbir abidələri torpaq qəbirlərdir ki, onlar da seyrək çay daşları qarışıq torpaqdan ibarət örtüyə malikdirlər. Nekropolda torpaq qəbirlərin sayı 44-dür (cədvəl 1). Quruluşuna

görə onlar sadə deyildir [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Qeyd etdiyimiz kimi nekropolun bu qəbirlərinin də örtüyündə xırda çay daşlarına təsadüf olunur. Bu qəbirlər də eynilə daş örtüklü qəbirlər kimi nekropolun çınqıllı-qumlu torpağında qazılmış, lakin bəzilərinin üzəri narın qum və torpaqla örtülmüşdür. Bəzilərinin isə üst örtüyündə tək-tək çay daşlarına rast gəlinir. Müxtəlif dərinliklərdə qazılmış torpaq qəbirlərdə saxsı qablar bir-birinə yaxın və ya biri digərinin üstündə yığcam halda yerləşdirilmişdir. Bəzən belə qəbirlərdə həm də muncuqlar və metaldan bəzək əşyaları da tapılmışdır. Torpaq qəbirlərin bəzilərində qabların düzülüşündə nizamsızlıq müşahidə edilir.

38, 39, 41, 46, 48 №-li torpaq qəbirlərin də üst örtüyü heç bir çay daşı qarışığı olmayan çınqıl-qum qarışıq torpaqdan ibarətdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 41-46, 47-51, 55-57; Nəcəfov, 2007a, s. 60]. Ətraf torpaqdan konkret sərhədləri ilə seçilən qəbir kamerası mövcud olmayan 49 №-li qəbrin avadanlığının üstünə tökülmüş boz torpaq isə ətraf torpaqdan tamamilə seçilir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 57]. 74, 75, 76, 77, 99 və s. №-li qəbirlərin üstü isə qum qarışıq sarı torpaqla örtülmüşdür [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 81-84, 100, 104-105].

Eyni nekropolda həm daş örtüklü, həm də torpaq qəbirlərə rast gəlinməsi maraqlıdır (bax: qazıntı planı). Bu qəbir tipləri arasında xronoloji dövr baxımından heç bir fərq yoxdur [Nəcəfov, 2007a, s. 60]. Bunu qəbirlərdən aşkar olunan arxeoloji materiallar da təsdiqləyir. İnsan dəfnlərinin icra olunduğu qəbirlərdə skeletlər sağ və sol yanı üstə uzadılmış vəziyyətlərdə aşkar edilmişdir. Bu qəbirlərdə rast gəlinən arxeoloji materiallar – keramika, bəzəklər, silahlar və s. digər qəbirlərin avadanlıqları ilə eyniyyət təşkil edir. Digər tərəfdən burada daş örtüyün qurulması üçün lazım olan materialın (çay daşının) qıtlığından da söhbət gedə bilməz. Çünki, yaxınlıqdakı çay dərəsi bu tələbatı tam ödəmişdir [Nəcəfov, 2007a, s. 60]. Kurqan örtüyünü xatırladan daş örtüklü qəbirlərin yalnız tayfanın imkanlı adamlarının şərəfinə qurulması faktı da özünü doğrultmur. Belə ki, bəzi torpaq qəbirlər daş örtüklü qəbirlərə nisbətdə zəngin avadanlığa malikdir [Nəcəfov, 2007a, s. 60].

Torpaq qəbirlərin yalnız 15-də insan skeleti aşkar edilmişdir (cədvəl 2). 36, 39, 48, 58, 59, 60, 72, 77, 99, 105, 106, 108, 127, 130 №-li

torpaq qəbirlərin hər birindən 1 insan skeleti, 8 №-li torpaq qəbirdən isə 2 insan skeleti aşkar edilmiş, beləliklə də 15 qəbirdən 16 insan skeleti aşkarlanmışdır (cədvəl 2). Digər 29 torpaq qəbrin heç birində insan skeleti aşkar edilməmişdir (bax: qazıntı planı). Göründüyü kimi torpaq qəbirlərin əksəriyyətində insan dəfnlərinin izlərinə rast gəlinməmişdir. Zəyəmçay nekropolundakı qəbirlərin quruluşundakı müxtəliflik dəfn adətinin xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Şərqi Gürcüstanda Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid tədqiq edilmiş nekropollarda həm daş qutu, həm də torpaq qəbirlərə rast gəlinmişdir [*Πιυχηλαγρυ*, 1979, c. 22-26]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi M.Tuşuşvilinin tədqiq etdiyi Madnişçal nekropolunun üstünə çay daşları tökülmüş torpaq qəbirləri isə Zəyəmçay nekropolunun torpaq qəbirlərindən tamamilə fərqlənir [*Тышувилу*, 1972, c. 167-169]. Əslində Madnişçal nekropolunun bu qəbirləri daha çox Zəyəmçay nekropolunun daş örtüklü qəbirlərinə uyğun gəlirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Zəyəmçay nekropolunda qəbirlərin tiplərindən asılı olmayaraq onlardakı avadanlıq, icra olunmuş dəfn adətləri fərqlənmir [*Müseiybli*, 2004, s. 59]. Torpaq qəbirlər bunlardır:

7 №-li qəbir. Bu qəbir abidəsi 5 №-li qəbirdən cənubda aşkar edildi. Qəbir kamerasının ölçüləri 0,85x0,55 m, dərinliyi 0,65 m idi. Qəbir kamerasında insan və heyvan sümüklərinə rast gəlinmədi [*Müseiybli*, Ağayev, 2003, s. 10]. 0,35 m dərinlikdə cüt üst-üstə qoyulmuş 4 ədəd gil qab nümunələri aşkar edildi (şəkil 7.2). Tapılan gil qabların ətrafına və üstlərinə səliqə ilə, çox da iri olmayan çay daşları qoyulmuşdu. Qəbirdən 2 ədəd boz rəngli küpə, 1 ədəd cam, 1 ədəd isə qara rəngli, xeyrə tipli gil qab aşkar olunmuşdur (şəkil 11.1).

8 №-li qəbir. Bu qəbir 4 №-li qəbrin yaxınlığında, ondan 0,60 m cənubda aşkar edildi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 1,20x2,00 m, dərinlik 1,20 m idi. Qəbir kamerasından iki insan skeleti aşkar edildi. Həddindən artıq dağılmış vəziyyətdə olduğundan onların qəbirə qoyulma vəziyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Gil qab nümunələri 0,85 m dərinlikdə tapıldı [*Müseiybli*, Ağayev, 2003, s. 11].

Qəbirdən 24 ədəd müxtəlif tipli gil qab nümunələri aşkar edildi (cədvəl 1). Bunlar küpə, xeyrə, bardaq, nehrə tipli qablardan ibarətdir (şəkil 11.2-7; şəkil 13-15; şəkil 16.1-2). Qəbirdə əqiqdən hazırlanmış qırmızımtıl rəngli muncuqlar da tapıldı.

12 №-li qəbir. 40 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbir avadanlığı biri digərinin üstündə, ağız-ağıza qoyulmuş iki ədəd qazan tipli saxsı qab və çiyində yapma qoç başı təsviri və svastika olan (şəkil 147.1) iri həcmli küpədən ibarətdir. Torpaq örtüyünün ağırlığından qabların hər ikisi bir qədər əyilərək ilkin vəziyyətlərini dəyişmişlər. Hər iki qazan kiçik hissələrə çatlamışdır (şəkil 21.1-3). Üstdəki qazan xüsusilə kiçik hissələrə çatlamış və daha çox dağıntıya məruz qalmışdır [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 17-18*].

13 №-li qəbir. 40 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Heç bir yerüstü əlaməti olmayan qəbrin üst örtüyü adi torpaq tökümündən ibarətdir.

Burada 4 ədəd gil qab aşkar edilmişdir. Onların düzümü kvadrat şəkillidir. Qəbir avadanlığı yalnız bu qablardan ibarətdir (şəkil 22.1). Yer səthinə yaxın dərinlikdə yerləşdiyindən çox kiçik hissələrə parçalanmışdır. Onların tutduğu sahə 40x40 sm-dir. Bu qablar çox dağıntıya məruz qalmış və əvvəlki formalarını bir qədər itirmişlər. Onları bərpa etmək mümkün olmadı. Qablardan 1-i qazan, digərləri isə küpə və xeyrə tiplidir. Küpələr ölçü etibarilə bir-birinə uyğunluq təşkil edir. Onların hündürlüyü 20-25 sm, gövdəsinin diametri isə 25-30 sm-dir. Dar oturacaqlıdır. Qazan gövdə hissədən oturacağa doğru bir qədər daralmışdır. Onun gövdəsini bir ədəd kanalvari xətt haşiyələyir. Bütün qablar qara və boz rəngdə bişirilmişdir [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 18-19*].

23 №-li qəbir. 19 №-li qəbirdən 1 m cənub-şərqdə olan bu qəbirdən 0,45 m dərinlikdə 4 ədəd gil qab nümunələri aşkar edildi (şəkil 36.2-3). Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi (şəkil 35.2). Qəbir kamerasının ölçüləri: 0,95x0,75 m, dərinlik 0,85 m idi [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 27*].

33 №-li qəbir. 29 №-li qəbirdən 6 metr şimal-şərqdə aşkar edilən bu qəbirdən 0,20 m dərinlikdə dörd ədəd gil qab, onlardan bir az aralı, şimal hissədə 0,25 m dərinlikdə daha dörd ədəd gil qab nümunələri aşkar edildi (şəkil 51.3-4). Qəbirdə insan və heyvan sümüklərinə rast gəlinmədi. Qəbrin ölçüləri 2,20x1,80 m, dərinliyi 0,45 m idi [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 36*].

34 №-li qəbir. 29 №-li qəbirdən 6,5 m şimal-şərq tərəfdə, 0,45 m dərinlikdə olan bu qəbir abidəsindən qazan tipli gil qablar aşkar

edildi. Tapılan gil qablar qırıq və dağınıq halda olduğundan onların ölçülərini vermək mümkün olmadı. Onlardan yalnız birinin ağız hissəsinin ölçüsünü vermək mümkün oldu (şəkil 51.5). Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 0,95x0,65 m, dərinliyi 0,75 m idi [Müseybli, Ağayev, 2003a, s. 37].

36 №-li qəbir. Bu qəbrin örtüyü narın torpaqdan ibarətdir. Həmin torpağın içərisində yalnız iki ədəd orta həcmli çay daşı aşkar edilmişdir. Konkret sərhədləri bilinməyən bu qəbir 95 sm dərinlikdə, təbii narın qara qum qatında qazılmışdır. Dəfn edilən insan dizdən və çanaqdan sıx bükülü vəziyyətdə, başı qərbə, üzü cənuba, sağ yanı üstə uzadılmışdır. Əlləri üzünə tərəf yönəlmişdir. Skelet çox çürümüşdür [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 38-39].

Qəbirdə 6 ədəd gil qabdan (şəkil 51.6-9; şəkil 52.1-2) əlavə skeletin boyun hissəsinə yaxın yerdə tunc əşya qalığı, onun üstündə və ətrafında sümük muncuqlar və iki ədəd kiçik obsidian parçası aşkar edilmişdir.

38 №-li qəbir. Qəbir kamerası gil-qum qatışıq torpaq qatlarının bir-birini əvəzlədiyi təbəqədə, 70 sm dərinlikdə qazılmışdır. Qəbrin ölçüləri: şimal-qərb istiqamətində 70 sm, cənub şərq istiqamətində 50 sm-dir [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 41-42].

Qəbir avadanlığını bir-birinə yanaşı qoyulmuş, çürüyərək kiçik hissələrə çatlamış üç ədəd gil qab və bir bütöv dopu tipli qab təşkil edir (şəkil 52.3-5; şəkil 177.6).

39 №-li qəbir. 36 №-li qəbrin şərq qurtaracağına bitişik, onunla eyni dərinlikdə (95 sm) qazılmışdır. Hər iki qəbrin üstü eyni torpaqla örtülmüşdür.

Qəbirdəki on üç ədəd gil qabın (şəkil 53-54; şəkil 174.5) düzülüşü şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətindədir. Skeletin istiqaməti qabların düzülüşü istiqamətinə uyğundur. Meyit sol yanı üstə, üzü şimala, sıx bükülü vəziyyətdə qoyulmuşdur. Skeletin saxlanma vəziyyəti qeyri-qənaətbəxşdir. Boynunda tuncdan asma bəzəklər və əqiqdən hazırlanmış muncuqlar aşkar edildi (şəkil 55; şəkil 186.4). Onlardan altda iki ədəd obsidian parçası çıxarıldı. Qolunda 2 ədəd tunc bilərzik, kəllənin olduğu hissədə isə 2 ədəd tunc sırğa aşkar edildi (cədvəl 1). Qəbir 1,35 m (şimal-qərb-cənub şərq), 80 sm (şimal-şərq-cənub qərb) ölçüsündə olmuşdur [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 42-43].

43].

41 №-li qəbir. 80 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbirdə insan skeleti aşkar edilmədi. Bununla belə, qəbrin şimal hissəsində bir ədəd qazan və xeyrə tipli qablarla birlikdə əqiq, pasta, kauri muncuqlar (şəkil 186.5), bir ədəd kiçik ölçülü tunc üzük (şəkil 58.6) və tuncdan hazırlanmış bir ədəd iynə (şəkil 58.5) aşkar edildi. Qəbrin ölçüləri 1,7 m (şimal-cənub)x1 m (şərq-qərb) həcmindədir (şəkil 58).

Qəbirdə 15 ədəd gil qab aşkar edilmişdir. Onlar küpə, bardaq, qazan, kasa və müxtəlif ölçülü xeyrə tipli qablardır (şəkil 57-58.1-6). Qəbirdəki bütün qablar torpağın ağırlığından kiçik hissələrə parçalanmışdır. Yalnız bir ədəd xeyrə tipli qab (şəkil 58.3) bütöv qalmışdır [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 47*].

46 №-li qəbir. 60 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbirdə insan skletin qalıqları aşkar edilməmişdir. Kamerasının konkret sərhədləri izlənilmir. Bununla belə, qəbir avadanlığının tutduğu sahəyə və onların üzərinə tökülən torpağa uyğun olaraq qəbrin ölçülərini müəyyən etmək mümkündür (şəkil 63.1): şərq-qərb istiqamətində 80 sm, şimal-cənub istiqamətində 50 sm [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 55*].

Qəbirdə dörd ədəd gil qab şərq-qərb istiqamətində və bir qədər qövsvari şəkildə düzülmüşdür (şəkil 63.1). Qəbrin şərq kənarında bir ədəd kiçik ölçülü tunc qolbaq şaquli istiqamətdə qoyulmuşdur. Qablardan biri tam dağıldığından onun formasını və ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmadı.

48 №-li qəbir. 60 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbir kamerasının konkret sərhədləri izlənilmir. Burada aşkar edilmiş skelet çox çürümüşdür [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 56-57*]. Qəbrin ölçüləri şərq-qərb istiqamətində 1,10 m, şimal-cənub istiqamətində isə 60 sm olmuşdur. Qəbirdə çölmək, küpə, xeyrə tipli gil qablar, tuncdan bir ədəd tunc düymə qalığı və bir ədəd kiçik ölçülü üzük aşkar edilmişdir (şəkil 64.2-5).

49 №-li qəbir. 70 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Ətraf torpaqdan konkret sərhədləri ilə seçilən qəbir kamerasını müəyyən etmək çətindir (şəkil 65.1). Yalnız qəbir avadanlığının üstünə tökülmüş boz torpaq ətraf torpaqdan seçilir və buna uyğun olaraq qəbrin ölçüləri 120x80 sm-dir. Qəbirdə insan skeleti aşkar edilmədi

[Müseybli, Ağayev, 2003, s. 57-58]. Qəbir avadanlığı altı ədəd gil qabdan ibarətdir (şəkil 64.6-7; şəkil 65.2-4). Onlar şimal-cənub istiqamətində düzülmüşdür. İki ədəd qazan biri-digərinin üstünə qoyulmuşdur. Altdakı qazan çox kiçik hissələrə parçalandığından onun ölçülərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

52 №-li qəbir. 50 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Bu qəbrin avadanlığı yalnız yanaşı qoyulmuş iki ədəd gil qabdan ibarətdir. Qəbrin ölçüsü qabların tutduğu sahəyə uyğundur: 30x20 sm. Qara rəngdə bişirilmiş qabların hər ikisi kiçik hissələrə çatlamışdır. Təbii aşınmaya məruz qaldığından gili ovulurdu. Bu səbəbdən onların heç birini bərpa etmək mümkün olmadı [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 60].

53 №-li qəbir. 40 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbirdə iki ədəd çox dağılmış saxsı qab aşkar edilmişdir. Onlar biri-digərindən şimal-cənub istiqamətində 30 sm məsafədə qoyulmuşdur. Cənubdakı qab bardaq və ya kuzə tipli olub tünd boz rəngdə hazırlanmışdır. Onun gövdəsinin diametri təqribən 25 sm olmuşdur. Şimaldakı qab isə kiçik həcmli qazandır. Boz rəngli bu qabın hər hansı ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmadı [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 60-61].

58 №-li qəbir. 70 sm dərinlikdə qazılmışdır. Qəbrin üstü qum qatışıq sarı torpaqla basdırılmışdır. Döşəmə nazik gil qatı ilə suvanmışdır. Döşəmədən altda təbii qum qatı yerləşir. Qəbirdə çox çürümüş insan skeleti aşkar edilmişdir. Onun çox hissəsi çürüyərək torpağa qarışmışdır. Qəbir kamerasının ölçüləri şimal-cənub istiqamətində 70 sm, şərq-qərb istiqamətində isə 60 sm-dir. Qəbrə qoyulmuş 6 ədəd saxsı qab (şəkil 70.6-9) müxtəlif istiqamətlərə əyilsələr də əvvəlki yerlərini dəyişməyiblər. Qabların hamısı sarımtıl-boz rənglidirlər [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 64-65].

59 №-li qəbir. Bu qəbir qədim dövrlərdə tamamilə dağıdılmış və qarət olunmuşdur. Eyni zamanda onunla yanaşı 60 №li qəbrin də yarısı dağıdılmışdır. 59 №-li qəbirdə 80-100 sm dərinlikdə müxtəlif saxsı qablara aid sınıqlar (şəkil 71.1-8) və insan sümüyünün qalıqları aşkar edildi. 59 №-li qəbir dağılarkən onunla yanaşı 60 №-li qəbrin də yarısı dağılmış və 60 №-li qəbirdəki skeletin bəzi hissələri 59 №-li qəbrin sahəsinə düşmüşdür. Qəbir güclü dağıntıya məruz qaldığından onun tipini, sahəsinə, örtüyünü müəyyən etmək mümkün olmadı. Lakin qəbrin kamerasında cəmi bir neçə ədəd çay

daşının tapılması onun torpaq qəbri olmasını söyləməyə imkan verir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 65-66].

60 №-li qəbir. Bu qəbir 59 №-li qəbirdən qərbdə, onunla yanaşı 105 sm dərinlikdə qazılmışdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 59 №-li qəbir dağıdılarkən 60 №-li qəbrin də yarısı dağıdılmışdır. Skeletin qurşaqdan aşağı bütün hissələri-çanaq, baldır, bud və ayaq sümükləri, habelə qəbir avadanlığının bir hissəsi 59 №-li qəbrin materialları ilə qarışmışdır. Skeletin qurşaqdan yuxarı hissəsi toxunulmaz qaldığından onun vəziyyətini müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Burada meyit başı qərbə, üzü cənuba olmaqla sağ yanı üstə, qolları bükülü vəziyyətdə dəfn edilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 66].

Qəbirdə tuncdan qolbaq, keçi fiquru (şəkil 185.2), iynə, beş ədəd ox ucluğu, düymələr aşkar edildi (cədvəl 1; şəkil 74-75.4-8; şəkil 183.1-2; şəkil 185.3-5). Ox ucluqlarının üçü tuncdan (şəkil 183.1-2), ikisi isə sümükdən hazırlanmışdır. Qəbrin qərb tərəfində iri obsidian parçası qoyulmuşdur. Skeletin boynunda 15 ədəd əqiq (şəkil 186.3) və 1 ədəd pasta muncuq, qurşaq hissədə isə dəstəyinin şəbəkəli başlığı olan tunc xəncər aşkar edildi. Saxsı qablar skeletdən cənubda, onunla paralel istiqamətdə düzülmüşdür. Bu qablar müxtəlif hissələrə parçalanmışdır (şəkil 71.9; şəkil 72-73). Bütün qablar tünd boz rənglidir (şəkil 176.4).

Bilavasitə skeletin üzərində aşkar edilmiş əşyalar istisna olmaqla tapıntıların əksəriyyətinin, o cümlədən ox ucluqlarının və xəncərin bu qəbirə və ya onunla birgə dağıntıya məruz qalmış 59 №-li qəbirə aid olmasını əminliklə söyləmək mümkün deyil.

72 №-li qəbir. Qəbir kamerasında 1,05 m dərinlikdə bir neçə çay daşları aşkar edildi. Bu daşlardan aşağı, daşların şərq və cənub tərəflərində gil qab nümunələrinə təsadüf edildi (şəkil 87). Həmin gil qab nümunələrinin arasında insan skeleti aşkar olundu. Gil qab nümunələri (şəkil 88-89.1-7; şəkil 90.1-2) insan skeletinin ətrafına düzülmüşdü. Skelet nisbətən yaxşı saxlanılmışdı. Skelet sağ böyrü üstə üzü şərq tərəfə, dizdən və qollardan bükülü vəziyyətdə aşkar edilmişdi. Qəbrin şərq küncündə heyvan sümüyünə rast gəlini. Qəbrin ölçüləri: 1,60x1,70 m, dərinlik 1,40 m idi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 79].

74 №-li qəbir. 72 №-li qəbirdən 1,25 m şərqdə, 0,65 m dərinlikdə aşkar edilən bu qəbir abidəsinin üzərinə 0,75 m diametrində çay daşları düzülmüşdü. Çay daşları götürüldükdən sonra 0,85 m dərinlikdə gil qab nümunələrinə rast gəlini. Torpaq qəbirdə insan və heyvan sümüklərinə rast gəlinmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 0,85x0,75 m, dərinlik 0,95 m idi [*Müseybli, Ağayev, 2003, s. 81*]. Tapılan gil qab nümunələri küpə, bardaq və xeyrə tipli qablardan ibarətdir (şəkil 90.4-7; şəkil 91.1).

75 №-li qəbir. 0,75 m dərinlikdə çay daşlarından ibarət daş düzüümü aşkar edildi. Daşlar iri və balaca çay daşlarından ibarət olmaqla çox səliqə ilə düzülmüşdür. Bu düzüm 1,15 m olan sahəni əhatə edirdi. Bu daşlar götürüldükdən sonra 1,15 m dərinlikdə ikinci daş düzüümü aşkar edildi. Həmin daşların yanından və alt hissəsindən heyvan sümükləri aşkar edildi [*Nəcəfov, 2004, s. 293-294*]. Heyvan sümükləri, iri və xırda buynuzlu heyvanların ayaq və qol hissələrindən ibarət idi. Qəbrin ölçüləri: 1,04x1 m, dərinlik 1,15 m idi. Qəbirdən iki ədəd qazan tipli qabları təmsil edən bir neçə gil qab qırıqlarından başqa heç nə tapılmadı [*Müseybli, Ağayev, 2003, s. 82*].

76 №-li qəbir. Torpağın üst qatı götürülərkən 0,80 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. Torpaq qəbirdə insan və heyvan sümüklərinə rast gəlinmədi [*Müseybli, Ağayev, 2003, s. 82*]. Qəbrin ölçüləri: 2,85x1,20 m, dərinlik 0,85 m idi. Gil qab nümunələri küpə, nehrə, xeyrə tipli və bikonik formalı qablardan ibarətdirlər (şəkil 91.2-5; şəkil 179.1).

77 №-li qəbir. Torpağın üst qatı götürüldükdən sonra 0,80 m dərinlikdə daşlar aşkar edildi. Çay daşlarından ibarət olan bu daşların yanında, qərb tərəfdə gil qablar aşkar edildi. Qəbir kamerasının şərq hissəsində dağılmış insan sümükləri aşkar edildi. Gil qabların çoxunun qırıq halda, insan skeletinin dağınıq aşkar edildiyinə görə qəbrin lap qədimlərdən dağıldığını ehtimal etmək olar. Qəbrin ölçüləri: 2,10x1,10 m, dərinlik 0,90 m idi. Daşlar götürüldükdən sonra qəbir kamerasından müxtəlif tipli gil qablar və metal nümunələr tapıldı (şəkil 91.6-8; şəkil 92.1-4). Qabların çox hissəsi dağılmışdı [*Müseybli, Ağayev, 2003, s. 83*].

79 №-li qəbir. Torpağın üst qatında görünən daş düzüümü götürüldükdən sonra 0,40 m dərinlikdə bir neçə fraqment keramika

aşkar edildi. Bu gil qabların qırıqları boz və qara rənglidir. Qəbirdə bunlardan başqa heç nə aşkar edilmədi. Görünür, bu qəbir abidəsi lap qədimlərdən dağılmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 85].

80 №-li qəbir. Torpağın üst qatı götürüldükdən sonra 0,45 m dərinlikdə, 0,75 m diametrində çay daşlarından ibarət daş düzümü aşkar edildi. Bu daşlar götürüldükdən sonra ikinci daş düzümü aşkar edildi. 0,85 m diametrində olan çay daşlarından ibarət bu düzüm 0,70 m dərinlikdə aşkar edildi. Qəbirdə insan və heyvan sümüklərinə təsadüf edilmədi. Qəbrin ölçüləri: 0,75x0,85 m, dərinlik 0,85 m idi. Daşlar götürüldükdən sonra 0,80 m dərinlikdə dörd ədəd gil qab nümunələri aşkar edildi. Onlar bir ədəd küpə və üç ədəd xeyrə (şəkil 92.6-7) tipli gil qabları təmsil edirlər [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 85].

81 №-li qəbir. 0,50 m dərinlikdə, 0,95 m diametrində daş düzümü aşkar edildi. Daşlar götürüldükdən sonra, 0,90 m dərinlikdə, 0,80 m diametrində ikinci daş düzümü aşkar edildi. Bu çay daşları da götürüldükdən sonra 0,85 m dərinlikdə, müxtəlif tipli gil qab nümunələri tapıldı. Formaca torpaq qəbir abidəsi olan bu qəbirdən insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 0,95x80 m, dərinlik 1 m idi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 86].

83 №-li qəbir. Bu qəbir 44 №-li qəbirlə yanaşı, 35 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbir örtüyü çay daşları qatışıq torpaqdan ibarət olmuşdur (şəkil 94.2). Qəbrin ölçüləri: şərq-qərb istiqamətində 1 m, şimal-cənub istiqamətində 0,60 m [Müseyibli, Ağayev, 2003a, s. 87]. Qəbirdə iki ədəd saxsı qab və iki ədəd kiçik ölçülü tunc qolbaq aşkar edilmişdir. Saxsı qablardan biri xeyrə tipli olub müxtəlif hissələrə parçalanmışdır. Həmin hissələr qəbrin sahəsində pərakəndə vəziyyətdə aşkar edilmişdir. Qəbrin şərqində isə bir ədəd kiçik ölçülü iki qulplu kuzə tipli qab qoyulmuşdur. Tunc bilərziklər həmin qabın gövdəsinə söykədilmiş vəziyyətdə tapılmışdır.

87 №-li qəbir. Qəbir kamerası 0,75 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbrin ölçüləri: şərq-qərb istiqamətində 0,60 m, şimal-cənub istiqamətində 0,35 m olmuşdur. Qəbir avadanlığı yalnız üç ədəd xeyrə tipli saxsı qabdan ibarət olmuşdur (cədvəl 1). Onlardan birinin yalnız parçaları aşkar edilmişdir. Digər iki ədəd xeyrə tünd boz rəngdə yaxşı bişirilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 91-92].

95 №-li qəbir. Bu qəbir 0,80 m dərinlikdə aşkar edilmişdir.

Burada insan skeletinin qalıqları aşkar edilməmişdir (şəkil 106.1). Qəbrin ölçüləri 1,5x1,8 m olmuşdur. Qəbir avadanlığı saxsı qablardan (şəkil 105.5-6; şəkil 106.2), müxtəlif materiallardan hazırlanmış muncuqlardan (şəkil 106.1) və tunc əşyalardan (şəkil 107.1) ibarət olmuşdur. Muncuqlar qəbrin qərb hissəsində yığcam halda aşkar edilmişdir [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 95*].

99 №-li qəbir. Qəbir kamerası 0,85 m dərinlikdə aşkar edildi. Qəbrin üstündə daş düzüümü yox idi. Skeletin baş hissəsi nisbətən yaxşı saxlanılsa da, başqa hissələri çox pis saxlanmışdı. Buna baxmayaraq meyidin qəbrə qoyulma istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkün oldu. Skeletin şərq-qərb istiqamətində, üzü cənub tərəfə olduğu müəyyənləşdirildi (şəkil 124.1). Qəbir kamerasının ölçüləri: 0,75x0,95 m. Skeletin baş tərəfində iki ədəd balaca qazanlar aşkar edildi [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 100*].

100 №-li qəbir. 60 sm dərinlikdə, şimal-cənub istiqamətində 0,75 sm, şərq-qərb istiqamətində isə 1,10 m sahəni əhatə edən daş düzüümü aşkar edildi. Çay daşları götürüldükdən sonra bir neçə gil qab qırıqlarından başqa qəbirdə heç nə aşkar edilmədi. Çox güman ki, qəbir lap qədimlərdə qarət edilmişdir. Qəbir kamerasının ölçüləri: 0,75x0,90 m olub, dərinliyi isə 0,80 m-dir [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 100*].

101 №-li qəbir. Torpağın üst qatı təmizlənəndən sonra 0,60 m dərinlikdə dörd ədəd küpə tipli qab tapıldı. Qabların hamısı qırılmış vəziyyətdə tapılmışdır. Ona görə də onların ölçülərini tam vermək mümkün olmadı. Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 0,65x0,55 m, dərinlik 0,75 m idi [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 100-101*].

103 №-li qəbir. 0,60 m dərinlikdə 0,80 m diametrində daş düzüümünə rast gəlini. Çay daşlarından ibarət bu düzüümün hündürlüyü 30 sm-dir. Daşların altından, 30 sm dərinlikdən gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbirdən insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi (şəkil 168.1). Qəbir kamerasının ölçüləri: 0,95x0,85 m, dərinliyi 0,80 m idi. Daşlar gil qabların üstünə düzüldüyündən tapılan beş ədəd küpə tipli gil qabların yalnız ikisi salamat qalmışdı. Qalanları, onların üzərinə qoyulan daşların təzyiqində dağılmışdır. Ona görə də yalnız iki gil qabın ölçülərini vermək mümkün oldu

[Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 103-104].

105 №-li qəbir. Bu qəbir abidəsinin çox hissəsi BTC neft kəməri zolağından kənara düşmüşdü. 0,75 m dərinlikdə çay daşları aşkar edildi. Çay daşları götürüldükdən sonra 1,15 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbrin mərkəzində insan skeletinə rast gəldi. Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, qəbir qədimlərdə dağıldılmışdır. Qəbrin skelet olan hissəsi tam dağıldığından meyidin qəbrə qoyulma istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Məhz bunun nəticəsidir ki, skeletin üstündə olan tunc silahlar (şəkil 113.1,4) və əqiq muncuqlar (şəkil 185.6-7) qəbrin müxtəlif yerlərində tapıldı. Qəbir kamerasının ölçüləri: 2,25x1,95 m, dərinlik 1,30 m idi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 105].

Meyidin üstündəki silah və bəzək əşyaları qarət edildiyindən onun yanındakı gil qablar da dağılaraq qırılmışdır. Skeletdən bir az aralı qoyulan gil qabların hamısı salamat halda qalmışdı (şəkil 110-112; şəkil 113.2-3). Qəbir kamerası boyu müxtəlif tipli iri və balaca gil qablar düzülmüşdü.

106 №-li qəbir. 105 №-li qəbrin şərq hissəsində 0,60 m dərinlikdə aşkar edildi. Qəbir kamerasına qoyulan uşaq meyidi ayaqdan və qollardan bükülü vəziyyətdə üzü şərq tərəfə uzadılmışdır. Skelet pis saxlanmışdı. Qəbir kamerasının ölçüləri: 1,25x1,05 m, dərinlik 0,85 m idi.

Skeletin arxa hissəsində əqiqdən hazırlanmış balaca muncuqlar tapıldı. Skeletin baş hissəsinə yaxın, qəbrin şimal hissəsində iki ədəd quş fiqurundan ibarət balaca tunc sırğalar və bir ədəd tunc qolbaq aşkar edildi. Qəbir kamerasından tapılan üç ədəd balaca gil qablar skeletin baş hissəsi tərəfə qoyulmuşdu [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 108].

107 №-li qəbir. 0,75 m dərinlikdə 0,40 m diametrində, 0,40 m hündürlüyündə daş düzümü aşkar edildi. Daşlar onların altında tapılan üç ədəd gil qabların (şəkil 114.1-3) üzərinə səliqə ilə qoyulmuşdu. Qəbirdən insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının dərinliyi 1,40 m idi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 109].

108 №-li qəbir. Qəbir kamerası 0,75 m dərinlikdə aşkar edildi. Skelet həddindən artıq pis saxlanıldığından onun necə dəfn

olunmasını müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Skeletin yanında, qəbrin mərkəzində bir ədəd iri daş, qəbrin cənub-qərb hissəsində isə bir ədəd küpədən başqa heç nə tapılmadı. Küpə tipli olan bu gil qab dağılmış olduğundan onun ölçülərini vermək mümkün olmadı. Qəbir kamerasının ölçüləri: 1,20x0,70 m, dərinlik 1,30 m idi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 109].

111 №-li qəbir. Bu qəbir 1,15 sm dərinlikdə aşkar edildi. Həmin dərinlikdə müxtəlif formalı gil qab nümunələri (şəkil 115.1-3,7), biz (şəkil 115.5) və bir ədəd tuncdan hazırlanmış xəncər (şəkil 115.6) tapıldı. Qəbir kamerasında insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 2,10x1,25 m, dərinlik 1,15 m-dir [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 111].

112 №-li qəbir. Qəbir kamerası 0,85 m dərinlikdə aşkar edildi. Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 1,65x0,70 m, dərinlik 0,85 m idi. Qəbirdən tapılan gil qablar bütöv (şəkil 115.8; şəkil 179.2) və qırılmış vəziyyətdə aşkar edildi. Qəbrin cənub-şərq tərəfində əqiqdən hazırlanmış xeyli miqdarda muncuqlar tapıldı [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 113].

113 №-li qəbir. Qəbir 0,90 m dərinlikdə aşkar edildi. 0,80 m diametrində, 0,40 m hündürlüyündə daş düzümü aşkar edildi. Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 0,70x0,55 m, dərinlik 0,90 m idi. Daşların yanında və altında altı ədəd gil qab aşkar edildi. Daşların ağırlığından aşkar edilən gil qabların əksəriyyəti dağılmış halda əldə edildi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 114].

114 №-li qəbir. Bu qəbir təbii çınqıl qatında 1 m dərinlikdə aşkar edilib [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 115]. Qəbirdən yanaşı qoyulmuş dörd ədəd saxsı qab aşkar edilmişdir (şəkil 116.1-3).

127 №-li qəbir. Çınqıl qarışıq torpaqda 1,5 m dərinlikdə qazılmışdır. Qəbir hələ qədim dövrlərdə dağıdılaraq qarət edilmişdir. Buna görə də qəbirdə saxsı qablar və insan skeletinə qalıqları dağılmış, pərakəndə şəkildə aşkar edilmişdir. Saxsı qablardan əlavə (şəkil 154-162), qəbirdə 3 ədəd əqiqdən hazırlanmış muncuq aşkar edilmişdir [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 137].

130 №-li qəbir. Bu qəbir abidəsi 63 №-li qəbirdən 0,50 m

məsafədə aşkar edilmişdir. 1,25 m dərinlikdə aşkar edilən torpaq qəbirdə insan skeleti tapıldı. Meyit, sağ yanı üstə, üzü cənub-qərb tərəfə, ayaq və qollarından zəif бүkүlү vəziyyətdə qəbrə qoyulmuşdu [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 139]. Qəbrin ölçüləri: 1,10x0,95 m, dərinlik 1,25 sm. Skeletin ətrafına 6 ədəd gil qab nümunələri (şəkil 174.4) düzülmüşdü. Skeletin yanından iki ədəd sancaq tipli tunc əşya qırığı tapıldı.

2.2.3. Daş örtüklü qəbirlər

Nekropoldakı 130 qəbrin 82-in üzəri çay daşlarından formalaşdırılmış qəbirüstü örtükdən ibarətdir [Nəcəfov, 2007, s. 48]. Qəbir avadanlığının və meyidin ətrafına düzülmüş və üstündə ucaldılmış çay daşlarından ibarət belə örtüklərin bir sıra hallarda hündürlüyü 20-25 sm-dən tutmuş 1 m-dən artıq olmaqla birbaşa yerin səthinə qədər davam etmişdir [Müseyibli, 2004, s. 58]. Bu daş örtüyün daşlarının bir-birinə bərkidilməsi hallarına da rast gəlinir. Həmin çay daşları möhrə və ya qara qum qatışıq gil məhlulla bərkidilmişdir. Dəfn zamanı istifadə edilən bu çay daşları heç şübhəsiz yaxınlıqdakı Zəyəm çayının dərəsindən gətirilmişdir. Qazıntı zamanı bir neçə yerdə belə daşların yığılması aşkar edilmişdir. Görünür, qədim insanlar müntəzəm şəkildə dəfnlərin həyata keçirilməsini nəzərə alaraq buraya ehtiyat daşlar toplamışlar [Müseyibli, 2004, s. 58; Nəcəfov, 2007, s. 48].

Son Tunc-İlk Dəmir dövründə Azərbaycanda mövcud olan daş qutu, torpaq qəbirlərin quruluş və xüsusiyyətləri ilə Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərinin xüsusiyyətləri tamamilə fərqlidir. Birincisi, bu qəbirlərin nə daş qutular kimi üst və yan sal daşları vardır, nə də kromlexli daş qutular kimi dik basdırmaqla konsentrik dairə yaradılmış uzun daş düzümü vardır. İkincisi isə nekropolun hətta torpaq qəbirləri belə seyrək çay daşlarından ibarət örtüyə malikdirlər [Nəcəfov, 2007, s. 48-49].

Zəyəmçay nekropolunun bu qəbirlərini daş örtüklü qəbirlər adlandırmaq fikrimizcə daha məqsədəuyğun və daha düzgündür [Müseyibli, 2004, s. 59]. Şübhəsiz ki, qəbirlərin bu konstruksiya ilə qurulması və qəbirüstü örtük kimi çay daşından istifadə edilməsi isə yalnız təbii-coğrafi şəraitlə bağlı olmuşdur [Nəcəfov, 2007, s. 48-49].

Daş örtüyün qurulmasında istifadə edilən materialı-çay daşını isə qədim insanlar çox asanlıqla daha yaxın məsafədən – Zəyəm çayının dərəsindən gətirmişlər.

Nekropolun daş örtüklü qəbirlərini dəfn adətinə və strukturuna görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) adi qəbir strukturuna malik olan və insan dəfninin icra edildiyi qəbirlər, 2) nisbətən kiçik sahəni əhatə edən, qəbir avadanlığının çay daşlarının çox sıx düzümləri ilə örtüldüyü, insan dəfninin heç bir əlamətinin olmadığı qəbirlər. Bu qəbirlərdə ölən insan real dəfn edilməsə də onlarda dəfn adəti rəmzi olsa da tam icra edilmişdir. Nekropolda 70-ə yaxın belə qəbir qazılmışdır (bax: qazıntı planı). Bu qəbirlərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir neçə və daha artıq saxsı qab yığcam halda əvvəlcədən qazılmış qəbir kamerasına düzülmüş, bəzən isə bir-birinin üstünə yığılmış, sonra isə onların üstü bir neçə qat çay daşı düzümləri ilə örtülmüşdür [Nəcəfov, 2007, s. 48]. Bəzən belə qəbirlərdə muncuqlar və metaldan digər bəzək əşyalarına da rast gəlinmişdir. Müxtəlif dərinliklərdə (bəzən 1 m-dən dərin) qazılmış belə qəbirlərin ölçüləri oraya qoyulmuş avadanlığın tutduğu sahədən asılı olmuşdur. Bir qayda olaraq belə qəbirlərdə insan skeletinə rast gəlinməmişdir. Daş örtüklü qəbirlərin ən yaxın analoqları Tovuzçay nekropolundan məlumdur [Ağalarzadə və b., 2005, s. 243-244; Əsədov, Ağayev, 2005, s. 438-439; Hacılı, 2006, s. 231].

Nekropoldakı 82 daş örtüklü qəbrin yalnız 21-dən insan skeleti aşkar edilmişdir [Nəcəfov, 2007, s. 48-49].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirləri torpaqda dairəvi və ya oval formada qazılmış kameraya qoyulan meyit və avadanlığın üstündə ucaldılmış torpaq, çınqıl qarışıq çay daşlarından ibarət olmuşdur. Hətta bəzi qəbirlərin konkret sərhədləri olan kameralarını müəyyən etmək çətinlik yaratmışdır [Müseybli, Ağayev, 2003a]. Torpaqda dairəvi və ya oval formalı yer qazılmış və onun döşəməsi bəzən gil qum qatışıq bərk məhlulla 4-6 sm qalınlığında suvanmışdır. Məsələn, 56 №-li qəbrin döşəməsi 5-6 sm qalınlığında gil qatı ilə suvanmışdır [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 62-63]. 57 №-li daş örtüklü qəbir 60 sm dərinlikdən aşkar edilmiş, döşəməsi isə 4-5 sm qalınlığında gil qatışıq məhlulla suvanmışdır [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 63]. 70 sm dərinlikdən tapılmış 58 №-li torpaq qəbrin üstü qum qatışıq sarı

torpaqla basdırılmış, döşəməsi isə nazik gil qatı ilə suvanmışdır. Döşəmədən altda qum qatı yerləşir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 64]. Belə döşəməyə meyit və saxsı qablardan ibarət avadanlıq çox səliqə ilə qoyulmuş, sonra isə onların üstü və ətrafı tutduqları sahəyə müvafiq olaraq çay daşları ilə örtülmüşdür.

Yalnız Şərqi Gürcüstanda qazılmış, Son Tunc dövrünün erkən mərhələsinə (e.ə.XIV-XIII əsrlər) aid Madnisçal nekropolunda və Mtsxeta yaxınlığındakı nekropolda Zəyəmçay nekropolu qəbirlərinin oxşarlarına rast gəlinir. Madnisçal nekropolundakı belə qəbirlərin çay daşlarından ibarət üst örtüyü də hündür deyildir [Müseyibli, 2004, s. 59]. M.N.Tuşuşvili Madnisçal nekropolunun bu qəbirlərini üstünə çay daşları tökülmüş torpaq qəbirlər hesab edir [Тыуушвили, 1972, с. 167-168].

Zəyəmçay nekropolunun üst örtüyünün daşlardan ibarət qəbirləri barədə, bu fikirləri söyləmək olmaz. Nekropoldakı qəbirlərin örtüyü sadə daş yığını deyil, bir növ tikili xarakteri daşıyır [Nəcəfov, 2007, s. 48-49]. Torpaq, qum və ya xalis çınqıl qatında qazılmış bu qəbirlərin üstünün çay daşları ilə qurulması dəfn adətinin zəruri amili kimi icra edilmişdir [Müseyibli, 2004, s. 59].

Şərqi Gürcüstanda, Mtsxeta yaxınlığında Bakı-Supsa neft kəmərinin çəkilişi ilə əlaqədar Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid 42 qəbir abidəsi qazılmışdır. Bəzi istisnalarla buradakı qəbirlərin demək olar ki, hamısı daş örtüklü qəbirlər olmuşdur [Анакудзе и др., 2000, с. 23; Müseyibli, 2004, s.59]. Görünür, Son Tunc-İlk Dəmir dövründə Qərbi Azərbaycan və Şərqi Gürcüstan ərazisində – Kür çayının orta axını hövzəsində yaşayan qədim tayfaların dəfn adətlərində daş örtüklü qəbirlər müəyyən yer tutmuşdur [Müseyibli, 2004, s. 59].

Zəyəmçay nekropolundakı daş örtüklü qəbirlərin bəzilərinin üstü yerləşdiyi dərinlikdən asılı olaraq aralarına torpaq tökülmüş bir neçə qat daşla örtülmüşdür [Müseyibli, Ağayev, 2003a]. Onlar arasında 2 (19, 31, 45, 64, 75, 80, 81 sayılı qəbirlər), 3 (65, 66 qəbirlər), 4 (27 №-li qəbir) və hətta 5 qat (67 №-li qəbir) daş düzümünə malik qəbirlərə təsadüf olunmuşdur. 68 №-li daş örtüklü qəbirdə isə qəbir kamerasının üzərində 8 qat daş düzümü aşkar olunmuşdur. Bu qəbir 1,6 m dərinlikdə qazılmışdır (şəkil 166.2). Qəbirüstü daş örtüyünün ağırlığından saxsı qabların əksəriyyəti sınıb dağılmışdır [Müseyibli,

Ağayev, 2003, s. 75-76]. Qalan 70 daş örtüklü qəbrin hamısı cəmi 1 və 2 qat daş düzümündən ibarət örtüyə malikdir. Daş düzümü 2 və daha çox olan qəbirlərin quruluşunda və arxeoloji materiallarında heç bir fərq yoxdur [Müseybli, Ağayev, 2003a]. Əsas fərq yalnız ondan ibarətdir ki, daş düzümü daha çox olan qəbirlər daha dərinədən aşkar olunmuşdur.

Çoxqatlı daş düzümlərinə malik qəbirlərin bəzilərinin daş düzümünün diametri üstə böyük olub, aşağı qat daş düzümlərində kiçilir. Məsələn 27, 64, 67 №-li və s. qəbirləri göstərə bilərik [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 30-31, 72, 74]. Bəzən isə əksinə olur. Yəni üstə daş düzümünün diametri kiçik, aşağı qatlarda isə böyük olur (31, 45, 65 №-li qəbirlər), [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 32-33, 54-55, 73]. 66 №-li qəbirdə isə 1-ci, 2-ci və 3-cü qat daş düzümlərinin hamısının diametri eyni (2,80x1,50 m) olmuşdur [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 73].

Daş örtüklü qəbirlərin daş düzümlərinə müxtəlif formalarda rast gəlinmişdir. Qəbirlərin bəzilərinin istər üst, istərsə də alt qatlarındakı daş düzümləri dördkünc və dairəvi formadadır [Nəcəfov, 2007, s. 48-49]. Üst-üstə şaquli şəkildə çay daşlarından qurulmuş bu daş düzümlərinin forması çox güman ki, dəfn adəti ilə bağlıdır. Bəzən elə qəbirlərə rast gəlinir ki, üst qatda nisbətən dördbucaqlı formada qurulmuş daş düzümü 2-ci və ya 3-cü qatlarda dairəvi forma alır [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 63]. Hər halda daş düzümlərindən ibarət örtüyə əsasən dairəvi formalarda çox rast gəlinir. Digər bir tərəfdən onu da qeyd etmək lazımdır ki, kameralı qəbirlərdə bu daş düzümünün dairəsi kameranın sərhədlərindən kənara çıxır. Yəni, daş örtük konkret olaraq qəbir kamerasının mövcud olduğu sərhədləri də əhatə etməklə bəzən böyük, bəzən də çox xırda daşlardan ibarət kiçik ölçüdə qurulurdu. Məsələn, 116 №-li kurqanaltı qəbrin kamerasının ölçüsü 2x1,65 m olsa da onun üst daş düzümünün ölçüsü 3,1x1,85 m olmuşdur [Nəcəfov, 2007, s. 48-49; *Наджаров, Акадов, 2007, с. 162*]. 45 №-li qəbrin kamerasının ölçüsü isə 1,90x1,10 m olsa da, üzərindəki daş örtüyün ölçüsü 1,85x1,10 m olmuşdur [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 54- 55, 116-117].

Zəyəmçay nekropolunda bir neçə qəbrin üst örtüyü çay daşlarının aypara şəklində düzümündən ibarət olmuşdur [Müseybli, 2004, s. 58-59]. 110, 111, 112 №-li qəbirlərin üst daş düzümü qismən

ayparanı xatırladır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 110-114]. 119 №-li qəbrin üst örtüyü isə tamamilə aypara formasındadır (şəkil 171.2) [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 125-127]. Bu fakt dəfn adətlərində astral inamlara bağlılığın varlığını sübut edən faktdır. Nekropolun daş örtüklü qəbirləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1 №-li qəbir. Qəbir 0,35 m dərinlikdə aşkar edilmişdir (şəkil 2.1). Qəbirdə insan və heyvan sümüklər aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 0,75x0,55 m, dərinliyi isə 0,35 m idi. Tapılan gil qablar iki ədəd küpə və iki ədəd cam tipli qablardan ibarətdir (şəkil 3) [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 7].

2 №-li qəbir. Bu qəbir 1 №-li qəbirdən cənubda aşkar edildi. 0,20 m dərinlikdə çay daşları aşkar edildi. Həmin çay daşları burada tapılan altı ədəd gil qabların üstünə səliqə ilə düzülmüşdü (şəkil 2.2). Qəbirdə insan və heyvan sümüklərinə rast gəlinmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri 1,05x0,60 m, dərinliyi isə 0,35 m idi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 7-8]. Tapılan gil qabların dördü qazan, ikisi bardaq tipli qabları təmsil edir (cədvəl 1). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aşkar edilən gil qab nümunələri həddindən artıq dağınıq vəziyyətdə olduğundan onlardan yalnız ikisinin müəyyən qədər ölçülərini vermək mümkün oldu (şəkil 4).

3 №-li qəbir. 2 №-li qəbirdən 0,45 m cənub-qərbdə aşkar edilmişdir. 0,20 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. Qabların üstündə və ətrafında çox da iri olmayan çay daşları qoyulmuşdu (şəkil 5.1). Məhz bunun nəticəsidir ki, tapılan dörd ədəd gil qabdan, yalnız ikisi salamat əldə edildi (şəkil 6; şəkil 174.4). Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri 0,95 x 0,60 m, dərinliyi 0,45 m idi. Tapılan gil məmulatları küpə, qazan, bardaq tipli qablardan ibarətdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 8].

4 №-li qəbir. 2 №-li qəbirdən şimal hissədə, ondan 0,65 m aralıda aşkar edilən bu qəbir abidəsində insan və heyvan sümüklərinə rast gəlinmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri 0,75x0,55 m idi. Tapılan iki ədəd gil qab nümunələri tam dağınıq halda olduğundan onların ölçülərini vermək mümkün olmadı (şəkil 6.2). Gil qablar xeyrə tipli qabların qırıqlarından ibarətdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 8-9].

5 №-li qəbir. 4 №-li qəbirdən 2,15 m şimal-qərbdə aşkar edilən bu qəbirdən insan skeleti tapıldı. Skelet çox pis saxlanıldığından onun istiqamətini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı (şəkil 7.1). Skeletin baş hissəsi qəbir kamerasındakı küpənin içərisinə qoyulmuşdu. Qəbir kamerasının ölçüləri 1,10x0,65 m, dərinlik 0,55 m idi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 9]. Qəbirdən müxtəlif tipli gil qablar tapıldı (şəkil 8-9).

6 №-li qəbir. 5 №-li qəbirdən 1,95 m şimalda yerləşmişdi. 0,40 m dərinlikdə, 2 m diametrində çay daşlarından ibarət olan daş düzümlü aşkar edildi. Həmin çay daşları götürüldükdən sonra, 0,60 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbrin ölçüləri 1,10x0,75 m, dərinliyi 0,85 m idi. Qəbir kamerasından bir ədəd qazan tipli qabın bir hissəsi, xeyrə, dopu tipli gil qabların fraqmentlərindən başqa heç nə aşkar edilmədi (cədvəl 1; şəkil 10).

9 №-li qəbir. 7 №-li qəbirdən 0,65 m cənub-şərqdə yerləşirdi. 0,35 m dərinlikdə iki ədəd gil qabın tapılmasına baxmayaraq 0,75 m dərinliyə qədər arxeoloji materiallara rast gəlinmədi. Tapılan gil qab nümunələrinin ətrafına və bəzilərinin üst hissələrinə balaca və iri çay daşları qoyulmuşdu [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 10]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qəbir kamerasının içərisi narın qara qumla doldurulmuşdu. Qəbrin ölçüləri: 0,95x0,75 m, dərinlik 0,75 m idi. Qəbirdə insan və heyvan sümüklərinə rast gəlinmədi (şəkil 12.2). Qəbir kamerasında gil qab nümunələri aşkar edildi (şəkil 16.3-4; şəkil 17).

10 №-li qəbir. 9 №-li qəbirdən şimal-qərb tərəfdə aşkar edilən bu qəbrin üzərinə kiçik və iri ölçülü çay daşları düzülmüşdü (şəkil 18). Çay daşları götürüldükdən sonra 0,55 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. Həmin dərinlikdə insan skeleti aşkar edildi. Skelet çox pis saxlanıldığından onun istiqamətini öyrənmək mümkün olmadı. Qəbir kamerasının ölçüləri: 1,20x0,85 m, dərinlik 0,85 m idi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 16]. Skeletin ətrafına müxtəlif formalı gil qab nümunələri qoyulmuşdu. Onlar qazan, bardaq, küpə, xeyrə tipli qabları təmsil edirlər (şəkil 19).

11 №-li qəbir. Bu qəbir abidəsi 8 №-li qəbirdən 1,20 m cənub-şərqdə yerləşirdi. Gil qabların üstünə səliqə ilə qoyulan çox da iri olmayan çay daşları 0,65 m hündürlüyündə, 0,75 m diametrində

balaca bir təpəni xatırladırdı. Qəbirdən insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbrin ölçüləri: 0,75x0,65 m, dərinlik 0,65 m idi. 0,25 m dərinlikdə aşkar edilən daş düzümünün altında 3 ədəd gil qab nümunələri (şəkil 20) və 1 ədəd pasta muncuq aşkar edildi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 17].

14 №-li qəbir. Qəbir hələ qədim dövrdə dağılmış, buradakı materiallar qarışmışdır (şəkil 22.2). Buna görə də qəbrin arxeoloji materialları müxtəlif dərinliklərdə aşkar edilmişdir (şəkil 21.4-6; şəkil 23; şəkil 24.1-5). Qəbrin ölçüləri 1,20x0,75 m idi. Qəbir avadanlığı yalnız gil qablarla və bir ədəd obsidian parçası ilə təmsil olunmuşdur [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 19].

15 №-li qəbir. Bu qəbir də 14 №-li qəbirlə yanaşı aşkar edilib, hələ qədim zamanlarda dağıntıya məruz qalmışdır (şəkil 22.3). Buna görə də qəbir avadanlığı dağılmış vəziyyətdə və müxtəlif dərinliklərdə aşkar edilirdi. Materialların aşkar edilmə dərinliyi 35-60 sm olmuşdur. Qəbir örtüyü çay daşları qarışıq torpaqdan ibarət olmuşdur [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 20]. Avadanlıq gil qablar və onların qalıqlarından ibarətdir (şəkil 24.6-7; şəkil 25; şəkil 26.1) .

16 №-li qəbir. 50 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbrin üst örtüyü çay daşları qarışıq torpaqdan ibarətdir. Qəbrin ölçüləri: 70x60 sm idi. Qəbirdə üç ədəd gil qab hissələrə parçalanmış vəziyyətdə aşkar edilmişdir. Onlardan ikisi qazan (şəkil 26.3), biri isə xeyrədir. Qazanların ağız kənarı geniş açılmışdır. Birinin gövdəsində çərtmə naxışlar müşahidə edilir (şəkil 26.3). Hər iki qazanın gili zəif bişirilmişdir. Təbii təsirlər nəticəsində ovularaq dağılırlar. Gili yaxşı bişirilsə də onu tam bərpa etmək mümkün olmadı [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 22].

17 №-li qəbir. 0,4 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. Qabların üstünə və ətrafına çay daşları düzülmüşdü. Məhz bunun nəticəsidir ki, tapılan gil qabların əksəriyyəti dağılmış halda əldə edildi. Qəbirdə insan və heyvan sümüklərinə rast gəlinmədi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 22-23]. Qəbrin ölçüləri 1,30x1,10 m, dərinlik 0,40 m idi. Tapılan gil qablar xeyrə, küpə, nehrə (şəkil 176.1), qazan tipli qablardan ibarətdir (şəkil 26.2, 4-6; şəkil 27.1-4).

18 №-li qəbir. 17 №-li qəbirdən cənub-qərb tərəfdə olan bu qəbrin üzərinə çay daşları düzülmüşdü (şəkil 28.1). Bu daşlar

götürüldükdən sonra 0,55 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi (şəkil 29.2; şəkil 29; şəkil 165.1). İnsan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 23-24]. Qəbrin ölçüləri: 1,20x0,95 m, dərinlik 0,85 m idi. Tapılan qablar xeyrə, küpə, bardaq, qazan tipli gil qablardan ibarətdir (şəkil 27.5-8; şəkil 29; şəkil 30.1).

19 №-li qəbir. 18 №-li qəbirdən qərb tərəfdə 0,60 m dərinlikdə daş düzümünə rast gəlini. Bu daş düzümü götürüldükdən sonra 1,10 m dərinlikdə ikinci çay daşı düzümünə rast gəlini. İnsan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbrin ölçüləri: 1,10x0,65 m, dərinlik 1,35 m idi (şəkil 31). Çay daşlarının yanında və altında gil qablar aşkar edildi. Bu gil qab nümunələri xeyrə, qazan, küpə, nehrə tipli qabların nümunələridir (cədvəl 1; şəkil 30.2-9; şəkil 32; şəkil 33; şəkil 176.2). Bundan başqa əqiqdən hazırlanmış bir neçə iri və balaca muncuqlar tapıldı [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 24-25].

20 №-li qəbir. 19 №-li qəbirdən şimal-qərb tərəfdə yerləşmişdi. 0,35 m, dərinlikdə, çox da iri olmayan çay daşları düzümünə rast gəlini. Daş düzümü şimal-cənub istiqamətindən 0,85 m, şərq-qərb istiqamətində isə 0,65 m, sahədə düzülmüşdü. Daş düzümü götürüldükdən sonra 0,50 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbrin ölçüləri: 0,95x0,75 m, dərinlik 0,65 m idi. Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar olunmadı [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 26].

Aşkar edilən 6 ədəd gil qablar qazan, küpə və xeyrə tipli gil qabların ağız və gövdə hissələrinin qırıqlarından ibarət idi. Buna görə də bu qabların ölçülərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Yalnız bütöv qalmış bir ədəd küpə var idi (şəkil 34.1). Bunlardan başqa qəbirdən iki ədəd işlənmiş obsidian tapıldı.

21 №-li qəbir. Bu qəbir abidəsi 20 №-li qəbrin cənub qərbində, 19 № li qəbrin isə şimalında aşkar edilmişdir [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 26]. 0,25 m dərinlikdə çay daşlarından ibarət olan daş düzümü aşkar edildi. Daşlar şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində 0,45 m, şimal-şərq-cənub-qərb istiqamətində isə 0,65 m ölçülərdə olan bir sahəni əhatə edir. Bu daşlar götürüldükdən sonra 0,40 m dərinlikdə üç ədəd gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbrin ölçüləri: 0,80x0,95 m, dərinlik 0,55 m idi. Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Tapılan qabların hər üçü küpə formalı qabları təmsil edir. Qablar həddindən artıq qırılmış olduğundan onların ölçülərini

müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Qabların hamısı sadə formalıdır (şəkil 34.2-3).

22 №-li qəbir. Qəbrin üstünə 2,75x1,40 m ölçüdə çay daşları düzülmüşdü. Qəbir kamerasında insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi (şəkil 35.1). Qəbir kamerasının ölçüləri: 1,25x0,95 m, dərinlik 0,85 m idi. Çay daşları götürüldükdən sonra, 5 ədəd müxtəlif tipli gil qab nümunələri aşkar edildi (cədvəl 1; şəkil 34.4-6; şəkil 36.1). Onlar küpə, nehrə (şəkil 176.3) və cam tipli qablardan ibarətdir. Qabların hamısının üzəri ərp bağlamışdır [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 26-27*].

24 №-li qəbir. 23 №-li qəbirdən şimal tərəfdə yerləşmişdi. Burada 0,35 m dərinlikdə düzülmüş kiçik ölçülü çay daşlarının ətrafından və altından gil qab nümunələri aşkar edildi (şəkil 36.4-8). Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi (şəkil 37.1). Qəbrin ölçüləri: 0,75x0,65 m, dərinlik 0,65 m idi [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 28*].

25 №-li qəbir. 24 №-li qəbirdən 0,90 m şərqdə yerləşmişdir. 0,30 sm dərinlikdə 0,85x0,65 m ölçüdə olan daş düzüümü aşkar edildi. Qəbirdə insan və heyvan sümüklərinə təsadüf edilmədi (şəkil 37.2). Qəbrin ölçüləri: 0,95x0,65 m, dərinlik 0,65 m idi. Daş düzüümü götürüldükdən sonra 6 ədəd müxtəlif tipli gil qab nümunələri aşkar edildi (şəkil 38.1-3). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, buradan tapılan gil qab nümunələrinin hamısı kiçik həcmlidir [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 29*].

26 №-li qəbir. 25 №-li qəbirdən 0,75 m cənubda olan bu qəbrin üstünə çox da iri olmayan çay daşları düzülmüşdü (şəkil 37.3). Çay daşları götürüldükdən sonra 0,65 m dərinlikdə insan və heyvan sümükləri aşkar edildi. İnsan skeleti həddindən artıq pis saxlanıldığından onun istiqamətini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Qəbrin ölçüləri: 1,10x1,20 m, dərinlik 0,90 m idi [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 29*]. Skeletin döş gəfəsi ilə qolları arasındakı hissədə əsasən əqiqdən hazırlanmış 93 ədəd iri və xırda muncuqlar tapıldı. Qol sümüyü yanında iki ədəd tunc bilərzik tapıldı (şəkil 38.8; şəkil 184.8). Qəbrin sol küncündə dörd ədəd gil qablar aşkar edildi (şəkil 38.4-7). Bundan başqa 4 ədəd balaca tunc düymələr və müxtəlif metal nümunələr də tapıldı (şəkil 39).

27 №-li qəbir. Bu qəbir abidəsi 21 №-li qəbrin şimal-qərb

tərəfində ondan 2,15 m aralıda aşkar edildi. 0,40 m dərinlikdə aşkar edilən qəbrin üst hissəsindəki daş düzümünün diametri 2 m-ə yaxın idi. Bu cür daş düzümü 2 metr dərinlikdə aşkar edilən qəbir kamerasının üstünə dörd qat düzülmüşdü. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 1-ci daş düzümü qatı 2 metr diametrində 0,40 m dərinlikdə, 2-ci daş düzümü qatı 0,80 m, 3-cü daş düzümü qatı 1 m 20 sm, 4-cü daş düzümü qatı isə 1,80 m dərinliklərdə aşkar edildi. Yalnız, 4-cü qat daşlar aşkar edildikdən, sonra daşların yanından və altından gil qab nümunələri aşkar edildi. 4-cü qat daşlar tam götürüldükdən sonra qəbir kamerasının mərkəzində insan skeleti tapıldı (şəkil 166.1). Skelet çox pis saxlanıldığından meyidin qəbrə qoyulma istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Skeletin baş hissəsi qəbrin qərb küncündə aşkar edilən küpənin üstündə idi. Təxmini olaraq, skeletin qəbirə qərb-şərq istiqamətində qoyulduğu müəyyənləşdirildi. Qəbrin ölçüləri: 2x1,30 m, dərinlik 2 metr idi [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 30].

Skeletin qoyulduğu sahədən tuncdan hazırlanmış bilərziklər (şəkil 41.1-10; şəkil 184.3-7), üzüklər (şəkil 41.13-15), asma bəzək əşyaları (şəkil 42-43; şəkil 44; şəkil 183.5-8), iri və balaca tunc düymələr (şəkil 40.4-11) və əqiqdən hazırlanmış 112 ədəd muncuqlar tapıldı (cədvəl 1). Qəbirdən tapılan üç ədəd gil qab nümunələri (şəkil 40.1-3), dəfn olunanın baş hissəsində qoyulmuşdu. Onlardan biri iri küpə tək, nisbətən balaca küpələr isə üst-üstə qoyulmuşdu.

28 №-li qəbir. Bu qəbir abidəsi 17 № ilə qeydə alınan qəbirdən 5,40 m şimal-şərqdə aşkar edildi. 0,45 m dərinlikdə çox da iri olmayan 120 sm diametrində çay daşları aşkar edildi. Çay daşları götürüldükdən sonra 0,80 m dərinlikdə müxtəlif tipli gil qabların qırıqlarından başqa heç nə tapılmadı (şəkil 45.1-2). Qəbir kamerasının hələ qədimlərdə qarət olunduğu müəyyən olundu. Qəbrin ölçüləri: 0,95x0,65 m, dərinlik 0,90 m idi [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 31].

29 №-li qəbir. 28 №-li qəbirdən 2,30 m şimal-şərq tərəfdə yerləşmişdi. Çay daşlarından ibarət örtük götürüldükdən sonra 0,40 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi (şəkil 45.3-8). Həmin dərinlikdə qəbrin mərkəzində bir ədəd dəmir nizə ucluğunun qalığı tapıldı (cədvəl 1; şəkil 45.9). Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbrin ölçüləri: 0,95x0,75 m, dərinlik – 0,60 m idi

[*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 31-32*].

30 №-li qəbir. Bu qəbir 70 sm dərinlikdə qumsal torpaqda qazılmışdır. Qəbrin üstündə və ətrafda nizamsız halda çay daşları aşkar edilmişdir (şəkil 46.1). Saxsı qablardan ibarət (şəkil 46.2-3) qəbir avadanlığı parçalanaraq pərakəndə şəkllə düşmüşdür. Yalnız bir ədəd salamat qalmış kiçik həcmli küpə qəbrin sahəsindən 130 sm şərqdə aşkar edilmişdir. Belə bir vəziyyət hələ qədim zamanlarda qəbrin qarət olunduğunu və onun örtüyünün çay daşlarından qurulduğunu göstərir. Qəbrin ölçüləri şimal-cənub istiqamətində 1,30 m, şərq-qərb istiqamətində isə 80 sm olmuşdur [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 32*]. Saxsı qabların hamısı tünd boz rəngdə olub, yuxarıda qeyd edilən kiçik küpədən başqa heç biri tam halda aşkar edilməmişdir. Qəbirdəki qablardan üç ədədi qazan tipli, iki ədəd xeyrə (şəkil 46.2-3), bir ədəd kuzə olub, tam dağılmışdır. Onların heç birinin ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

31 №-li qəbir. Qəbrin 2,45 m diametrində iri və kiçik ölçülü çay daşlarından ibarət örtüyü götürüldükdən sonra 0,70 m dərinlikdə insan skeletinə rast gəldi. Skelet, qərb-şərq istiqamətində sol yanı üstə üzü şimal tərəfə idi [*Nəcəfov, 2004, s. 293*]. Qəbir kamerasının ölçüləri 2,45x3,10 m, dərinliyi 1,05 m idi. Skeletin baş hissəsinə yaxın əqiqdən hazırlanmış xeyli miqdarda muncuqlar tapıldı. Skeletin şimal və cənub hissələrinə bir ədəd, qərb tərəfinə yəni, kəllə tərəfə isə üç ədəd gil qablar qoyulmuşdu [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 32-33*].

32 №-li qəbir. Daş örtüklü bu qəbir 1,2 metr dərinlikdə qazılmışdır (şəkil 47-48). Qəbirdə lülə sümüklərinin qalıqları aşkar edildi (şəkil 46.4). Qəbirdə başqa bir skelet qalıqlarına rast gəlinmədi. Qəbrin ölçüləri 1,3x1 m olmuşdur [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 33*]. Qəbrin qazıntısı zamanı burada on ədəd saxsı qab aşkar edilmişdir. Lakin sonradan qəbirdəki qazan tipli qablardan birinin içərisinin torpağı təmizlənərkən onun içindən daha bir gil qab-kasa aşkar edilmişdir. Beləliklə, qəbirdəki qabların ümumi sayı 14 olmuşdur (şəkil 49-50; şəkil 51.1-2; şəkil 174.3)

35 №-li qəbir. 33 №-li qəbrin cənubunda aşkar edilən bu qəbir abidəsinin üzərinə çay daşları düzülmüşdü. Bu çay daşları 0,40 m dərinlikdə aşkar edildi. Həmin dərinlikdə bu çay daşlarının altından və yanından dörd ədəd gil qab nümunələri aşkar edildi. Tapılan bu

qablar daşların altında qalıb əzildiyindən, onların ölçülərini vermək mümkün olmadı. 0,65 m dərinlikdə yenidən gil qab nümunələri aşkar edildi. Onlar küpə, bardaq, qazan, dopu və xeyrə tipli qabları təmsil edir. Qəbirdə insan və heyvan sümüklərinə rast gəlinmədi. Qəbrin ölçüləri: 1,15x0,85 m, dərinliyi 0,85 metr idi [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 37-38].

37 №-li qəbir. 70 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbirdə dörd ədəd gil qab aşkar edilmişdir. Onların ətrafı, aralarındakı boşluqlar çay daşları ilə doldurulmuş, üstü daşlarla örtülmüşdür. Qəbrin sahəsi 70x55 sm-dir. Konkret qəbir kamerası mövcud deyildir. Çay daşlarından ibarət qəbirüstü örtüyün ağırlığından qablar hissələrə çatlamışdır. Qablar üç ədəd qazan, bir ədəd xeyrədən ibarətdir [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 40-41].

40 №-li qəbir. Qəbrin üstü çay daşları ilə qurulmuşdur (şəkil 56.1-2). Narın qara qumdan ibarət təbii təbəqədə qazılmış qəbir 65 sm dərinlikdə yerləşirdi. Qəbrin ölçüsü şimal-cənub istiqamətində 60 sm, şərq-qərb istiqamətində 45 sm idi. Qəbirdə dörd ədəd gil qab aşkar edilmişdir. Həmin qabların aralarındakı boşluqlar da çay daşları ilə doldurulmuşdur [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 46]. Qablar əsasən boz rəngdədir (şəkil 56; şəkil 179.3).

42 №-li qəbir. Çay daşlarından ibarət örtüyü olan bu qəbir 41 №-li qəbirlə yanaşı, ondan qərbdə, 85 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 51]. Qəbirdə insan skeleti aşkar edilməmişdir. Gil qabların tutduğu sahəyə əsasən qəbir şərq-qərb istiqamətində 1,3 m, şimal-cənub istiqamətində isə 50 sm ölçüsündədir. Qəbir avadanlığı yalnız 9 ədəd qıl qabdan ibarətdir (şəkil 58.7; şəkil 59; şəkil 60.1, 4; şəkil 173.1).

43 №-li qəbir. Qazıntı nəticəsində müəyyən edildi ki, bu qəbrin üst qatı tamamilə dağıdılmışdır. Altda, 75 sm dərinlikdə aşkar edilmiş saxsı qablar qəbir örtüyünün ağırlığından kiçik hissələrə çatlasalar da əvvəlki yerlərini dəyişməyiblər. Onların ətrafına kiçik ölçülü çay daşları yığılmışdır. Qəbirdəki qabların hamısı qrafik bərpa edilmişdir (şəkil 60.2-3; şəkil 61.1-2). Qəbrin ölçüləri 70 sm (şimal-qərb-cənub-şərq), 50 sm (şimal-şərq-cənub-qərb) həcmdə olmuşdur [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 53].

44 №-li qəbir. Qəbir 1 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbirüstü

örtüyü təşkil edən çay daşlarının qurumunda bərkidici məhluldan istifadə edilmişdir. Daş örtüyün hündürlüyü 60 sm, uzunluğu 1 m (şərq-qərb), eni isə (şimal-cənub) 70 sm olmuşdur (şəkil 61.3). Qəbrin həcmi də bu ölçülərə uyğundur. Üst daşlar təmizləndikdən sonra qəbrin şərq hissəsində iki ədəd qazan tipli gil qab (şəkil 61.4; şəkil 62.1), küpə (şəkil 61.6), tunc qolbaqlar (şəkil 61.5) və kiçik obsidian parçası aşkar edildi. Qəbirdə insan skeletinin izlərinə rast gəlinmədi. Gil qablar müəyyən dağıntılara məruz qaldığından onların bütün ölçülərini qeydə almaq mümkün olmasa da əsas göstəricilər müəyyən edildi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 53].

45 №-li qəbir. Bu qəbir abidəsi 32 №-li qəbirdən şimalda aşkar edildi. 0,60 m dərinlikdə daş düzümünə rast gəlini. Çay daşlarından ibarət olan bu düzüm şimal-cənub istiqamətində 1,85 m, şərq-qərb istiqamətində isə 1,10 m ölçülərdədir. Qəbrin ölçüləri 1,90x1,10 m, dərinliyi 0,95 m-dir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 54]. Daşların yanında və altında gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbir kamerasının şərq küncündə iri çay daşının yanında insan kəlləsi aşkar edildi. Kəllə üzü cənuba, sağ üzü üstə aşkar edilmişdir. Skeletin digər sümükləri isə, demək olar ki, qəbir kamerası boyu səpələnmişdi. Gil qab nümunələri həmin sümüklərin ətrafına düzülmüşdü [Nəcəfov, 2004, s. 293]. Gil qablar küpə, qazan və bardaq tipli qabları təmsil edirlər (şəkil 62.2-4, 6-8). Qəbirdən 1 ədəd tunc iynə (şəkil 186.7) və bəzəklər də aşkar edildi (cədvəl 1; şəkil 64.5, 9).

47 №-li qəbir. Qəbir örtüyü torpaq qarışıq çay daşlarından ibarət olmuşdur. Konkret qəbir kamerası mövcud deyildir. İki ədəd gil qabdan ibarət olan qəbir avadanlığının üstü çay daşları qarışıq torpaqdan ibarət olmuşdur (şəkil 63.4). Onların tutduğu sahə 55x30 sm-dir. Onların qoyulduğu yerdə dərinlik 85 sm olmuşdur. Qablar kiçik hissələrə çatlamışdır (şəkil 63.3; şəkil 64.1). Çürüyərək torpağa qarışdığından heç birinin oturacağıının ölçülərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 56].

50 №-li qəbir. Bu qəbir 80 sm dərinlikdə, təbii çınqıl təbəqəsində qazılmışdır. Qəbrin ölçüsü 60x60 sm olmuşdur. Qəbirdə insan skeleti aşkar edilmədi. Qəbirdə dörd ədəd gil qab-qazan, dopu (şəkil 177.4), xeyrə (şəkil 179.4) və bardaq biri-birinə bitişik, yığcam şəkildə qoyulmuşdur (şəkil 65.5-6; şəkil 66; şəkil 67.1-2). Bu qabların

hamısı daxildən və xaricdən ərplə örtülmüşdür. Qabların ətrafı və üstü isə çay daşları ilə örtülmüşdür [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 58*].

51 №-li qəbir. Bu qəbir 50 №-li qəbirdən 90 sm şimal-qərbdə 75 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir (şəkil 67.3). Qəbrin sahəsi 60x60 sm ölçüsündədir. Burada insan skeleti aşkar edilmədi [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 59*]. 51 №-li qəbirdə də 50 №-li qəbirdə olduğu kimi biri-birinə yanaşı, yığcam şəkildə qoyulmuş dörd ədəd gil qab aşkar edilmişdir (şəkil 67.4-6; şəkil 68.1). Bu qəbirdəki qablar da 50 №-li qəbrin gil avadanlığı ilə eyniyyət təşkil edir və bunların da hamısının səthi daxildən və xaricdən ağ ərplə örtülüdür. Şimal-cənub istiqamətində biri-birinə bitişik qazan və xeyrə tipli qablar qoyulmuş, yanlardakı boşluqlar isə iki ədəd bardaq ilə doldurulmuşdur. Qabların ətrafı və üstü çay daşları ilə örtülmüşdür.

54 №-li qəbir. Qəbir 30 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbirdəki iki ədəd saxsı qab güclü dağıntıya məruz qalmışdır. Qablar biri-birinə yanaşı qoyulmuşdur. Qəbirdəki qazan tipli qabın ölçülərini müəyyən etmək mümkün oldu (şəkil 68.2). Bardaq tipli qabı isə bərpa etmək mümkün olmadı [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 59*].

55 №-li qəbir. Qəbir 35 sm dərinlikdə aşkar edildi. Qəbrin ölçüləri şərq-qərb istiqamətində 1 m, şimali-cənub istiqamətində 60 sm olmuşdur. Qəbirdə dağılmış vəziyyətdə, biri-birinə yanaşı qoyulmuş iki ədəd saxsı qab aşkar edilmişdir (cədvəl 1). Onlardan biri qazan (şəkil 68.3), digəri isə bardaq tipli qabdır [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 59*].

56 №-li qəbir. Qəbrin üst örtüyünü təşkil edən çay daşları gil qatışıq məhlulla biri-birinə bərkidilib. Təbii qum qatında qazılmış qəbir 70 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbrin ölçüləri: şərq-qərb istiqamətində uzunluğu 70 sm, şimal-cənub istiqamətində eni 40 sm-dir. Qəbrin döşəməsi 5-6 sm qalınlığında gil qatı ilə suvanmışdır. Burada 9 ədəd gil qab aşkar edilmişdir (cədvəl 1; şəkil 68.4-6; şəkil 71). Bütün qablar tünd boz rəngdədir [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 62*].

57 №-li qəbir. Qəbir 60 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Onun döşəməsi 4-5 sm qalınlığında gil qatışıq məhlulla suvanmışdır. Beş ədəd gil qabdan (şəkil 70.1-4) və tuncdan hazırlanmış bir ədəd bizdən (şəkil 70.5) ibarət avadanlığı olan bu qəbrin ölçüləri şimal-cənub istiqamətində 1 m, şərq-qərb istiqamətində 90 sm-dir

[Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 63]. Qəbirdəki qablardan qazan olduqları ehtimal edilən üçü tamamilə çürüyərək dağılmışdır. Həmin qabların ölçülərini və formalarını bərpa etmək mümkün olmadı. Digər iki ədəd qabın ölçülərini və formalarını müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, qəbirdəki qabların heç birinin yeri bu və ya digər təsirlərdən dəyişməmişdir. Onların çürüyərək dağılmaqlarının səbəbi isə iri dənəli qum qatışıqlı gilinin zəif bişirilməsi ilə izah edilə bilər.

61 №-li qəbir. Qəbrin üstündəki şimal-cənub istiqamətində 1,20 m, şərq-qərb istiqamətində 1 m ölçülü daş düzümü götürüldükdən sonra 0,95 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbir kamerasının şimal hissəsində bir ədəd qara rəngli küpənin yanında insan skeleti aşkar edildi. Skeletin baş hissəsi həmin küpəyə dayanıb. Skeletin başqa hissələri çox pis saxlanmışdır. Kəllənin aşağı hissəsində tunc bəzək əşyaları tapıldı (şəkil 76). Bəzək əşyaları spiralvari və daraq formalı qolbaqlardan, tunc düymələrdən, sinəbənddən (şəkil 183.4), əqiqdən hazırlanmış muncuqlardan ibarətdir (cədvəl 1). Nəhrə, küpə, xeyrə tipli gil qablar qəbir kamerasının cənub hissəsində aşkar edildi. Bir ədəd balaca küpə nəhrənin ağzına qoyulmuşdu. Qəbrin ölçüləri: 1,60x1,20 m, dərinliyi 1,25 m-dir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 69-70].

62 №-li qəbir. 0,45 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. Burada çox da böyük olmayan çay daşları aşkar edildi. Onların ətrafından və altından gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbrin ölçüləri: 1,10x1,30 m idi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 70-71]. Qəbirdən aşkar edilən gil qablar dar və geniş ağzlı küpələrdən, xeyrə və qazan tipli gil qablardan ibarətdir (şəkil 77.1-5; şəkil 78.1).

63 №-li qəbir. 0,60 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. Burada 1,35x0,5 m ölçüdə daş düzümü aşkar edildi. İri və balaca çay daşlarından ibarət olan bu daş düzümü götürüldükdən sonra 0,85 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbrin ölçüləri: 0,95x0,90 m, dərinlik 1,10 m-dir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 71]. Gil məmulatı müxtəlif tipli qabları təmsil edirlər. Tapılan gil qabların əksəriyyəti qırılıb dağıldığından, onlardan yalnız üçünün ölçülərini götürmək mümkün oldu (şəkil 77.6-7).

64 №-li qəbir. Qəbrin üst örtük daşları 0,65 metr dərinlikdə aşkar edilmişdir. Daşların arasında, şimal hissədə bir ədəd qara rəngli, geniş gövdəli piyalə tipli qab tapıldı. Daş düzümü təxminən 1,70 m diametrində idi. Bu daş düzümü götürüldükdən sonra 1,10 m dərinlikdə ikinci daş düzümü aşkar edildi. Bu daş düzümü 1,30x1 m ölçüdə idi. Skelet pis saxlandığından onun istiqamətini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Qəbir kamerasının ölçüləri: 1,40x1 m, dərinlik 1,25 m-dir. Daş düzümünün şimal hissəsində bir ədəd bardaq tipli gil qab qoyulmuşdu. Bu daş düzümü də götürüləndən sonra, bardaq formalı qabın altından iri həcmli küpə, küpənin ətrafında xeyrə tipli gil qablar (şəkil 78.2-6), insan sümükləri və bir neçə çay daşları aşkar edildi. Daşların yanından 1 ədəd tunc qolbaq və əqiqdən hazırlanmış bir neçə muncuq tapıldı [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 72*].

65 №-li qəbir. Kamerada 1,35 m dərinlikdə daş düzümünə rast gəlini. Həmin dərinlikdə daşların şərq hissəsində iki ədəd geniş gövdəli qara rəngli küpələr aşkar edildi (şəkil 78.7-8; şəkil 79.1-2). Daşlar təmizləndən sonra həmin küpənin altına yaxın insan skeleti tapıldı. Meyit qəbrə sol böyrü üstündə, dizlərdən bükülü vəziyyətdə, üzü cənuba qoyulmuşdur. Skelet pis saxlanılmışdır. Skeletdən arxada gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbrin ölçüləri: 1,20x0,80 m, dərinlik 1,50 m-dir [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 73*].

66 №-li qəbir. Qəbrin üst örtük daşları 0,40 m dərinlikdə 1,90 m diametrində aşkar edilmişdir. Çay daşlarından ibarət olan bu daş düzümü götürüldükdən sonra 0,60 m dərinlikdə 2,80x1,50 m sahədə ikinci daş düzümü aşkar edildi. Bu daşlar şimal-cənub istiqamətində 1,50 m, şərq-qərb istiqamətində isə 2,80 m düzülmüşdü. Bu çay daşları da götürüldükdən sonra, 0,90 metr dərinlikdə üçüncü qat daş düzümü aşkar edildi. 3-cü daş düzümü götürüldükdən sonra gil qab nümunələrinə təsadüf edildi (şəkil 79.3-5; şəkil 80.1). Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbrin ölçüləri: 1,30x0,90 m, dərinlik 0,90 m-dir [*Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 73*].

67 №-li qəbir. Qəbrin üst örtük daşları 0,25 m dərinlikdə aşkar edildi. Daşlar şimal-cənub istiqamətində 3,35 m, şərq-qərb istiqamətində isə 2,70 m sahədə düzülmüşdü (şəkil 80.5). Bu daşlar götürüldükdən sonra 0,85 m dərinlikdə 2 m 15 sm diametrində ikinci

daş düzüminə rast gəlini. Bu daşlar da götürüldükdən sonra 1,35 m dərinlikdə 1,10 m diametrində üçüncü daş düzümlü aşkar edildi. Bu daş düzümlü 0,20-0,35 m enində dairəvi formada düzülməklə orta hissəsi boş idi. Bu daş düzümlü də götürüldükdən sonra, 1,50 m dərinlikdə 1,90 m diametrində dördüncü daş düzümlü aşkar edildi. Bu daş düzümlü də 0,15-0,25 m enində dairəvi düzülmüşdü, orta hissə bəzi yerlərdə tam boş, bəzi yerlərdə isə balaca cıncıl daşlarla doldurulmuşdu. Bu daş düzümlü də götürüldü. 1,60 m dərinlikdə çox da iri olmayan çay daşlarından ibarət beşinci daş düzümlü aşkar edildi. Bu daş düzümlünün yanında şimal və cənub hissələrdə küpə tipli gil qablar aşkar edildi (şəkil 80. 1-4; şəkil 81.2-5). Daşlar götürüldükdən sonra 175 sm dərinlikdə insan skeletinə təsadüf edildi. Skelet çox pis saxlanıldığından onun forma və istiqamətlərini təyin etmək mümkün olmadı. Qəbrin ölçüləri: 1,55x1,05 m, dərinlik 1,80 m idi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 74]. Qəbir kamerasının şimal-qərb tərəfində bir ədəd qəhvəyi rəngli obsidian tapıldı. Bundan başqa qəbir kamerasından 8 ədəd gil qablar tapıldı (cədvəl 1). Tapılan bu gil qablar daşların altında dağıldığından onlardan yalnız ikisinin müəyyən qədər ölçülərini vermək mümkün oldu.

68 №-li qəbir. Qəbir 1,6 m dərinlikdə qazılmışdır. Qəbrin üstü səkkiz lay daşla örtülmüşdür (şəkil 82; şəkil 166.2). Saxsı qablar (şəkil 81.6-7; şəkil 83-84; şəkil 85.1) qəbrin qərb hissəsinə qoyulmuşdur. Gil qablar içərisində üçayaqlı vaza tipli qab xüsusilə maraqlıdır (şəkil 181.2). Onlardan şərqdə isə insan sümüklərinin qalıqları aşkar edilmişdir. Sümüklər çox çürüyüb dağıldığından skeletin istiqamətini müəyyən etmək mümkün olmamışdır [Квачудзе, 2008, с. 169]. Qəbirüstü daş örtüyün ağırlığından saxsı qabların bir hissəsi sınıb dağılmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 75].

69 №-li qəbir. Təbii cıncıl qatında 1,20 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbir örtüyü bir neçə qat çay daşlarından ibarət olmuşdur. Sıx bükülü vəziyyətdə aşkar olunan skelet sol yanı üstə üzü şimala, başı qərbə yönəlmişdir. Qəbrin ölçüləri şimal-cənub istiqamətində 1,30 m, şərq-qərb istiqamətində 1,20 m olmuşdur. Skeletin ətrafında beş ədəd saxsı qab aşkar edilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 76].

70 №-li qəbir. Qəbir kamerasında 0,45 m dərinlikdə, 0,80x0,50

m həcmində daş düzümü aşkar edildi. Bu daş düzümü götürüldükdən sonra 0,70 m dərinlikdə qəbir kamerasına səpələnmiş gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbirdən insan və heyvan sümükləri tapılmadı. Bir neçə ədəd obsidian daşları tapıldı. Qəbrin ölçüləri: 1,10x1,70 m idi. Qəbrin şərq hissəsində üst-üstə üç ədəd xeyrə və digər qablar qoyulmuşdu (şəkil 85.2-6; şəkil 86.1). Bir ədəd kasa isə yerə yanı üstə düşmüşdü [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 77].

71 №-li qəbir. Qəbir kamerasında 0,85 m dərinlikdə bir neçə çay daşları aşkar edildi. Bu çay daşları götürüldükdən sonra 1,05 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. Qəbrin ölçüləri: 1,45x0,60 m, dərinlik 1,20 m idi. 1,15 m dərinlikdə qəbrin cənub-şərq hissəsində böyrü üstə, dizdən sıx bükülmüş vəziyyətdə üzü şimala qoyulmuş meydə aid skelet aşkar edildi (şəkil 167.1). Skeletin başı xeyrə tipli qabın içərisinə qoyulmuşdu.

Skeletin qol və barmaq sümüklərində tunc üzük və qolbaq tapıldı (şəkil 86.9). Gil qablardan ikisi skeletin arxasına, qalanları isə, skeletin baş hissəsinin yuxarisına düzülmüşdü (şəkil 86.2-8). Geniş ağızlı küpənin ağzına, balaca küpə qoyulmuşdu [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 78].

73 №-li qəbir. Bu qəbir 0,95 m dərinlikdə aşkar edildi. 0,65 m hündürlüyündə olan, çay daşları çox səliqə ilə 1,25 m diametrində düzülmüşdü. Daşlar götürüldükdən sonra 0,75 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. İri küpənin altına yaxın, insan skeleti aşkar edildi. Məlum oldu ki, bu uşaq skeletidir. Skelet çox pis saxlanıldığından onun istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Qəbrin ölçüləri: 1,10x1 m, dərinlik 0,95 m idi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 80]. Gil qablar iki ədəd balaca, bir ədəd isə çox da iri olmayan qabdan ibarətdir. Skeletin qol hissəsində iki ədəd balaca tunc qolbaq tapıldı (cədvəl 1). Onların diametri 4 sm-dir.

78 №-li qəbir. Qəbir kamerasında 0,70 m dərinlikdə çay daşlarından ibarət düzümə rast gəlini. Bu çay daşları 1,05x0,90 m ölçüdə düzülmüşdü. Daşlar götürüldükdən sonra 1 m dərinlikdə iki ədəd gil qab (dopu və küpə) tapıldı (şəkil 92.5). Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbrin ölçüləri: 0,95x0,70 m, dərinlik 1 m idi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 84-85].

84 №-li qəbir. Qəbir 1,8 metr dərinlikdə bir neçə lay daş

düzümünün təmizlənməsindən sonra aşkar edilmişdir (şəkil 95.1-2). Skelet saxlanılmayıb, lakin onun nişanələri-xırda sümük qalıqları vardır [*Квачидзе, 2008, с. 170*]. Qəbrin avadanlığı yalnız 9 ədəd saxsı qabdan ibarətdir (cədvəl 1). Onların arasında iki qab-qara rəngli küpə (şəkil 94.3) və dar boğazlı iki qulplu küpə (şəkil 94.4) yaxşı qalmışdır [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 87-88*].

85 №-li qəbir. Qəbrin üstünə tökülmüş daşlar öz əvvəlki yerlərini bir qədər dəyişmişlər (şəkil 96.1). Qəbir 1,3 m dərinlikdə qazılmışdır. Qəbirdə insan skeleti aşkar edilməmişdir [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 89; Квачидзе, 2008, с. 171*]. Qəbirdə 11 ədəd saxsı qab aşkar edilmişdir (şəkil 94.5-7; şəkil 96-97; şəkil 179.5).

86 №-li qəbir. Qəbir 1 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbrin sahəsi çox da böyük olmayıb 50x60 sm sahəni əhatə edir (şəkil 98.1-3). Qəbirdə 9 ədəd saxsı qab aşkar edilmişdir (şəkil 98.4-8; şəkil 99.1-2): boz rəngli nehrə, qara rəngli, bikonik formalı kiçik ölçülü küpə, tünd boz rəngli bardaq, qara rəngli kasa tipli qab, tünd boz rəngli xeyrələr və oturacağının kənarları çərtmələrlə bəzədilən tünd boz rəngli qazan [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 91*].

88 №-li qəbir. Qəbir 70 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Dəfn edilən insanın başı qazan tipli qabın içərisində aşkar edilmişdir (şəkil 99.5). Skelet sol yanı üstə, üzü şərqə, sıx bükülü vəziyyətdə aşkar edilmişdir. Qol sümüyündə bir ədəd tuncdan hazırlanmış qolbaq vardır (şəkil 99.6). Qəbir kamerasının ölçüləri 0,60x1,2 m idi. Qəbrə xeyli saxsı qab - tünd boz rəngli çölmək tipli qab, qara rəngli xeyrə, nehrə, tünd boz rəngli qazan tipli qablar, metal nümunələr və s. qoyulmuşdur (şəkil 99.3-4; şəkil 100). Qəbirdən həm də en kəsiyi dairəvi və d=4,5 sm olan tunc qolbaq, 1 ədəd əqiq muncuq və 1 ədəd uzunsov formalı şüşə muncuq tapılmışdır (cədvəl 1). Onun uzunluğu 2,5 sm, d=1 sm-dir [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 92*].

89 №-li qəbir. Qəbir 40 sm dərinlikdə qazılmışdır. Skelet çox çürüdüyündən onun istiqamətini izləmək mümkün olmadı. Qəbirdə 7 ədəd saxsı qab (küpə, dopu, 2 ədəd qara rəngli kuzə tipli qab (şəkil 101), tünd boz rəngli qazan və 2 ədəd bardaq) və 2 ədəd tunc bilərzik aşkar edildi [*Квачидзе, 2008, с. 173*]. Dairəvi kəsikli tunc məftildən hazırlanmış bilərziklərin kəsiyinin d=0,4-0,6 sm-dir. Sonluqları bir-birinə birləşdirilmişdir [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 93*].

90 №-li qəbir. Qəbir 50 sm dərinlikdə qazılmışdır. Skeletin qalıqlarına rast gəlinməmişdir. Qəbirdə yalnız iki ədəd saxsı qab aşkar edilmişdir (şəkil 102.1-2). Qara rəngli kuzə tipli qabın ağır kənarı xaricə qatlanıb. Üzərində naxış elementləri yoxdur [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 93].

91 №-li qəbir. Qəbir 60 sm dərinlikdə qazılmışdır. Skelet qalıqları aşkar edilməmişdir (şəkil 102.3). Qəbrin ölçüləri: şərq-qərb istiqamətində 1,3 m, şimal-cənub istiqamətində isə 50 sm olmuşdur [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 93]. Qəbir avadanlığı yalnız saxsı məmulatından ibarətdir (şəkil 102.4).

92 №-li qəbir. Qəbir 70 sm dərinlikdə qazılmışdır. Qəbir 60-70 sm sahəni əhatə edir [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 94; Квачуадзе, 2008, с. 174]. Qəbirdə insan skeleti aşkar edilməmişdir (şəkil 103.1). Qəbir avadanlığı yığcam halda qoyulmuş 6 ədəd saxsı qabdan ibarətdir (şəkil 102.5-6; şəkil 103.2-3).

93 №-li qəbir. Qəbir 30 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir (şəkil 103.4-5). Çox da böyük olmayan qəbirdə çox dağılmış və deformasiyaya uğramış saxsı qablara məxsus qalıqlar aşkar edilmişdir (şəkil 104). Tünd boz rəngli hazırlanmış bəzi qabları bərpa etmək mümkün olmadı [Квачуадзе, 2008, с. 175]. Qalıqlara əsasən onların bardaq, qazan, xeyrə və küpə tipli qablar olduğu müəyyən edilmişdir [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 95].

94 №-li qəbir. Qəbir 1,1 m dərinlikdə qazılmışdır. Qəbrin sahəsi 1,2x80 sm olmuşdur (şəkil 105.1). Qəbir avadanlığı 9 ədəd saxsı qabdan ibarət olmuşdur (şəkil 105.2-4). Bu qablar çox dağıldığından onların bəzilərinin ölçülərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 95].

96 №-li qəbir. Qəbir kamerasının üst qatı təmizlənərkən 0,80 m dərinlikdə, 0,90 m diametrində, hündürlüyü 0,50 m olan daş düzümü aşkar edildi. Daşlar götürüldükdən sonra, səliqə ilə bir-birinin yanına və üst-üstə qoyulmuş 7 ədəd müxtəlif tipli gil qab nümunələri aşkar edildi (şəkil 107.2-6). Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 1,05x0,90 m, dərinlik 1,05 m idi [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 98].

97 №-li qəbir. Qəbir kamerasında 0,80 m dərinlikdə təxminən 0,45 m dərinlikdə, 0,60 m hündürlüyündə daş düzümü aşkar edildi.

Daşların altında, cənub-şərq tərəfdə iki ədəd gil qablar aşkar edildi. Qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri 0,95x0,85 m, dərinlik 0,95 metrdir. Qəbirdən bardaq, küpə, qazan və xeyrə tipli qablar (şəkil 107.7-13; şəkil 108.1-5) aşkar edildi [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 99*].

98 №-li qəbir. Qəbir kamerasında 0,55 m dərinlikdə çay daşları düzümünə past gəlindi. Daşlar şimal-cənub istiqamətində 1,30 m, şərq-qərb istiqamətində isə 2,30 m sahəni əhatə edir. Çay daşlarının cənub hissəsində gil qab nümunələri aşkar edildi. Daşlar götürüldükdən sonra məlum oldu ki, müxtəlif tipli gil qab nümunələrinin hamısı kamera boyu səpələnməklə qabların ağız hissələrinin qırıqlarıdır (şəkil 108.6-7). Torpaq qəbir abidəsi olan qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 1,55x1,95 metr, dərinlik 0,75 metrdir [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 99*].

102 №-li qəbir. Qəbir kamerasında 0,55 m dərinlikdə aşkar edilən daş düzümü götürüldükdən sonra 0,65 m dərinlikdə gil qab nümunələri aşkar edildi. Gil qabların üst və ətraf hissələri torpaqdan təmizlənərkən qəbir kamerasının cənub tərəfində insan skeleti aşkar edildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, skelet çox yaxşı saxlanmışdır (şəkil 167.2). Skelet sol yanı üstə, üzü şimala ayaqlarından və qollarından zəif bükülü vəziyyətdə idi. Skeletin boyun, qol və bel hissələrindən tunc bəzək əşyaları tapıldı (şəkil 109). Qəbir kamerasının ölçüləri: 2,05x1,95 m, dərinlik 1,05 m idi [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 101*]. Qəbir kamerasına qoyulan gil qab nümunələri skeletin baş arxa və qabaq hissələrinə səliqə ilə qoyulmamışdı. Qəbirdən 2 bardaq, 6 qazan, 2 küpə, 9 ədəd xeyrə, 1 ədəd gil qapaq, zəncirvari tunc qolbaqlar, diadema (şəkil 185.1), aypara formasında tunc sancaq və üçbucaq formalı tunc bəzək əşyası, eləcə də xeyli sayda əqiq, pasta, şüşə və kaori tipli muncuqlar tapılmışdır.

104 №-li qəbir. Qəbir üst daş örtüyü 0,25 m hündürlüyündə, 0,85 m diametrində idi. Çay daşlarından ibarət olan bu daşlar səliqə ilə dörd ədəd qazan və küpə tipli gil qabların üzərinə qoyulmuşdu. Qəbir kamerasında insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbir kamerasının ölçüləri: 0,95x0,75 m, dərinlik 0,85 m idi [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 104*].

109 №-li qəbir. 1,10 m dərinlikdə aşkar edilib. Qəbirin qazıldığı yer narin qum qatışıq çınqıllıqdan ibarətdir [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 110]. Qəbirdə iki ədəd saxsı qab aşkar edilmişdir: şar gövdəli, dar oturacaqlı küpə və dar oturacaqlı, geniş ağızlı qazan (şəkil 114.4-5).

110 №-li qəbir. 0,55 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. 0,95 m diametrində daş düzümü yanında şimal-qərb tərəfdə bir ədəd küpə tipli qab aşkar edildi. Daş örtüklü qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilmədi. Qəbrin ölçüləri: 0,80x0,65 m, dərinlik isə 0,85 m idi. Daşlar götürüldükdən sonra altı ədəd gil qablar aşkar edildi (cədvəl 1). Qabların hamısı bir neçə hissələrə parçalanmış halda aşkar edildilər [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 110].

115 №-li qəbir. 80 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbir təbii çınqıl qatında qazılmışdır [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 116]. Qəbirdə beş ədəd saxsı qab (kasa, dar oturacaqlı qazanlar, və boz rəngli küpələr) aşkar edilmişdir (şəkil 116.4-8; şəkil 174.2)

117 №-li qəbir. Qəbir 2 m dərinlikdə, təbii çınqıl təbəqəsində aşkar edilmişdir (şəkil 124.2). Saxsı qablardan (şəkil 123.9-17; şəkil 125-127; şəkil 170.2) ibarət qəbir avadanlığı demək olar ki, kvadrat şəkilli düzümə malikdir. Qəbrin ölçüsü 2x2 m-dir. Skeletin qalıqları qəbrin mərkəzində dağılmış, pərakəndə şəkildə aşkar edilmişdir [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 120]. Qəbrin mərkəzinə yaxın saxsı qablar dağılmış, səpələnmiş vəziyyətdə aşkar edilmişdir. Bu hissədə həm də üzərində işlənmə izləri olmayan 1 ədəd uzunsov formalı obsidian parçası, tuncdan paltara tikmə bəzək əşyasının qalığı, nizə ucluğu (şəkil 128; şəkil 182.1) və muncuqlar aşkar edilmişdir (cədvəl 1).

118 №-li qəbir. 70 sm dərinlikdə, seyrək çınqıl qatışıq torpaqda qazılmışdır (şəkil 129.1; şəkil 171.1). Qəbrin ölçüləri aşağıdakı kimidir: şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində 1 m, şimal-şərq-cənub-qərb istiqamətində 80 sm. Qəbrə yığcam şəkildə qoyulmuş saxsı qablardan (nehrə, bardaq, 2 kuzə, qazan, 3 xeyrə, kasa, dopu) ibarət avadanlıq qəbirüstü örtüyün ağırlığından bir qədər zədələnmişdir (şəkil 129.2-7; şəkil 130; şəkil 131.1-6). Qəbirdəki qabların səthi ağ çöküntü ilə örtülmüşdür (şəkil 171.1). Buna görə də onların əsil rəngləri barədə tam məlumat əldə etmək mümkün deyil. Qabların bəzi hissələrinə əsasən onların tünd boz rəngdə olmalarını ehtimal etmək olar [Müseyyibli, Ağayev, 2003, s. 123].

121 №-li qəbir. 75 sm dərinlikdə çınqıl təbəqəsində qazılmışdır. Qəbir şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində 55 sm, şimal-şərq-cənub-qərb istiqamətində 45 sm ölçülərə malik olmuşdur. Qəbirdə 5 ədəd kiçik ölçülü saxsı qab (şəkil 141.4-5) və bir ədəd çay daşından hazırlanmış daş toxanın qalığı (şəkil 142.4) aşkar edilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 130].

122 №-li qəbir. Çınqıllardan ibarət təbəqədə 1 m dərinlikdə qazılmışdır. Qəbirüstü örtük kiçik çay daşlarından ibarətdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 131]. Qəbirdə şimal-cənub istiqamətində biri-birinə yanaşı qoyulmuş üç ədəd saxsı qab aşkar edilmişdir. Onlardan ikisi səthi ağ çöküntü ilə örtülmüş tünd boz rəngli küpələr, digəri isə tünd boz rəngli kasa tipli qabdır (cədvəl 1; şəkil 141.6; şəkil 142.2-3; şəkil 178.5).

123 №-li qəbir. 1 m dərinlikdə çınqıl qatında qazılmışdır. Skeletin və onun ətrafındakı saxsı qablardan ibarət avadanlığın üzərində iri və orta ölçülü çay daşları yığımlı təmizləndikdən sonra onların həmin qəbirüstü örtüyün ağırlığından dağıldıqları məlum oldu. Yalnız qəbrin cənub-qərb küncündəki bir ədəd küp nisbətən salamat qalmışdır. Skeletin saxlanma vəziyyəti qeyri qənaətbəxşdir. O, çox çürüyərək dağılmış və olduqca kiçik hissələrə parçalanmışdır (şəkil 143). Qəbrin şərq tərəfində bud və baldır sümükləri aşkara çıxarıldı. Qəbirüstü örtük səliqə ilə qurulmuşdur. Qəbrin ölçüləri şərq-qərb istiqamətində 2,30 m, şimal-cənub istiqamətində 1,5 m olmuşdur [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 131-132]. Saxsı qablar çox kiçik hissələrə parçalandığından onları yalnız qrafik bərpa etmək mümkün olmuşdur (şəkil 142.5; şəkil 144-146; şəkil 147.3). Saxsı qablardan əlavə, qəbirdən səpələnmiş vəziyyətdə bəzək əşyaları da aşkar edilmişdir. Bir ədəd tunc düymənin ortası romb formasında torşəkilli qaydada dəşiklidir (şəkil 146.2). Qəbirdən 27 ədəd boz-yaşıl şüşədən hazırlanmış yumru formalı muncuq və bir ədəd sümükdən hazırlanmış muncuq tapılmışdır (cədvəl 1).

124 №-li qəbir. 1,1 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. Yalnız saxsı qablardan (8 ədəd) ibarət qəbir avadanlığı yığcam şəkildə düzülmüş, onların üstü və ətrafı çay daşları ilə örtülmüşdür (şəkil 148.1; şəkil 149; şəkil 150.1). Qəbrin ümumi forması kvadrat şəkillidir – 1,1x1,1 m [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 134].

125 №-li qəbir. 50 sm dərinlikdə, təbii çınqıl qatında qazılmışdır. Qəbirüstü örtük kvadratşəkilli olub 85x85 sm ölçüsündə olmuşdur. Qəbirdə yanaşı qoyulmuş 3 ədəd qazan tipli qab aşkar edilmişdir (şəkil 148.2; şəkil 150.2-3). Onları, üstdəki daşların ağırlığından dağıldığına görə bərpa etmək mümkün olmadı [Müseiyibli, Ağayev, 2003, s. 135].

128 №-li qəbir. 1,6 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbrin üst daş düzümü orta ölçülü çay daşlarının sıx düzümündən ibarət idi. Qəbirdəki saxsı qablar (2 xeyrə, qazan, bardaq və küpə) parçalanmış vəziyyətdə aşkar edilmişdir (şəkil 163.1-5). Onları bərpa etmək mümkün olmamışdır. Qəbrin ölçüləri 80x70 sm olmuşdur [Müseiyibli, Ağayev, 2003, s. 138].

129 №-li qəbir. 1 m dərinlikdə torpaq qarışıq çınqıllıqda qazılmışdır. Qəbirdəki saxsı qablar (4 qazan, kuzə, küpə və xeyrə) yığcam şəkildə qoyulmuşdur (şəkil 147.2; şəkil 163.6; şəkil 164.1-3). Onların tutduqları sahə 65x60 sm olmuşdur. Qəbirdə 7 ədəd saxsı qabdan əlavə hər hansı əşya və skelet qalıqları aşkar edilməmişdir [Müseiyibli, Ağayev, 2003, s. 138].

III FƏSİL

ARXEOLoji MATERIALLARIN TƏHLİLİ

Zəyəmçay nekropolunun Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Bu arxeoloji materialları əsasən üç qrupa bölmək mümkündür:

- keramika məmulatı
- silahlar
- bəzək əşyaları

3.1. Keramika məmulatı

Zəyəmçay nekropolundan aşkar edilmiş kütləvi tapıntılar keramika məmulatından – müxtəlif tipli saxsı qablardan ibarətdir. Bu saxsı qablar narın qum qatışıqlı gildən dulus çarxında formalaşdırılmışdır. Təsadüfi hallarda əldə hazırlanmış qablara da rast gəlinir. Qabların üstü əksər hallarda anqoblanıb və zəif cilalanmışdır. Onlar daha çox tünd boz rəngli, az hallarda isə qara rənglidirlər. Çox məhdud sayda qonur-qırmızı çalarlı qablar aşkar edilmişdir.

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən aşkar edilən saxsı qab nümunələri müxtəlif ölçülü və təyinatlı olub, zərifliyi, özünəməxsusluğu və naxışların üslubuna və ya müxtəlifliyinə görə bir-birindən fərqlənir. Qəbirlərdən tapılan saxsı qabların saxlanma səviyyəsi də eyni deyildir. Onların bəzilərinə çox keyfiyyətli və bütöv halda rast gəlinəndiyi halda, bəzilərinə isə dağılmış və torpaqdan götürülə bilməyəcək dərəcədə keyfiyyətsiz qalmış vəziyyətdə rast gəlinmişdir. Zəyəmçay nekropolunda qazılıb tədqiq olunmuş 130 qəbirdən tapılmış saxsı qabların ümumi sayı 900-dən artıqdır (cədvəl 1), [Müseyibli, Ağayev, 2003; Müseyibli, 2004, s. 60; Nəcəfov, 2005a, s. 18].

Qəbirlərdən tapılan məişət keramikası dulus dəzgahında hazırlanmış əsasən qara və tünd boz və qara rəngli gil qablardan ibarətdir. Bu qablar qəbirlərdən əldə edilmiş avadanlığın əsas hissəsini təşkil edirlər. Buraya əsasən enli və ya kəsikli qulpu olan və qulpsuz qablar - dopular və küpələr, kasa və çölməklər, kuzələr, xeyrələr və s. daxildir.

Bu tip qablar Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti üçün çox səciyyəvidir [Əliyev, 1976, s. 110-125]. Belə qab nümunələri bütün Şərqi və Mərkəzi Qafqazı əhatə edirlər [Гусейнова, 1989, с. 10; Нурадзе, 1948]. Bəzi nümunələrinə hətta Cənubi Azərbaycanda da rast gəlinir [Chang, Jahani, 2013; Jahani, 2014]. Bu qabların üzəri yaxşı cilalanaraq hamarlanmış, çox vaxt batıq xətlər və zolaqlarla, kəndirvari, sünbülvari naxışlarla və novlarla bəzədilmişdir [Nəcəfov, 2005a, s. 19].

Qazanlar (272 ədəd) nekropoldan tapılmış saxsı qablar içərisində sayca birinci yerdə durur (cədvəl 1). Əsasən tünd boz, bəzən isə qonur və qara rəngdə hazırlanan qazanlar içərisində ağız kənarı xaricə zəif çıxıntılı olanlar sayca çox deyil. İri dənəli qum qatışıqlı gildən hazırlanmış qazanlar zəif bişirilmiş və daha çox aşılana qədər məruz qalmışlar (şəkil 173.1, 3). Qazanların səthi qeyri-hamar olub, naxışlanmasında başlıca olaraq düz və dalğavari kəsmə xətlərdən, kanalvari xətlərdən, çərtmələrdən, yapma və burma naxışlardan istifadə edilmişdir [Müseyyibli, Ağayev, 2003]. Əsasən çiyin hissəni əhatə edən naxış komponentlərinin olmadığı qazanlara təsadüfi hallarda rast gəlinir [Müseyyibli, 2004, s. 61]. Zəyəmçay hövzəsi ilə yanaşı Abşerondan [Джафарзаде, 1948, с. 85, рис. 1, с. 86, рис. 6], Mingəçevirdən [Qaziyev, 1949; Фоменко, 1953, с. 78 табл. 4, рис. 12], Göygöldən [Гуммель, 1940, с. 54, табл. 22, с. 68, табл. 29, с. 71 табл. 30] bu tip qablar aşkar edilmişdir.

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən aşkar olunan keramika məmulatı içərisində *xeyrələr* say etibarilə üstünlük təşkil edirlər.

Xeyrələr həcmələrinə görə boşqablardan böyükdür. Bunların ağız kənarını çox vaxt bir basma xətt əhatə edir (şəkil 179.4-5).

Dulus çarxında hazırlanmış xeyrələr digərlərinə nisbətən çox səliqəli və simmetrikdir. Bu xeyrələrin xarici səthi hamardır. Oturacaqdan başlayaraq yuxarı qalxdıqca gövdəsi genişlənir, ağız hissədə bir qədər daralır və kənarları xaricə doğru qatlanır.

Zəyəmçay nekropolundan tapılan xeyrələr (bütöv halda 234 ədəd) əsasən tünd boz rəngli, bəzi hallarda isə qara rəngli olub yaxşı bişirilmişdir. Onlarının bir qisminin səthi cilalanmışdır [Nəcəfov, 2005a, s. 19]. Xeyrələrin böyük bir qismi ağız kənarına və çiyin

hissəyə üfüqi və ya şaquli birləşdirilmiş qulaqcıq formalı qulpa malikdirlər [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Nekropoldan tapılan xeyrələrin bəzilərinin ağızdan oturağa doğru həm xaricdən, həm də daxildən cızma xətlər çəkilmişdir. Xeyrələrin bir qismi Son Tunc-İlk Dəmir dövrü üçün səciyyəvi olan, cilalanma üsulu ilə çəkilmiş, qabın oturağı ilə çiyini birləşdirən paralel xətlərlə və zolaqlarla bəzədilmişdir [Müseyibli, 2004, s. 61]. Bu cür xeyrələrin oxşarlarına Şəmkirçay və Gəncəçay hövzələrində [Nərimanov, 1958, *tablo XXI, şəkil 6*; Гусейнова, 1989, c. 53-62], Qobustanda [Muradova, 1979, s. 50], Quşçu qəbristanlığında [Гуммель, 1940, c. 136, *рис. 5, IV-85*] o cümlədən Sarıtəpədə [Nərimanov, Xəlilov, 1962, s. 36-41], Tavatəpədə [Müseyibli, 2007, s. 47-48], Bozalqanlı yaşayış yerində [Nəcəfov, Hüseynov, 2012, s. 95], Sarvantəpədə, Qazaxbəyli qəbristanlığında [Qazıyev, 1962, s. 144-147], Tovuzçay nekropolunda [Əsədov, Ağayev, 2005, s. 439-440], Mingəçevirdə [Гусейнова, 1989, c. 53-62] aparılan arxeoloji qazıntılarda geniş rast gəlinmişdir.

Küpələr əsasən tünd boz, qonur və qara rənglidirlər (şəkil 173., 4-6; şəkil 174.1-3; şəkil 176.1-2, 4-6). Nisbətən səliqəli hazırlanmış qara rəngli küpələrin səthi sığallanaraq yaxşı hamarlanmış, bəzən isə zəif cilalanmışdır [Nəcəfov, 2005a, s. 22]. Dar və geniş ağızlı, şar gövdəli, bəzən isə bikonik formalı olub, dar oturağa malik küpələrin səthi, xüsusilə də onların çiyin hissəsi torşəkilli, üçbucaqşəkilli, dalğavari ornamentlərlə, içəridən basmaqla qabartmalarla bəzədilmişdir. Bikonik formalı küpələrin bir qayda olaraq yapma üsulu ilə düzəldilmiş dördkünc formalı çiyinvari çıxıntısı vardır. Çiyinlərində quş və ilan başı fiqurlarından ibarət yərmələrə də rast gəlinən küpələrdə belə çıxıntılar dairəvi formalıdır [Müseyibli, 2004, s. 61]. Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən 220 ədəd küpə aşkar edilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003].

Tədqiqatçıların fikrincə daha çox süd və süd məhsullarının saxlanılmasında istifadə edilən küpələrə Mingəçevirdə [Гуммель, 1948, c. 59, 61, 73], Şəmkir və Zəyəm çayları hövzələrində [Xəlilov, 1959, s. 78, *tablo XIV, şəkil 1, 3*; Bünyadov, 1969, s. 124] geniş rast gəlinir.

Kuzələr müxtəlif ölçülərə malik olub, uzunsov və şargövdədirlər (şəkil 175.3). Əsasən tünd boz, bəzən isə qara rəngli

kuzələrin səthi anqoblanaraq zəif cilalanmışdır. Ağız kənarları bir qayda olaraq xaricə qatlanmış kuzələrin böyük əksəriyyətinin səthində naxış komponentinə rast gəlinmir. Nekropoldan tapılan yalnız bir kuzənin (118 №-li daş örtüklü qəbirdən) bütün səthi müxtəlif üsullarla naxışlanıb (şəkil 130.5). Dar boğazlı, konusvari gövdəyə malik digər bir kuzə isə öz formasına görə digərlərindən fərqlənir. Oturacağa doğru genişlənən bu kuzənin gili yaxşı bişirilmiş, səthi isə yaxşı cilalanmışdır [Müseyyibli, 2004, s. 61].

Zəyəmçay nekropolundan tapılan *bardaqlar* əsasən şar gövdəlidirlər. Narın qum qatışıqlı gil tərkibinə malik bardaqlar yaxşı bişirilmiş tünd boz, qonur və qara rəngdədirlər (şəkil 174.4-5; şəkil 177.3). Onların bəziləri zəif bişirildiyindən səthində qonur ləkələr əmələ gəlmişdir. Ağız kənarı ilə çiyini birləşdirən dairəvi kəsikli qulpların yuxarı hissəsi bəzən dirsəkvari çıxıntı şəklində düzəldilmişdir. Onların səthi sığallı və ya zəif cilalı olub, kəsmə və cilalama üsulu ilə bəzədilmişdir [Müseyyibli, 2004, s. 61; Nəcəfov, 2005a, s. 24]. Zəyəmçay hövzəsində çox az hallarda armudvari gövdəyə və dar uzun boğaza malik bardaqlar da tapılmışdır [Həджафов, 2009]. Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrində üzəri basma novlarla bəzədilmiş bardağa da rast gəlinmişdir. Belə bir bardaq A.A.İvanovskinin Gədəbəy rayonunda qazdığı 60 №-li daş qutu qəbirdən də tapılmışdır [Ивановский, 1911, пус. 3.15 (5)].

Nehrələr boz rəngli olub, ölçü etibarilə çox yaxındırlar. Çiyin hissələrində üfqi birləşdirilmiş qulp ilə yanaşı bir ədəd dəşik vardır (şəkil 176.1-4). Onların çiyin hissəsi müxtəlif üsullarla üçbucaq şəkilli və dalğavari ornamentlərlə bəzədilmişdir. Sayı az olan nehrələrin (19 ədəd) bəzilərinin səthi yuxarıdan aşağı cilalama üsulu ilə çəkilmiş ornamentlə örtülüdür [Müseyyibli, 2004, s. 61; Nəcəfov, 2005a, s. 24].

Bəzi nehrələrin boğazının daxilində barmaq enində kobud dalğavari xətlər çəkilmiş, oturacağın içəri tərəfindən barmaqçıqlar (məməciqlər) bərkidilmişdir. T.Ə.Bünyadova görə onlar yağın alınması prosesini artırmaq məqsədilə düzəldilmişdir [Bünyadov, 1969, s. 117-118]. Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid Zəyəmçay nekropolunun gil nehrələrinin analoji nümunələrinə Azərbaycanda Mingəçevir, Ağcabədi, Gəncə, Qəbələ, Qazax rayonlarında [Chalilov, 1982, p. 106-112] və Qarabağda [Cəfərov, 2000], Gürcüstan və indiki

Ermənistan ərazilərində isə Trialeti, Samtavr [Чубинишвили, 1952], Teyşebani [Khanzadian, 1995], Qolovino və Xrtanosda [Мнацаканян, 1952, с. 67-71] daha çox rast gəlinmişdir.

Zəyəmçay nekropolundan aşkar edilən *kasalar* sayca az olub (30 ədəd) tünd boz rəngdə hazırlanıblar. Dərin və dayaz formalı bu kasaların ornament komponentləri olduqca zəifdir. Bəzilərinin xaricdən ağız kənarının aşağı hissəsini bir ədəd kanalvarı xətt haşiyələyir. Bir ədəd tünd narıncı rəngli, səliqəsiz hazırlanmış dərin kasanın səthi kəsmə üsulu ilə çəkilmiş ornamentlə bəzədilib [Müseyibli, 2004, s. 62].

Dopular tünd boz rəngdə olub, gilinin tərkibi qum qatışıqlıdır. Ağız kənarları azacıq xaricə qatlanıb, oturacaqları düzdür (şəkil 177.4-6). Dopuların zəif cilalı səthində naxışlar azdır [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Təsadüfi hallarda çiyin hissəsinin kəsmə xətlərlə əhatələndiyi dopulara rast gəlinir [Müseyibli, 2004, s. 62].

Əsasən qara və tünd boz rəngli *çölməklər* çox az saydadırlar. Çölməklərin üzərində his qalıqlarına rast gəlinməsi onların qəbirlərə qoyulmazdan əvvəl məişətdə istifadə edildiyini göstərir [Nəcəfov, 2005a, s. 22]. İri dənəli qum qarışıqlı çölməklər zəif bişirilmiş, geniş və düz oturacağa malikdirlər [Müseyibli, 2004, s. 62]. Onlar qeyri-sabit temperaturda bişirildiyindən üzərində müxtəlif rəngli ləkələr nəzərə çarpır. Çölməklər ağız kənarı yüngülcə yana açılaraq düz və ya çəpinə vəziyyətdə kəsilən qabarıq gövdəli, gen ağızlı qablardır [Rüstəmov, Nərimanov, 1966, s. 20-30]. Zəyəmçay nekropolunun çölmək tipli qablarında əsasən zəif cilalar səciyyəvidir. A.A.İvanovskinin Gədəbəy ərazisində, Zəyəmçayın yuxarı axarı hövzəsində qazmış olduğu 11, 36, 38, 56, 68 və s. №-li daş qutu qəbirlərdən əldə edilmiş enli gövdəli, ağız kənarı xaricə azca qatlanan üzəri zəif cilalanmış, dalğavari, düz, batıq xətlərlə, yaxud çərtmələrlə naxışlanmış çölməklərin əksəriyyəti dulus çarxında hazırlanmışdır [Xəlilov, 1959, s. 82].

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən *sərnic*, *parç*, *vaza*, *dolça* tipli saxsı qablar çox nadir halda da olsa tapılmışdır.

Zəyəmçay nekropolundan 4 ədəd *silindr formalı qab* (9, 40, 112 və 124 №-li qəbirlərdən) da aşkar edilmişdir. Onlardan biri qara, digərləri isə boz rəngli olub səthləri cilalıdır. Qara rəngli silindrik

qabın üzəri müxtəlif istiqamətli kəsmə xətlərlə bəzədilib. İki qulpu olan silindrik qabın ağzı dar, səthi isə pilləvari düzəldilmişdir [Nəcəfov, 2005a, s. 27]. Onların oturacağıнын altı kəsmə xətlərlə naxışlanmışdır. Boz rəngli belə qabların (şəkil 178.1) səthi cilalıdır [Müseybli, 2004, s. 62]. Analoji silindrik qablar Şimali Qafqazın eyni dövrə aid Koban mədəniyyəti abidələrindən məlumdur [Козенкова, 2013, пус. 11.1-3].

Nekropolun 102 №-li daş örtüklü qəbrindən 1 ədəd qara rəngli *gil qapaq* (inv. 20) aşkar edilmişdir. Onun yuxarı hissəsində çıxıntılı tutacağı vardır. Qapağın $h=7$ sm, $d=15,5$ sm olmuşdur [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 103].

Zəyəmçay nekropolunda əldə hazırlanmış çox az sayda xeyrələr, qazanlar, küpələr, çölməklər aşkar edilmişdir. Bu qablar əldə çox kobud formada hazırlanmışdır. Belə qabların tərkibində qum qarışığı çoxluq təşkil edir [Müseybli, Ağayev, 2003].

Bütün bu keramika nümunələri Zəyəmçay sakinlərinin mətbəx və məişətində müxtəlif məqsədlər üçün işlədilmişdir. Onların tipləri hansı məqsədlə işlədilmələri haqqında aydın təsəvvür yaradır. Bu qablardan məişətdə ərzaq saxlamaq, xörək bişirmək, su doldurmaq, yağ əldə etmək, süd saxlamaq, taxıl və başqa dənli bitkilər yığmaq, qurutmaq və s. məqsədlər üçün istifadə edilmişdir.

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən bütöv qablarla bir sırada külli miqdarda *qab qırıqları* da tapılmışdır. Bəzi keramika fraqmentləri xüsusilə maraq doğurur. Onların üzərindəki dəşiklər bu qabların hansı məqsədlə işlədilmələri haqqında mübahisəli fikirlər yaradır (şəkil 157.2). F.Bayern və A.A.İvanovski ehtimal edirlər ki, bu cür qabları yağ, şor, pendir hazırlamaqdan ötrü işlədirlərmiş [Байерн, 1882, с. 86-87; Ивановский, 1911, с. 114]. Qabın üzərindəki dəşiklər də ərzağın suyunun çıxmasından ötrüdür. L.Niderle göstərir ki, belə qablardan pendir hazırlamaqdan ötrü istifadə edirlərmiş [Xəlilov, 1959, s. 85]. C.Xəlilov isə bu qabların od saxlamaqdan ötrü istifadə edildiklərini ehtimal edir. Tədqiqatçı göstərir ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin 30-cu illərinə qədər Azərbaycanda qış mülayim keçən rayonlarda belə qab formalı kürələrdən və yaxud manqallardan istifadə edilirdi. Soyuq günlərdə onların içərisində açıq havada od yandıraraq və yaxud kömür közərdərək otağa gətirirdilər və beləliklə

də onlar sobanı əvəz edirdi. Bu cür qabların üzərində olan dəşiklər içəridə olan odu közərtməkdən və alışdırmaqdan ötrüdür [Xəlilov, 1959, s. 85]. F.Ratsel də təsdiq edir ki, bu cür qablardan od saxlamaq məqsədilə istifadə edirlər [Памуэль, 1903, с. 117]. Lakin, belə qablardan olan qırıqların və qabların özünün üzərindən və daxilindən his, yanıq izlərinin aşkar olunmaması da bu fikri bir qədər şübhə altına qoyur.

Zəyəmçay nekropolunun Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən əldə edilən keramika nümunələri Azərbaycanın qərb bölgəsinin digər həmdövr abidələrinin saxsı məmulatı ilə ən yaxın texniki-tipoloji analogiyalara malikdir. Özünün tipik xüsusiyyətləri ilə seçilən, Zəyəmçay hövzəsi də daxil olmaqla Daşkəsən, Xaçbulaq, Gədəbəy, Şəmkir rayonlarını əhatə edən, keramika məmulatının ümumi ərazi bölgüsünə əsasən Qarabağ, Gəncəçay ərazilərindən sonra üçüncü hesab olunan Gədəbəy arxeoloji zonasının keramika nümunələri forma, məzmun, naxışlarının orijinallığı baxımından fərqlənir [Гусейнова, 1989, с. 10]. Cənubi Qafqazın keramika nümunələrinin təsnifatını verən M.Hüseynova Zəyəmçay hövzəsi də daxil olmaqla Gədəbəy arxeoloji zonasının keramika məmulatının forma, məzmun və hazırlanma texnologiyasına əsasən aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir: yüksək keyfiyyətli, dekorativ bəzəkli, batıq kanalvari naxışlarla naxışlanmış, yaxşı cilalanmış, bəziləri əldə zərif, bəziləri isə dulus çarxında mükəmməl hazırlanmış, boz, qonur, qara-boz rəngli qablar və s. [Гусейнова, 1989, с. 53-62].

Zəyəmçay nekropolundan aşkar edilmiş saxsı qablar elmi informasiya tutumu baxımından daha çox diqqəti cəlb edir. Bu kütləvi tapıntılar ilk növbədə o dövrdə bölgə sakinlərinin dulusçuluq sənətinin tarixinin öyrənilməsi üçün zəngin mənbələrdir. Digər tərəfdən keramika məmulatı maddi mədəniyyət mənsubluğunun müəyyən edilməsi, onların ornamentlərinin semantik təhlili isə bölgənin Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü əhalisinin mənəvi mədəniyyətini, dini inanclarını öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Haqqında bəhs edilən nekropoldakı dəfn adətləri, maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusilə də keramika məmulatının zəngin informasiya mənbəyi Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin

Azərbaycan xalqının etnogenez tarixində mühüm bir mərhələni təşkil etdiyini göstərir [Müseiyibli, Axundova, 2013, s. 12]. Son tədqiqatlarda yuxarıda qeyd edilən bütün arxeoloji faktların etnogenez tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti tədricən diqqəti cəlb etməkdədir. Mədəniyyətin təyinedici əlamətləri etnoamillərdən – keramika və onun ornamentləri, qəbir abidələrinin forması, dəfn adəti, ideoloji görüşlərindən ibarətdir [Гусейнова, 2011, с. 11].

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən əldə olunan keramika nümunələri *naxışlarına* görə aşağıdakı qruplara aidirlər:

- həndəsi naxışlı qablar
- zoomorf ornamentlər
- astral təsvirlər
- nəbati ornamentlər
- su (çay, yağış) təsvirləri [Müseiyibli, Axundova, 2013, s. 12].

Birinci qrupa aid olan qabların üzərindəki naxışlar əsasən cizma, çərtmə, yapma üsulu ilə çəkilən xətti naxışlardır. Bu qabların bəzilərinin üzərində heyvan təsvirli yapma qulplara da rast gəlinir [Гусейнова, 1989, с. 65]. *Həndəsi naxışlı* qablar üzərində əsasən xaç, svastika, romb, üçbucaq təsvirlərinə rast gəlinir. Zəyəmçay nekropolunun keramika məmulatında əsasən geometrik təsvirlər üstünlük təşkil edir. Onlar əsasən üçbucaqlardan, lentvari və dalğavari, xaçvari, rombvəri, torşəkilli naxışlardan ibarətdir [Квачидзе, 2008, с. 169]. Belə ornamentlərə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin demək olar ki, bütün arealında rast gəlinir [Xəlilov, 1959; Расулоглы, 1993; Кесаманлы, 1999; Cəfərov, 2000]. Zəyəmçay nekropolunun gil məmulatı əsasən kəsmə, cizma, cilalama və s. üsullarla naxışlanmışdır [Müseiyibli, Axundova, 2013, s. 12-13]. Bəzi qablarda spiralvari, ziqzaqvari naxışlara da rast gəlinir. Nekropolda tapılan küpə tipli bəzi qabların çiyin hissəsində iki paralel batıq xətti əhatə edərək, onların arasında zəif cizma sınıq xətlərdən ibarət naxış çəkilmişdir [Müseiyibli, Ağayev, 2003]. Burada alt xətdən qabın gövdəsinin aşağısına doğru cila ilə şaquli zolaqlar çəkilmişdir. Cila və cizma üsulu ilə naxışlara analoji olaraq Trialeti qablarında da rast gəlinir [Анучин, 1884; Куфтин, 1941, табло XXI, рис. 37]. Azərbaycanda qabların cilalama üsulu ilə naxışlanması Tunc dövrünün sonuna aid Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrinin gil

qablarında əsas bəzək növlərindən biri olmuşdur [*Джафарзаде, 1948, с. 81-94; Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 115*].

Qeyd etmək lazımdır ki, çox zaman bir qabın üzərində müxtəlif qruplara aid ornamentlər eyni zamanda təsvir edilmişdir. Onlara ayrılıqda çox az hallarda rast gəlinir və bu daha çox həndəsi ornamentlərlə bağlıdır [*Müseyibli, Axundova, 2013, s. 12*].

Həndəsi fiqurlardan ibarət bir neçə ornament xüsusilə diqqəti cəlb edir. Zəyəmçay nekropolunda 40 №-li daş örtüklü qəbirdə silindr formalı iki qulplu qab aşkar edilmişdir. Qulpların üstündə nəbati naxışlar vurulmuşdur, gövdəsini isə qoşa dalğalı xətt dövrələyir. Maraqlıdır ki, bu qabın altında həndəsi ornament çəkilmişdir (şəkil 179.3). Belə bir fakt onun istifadədən sonra ağzı aşağı qoyulması və ya ümumiyyətlə məişətdə deyil, məhz ritual məqsədlərlə istifadə edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur [*Müseyibli, Axundova, 2013, s. 14*]. Qabın altında çarpaz xətlərlə kvadrat, üçbucaq və düzbucaqlı sahələr əmələ gətirilmişdir. Bütün çevrəni çərtmələr əhatələyir. Əlavə olaraq üçbucaq və dördkünc sahələrin ikisində 4 ədəd, digər ikisində isə 3 ədəd çərtmələr vurulmuşdur. Fikrimizcə bu saylar təsadüfi olmayıb, çox ehtimal ki, ibtidai riyazi biliklərlə və bütövlükdə bu ornament ilin fəsilləri, təqvimlə bağlı ibtidai təsəvvürlərlə bağlı olmuşdur. Zəyəmçayda 123 №-li daş örtüklü qəbirdə aşkar edilmiş dərin kasa tipli qab üzərindəki ornamentlər də say anlayışı ilə əlaqədar diqqəti cəlb edir [*Müseyibli, Axundova, 2013, s. 14*]. Qabın altındakı mərkəzi çevrədən ağız kənarına doğru dörd istiqamətdə nazik, boru şəkilli alətlə vurulmuş dairələrdən ibarət düzümlər uzanır (şəkil 147.3). Onların arasındakı sahələr cila üsulu ilə vurulmuş torşəkilli ornamentlərlə doldurulmuşdur. Maraqlıdır ki, bu düzümlərdəki dairələrin sayı eyni deyil: onlardan ikisində 6, birində 5, birində isə 4 dairə vurulmuşdur. Bu ornamentin də bütövlükdə fəsillər üzrə Günəşin dövr etməsi ilə əlaqələndirmək olar. Zəyəmçay nekropolunda 68 №-li daş örtüklü qəbirdə üçayaqlı vaza aşkar edilmişdir (şəkil 84.1; şəkil 181.2). Abidədə bu tip qab yalnız iki ədəd məlumdur (şəkil 180.9; şəkil 181.2). 68 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılan üçayaqlı vazanın bütün altı kəsmə xəttlərlə çəkilmiş üçbucaqlarla doldurulmuşdur. Onların bəzilərinin içərisi və aralarındakı sahələr basma nöqtələrlə doldurulmuşdur. Bəzi

nöqtələrin və xətlərin içərisində ağ inkrustasiya izləri saxlanmışdır [Müseybli, Axundova, 2013, s. 15]. Üçbucaqların bir sıra qədim mədəniyyətlərdə dağların təsviri olması ehtimal edilir. Zəyəmçay hövzəsində naxışları ağ maddə ilə minalanmış (inkrustasiya) qablara nadir halda, A.A.İvanovskinin qazıntıları zamanı da rast gəlinir [Ивановский, 1911]. A.A.İvanovski bu cür qabları Azərbaycanın qərb rayonlarının dağlıq və dağətəyi əraziləri üçün xarakterik sayır [Ивановский, 1911, с. 140].

Qafqazdan tapılan gil qablara nisbətən daha qədim dövrlərə aid edilən belə qablara Avropada həm qəbristanlıqlarda, həm də yaşayış yerlərində təsadüf edilmişdir [Xəlilov, 1959, s. 80]. Bu cür inkrustasiyalı qabların Avropada hələ Neolit dövründən meydana çıxdığını söyləyən L.Niderle və E.Krauze göstərirdilər ki, bu hal sonradan yüksək texniki səviyyəyə çatmışdı [Xəlilov, 1959, s. 80-81].

Zoomorf ornamentlərə kəsmə xətlə icra olunmuş və relyef variantlarda rast gəlinir. Bu nümunələrə misal olaraq nekropolun bəzi qablarının çiyin hissəsində yapma üsulu ilə vurulmuş relyef təsvirlərini göstərə bilərik. Bunlar əsasən qoyun-qoç başlarının təsvirindən ibarətdir. Digər heyvan başlarının da təsvirinə rast gəlinir. Zəyəmçay nekropolunda 18, 24 və 127 №-li qəbirlərdən aşkar edilmiş kuzə və küpə tipli qabların çiyin hissəsində qoç başlarının yapma fiqurları vurulmuşdur (şəkil 30.1; şəkil 36.7; şəkil 160). Bir qayda olaraq onlar uzunsov formalıdırlar. Bu yapımların hamısı cila üsulu ilə çəkilməmiş həndəsi ornamentlərlə müşayiət olunurlar [Müseybli, Axundova, 2013, s. 13]. 127 №-li torpaq qəbirdən aşkar edilmiş iri ölçülü küpə xüsusilə maraqlıdır. Ümumiyyətlə, bu qəbirdən aşkar edilmiş qablar zəngin ornamentə malikdirlər. Haqqında bəhs edilən küpənin gövdəsinin bütün yuxarı yarısı çox zəngin naxışlanmışdır. Qabın çiyin hissəsində 4 ədəd simmetrik vurulmuş yapımlardan biri yastı qulp, ikisi dördbucaq çıxıntı, biri isə zoomorf təsvirdən – qoç başından ibarətdir (şəkil 160). Eyni zamanda qabın çiyin hissəsini spiralvari ornamentlər iki sırada əhatələyir [Müseybli, Axundova, 2013, s. 13].

Zəyəmçay nekropolunda *astral təsvirlərin* bir neçə növünə rast gəlinir. Belə ornamentlər Günəşin müxtəlif təsvirlərindən ibarətdir. Bunlar əsasən, xeyrə tipli qabların üzərinə cila üsulu ilə çəkilməmiş

təsvirlərdən ibarətdir. Zəyəmçayda bunların sayı daha çoxdur [Müseyibli, Axundova, 2013, s. 14]. Bəzi qabların üzərində və alt hissəsində kəsmə xətlərlə Günəşin maraqlı təsviri çəkilmişdir.

Ornamentlərin bir qrupunu *nəbati təsvirlər* təşkil edir. Onlar əsasən sünbülvari rəsmlərdən ibarətdir [Müseyibli, Axundova, 2013, s. 14]. Belə ornamentlər azsaylıdır. Zəyəmçay nekropolunda 72 №-li daş örtüklü qəbirdə aşkar edilmiş qazan tipli qabın çiyin hissəsini üfüqi vurulmuş sünbülvari ornament dövrələyir (şəkil 88.8). 118 №-li daş örtüklü qəbirdə aşkar edilmiş kuzə tipli qabın üstünü yuxarıdan aşağıya doğru, əks istiqamətdə vurulmuş zolaqlardan ibarət sünbülvari ornamentlər bəzəyir (şəkil 130.5). Belə ornamentlər 123 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılmış kiçik həcmli küpənin yapma qulpunun üzərində də təsvir edilmişdir. Nəbati ornamentlər əhalinin əkinçiliklə bağlı təsəvvürlərini əks etdirir [Müseyibli, Axundova, 2013, s. 14].

Ornamentlərin böyük bir qismi *su mövzusu* ilə bağlıdır. Belə ornamentlərə keramika üzərində tez-tez rast gəlinir. Bunlar çayın axmasını və ya yağışın yağmasını ifadə edən təsvirlərdir. Belə ornamentlərə daha çox darboğazlı qabların çiyin hissəsində rast gəlinir [Müseyibli, Axundova, 2013, s. 14]. Bu növ maraqlı ornamentlərdən biri Zəyəmçayda 1 №-li daş örtüklü qəbirdə aşkar edilmiş qara rəngli küpə tipli qabın çiyin hissəsində təsvir edilmişdir (şəkil 3.1). Burada üfüqi zolaq içərisində cila üsulu ilə iti ucları aşağı yönəlmiş üçbucaqlar çəkilmişdir. Bu üçbucaqların arasındakı sahələr ziqzaqvari xətlərlə doldurulmuşdur. Bu xətlər tək və qoşa çəkilmişdir. Onların hamısı şaquli, iki yerdə isə birində dörd, digərində isə iki ədəd olmaqla üfüqi istiqamətlidir. Ehtimal etmək olar ki, bu təsvir bütövlükdə yağıntılarla və bununla əlaqədar olaraq ibtidai təqvim təsəvvürləri ilə bağlıdır. Qabların üzərindəki yapma-burma naxışlar da (127 №-li qəbir) çox ehtimal ki, su mövzusu ilə bağlıdır [Müseyibli, Axundova, 2013, s. 14]. Maraqlıdır ki, Kislovodsk yaxınlığında e.ə. VIII – VII əsrlərə aid Berezovsk məzarlığından aşkar edilmiş bir qab üzərində kəsmə xətlərlə icra olunmuş ornament də Zəyəmçay qabı üzərindəki ornamentlə bir qədər oxşardır. Həmin qabın üzərindəki təsvirləri araşdıran B.A.Rıbakov onun qədim təqvimlə bağlı olması qənaətinə gəlmişdir [Рыбаков, 1973, с. 158-161].

Müəllif həmin təsvirlə əlaqədar olaraq ilin günəşli və yağıntılı aylarını müqayisə etmiş, bunun üçün sinoptiklərin məlumatlarını da təhlil etmişdir. Maraqlı görünən bu məlumatı eyni zamanda Zəyəmçay qabı üzərindəki ornamentə də aid etmək olar. Lakin bu ehtimalı daha da dəqiqləşdirmək üçün əlavə araşdırmalara ehtiyac var [Müseybli, Axundova, 2013, s. 14].

Zəyəmçay hövzəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin tədqiqi nəticəsində məlum olmuşdur ki, bəhs etdiyimiz dövrdə Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin həyatında sənətkarlığın iki böyük sahəsi mühüm yer tutmuşdur. Onlardan biri dulusçuluq, digəri isə metalışləmə sənətidir [Xəlilov, 1959].

Zəyəmçay nekropolunun Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən bir çox digər məişət əşyaları ilə birlikdə tuncdan düzəldilmiş *iyne və bizlərə* rast gəlinmişdir. Bu alətlərə həm kişi, həm də qadın qəbirlərində təsadüf edilmişdir [Xəlilov, 1959, s. 58, *tablo VI, şəkil 6*]. Zəyəmçay nekropolundan 7 ədəd *iyne* (17, 27, 41, 45, 60, 112 №-li qəbirlərdən) (şəkil 39.4; şəkil 58.5; şəkil 62.5) və 5 ədəd *biz* (45, 57, 76, 102, 111 №-li qəbirlərdən) (şəkil 70.5; şəkil 91.5; şəkil 109.5; şəkil 115.4-5) aşkar olunmuşdur [Müseybli, Ağayev, 2003]. Onlara bəzən bütöv, bəzən isə qırıq vəziyyətdə rast gəlinmişdir.

Zəyəmçay nekropolunun Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən tapılan məişət əşyaları içərisində bəziləri əkinçilik və toxuculuqla bağlıdır. Bu sıraya xüsusilə *əmək alətlərini* aid edə bilərik.

Əkinçiliklə bağlı əşyalar da çox az tapılmışdır. Əkinçilik əşyaları daha çox yaşayış yerləri üçün xarakterik olduğuna görə əlimizdə təsərrüfatın bu sahəsini işıqlandıra biləcək çox az material vardır. BTC arxeoloji ekspedisiyasının Zəyəmçay yaşayış yerində apardığı qazıntılar zamanı dən daşı alətləri tapılmışdır [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 146-148; Hüseyinov, 2005, s. 45].

Zəyəmçay nekropolunun 121 №-li daş örtüklü qəbrindən çay daşından düzəldilmiş bir ədəd *toxa* (inv. 3) tapılmışdır [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 130-131]. Qəbirdə iki ədəd saxsı qabın üzərinə qoyulmuş bu daş toxanın bir hissəsi sınımışdır [Müseybli, 2004, s. 63]. Uzunluğu 23 sm, eni 13 sm, qalınlığı 2,5-3 sm olan toxa çay daşından düzəldilmişdir. İstifadə edilən daş toxanın ucu dəyirmi. Ağız hissəsi işlənməkdən qopub kütləşmişdir (şəkil 142.4).

Şübhəsiz ki, Son Tunc-İlk Dəmir dövründə Zəyəmçay sakinlərinə *toxuculuq* məlum idi. Bunu nekropoldan tapılan daşdan hazırlanmış *iy başlığı* sübut edir. 87 №-li torpaq qəbirdən tapılan çay daşından hazırlanmış qeyri-bərabər qalınlıqda (13x7 mm) iy başlığı kobud hazırlanmışdır. Diametri 3 sm olan iy başlığının ortasındakı dəşik də səliqəsiz açılmışdır. O, qəbirdəki xeyrəldən birinin altında aşkar edilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 92].

3.2. Silahlar

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən əldə edilmiş avadanlığın içərisində silahlar mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Zəyəmçay nekropolunun qazıntısı zamanı ümumilikdə tuncdan hazırlanmış 169 ədəd əşya aşkar edilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Bunlar xəncərlər, ox ucluqları, nizə ucluqları, müxtəlif növ asma bəzək əşyaları, muncuqlar, zoomorf fiqurlar, üzüklər, sırğalar, qolbaqlar, qrivna və məişət əşyalarıdır [Müseyibli, 2004, s. 62]. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun «Arxeoloji texnologiya» laboratoriyasında Ə.Həsənova tərəfindən həmin əşyaların 38 ədədinin spektral analizi aparılmışdır [Müseyibli, 2004, s. 66-67, cədvəl I-II]. Bu analiz nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, həmin əşyaların hamısının əsas tərkib hissəsini mis (Cu) təşkil edir (cədvəl 3.1; cədvəl 3.2). Tərkibində arsen (As) qarışığı 0,05-0,5% olan misi əridə bilən ustalara daha yüksək istilik lazım idi. Metalların tərkibindəki qalayın (Sn) göstəricisi də kifayət qədər yüksəkdir [Müseyibli, 2004, s. 62]. Qalay qarışığı 0,3-7,2% arasındadır. Bu isə sürmə (Sb) ilə qatıldığında yenə yüksək temperaturda tuncun alınmasına şərait yaradır. Mis və qalay ərintisinin tərkibində rast gəlinən elementlər qurğuşundan (Pb) başqa bəzən filizin öz tərkibində də mövcud ola bilər [Həbibullayev, 1959, s. 122]. Bunlardan əlavə metalların tərkibində dəmir (Fe – 0,15-0,2%), nikel (Ni, 0,005 – 0,3%) və s. elementlər də mövcuddur (cədvəl 3.1; cədvəl 3.2).

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən o dövr üçün yüksək texnologiyanın məhsulu olan müəyyən miqdarda *silahlar* tapılmışdır.

Zəyəmçay nekropolundan əldə edilmiş silahlar tuncdan hazırlanmış 1 ədəd nizə ucluğu, 5 ədəd xəncər, 3 ədəd tunc və 2 ədəd

sümükdən hazırlanmış ox ucluqları və 1 ədəd dəmir nizə ucluğunun qalığından ibarətdir [Müseybli, 2004, s. 62].

Zəyəmçay nekropolundan cəmi 5 ədəd (60 №-li qəbirdən) ox ucluğu – 2 ədəd sümük, 3 ədəd isə yarpaqşəkilli, Cənubi Qafqaz tipli tunc ox ucluqları tapılmışdır (şəkil 74.1-3; şəkil 183.1-2).

Cənubi Qafqazda sümükdən hazırlanmış ox ucluqlarının sayı çox deyil. Sümükdən ox ucluqları Azərbaycanın şimali şərqində, Xaçmaz rayonu ərazisindəki İlk Tunc dövrünə aid Sərkərtəpə yaşayış yerindən aşkar edilmişdir [Mycaev, 2006, c. 64]. Cənubi Qafqaz tipli ox ucluqlarının sümükdən hazırlanması Son Tunc-İlk Dəmir dövrü Qafqaz abidələri üçün səciyyəvi deyildir. Bunlar yalnız Azərbaycanda IV Babadərviş yaşayış yeri [Алиев, 1971, с. 230, рис. 6-8], Gürcüstanda Samtavr qəbristanlığı [Чубинишвили, 1952, с. 54-61; Чубинишвили, 1957, с. 120, рис. 12, 197] və Şimali Qafqazdan [Крунов, 1957, с. 62, рис. 21, I] məlumdur. Hələlik bu ox ucluqlarına Şimali Qafqazda nisbətən çox təsadüf olunur. Yaxın Şərq abidələrində sümükdən hazırlanan bu ox ucluqları İlk Tunc dövründən məlumdur [Arık, 1933a, s. 169-172; Kosay, 1938, s. 61-79; Kosay, Turfan, 1959, s. 394].

Zəyəmçay nekropolunun 60 №-li qəbrindən tapılan Cənubi Qafqaz tipli 3 ədəd tunc ox ucluqları da yarpaqşəkilli olub, qanadlarının sonluqları tam korroziyaya uğramışdır [Müseybli, 2004, s. 62]. Ucluqların ağaca keçirilən hissələri dördsəthli olub kvadrat kəsiklidir [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 69].

Bu tipə aid olan bəzi ox ucluqlarının arxa hissəsində ağaca bağlamaq üçün istifadə olunmuş nazik dəridən köşə sarıntısı qalmışdır [Cəfərov, 2000, s. 78]. Tovuz rayonu ərazisindəki Tovuzçay nekropolunun 80 №-li qəbrindən də üzərində sarıntıları olan ox ucluqları tapılmışdır [Hacılı, 2010, s. 203]. S.M.Qaziyevə görə ox ucluqlarına ağaca keçirilməzdən əvvəl sulcuqlarla sıyırım sarılmışdır ki, onlar öz yerindən çıxmasın (sıyırım cavan ağacdən soyulmuş qabığa deyilir). Bir çox hallarda bu sıyırımlar saxlanılmamışdır. Ehtimal ki, bu sıyırımlar tut ağaclarından soyulmuşdur [Qaziyev, 1951, s. 14-15, tablo III, şəkl.18].

H.F.Cəfərov yazır ki, bu tip ox ucluqlarının ilkin vətəninin Azərbaycan olması gümanı əsassız deyil [Джафаров, 1991, с. 200].

Həmin tip ucluqların həm Cənubi Qafqaz regionunda, həm də Ön Asiya ölkələrinə yayılmasında Azərbaycan mühüm rol oynamışdır [Ökse və b., 2007, s. 55-57]. H.F.Cəfərov eyni sözləri şəbəkəli başlıqlı xəncərlərə də aid edir [Cəfərov, 2000, s. 164].

Bu ox ucluqlarına Xocalıda və Mingəçevirdə [Qaziyev, 1951, s. 11], Gürcüstanda isə Cəlalolğluda [Cəlamelov, 1904, c. 21-49] daha çox rast gəlinmişdir. V.Belkin qazıntıları zamanı isə bu tipdə 14 ədəd tunc, 3 ədəd dəmir ox ucluğu tapılmışdır [Nagel, Ştrommenger, 1999, s. 158]. Belə ox ucluqları Mərkəzi Anadoluda ən çox Alacahöyük rayonunda tapılmışdır [Arik, 1933; Kosay, 1938 s. 334, tablo XIX, şəkl.20; Sevin, 2003].

Zəyəmçay nekropolunun tədqiq olunmuş qəbir abidələrindən əldə edilmiş tapıntılar əsasında burada yaşamış qədim sakinlərin hücum silahları haqqında ətraflı məlumat əldə edirik [Nəcəfov, Hacili, 2005, p. 140].

Hücum silahları içərisində ən az rast gəlinən tuncdan, nadir hallarda isə dəmirdən hazırlanmış *nizə ucluqlarıdır*. Zəyəmçay nekropolunda qazıntılar zamanı cəmi 1 ədəd tunc nizə ucluğu aşkar edilmişdir (117 №-li qəbir), (şəkil 182.1). Uzunluğu 35 sm olan nizə ucluğu tunc lövhədən bükülərək, boru halına salınmışdır. Boru hissəsi ağaca bərkidilmək məqsədilə tədricən genişlənən formada düzəldilmişdir. Dəstəyin uc hissəsinin kənarlarında ağaca bərkidilmək məqsədilə mismar vurulmaq üçün dəşiklər vardır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 123; Müseyibli, 2004, s. 62]. A.B.Kuftin tunc lövhədən bükülərək düzəldilmiş boru dəstəkli, ortasında zəif qabarıq xəttə malik nazik tipli nizə ucluqlarını ən qədim ucluqlar sayır və Qafqaz ərazisində e.ə. II minilliyin ilk rübünə aid edir [Куфтин, 1947; Куфтин, 1949, c. 96].

Zəyəmçay nekropolundan tapılan tunc nizə ucluğunun analoji nümunələrinə Gəncəçay rayonunda da rast gəlinmişdir [Nərimanov, 1958, s. 90].

Nekropolun 29 №-li daş örtüklü qəbrindən bir ədəd dəmir nizə ucluğunun qalığı tapılmışdır [Müseyibli, 2004, s. 62]. Lakin bu nizə ucluğu keyfiyyətsiz halda saxlandığından (şəkil 45.9) onun forma və ölçülərini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 31-32].

Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrindən əldə edilən hücum silahlarından biri də *xəncərlərdir*. Bu silah nümunələri daş qutu qəbirlərin xarakterik avadanlığı hesab edirlər [*Даниелян, 1969, с. 4-20*]. Onlar nəinki zəngin avadanlıqlı, hətta kasıb qəbirlərdən də tapılmışdır.

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən tapılan xəncərləri iki qrupa bölmək olar:

Birinci qrupu ağac dəstəni yerləşdirməkdən ötrü saplağı və dəstənin başına keçirmək üçün gümbəz formalı *şəbəkəli başlıqlı xəncərlər* təşkil edir [*Xəlilov, 1959, s. 100, tablo XX, şək. 3, 5*].

Zəyəmçay nekropolundan tapılan xəncərlərin dördü məhz bu tipə aiddir. Onlar A. İessenin ayırdığı dörd tipdən 1-ci tipə uyğun gəlirlər [*Иессен, 1935, с. 161-163*]. Bu tip xəncərlərin tiyəsi yuxarıdan ağac dəstəyə bərkitmək üçün dilçəklidir [*Hummel, 1933, p. 223-224*]. Tiyələr dəstəyə üçbucaqlı şəbəkəli sağanaq ilə bərkidilmişdir.

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən cəmi 5 ədəd (27, 60, 105 və 111 sayılı qəbirlərdən) xəncər tapılmışdır [*Müseiyibli, Ağayev, 2003, s. 30-31, 66-69, 105-108, 111-113*]. 60 №-li qəbirdən tapılan tunc xəncər yaxşı qalmışdır (inv. 16). Onun dəstəyinə birləşən yuxarı hissəsi əlavə tunc lövhə ilə əhatələnib (şəkil 74.5). Bu xəncərin istifadəsi zamanı onun dəstəyinin tərpənməməsinə kömək edən əlavədir [*Müseiyibli, 2004, s. 62*]. Xəncərin dəstəyə keçirilən nazik hissəsinin sonunda dəşik vardır. Dəstəyinin sonuna keçirilən başlıq şəbəkəli olub günbəz şəkillidir [*Müseiyibli, Ağayev, 2003, s. 69*]. Bu tipə aid olan xəncərlərin ağac dəstəyinin sonuna tuncdan günbəzşəkilli şəbəkəli başlıq keçirilirdi [*Müseiyibli, 2004, s. 62*].

İkinci tipə *Ön Asiya tipli* yuxarı hissəsi dairəvi, ağac keçirmək üçün dəstəsində xüsusi yeri olan xəncərlər daxildir [*Xəlilov, 1959, s. 100; Даниелян, 1987*]. Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən tapılmış 5 ədəd xəncərin biri də məhz bu tipə aiddir. Bu xəncər 105 №-li torpaq qəbirdən tapılmışdır (şəkil 113.1). Maraqlıdır ki, bu qəbirdən tapılan ikinci xəncər də birinci tipə aiddir (şəkil 113.4) [*Müseiyibli, Ağayev, 2003, s. 108*].

Zəyəmçay nekropolundan aşkar edilən tunc xəncərlərin oxşarları Dağlıq Qarabağdan da tapılmışdır [*Кушнарева, 1957, с. 162-163; Джафарова, 2008, с. 40-54*]. Bu tip xəncərlər 1 sayılı Dovşanlı (4

ədəd), 1 sayılı Axmaxı kurqanları ilə yanaşı Sarıçoban [Cəfərov, 2000, s. 77], Göygöl [Гуммель, 1940, с. 134, рис. 4], Xaçbulaq abidələrindən [Кесаманлы, 1976, с. 68, рис. 1, 2, 9], Gəncəçay hövzəsindən [Пассек, Латынин, 1926, с. 132], Mingəçevirdən [Qazıyev, 1951, s. 10, tablo II, şəkl. a, b], Göyçə gölü hövzəsindən [Есаян, 1976] və Gürcüstandan [Чубинишвили, 1952, с. 44] tapılmışdır. K.Kuşnaryova E.Reslerin qazıntıları əsasında Dağlıq Qarabağdan, Dovşanlı, Ballıqaya, Axmaxı kurqanlarından tapılan metal məmulatının, xüsusilə xəncərlərin Göygöl, Mingəçevir, Şəmkir ərazilərindən tapılan materialları təkrarladığını yazır [Кушнарева, 1957, с. 135-136, 162-163, 176].

3.3. Bəzək əşyaları

Zəyəmçay nekropolunda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən çoxlu bəzək əşyaları aşkar edilmişdir. Onlar hazırlandığı materialın təyinatına görə müxtəlifdirlər. Bu nümunələrin hansı məqsəd daşması onların qəbirdə insan skeletinin hansı hissəsində yerləşməsi ilə müəyyən olunur [Sadıqzadə, 1973, s. 74]. Bəzək əşyalarına adətən mərhumun baş, sinə, bel hissələrində, qol və barmaq sümükləri üzərində təsadüf edilir.

Azərbaycanda tapılmış Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid bəzək əşyalarını daşdığı vəzifələrinə görə bir neçə qrupa bölmək olar. Onlar baş, boyun, sinə, bel, qol və ayaq bəzəklərindən ibarətdir [Sadıqzadə, 1971; Sadıqzadə, 1973, s. 74].

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən tapılan *baş bəzəkləri* əsasən dingələr, dairəvi lövhələr, sırğalar, saç boruları, asmalardan ibarətdir [Nəcəfov, 2005, s. 47-48; Nəcəfov, 2008, s. 60].

Dingələr əsasən döymə üsulu ilə hazırlanmış tunc lövhələrdən düzəldilmişdir. Onların ensiz olan hər iki ucunda deşik açılır və bu deşikdən nazik bağla saça bağlanırdı [Sadıqzadə, 1973, s. 74].

Zəyəmçay nekropolunun 102 №-li qəbrindən tapılan dingənin ucu dairəvidir [Nəcəfov, 2008, s. 60]. Ucları dairəvi olan belə dingələr Gədəbəydəki daş qutu qəbirlərdən [Ивановский, 1911], Gəncəçay kurqanlarından [Nərimanov, 1958], Quşçu kəndindən [Гуммель, 1940, с. 139-140] də tapılmışdır.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, dingələr yalnız qadınlara məxsus bəzək nümunəsi olmuşdur. Lakin Gillikdağdakı 5 (19) və 3 (6) №-li kurqanlardan [*Sadıqzadə, 1973, s. 75*], Dovşanlıdakı 1 №-li kurqandan [*Кушнарева, 1957, с. 138*] qılinc, ox ucları və balta ilə birlikdə dingələrin tapılması onların eyni zamanda kişilər tərəfindən də istifadə olunduğunu göstərir.

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən tuncdan hazırlanmış *diadema, qrivna, saç üçün borular* da aşkar edilmişdir [*Müsevibli, 2004, s. 63; Nəcəfov, 2008, s. 60*].

Zəyəmçay nekropolunun bəzi qəbirlərindən (27 və 72 saylı) tapılan bəzəklər arasında nazik tunc təbəqədən bükülərək boru şəklində düzəldilmiş əşyalar da vardır. Bu cür əşyalar *saç bəzəyi* olub Qobustanda 16 №-li kurqandan [*Muradova, 1972; Muradova, 1979, s. 81*] və Mingəçevirdən də [*Асланов и др., 1959, с. 67*] tapılmışdır. Saç borularının bir neçəsinin birlikdə tapılmasına əsasən tədqiqatçılar qəbirdə dəfn edilmiş adamın qadın olduğunu göstərirlər. Belə metal borucuqlar saç hörüklərinin ucuna bağlanmış.

İlk dəfə olaraq belə tunc borularla rastlaşan F.Bayern onları ox ucluqları üçün xüsusi altlıq-saxlayıcı hesab etmişdir [*Бауерн, 1882*]. Lakin V.Belk onların saç bəzəyi olduqlarını yazmışdır [*Nagel, Ştrommenger, 1999, s. 53*]. V.Belkin qazıntıları zamanı Zəyəmçayın yuxarı axarı hövzəsindəki qəbirlərdən 29 ədəd tuncdan, 6 ədəd daşdan, 6 ədəd isə şüşədən hazırlanmış borucuqlara rast gəlmişdir [*Nagel, Ştrommenger, 1999, s. 158*].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən tapılmış saç boruları tuncdan olub, bir-birindən ancaq ölçülərinə görə fərqlənirlər (şəkil 41.11; şəkil 44.2). Ş.Sadıqzadənin fikrincə qəbirlərdə saç borularının çoxluğu vaxtı ilə qadınların çoxlu xırda hörük saxlaması ilə izah edilməlidir [*Sadıqzadə, 1973, s. 78*]. Mingəçevirdəki 63 №-li torpaq qəbirdən tapılmış tunc borulardan birinin içərisində hətta qara rəngdə saç qalığı da aşkar edilmişdir [*Фоменко, 1953, с. 70*].

Nekropoldakı qəbirlərin birindən yastı *tunc aypara* tapılmışdır (27 №-li qəbir). Lakin onun üzərində sancaq keçirmək üçün deşiyi yoxdur. Ona görə də onun saç sancağı kimi istifadəsi bir qədər şübhəlidir [*Nəcəfov, 2008, s. 60*]. A.A.İvanovski qeyd edir ki, belə

bəzəklər Zəyəmçay, Şəmkirçay hövzələri və Gədəbəyin daş qutuları üçün səciyyəvi deyildir [*Ивановский, 1911*].

Baş bəzəkləri içərisində *sırğalara* da rast gəlinir (şəkil 184.4). Sırğalar formalarına görə iki qrupa bölünür: halqaşəkilli, şar və konusvari sırğalar. Dairəvi sırğaların bir ucu tam dairə yaradaraq, içəriyə doğru əyilmiş dalğavari şəkildə çevrə boyu davam etdirilmişdir. Bu sırğaların bir ucu yayşəkilli, digər ucu isə düz və ya qarmaq şəklində qatlanmış olur [*Sadıqzadə, 1973, s. 76*]. Tunc halqaya keçirilmiş şar və konusvari sırğaların içi boş, üzəri şəbəkəli nəqşlərlə bəzədilmiş olur. Hər iki qrupa aid olan sırğalar Azərbaycanda Göygöl rayonunda 4 №-li kurqandan [*Sadıqzadə, 1973, s. 76*], Xaçbulaqda 4 №-li daş qutudan və İ.Cəfərzadə tərəfindən tədqiq olunan 2 №-li kurqandan [*Sadıqzadə, 1973, s. 77*], Quşçu kəndindəki 2, 11, 27 №-li daş qutulardan [*Гуммель, 1940, с. 130, 135, 139*], Migəçevirdə 5 №-li kurqandan [*Асланов и др., 1959, с. 115*], Gədəbəyin daş qutu qəbirlərindən və Köndələn çayının sağ sahilində Qarabulaq kəndinin şimalında yerləşən 87 №-li kurqandan [*Ивановский, 1911, с. 98, 153, 155, табло IX, рис. 3, 13*], Gürcüstanda Samtavrdan [*Чубинишвили, 1957, с. 86, табло XVIII*], indiki Ermənistan ərazisində – Xrtanos, Göyçə və Artikdən [*Хачатрян, 1963; Мартirosян, 1964, с. 163*] də tapılmışdır. Qazax rayonunda belə sırğaların zəncir qalıqları ilə yanaşı tapılması onlardan həm sırğa, həm də asma kimi istifadə edildiyini göstərir [*Xəlilov, 1959, s. 113*]. Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən (39, 96 və 106 sayılı qəbirlər) cəmi 6 ədəd sırğa tapılmışdır [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 42-46, 101-103, 108-109*]. Onların hamısı sadə formalı olub, ölçüləri fərqlidir. Dairəvi en kəsikli tunc məftildən hazırlanan sırğaların qulağa keçirilən sonluqları itidir. Bəziləri burma üsulu ilə düzəldiliblər [*Müseyibli, 2004, s. 63*].

Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrindən tapılan bəzək əşyalarının bəziləri də *sinə* və yaxud *boyun* bəzəkləri qrupu altında birləşirlər. Bunlara bəzən *sinə* və yaxud *yaxa* bəzəkləri də deyilir. Buraya aid olan bəzəklər əsasən bunlardır: medalyonlar, ayparalar, təbərzinvari, eynəkvari və qaşıqvari asmalar, fiqurlar, zıncrovlar, sancaqlar, muncuqlar [*Sadıqzadə, 1971, s. 1-16; Sadıqzadə, 1973, s. 79-89*].

Zəyəmçay nekropolundakı qəbirlərdən (26, 27, 36, 39, 61, 95, 102, 105, 116, 119 və 130 №-li qəbirlər) 34 ədəd asma bəzək əşyası tapılmışdır [Müseybli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 62]. Bu asmlar müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tuncdan hazırlanmış zoomorf tipli asmlar keçi və quş fiqurlarından (şəkil 185.2), ilanı ifadə edən dairəvi, ziqzaqvari məftildən ibarətdir (şəkil 183.5-8). Diskşəkilli şəbəkəli asmlar nazik tunc lövhələrdən düzəldiliblər (şəkil 183.3-4). Paltara tikmə bəzəklərin də sırasında diskşəkilli tunc lövhələr vardır. Onların üstü Burma naxışlarla və əks tərəfdən basma üsulu ilə qabartmalarla bəzədilib [Müseybli, 2004, s. 63]. Belə döş asmlarından biri 1915-ci ildə Şəmkir çayı sahilində "Qutul" adlı yerdən kurqan qazıntısı zamanı aşkar edilmişdir. H.R.Kəsəmənli qeyd edir ki, kurqandan tapılan bu asma bəzək R.Abramaşvili tərəfindən Gürcüstanın Laqodex rayonundan tapılan asma bəzəklə eynidir [Кесаманлы, 1999, с. 111].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən *nal formalı asmlar*, daha doğrusu *ayparalar* da aşkar edilmişdir [Müseybli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 62].

Ayparalara daha çox insan skeletinin baş və boyun sümüklərinin yanında təsadüf olunur [Sadıqzadə, 1973, s. 80]. Tunc lövhələrdən döymə üsulu ilə hazırlanmış ayparaların nisbətən qalın olan orta hissəsində sancaq və ya zəncirə keçirmək üçün dairəvi dəşik qoyulur. Arxeoloji qazıntılar zamanı belə ayparalar Mingəçevirin torpaq qəbirlərindən [Асланов и др., 1959, с. 81; Фоменко, 1953, с. 67-80], Göygöl rayonunda 1 №-li kurqandan [Гуммель, 1931, с. 1-55], Quşçu kəndindəki 11 №-li daş qutudan [Гуммель, 1940, с. 135], Çovdar kəndi yaxınlığındakı daş qutulardan [Sadıqzadə, 1973, s. 82] və s. yerlərdən də tapılmışdır.

Zəyəmçay hövzəsinin bəzi qəbirlərindən *eynəkvəri asmlar* da tapılmışdır. Bunun üçün götürülmüş məftilin hər iki ucu spiral formada sarıldıqdan sonra ortadan qatlanmışdır. Belə eynəkvəri asmalara Göygöldə 1 və 14 №-li kurqanlarda [Гуммель, 1931, с. 1-55], Qızılburun, Sarıtəpə, Gəncəçay hövzəsində [Sadıqzadə, 1973, s. 82], Mingəçevirdə [Асланов и др., 1959] də rast gəlinmişdir. Kobandan və Luristandan tapılmış asmların spiralları içəriyə deyil, xaricə tərəf əyilmişdir [Nərimanov, 1958, s. 93]. İ.Nərimanov spirala malik olan

eynəkşəkilli asmaların qulaqdan asmaq üçün istifadə edildiyini qeyd edir [Nərimanov, 1958, s. 93].

Asmaların bəziləri *zınqrov* formalı olur və onların yuxarı hissəsinə qulp birləşdirilir [Ахундова, 2007, с. 119-120; Nəcəfov, 2008, s. 62-63]. Bu cür asma bəzəklər – üzərində *zınqrov* formalı bəzəklər və zəncir qalıqları ilə birlikdə Tovuzçay nekropolundan da tapılmışdır [Hacı, 2010, s. 203-204].

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən tapılan bəzək əşyaları içərisində tuncdan hazırlanmış zoomorf asma *fiqurlar* xüsusilə səciyyəvidir [Müseyibli, Ağayev, 2003].

Asmaların bir qrupunu içərisi boş, gövdəsi üçbucaqşəkilli şəbəkələrlə bəzənmiş quş fiqurları təşkil edir. Quş fiqurlarının kürək hissəsində, boyunun bədənə birləşdiyi yerdə asmaq üçün ilgək vardır. Bəzi hallarda quş fiqurlarının ayaqları da düzəldilmişdir.

Nekropolun 106 №-li torpaq qəbrindən skeletin baş hissəsinə yaxın, qəbr kamerasının şimal hissəsində 2 ədəd balaca tunc quş fiqurları tapıldı (şəkil 113.5). Fiqurların hər ikisi eyni formalı olub, eyni məzmunə malikdir [Nəcəfov, 2008, s. 62]. Ayaq və quyruq çıxıntıları olduqca dəqiq verilmiş, ilgək formalı tac isə başının arxasındadır. Dimdik və göz cizgiləri də dəqiq işlənmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, 108-109].

60 №-li torpaq qəbirdən isə 1 ədəd tunc keçi fiquru tapılmışdır (şəkil 184.2). Keçi fiqurundan, asma bəzək əşyası kimi istifadə olunması şübhə doğurmur. Keçinin belinin üstündə asmaq üçün ilgək düzəldilmişdir. Arxa ayaqları sınımışdır. Gövdəsi və sinəsi basma üsulu ilə vurulmuş üçbucaqlarla naxışlanmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 69; Nəcəfov, 2008, s. 62].

Quş fiqurlarına Azərbaycan ərazisində Çovdar ətrafındakı daş qutularda [Ивановский, 1911], Quşçu kəndində 11 №-li kurqanda [Гуммель, 1940, с. 135], Gəncəçay hövzəsində 14 və 18 №-li kurqanlarda, Mingəçevirdə kurqan və torpaq qəbirlərdə, Xocalıda 11 №-li kurqanda da rast gəlinmişdir [Асланов и др., 1959; Пассек, Латынин, 1926]. V.Belk öz qazıntılarında 12 ədəd heyvan (keçi, qoyun), 18 ədəd quş fiquru aşkar etdiyini yazmışdır [Nagel, Strommenger, 1999, s. 158].

Azərbaycan ərazisində bir-birinə tam oxşar quş fiqurlarının tapılmaması onların müxtəlif mum modelləri vasitəsilə töküldüyünü təsdiq edir [*Sadıqzadə, 1973, s. 85*].

Bu qrupa daxil olan bəzəklər içərisində tunc *boyunbağılar* mühüm yer tutur. Formalarına görə onları 2 qrupa bölmək olar [*Nəcəfov, 2008, s. 62*]. Birinci qrupa dairəvi tunc məftildən hazırlanmış, üzəri sayə, ucları xaricə qatlanan boyunbağılar daxildir. İkinci qrup boyunbağılar burulmuş tunc məftildən hazırlanmışlar. Onların ucları bəzən kiçik dairə şəklində geri qatlanmış, bəzən isə düzdür [*Sadıqzadə, 1973, s. 85-86*]. İlan fiquru formasında hazırlanmış boyunbağılarda müəyyən dini etiqad daşdığı şübhəsizdir [*Sadıqzadə, 1973, s. 86*].

Zəyəmçay nekropolunun 39 №-li torpaq qəbrindən 1 ədəd zəncirvari asma boyunbağının qalığı tapılmışdır [*Müseibli, Ağayev, 2003, s. 45*]. Nazik tunc məftildən hazırlanmış zəncirvari bəzək əşyasının uzunsov halqalardan ibarət qalıqları 9 ədəddir (şəkil 55.5). Onlardan altısı bütöv tapılmışdır. Bu halqalardan birinə asılmış tunc lövhənin qalığı onunla birgə aşkar edilmişdir. Boyunbağı olduğu ehtimal olunan bu zəncirvari bəzək əşyasının halqalarından badamvari formalı nazik, tunc lövhəciklər də asılmışdır [*Müseibli, Ağayev, 2003, s. 45*].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərində [26, 27, 48, 60, 61, 119, 120, 123 №-li qəbirlər] daha bir bəzək və geyim əşyalarına – *düymələrə* də geniş rast gəlinir (şəkil 185.3-5). Onların sayı 39 ədəddir. Ən çox düymə 119 №-li daş örtüklü qəbirdən (14 ədəd) aşkar olunmuşdur [*Müseibli, Ağayev, 2003, s. 125-127*]. Düymələr iri ölçüləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Onların üstü rombşəkilli şəbəkələrlə, cızma xətlərlə çəkilmiş üçbucaqlarla, dairəvi burma naxışlarla bəzədilmişdir [*Müseibli, 2004, s. 63*]. 119 №-li qəbirdən tapılan düymələrin 11 ədədi iri ölçülü olub hamısının əks tərəfində paltara bərkidilmək üçün ilgək düzəldilmişdir [*Ахундова, 2007, с. 119-120; Nəcəfov, 2008, s. 62-63*]. Bu düymələrin üstü çərtmə, cızma xətlərlə və dəşmə üsulu ilə bəzədilmişdir. Onların diametri 2,5 sm-dən 4 sm-ə qədərdir. 3 ədəd kiçik ölçülü düymənin ölçüləri 0,8x1 sm diametr həcmindədir [*Müseibli, Ağayev, 2003, s. 126-127*]. 120 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılmış 4 ədəd düymənin 2-si nisbətən iri ölçülü olub (d=2,5 sm)

səthi konsentrik dairələrlə bəzədilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 129-130]. 123 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılan bir ədəd tunc düymənin ortası romb formasında torşəkilli qaydada dəşik-dəşikdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 133]. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələrindən də bu cür tunc düymələr tapılmışdır. Tapılmış düymələr forma etibarilə yarımkürəvidirlər. Onların içərisi xüsusi gil maddə ilə doldurulmuşdur [Nərimanov, 1958, s. 94].

Bu qrupa daxil olan bəzəklər içərisində *sancaqlar* da xüsusi rola malikdirlər. Onlara daha çox baş və sinə bəzəkləri içərisində təsadüf edilir [Sadıqzadə, 1973, s. 86]. Ş.Sadıqzadə sancaqları quruluşuna görə 9 növə bölmüşdür. Bu bölgü sancaqların baş hissəsinin quruluş təyinatına əsasən aparılmışdır. Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərinin birindən (130 №-li torpaq qəbir) 2 ədəd sadə formalı tuncdan hazırlanmış sancaq tapılmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 133].

Boyun və yaxa bəzəkləri içərisində böyük əksəriyyəti *muncuqlar* təşkil edir. Qədim Azərbaycanda muncuq hazırlamaq məqsədilə müxtəlif materiallardan istifadə etmişlər [Sadıqzadə, 1971; Sadıqzadə, 1973, s. 87].

Zəyəmçay nekropolunun Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən aşkar edilmiş xeyli sayda muncuq əsasən əqiq, pasta, şüşə, sümük, metal, balıqqulağı və s.-dən hazırlanmışdır [Nəcəfov, 2005, s. 47-48; Ахундова, 2007, с. 119-120].

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən əldə edilən muncuq məmulatının əksəriyyətini *pasta muncuqlar* təşkil edir. Pasta muncuqlar çox zaman boru şəkilli olub, doğrama üsulu ilə hazırlanıblar [Nəcəfov, 2008, s. 63]. Qafqazda Tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid abidələrdən bəzək əşyaları arasında belə formalı pasta muncuqlara tez-tez təsadüf olunur [Cadых-заде, 1969, с. 11]. Onlar ağ, yaşıl, sarı rəngdə olub, bəziləri isə şüşə pastadan hazırlanırdılar. Təsadüfi hallarda pasta muncuqlara çoxlu sayda rast gəlinir. Belə pasta muncuqlara çoxlu sayda Qızılburun [İsmayılzadə, İbrahimli, 2013], Xaraba-Gilan [Асланов и др., 2002], Gəncəçay hövzəsi [Nərimanov, 1958], Daşkəsən [Kəsəmənli, 1965], Mingəçevir [Qazıyev, 1949], Uzuntəpə [Леммлейн, 1950] abidələrində rast gəlinmişdir. Bəzi pasta muncuqların üzəri naxışlanmışdır. Quruluş, forma və

məzmunlarına görə pasta muncuqlar müxtəlif qruplara bölünür [Джафаров, 1984, с. 49-51].

Məlumdur ki, pasta muncuqlar hələ qədim dövrlərdən Mesopotamiyada istehsal olunmuşdur. Sonralar onların istehsalı Misir, habelə Şərqi Aralıq dənizi rayonlarında da təşkil olunmuşdur [Крупинов, 1960, с. 352]. Ehtimal ki, belə tip materiallar başqa ərazilərə, o cümlədən Azərbaycana bu mərkəzlərdən yayılmışdır [Cəfərov, 2000, s. 102-103].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən 1877 ədəd pasta muncuq tapılmışdır. Onun təkcə 1824 ədədi 102 №-li daş örtüklü qəbirdən götürülmüşdür [Müseibli, Ağayev, 2003, s. 101-103; Nəcəfov, 2008, s. 63]. Nekropolun qəbir abidələrindən tapılan pasta muncuqları aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- piramida şəkilli, göy pastadan hazırlanmış muncuqlar. Deşik açılmış yuxarı sonluqları ovalvari hazırlanaraq aşağı hissədən seçilmişdir. Dörd üzünün hər biri bəzən çərtmə xətlərlə bəzədilir. Alt hissələri ümumi piramida formasına uyğun olaraq genişlənir (27 və 41 №-li qəbirlər). Çox zaman bu hissələr dərin kanalvari xətlə dörd hissəyə bölünür.

- yastı-dairəvi formaya malik ağ rəngli pasta muncuqlar.

- ağ pastadan hazırlanmış uzunsov formalı muncuqlar. Bəziləri düzəldilmə mərhələsində çəpinə yonularaq götürülmüşdür.

- göy, açıq mavi rəngli bikonik formalı pasta muncuqlar. Onların səthləri uzununa doğru çərtmələrlə naxışlanır.

- ağ rəngli, yumru formalı muncuqlar.

- ağ və göy rəngli halqaşəkilli pasta muncuqlar. Belə muncuqların, halqanı təşkil edən əsas deşikdən əlavə eninə açılmış kiçik deşik halqanı iki dəfə keçir. Asmaq üçün məhz bu deşiklərdən istifadə edilmişdir [Müseibli, Ağayev, 2003].

Bu muncuq formaları və rənglərin müxtəlifliyi yalnız 41 №-li torpaq qəbirdə müşahidə edilmişdir. Həmin qəbirdən aşkar edilmiş 28 ədəd pasta muncuq nekropoldan aşkar edilən bütün pasta muncuqların formaları, quruluşu və rəngi haqqında dolğun təsəvvür yaradır [Müseibli, Ağayev, 2003, s. 47-51].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərinin yalnız 9-dan (11, 27, 41, 60, 95, 102, 106, 116 və 120 №-li qəbirlərdən) pasta muncuqlar

tapılmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Nekropoldan əldə edilən belə pasta muncuqların oxşarları və eyni nümunələr Həsənsu nekropolundan [Hüseynov, Nəcəfov, 2013, s. 103], Qazaxdan [Muradova, 1965], Mingəçevirin və Xaçbulağın daş qutularından [Асланов и др., 1959, с. 82; Кесаманлы, 1999], Qızılburun [İsmayılzadə, İbrahimli, 2013, s. 47-57], Bist, Uzuntəpə [Джафарзаде, 1946, с. 47], Bayan, Çovdar, Zurnabad, Quşçu [Мещанинов, 1926, с. 50-55], Şəmkirçayın və Zəyəmçayın yuxarı axarı hövzələrindəki daş qutulardan [Cəfərov, 2000, s. 49-51] da tapılmışdır.

Tunc dövründə Azərbaycanda muncuq hazırlamaq üçün ən çox *əqiqdən* istifadə olunmuşdur [Садых-заде, 1969, с. 11]. Azərbaycan ərazisində geoloji tədqiqatlar nəticəsində Şahdağ və Murovdağ silsiləsinin ətəklərində və yamaclarında *əqiq* daşı yataqları aşkar edilmişdir. Bu daşlar gözəl rəngi, şəffaflığı, işığı yaymaq kimi xassələrinə görə fərqlənirlər [Асланов и др., 1959, с. 150]. Azərbaycanda rəngli daş yataqlarının çoxluğu Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrindən çoxlu sayda tapılan *əqiq muncuqların* yerli istehsalın məhsulu olduğunu deməyə imkan verir [Nəcəfov, 2008, s. 64]. Bu barədə mineroloq Q.Q.Lemleyin fikri böyük maraq kəsb edir [Леммлейн, 1950]. Tədqiqatçı qeyd edir ki, bir qism tapıntılar, o cümlədən Son Tunc-İlk Dəmir dövründə geniş yayılmış daş muncuqlar ola bilsin ki, Cənubi Qafqazda yerli xammaldan hazırlanmışdır [Леммлейн, 1949, s. 83-88].

Həm material etibarilə, həm də hazırlanma texnikası nöqtəyi-nəzərindən bir-birindən seçilən *əqiq* muncuqları Q.Q.Lemleyin az-çox fərqlənən 12 qrupa bölür. Tədqiqatçının fikrincə, bu muncuqların bəzisi qədim Şərq ölkələrində hazırlanmışdı. Açıq çəhrayı rəngli *əqiqdən* hazırlanmış boruşəkilli muncuqları o, Assuriyadan gətirilmiş hesab edir, çünki həmin muncuqlar istər hazırlanma texnikası, istərsə də material nöqtəyi-nəzərindən silindrik formalı Assuriya muncuqları ilə eyniyyət təşkil edir [Леммлейн, 1949, с. 83-88; Леммлейн, 1950, с. 157-172].

Belə *əqiq* muncuqlar Qara dəniz sahillərində də aşkar olunmuş və ellinizm dövründə daha geniş yayılmışdır [Алексеева, 1982, с. 5].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən aşkar edilmiş yarımfabrikat (tam hazır olmayan) *əqiq* muncuqların tapılması,

onların məhz yerli istehsalın məhsulu olmasını təsdiq edən tutarlı sübutdur [Nəcəfov, 2005, s. 47-48].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən (19, 26, 27, 39, 41, 60, 61, 64, 88, 95, 102, 106, 112, 116, 117, 119, 120 və 127 №-li qəbirlərdən) əldə olunmuş əqiq muncuqların sayı 675 ədəddir [Müseybli, Ağayev, 2003]. Ən çox əqiq muncuq 27 №-li daş örtüklü qəbirən (112 ədəd) və 106 №-li torpaq qəbirdən (131 ədəd) tapılmışdır [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 30-31, 108-109]. Ən iri əqiq muncuq (3 sm) isə 112 №-li torpaq qəbirdən aşkar edildi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 113-114].

Əqiq muncuqların hazırlanmasında birtərəfli və ikitərəfli deşmə üsulundan istifadə edilmişdir [Müseybli, 2004, s. 63]. Formalarına və hazırlanma texnologiyasına əsasən əqiq muncuqları üç qrupa ayıran B.Rəcəbova qeyd edir ki, onlar şar, çoxüzüzlü prizma və ellips formalıdırlar. Tədqiqatçı göstərir ki, 3 əsas texnoloji prosesdən – kəsmə, deşmə və cilalama proseslərindən keçən əqiq muncuqların ortasındakı deşik metal və almaz burğuların vasitəsilə açılmışdır [Rəcəbova, 1994, s. 61-62].

Açıq qırmızı və tünd qırmızı rəngdə olan əqiq muncuqlar çəlləkvari, armudvari, bikonik formalı, piramidaşəkilli və s. formalara malikdirlər (şəkil 185.6-7; şəkil 186.1-4). Çox maraqlıdır ki, nekropoldan üzəri yaşıl şirlə örtülü pasta muncuq da tapılmışdır [Müseybli, 2004, s. 63]. Doğrama, bəzən isə yonma üsulu ilə hazırlanan əqiq muncuqların bəziləri səliqəsiz düzəldiklərindən onların səthi qeyri-hamardır. 60 №-li torpaq qəbirdə bütün formalara malik (oval, silindir, çəlləkvari, yastı, armudvari, yastı-dairəvi, bikonik) 15 ədəd əqiq muncuğa rast gəlinmişdi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 66-69]. Şarşəkilli əqiq muncuqlar daha çox 95 №-li torpaq qəbirdə aşkar olunmuşdur. Buradan götürülən 68 ədəd muncuğun 65-i əqiqdən hazırlanmışdır [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 96-98].

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrinin arxeoloji materialları içərisində pasta tərkibli *şüşə muncuqlar* da mühüm yer tutur. Şüşə muncuqların e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanda yerli istehsal ocaqları haqqında heç bir məlumat yoxdur. Araşdırmalar sübut etmişdir ki, qeyd olunan dövrdə şüşə muncuqların istehsal ocaqları Misir, Suriya, Finikiya olmuşdur [Nəcəfov, 2008, s. 64]. Əsasən dəniz və karvan ticarətini

əllərində saxlayan finikiyalılar şüşə muncuqların mübadiləsinə bütün Şərqi Aralıq dənizi sahilləri boyunca yaya bilmişdilər [Cəfərov, 2000, s. 55].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən (39, 88, 95, 102, 106, 117, 119, 120 və 123 №-li qəbirlər) cəmi 108 ədəd pasta tərkibli şüşə muncuq aşkar olunmuşdur [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Ən çox şüşə muncuq 102 №-li (23 ədəd) və 123 №-li (27 ədəd) daş örtüklü qəbirlərdən və 106 №-li torpaq qəbirdən (44 ədəd) götürülmüşdür [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 101-103, 108-109, 131-134].

Şüşə muncuqların bəzisi kiçik ölçülü olub, tünd qəhvəyi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 44], bəziləri isə yaşıl-boz rəngli şüşədən səliqə ilə hazırlanmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 123, 127]. 123 №-li daş örtüklü qəbirdən aşkar olunmuş 27 ədəd şüşə muncuqlar boz-yaşıl şüşədən hazırlanmış, yumru formaya malikdirlər [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 133].

Bəzilərinin forması şargövdəlidirlər. Qara rəngli şüşə muncuqlar isə bir tərəfdən dairəvi, içəriyə doğru batıq, digər tərəfdən isə daralaraq içəriyə doğru uzunsov formalıdırlar. Bu tip qara rəngli muncuqlar Xaçbulaqda 3 №-li [Кесаманлы, 1972, с. 70-78] və 5 №-li kurqanlardan [Sadıqzadə, 1973, s. 44], 26 №-li daş qutudan da [Cəfərov, 2000, s. 56] tapılmışdır. Şüşə muncuqların analoji oxşarları Gürcüstanın və Şimali Qafqazın həmdövr abidələrindən də aşkar edilmişdir [Cəfərov, 1996; Cəfərov, 2000, s. 56].

Muncuq məmulatının bir qismini də *sümük muncuqlar* təşkil edir. Nekropolun qəbirlərindən (36, 102, 117, 123 №-li qəbirlər) cəmi 62 ədəd sümük muncuq tapılmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 64]. Onların 1 ədədi 102 №-li və digər 1 ədədi 123 №-li daş örtüklü qəbirdən, 16-sı 36 №-li torpaq, 44-ü isə 117 №-li daş örtüklü qəbirlərdən əldə edilmişdir.

36 №-li torpaq qəbirdən tapılan sümükdən hazırlanmış 16 ədəd muncuğun 13-ü kiçik ölçülü olub doğranma üsulu ilə düzəldilmişdir. Üç ədəd muncuq nisbətən iri ölçülüdür ($d=1$ sm). Onlardan ikisi uzunsov formada yonma üsulu ilə hazırlanıb. Bir ədədi doğranma üsulu ilə düzəldilib. Onun $d=1$ sm, eni 0,5 sm-dir. Ortasında qeyri-mütənasib qaydada açılmış deşiyin $d=0,5$ sm-dir. Bu muncuğun enindən də çox kiçik deşik açılmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 40].

117 №-li qəbirdən tapılan 44 ədəd kiçik ölçülü sümük muncuq çox çürüdüyündən ovulur [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 123].

Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən və eləcə də yaşayış yerlərindən tapılan sümük muncuqlar haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Q.S.İsmayılov qeyd edir ki, bu muncuqlar adətən xırda quşların nazik lülə sümüyündən kəsilirdi. Ona görə də onlar dairəvi formalı və eyni ölçülüdür [Исмаилов, 1977].

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri içərisində *kaorilərə-qarnıyarıqlara* da rast gəlinir (şəkil 186.5-6). Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bunların bəziləri yerli istehsalın məhsuludur. Belə ki, həmin qarnıyarıqlar Kür sularından çıxarılmış və üzərində işlənilmişdir. Bu cür qarnıyarıqlar Hacıvəlilər nekropolunun Kür çayı sahillərindən də tapılmışdır [Müseybli, 2005, s. 85; Müseyibli, Axundova, 2008, s. 117-128]. Lakin onlar çox az saydadır və keyfiyyətli qalmamışlar. Kaurilər (qarnıyarıqlar) əsasən Mərmərə, Egey, Aralıq dənizləri, Fars körfəzi və Hind, Sakit okeanları sahillərindən gətirilmişdir [Джафаров, 1984].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən (41, 95, 102 və 120 sayılı qəbirlər) cəmi 13 ədəd qarnıyarıq tapılmışdır. 41 №-li torpaq qəbirdən 1 ədəd, 95 №-li torpaq qəbirdən 1 ədəd, 102 №-li daş örtüklü qəbirdən 10 ədəd, 120 №-li kurqandan isə 1 ədəd kauri götürülmüşdür [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 50, 98, 103].

V.V. Boqaçov kauri muncuqları mənşəyinə, forma və xüsusiyyətlərinə görə 3 qrupa bölmüşdür [Джафаров, 1984, c. 58-60]. Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrində iki tip balıqqulaqarına rast gəlinir:

I. *Dentalium* sp. – Bu tip balıqqulağı qarnıyarıqlar simmetrik formalı, ikitərəfli molyuskalardan hazırlanmışdır. Bunlar tam konusvari formada hazırlanmış, ortasına muncuq yerləşdirilmişdir. Belə muncuqlar müxtəlif tip – əsasən əqiq və pastadan olurdu. Onların bir tərəfi də içəriyə doğru daralır. Zəyəmçay nekropolunun 102 №-li qəbrindən 2 ədəd belə qarnıyarıq tapılmışdır. Gədəbəydəki 18 №-li daş qutudan 28 ədəd [Ивановский, 1911, c. 97, 130], Seyfəli yaxınlığındakı 1 №-li kurqandan isə 27 ədəd [Гуммель, 1941, c. 28-32] bu tip balıqqulağı qarnıyarıq tapılmışdır. Eyni tip qarnıyarıqlar Urmiya və Van gölləri sahillərindəki qazıntılardan da tapılmışdır

[Гуммель, 1941, с. 28-32]. A.Lukas arxeoloji araşdırmalar nəticəsində bu tip qarnıyarıqların yalnız bir yerdən – Qırmızı dəniz sahillərindən gətirildiyini yazır [Cəfərov, 2000, с. 59; Лукас, 1958, с. 406-412].

II. Cuprea moneta – Bu tip qarnıyarıqlar yalnız Hind və Sakit okean sahilləri və Fars körfəzi üçün xarakterikdir [Гуммель, 1941, с. 30]. Onlara bəzən Şərqi Aralıq dənizi sahillərində də rast gəlinir. Bu qarnıyarıqlar çox ustalıqla və yüksək bədii sənətkarlıqla hazırlanıblar. Bir üzü nisbətən qabarıq, digər üzü isə spiral formasında içəriyə doğru qısa kanallarla uzanır. Onların ortadakı dəşikləri ilə yanaşı bəzən baş tərəfindən də dəşilir. Dairəvi formalı muncuğun bəzən ucları oval formada işlənir. Zəyəmçay nekropolunda 11 ədəd belə balıqqulağı qarnıyarıq tapılmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003]. A.A.İvanovskinin Gədəbəy rayonu ərazisində qazdığı 21 №-li daş qutudan 20 ədəd, 45 №-li daş qutudan isə 2 ədəd dəşikli «Cuprea moneta» tapılmışdır. Azərbaycanda bu tip qarnıyarıqlara çox sayda rast gəlinir [Ивановский, 1911, с. 101-103]. Analoji olaraq belə kaurilərə Gürcüstanın və Şimali Qafqazın həmdövr abidələrində də rast gəlinmişdir [Пицхелаяри, 1979, с. 66].

Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, balıqqulağı qarnıyarıqlar qədim Şərq xalqlarının ən sevimli bəzək əşyaları olmuşdur [Cəfərov, 2000, s. 60].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən (27, 39, 60, 120 №-li qəbirlər) cəmi 6 ədəd *tunc muncuq* tapılmışdır. Onların 1-i 27 №-li, 2-si 39 №-li, 1-i 60 №-li, 2-i isə 120 №-li qəbirdən tapılmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003]. 120 №-li qəbirdən tapılan 1 ədəd iri ölçülü muncuğun uzunluğu 5,8 sm, eni 2,5 sm olub, uzunsov romb formasındadır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 130].

Tunc muncuqlar Azərbaycanın Tunc dövrü abidələrində bəzək əşyaları arasında müəyyən yer tutur [Садых-заде, 1969, с. 11]. Belə muncuqlar Mingəçevirdən də tapılmışdır [Фоменко, 1953, с. 73].

Zəyəmçay nekropolundan əldə edilən muncuqların ümumi sayı 2741 ədəddir [Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 65]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Xocalı kurqanlarının birindən 1500 ədəd [Пассек, Латынин, 1926, с. 112-157], 63 №-li Mingəçevir torpaq qəbrindən 970 ədəd [Фоменко, 1953, с. 74-75] muncuq aşkar edilmişdir. F.Bayernin

məlumatına görə Gürcüstanda Samtavr nekropolundan 5000 ədəd muncuq tapılmışdır [Баїєри, 1882, с. 24-52].

Nekropolun qəbir abidələrindən əldə edilən bəzək əşyaları içərisində *bel bəzəkləri* də mühüm yer tutur. Bel bəzəklərindən sayılan *tunc kəmərlər* daha çox diqqəti cəlb edir.

Zəyəmçay nekropolundan cəmi 1 ədəd tuncdan hazırlanmış kəmərin qalıqları (60 №-li qəbir) tapılmışdır [Müseybli, Ağayev, 2003]. Bunlar çox güman ki, dəri kəmər üzərinə tikilmiş hissələrdən ibarət nazik tunc lövhələrdir [Müseybli, 2004, s. 63]. Bu tunc lövhələrin kənarlarına yaxın yerdən sıra ilə düzülmüş dəşiklər və onları birləşdirən ilgəklər bu cür düşünməyə əsas verir (şəkil 74.8). Bu kəmərlərin qalıqlarının üzərində heç bir naxış elementinin olmaması onu R.Virxovun bölgüsünə əsasən, I qrupa - saya, naxışsız kəmərlər qrupuna aid etməyə əsas verir [Virchow, 1895, r. 15-16]. Tunc kəmərlərin üzərində naxışların müəyyən məzmun daşması şübhəsizdir [Göyüşova, 2018]. Bu faktın ətraflı tədqiqi Son Tunc-İlk Dəmir dövründə Qərbi Azərbaycanda, eləcə də Zəyəmçay hövzəsində yaşamış qəbilələrin bir sıra dini və mədəni sahələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün çox maraqlı dəlillər verə bilər. Bu məsələlərin araşdırılmasında müəyyən xidmətləri olan B.B.Piotrovski qeyd edir ki, qəbirlərdən tapılmış naxışlı tunc kəmərlər geyimin bir hissəsi olmaqdan daha çox dini inam əşyaları olmuşlar [Xəlilov, 1962, s. 86; Göyüşov, 1965, s. 271; Göyüşova, 2018].

Zəyəmçay hövzəsi ilə yanaşı bu cür tunc kəmərlər Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən – Mingəçevirdən [Kazuev, 1949, c. 20, 24, рuc. 15], Gəncəçay hövzəsindən [Гуммелъ, 1940], Xocalıda II kurqandan, o cümlədən Dmanisi, Samtavr, Trialeti, Yeni-Bəyazid, Koban qəbristanlıqlarından da [Xəlilov, 1959, s. 123] tapılmışdır.

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən, o cümlədən *qol və ayaq bəzəkləri* az da olsa tapılmışdır. Bunlar içərisində *qolbaqlar* sayca çoxdur (şəkil 184.5-8). Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən (26, 27, 39, 44, 46, 60, 61, 64, 71, 73, 83, 88, 89, 95, 102, 106, 112, 117 və 119 №-li qəbirlərdən) 39 ədəd qolbaq aşkar edilmişdir [Müseybli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 66]. 39 №-li torpaq qəbirdən tapılmış 2 ədəd tunc məftildən kiçik ölçüdə hazırlanmış qolbaqların diametrləri 3,5-4 sm-dir. Sonluqları nazikləşən yastı formada hazırlanmışdır

[Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 45]. 46 №-li torpaq qəbirdən tapılmış 1 ədəd nazik, yastı tunc məftildən düzəldilmiş qolbağın isə bir-birinə yanaşı çatdırılmamış sonluqlarından biri iti uclu idi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 56]. 60 və 73 №-li qəbirlərdən tapılan qolbaqların bəzilərinin sonluqları biri digərinin üstünə əyilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 69, 87]. Qolbaqların əksəriyyəti dairəvi kəsiyə malikdir. Diametrinə görə ən böyük qolbaqlar (d=6 sm) 102 №-li (inv. 22, inv. 23) və 119 №-li daş örtüklü qəbirlərdən (inv. 10) tapılmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 103, 127]. Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrindən tapılan qolbaqlar forma etibarilə iki qrupa bölünürlər. Birinci qrupa ucları birləşməyən qolbaqlar daxildir. Bəzən belə qolbaqlar iri tunc məftildən olub, üzəri çərtmə naxışlarla bəzənmiş halda olur. Bu qrupa aid olan qolbaqların bəzilərinin ucları xaricə qatlanmışdır [Nəcəfov, 2005, s. 47-48]. Bu qolbaqlar xarici görünüş etibarilə tunc boyunbağılara oxşayırlar. İkinci qrupa ucları bitişik qolbaqlar daxildir. Bunlar bəzi hallarda çərtmələrlə və yapışdırma düymələrlə bəzənirlər. Bəzək üçün işlədilən tunc barmaqçıqlar dairəvi məftildən, müstəsna hallarda isə tunc lentlərdən hazırlanırdılar [Nəcəfov, 2008, s. 66].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən tapılan qolbaqlar dairəvi kəsikli nazik və qalın tunc məftildən düzəldiliblər. Əsasən sadə formalı olan qolbaqlardan başqa sonluğu ilan başı formalı qolbaqlara da rast gəlinir. Bəzi qolbaqların üstü qabırğavari şəkildə çərtmə naxışlarla bəzədilib [Müseyibli, 2004, s. 63]. Tunc qolbaqlar naxışlarına görə iki cürdür: səthi dişli çərtməli (95 №-li qəbir, inv. 11) və səthi saya, hamar olan qolbaqlar. Birincilərə nisbətən ikincilərə nekropolda daha çox rast gəlinmişdir [Nəcəfov, 2008, s. 66]. Onlar, Azərbaycanın Son Tunc-İlk Dəmir dövrü abidələrində ən çox yayılmış bəzək əşyalarındandır. Qarabağın Dovşanlı (1 sayılı), Qarabulaq, Şuşa, digər bölgələrdə - Mingəçevir, Gəncəçay, Xaçbulaq abidələrində bu qolbaqlara kütləvi halda rast gəlinir [Cəfərov, 2000, s. 81].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən (41, 48, 61, 71, 77, 102 və 111 №-li qəbirlər) 10 ədəd *tunc üzük* aşkarlanmışdır. 41 №-li torpaq qəbirdən tapılmış üzüklərin (inv. 23, 24) hər ikisi kiçik ölçülü olub (d=1,5-2 sm) nazik tunc məftildən hazırlanmışlar (şəkil 58.6). İkinci

üzük halqası tamamlanmış, sonluqlara doğru nazıqləşir [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 51; Nəcəfov, 2008, s. 66].

48 №-li torpaq qəbirdən tapılan bir ədəd üzük qalığı yastı tunc məftildən hazırlanmışdır [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 57; Nəcəfov, 2008, s. 66].

102 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılan 3 ədəd (şəkil 112) və 111 №-li torpaq qəbirdən tapılan 1 ədəd üzüyün formaları isə sadə olmuşdur [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 101-103, 111-113].

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən tapılan üzüklər əsasən dairəvi kəsikli təsadüfi hallarda isə lentşəkilli tunc məftildən hazırlanıblar. Onlar çox sadə və hamar formalı olub, xüsusi əlamətləri ilə seçilmirlər.

Beləliklə, qəbir abidələrindən əldə edilmiş bəzək əşyaları Son Tunc-İlk Dəmir dövründə Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin bədii zövqünü, incəsənətinin inkişaf səviyyəsini, başqa ölkələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələrini müəyyən qədər izləməyə imkan verir. Heç şübhəsiz ki, Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən əldə edilən gil, metal, daş və s.-dən hazırlanan maddi mədəniyyət nümunələri Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin həyatında sənət sahələrinin inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən keramika və silah nümunələri, bəzək əşyaları bu sənət sahələrinin eyni səviyyədə, qarşılıqlı olaraq inkişaf etdiyini göstərir və iqtisadi məsələlərin araşdırılmasında mənbə rolunu oynayır.

IV FƏSİL ZƏYƏMÇAY NEKROPOLU QƏBİRLƏRİNİN XRONOLOGİYASI

Zəyəmçay hövzəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələri Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə daxildir. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti Tunc dövrünün sonunda və Dəmir dövrünün əvvəllərində Azərbaycanın qərbində, indiki Ermənistanın şimalını (İcevan və Dilican rayonlarını), şərqə Gürcüstanın bir hissəsini əhatə edirdi və bu ərazidə həmin mədəniyyətin müxtəlif variantları yayılmışdır.

XX əsrin 30-cu illərində Qarabağ və Gəncə-Qazax bölgələrinin bu dövrə – e.ə. II minilliyin ikinci yarısı – I minilliyin əvvəllərinə aid abidələri ilk tapıntıların aşkar olunduğu ərazilər (Xocalı və Gədəbəy) nəzərə alınaraq elmi ədəbiyyatda Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti adı altında birləşdirilmişdir [*Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 110*]. Sovet elmi ədəbiyyatında bu mədəniyyəti digər adla adlandırmğa uğursuz cəhd göstərilmiş və onun heç bir əsas olmadan «Mərkəzi Zaqafqaziyanın Tunc dövrü mədəniyyəti» kimi adlandırılması təklif edilmidir. Sonrakı araşdırmalar zamanı bu mədəniyyətin Xəzər dənizi istiqamətində daha geniş arealda yayıldığı məlum olmuş və onun «Mərkəzi Zaqafqaziya» ilə məhdudlaşdırılmasının düzgün olmadığı sübuta yetirilmişdir. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tipli arxeoloji materiallar Böyük Qafqazın cənub ətəklərində, Oğuz rayonu ərazisində hələ XX əsrin 50-ci illərinin sonlarında S.M.Qaziyev tərəfindən aşkar edilmişdir [*Müseyibli, Axundova, 2013, s. 11*].

Bu mədəniyyətin tədqiqatçılarından olan M.Ə.Hüseynova əvvəl A.L.Monqaytın fikrinə şərik çıxsda da [*Гусейнова, 1989, с. 4*], özünün son kitabında bu fikrin düzgün olmadığını, bu mədəniyyətə aid abidələrin Azərbaycanın şərq bölgələrində aşkar edildiyini nəzərə alaraq ilk səciyyəvi tapıntı yerlərinə görə «Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti» adına üstünlük verdiyini yazmışdır. Eyni zamanda, müəllif haqlı olaraq, bu mədəniyyətin müasir Şərqi Gürcüstan və indiki Ermənistanın ərazisinin böyük bir hissəsini əhatə etdiyini, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin özündən əvvəlki Orta Tunc dövrü

ənənələri əsasında təşəkkül tapdığını yazmışdır [Гусейнова, 2011, с. 16]. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri əhalinin yaylaq maldarlığı ilə məşğul olması və bununla əlaqədar olaraq dağlıq və aran bölgələrindəki arxeoloji materialların vəhdət təşkil etməsidir. Məhz buna görə də Gürcüstan və indiki Ermənistanın dağlıq ərazilərindəki Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tipli abidələr Azərbaycan ərazisindəki bu mədəniyyətin başlıca formalaşdığı arealdan ayrı götürülmüş halda nəzərdən keçirilə bilməz [Гусейнова, 2011, с. 18].

Azərbaycanın müxtəlif qərb bölgələrində olduğu kimi Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrində də Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün səciyyəvi sayılan arxeoloji materiallar tapılmışdır [Nəcəfov, 2008a, s. 55-56]. Bu səciyyəvilik özünü həm məişət əşyaları, həm silah nümunələri, həm də bəzəklərdə büruzə verir. Zəyəmçay hövzəsində tədqiq olunmuş arxeoloji abidələrin, xüsusilə də qəbir abidələrinin təhlili Son Tunc-İlk Dəmir dövrünün müxtəlif mərhələləri arasında irsi bağlılığın xronoloji baxımdan bir-birini tamamladığını göstərir.

Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrinin xronoloji dövrünü müəyyənləşdirməkdə Zəyəmçay nekropolunda aparılmış arxeoloji qazıntıların böyük əhəmiyyəti vardır. Bu nekropolda qazıntı aparan arxeoloqlar qəbirlərin quruluşunu, tipini müəyyənləşdirməyə və lazımi miqdarda arxeoloji materiallar əldə etməyə nail olmuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələri və digər kompleks abidələr əsasən Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə aid olub e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəlləri üçün xarakterikdir [Nəcəfov, 2008a, s. 55]. Belə abidələrdən çoxunu daş qutu və sadə torpaq qəbirlər təşkil edir.

Zəyəmçay nekropolunun aid olduğu Son Tunc-İlk Dəmir dövrü, yəni e.ə. XIV–VIII əsrlər təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə cənubi Qafqazın qədim tarixində mühüm bir mərhələni təşkil edir. Bu dövrdə regionda yaşayan əhalinin həyatında inqilabi dəyişikliklər baş verir və yüksək inkişaf müşahidə edilir. İlk növbədə tuncun istehsalı o dövrə qədər misli görünməmiş geniş miqyas alır [İsmayılov, 1974, s. 84-91]. Tuncdan müxtəlif silah növləri, bəzək və məişət əşyaları hazırlanması yüksək səviyyəyə çatır. Ölkələr arasında

mədəni-iqtisadi əlaqələr genişlənir. Əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sahələrində istehsalın sürətli artımı izafi məhsulun yığılmasına səbəb olur [Мунчаев, 1975]. Bu dövrdə Azərbaycanda erkən şəhər mədəniyyəti inkişaf edir, cəmiyyətdə əmlak bərabərliyi prosesi dərinləşir [İsmayılov, 1981, s. 59-60]. Bütün bunlar regionda ilk dövlət qurumlarının yaranması ilə nəticələnir. E.ə. I minilliyin əvvəlində dəmirdən geniş istifadəyə başlanması bütün bu prosesləri daha da sürətləndirir [Позребова, 1977]. O dövr üçün yeni və daha keyfiyyətli metal olan dəmir həm hərbi sənətinin, həm də təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır [Wever, 1969].

M.N.Pozrebova Zəyəmçay nekropolunun da daxil olduğu Cənubi Qafqazın mərkəzi bölgələrinin Son Tunc dövrünün xronologiyasını e.ə. XV-VII əsrlər çərçivəsində tarixləndirmişdir [Позребова, 2013]. Zəyəmçay nekropolunda göstərilən dövrün erkən və orta mərhələsi təmsil olunsay da e.ə. XIII-XI əsrlərə aid qəbirlərin sayı daha çoxdur.

Son Tunc dövrünün və Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid edilən I mərhələsinin qəbir abidələrinin dövrünün tədqiq edilməsində Zəyəmçay nekropolunun bəzi qəbirlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Burada aşkar olunmuş arxaik quruluşlu, üçbucaq biçimli, qanadsız, tuncdan hazırlanmış ox ucluqarı və dairəvi basmalarla bəzənmiş yuvarlaq gövdəli qab nümunələri bu tip abidələri qeyd olunan əsrlərə aid etməyə imkan verir [Nəcəfov, 2008a, s. 56]. Zəyəmçay nekropolunun bəzi qəbirlərindən (60 №-li) də bu tip ox ucluqları tapılsa da onlar sümükdən hazırlanmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 66-69]. Nekropoldan tapılan tunc ox ucluqarı isə sallaq qanadlıdır [Müseyibli, 2004, s. 62].

Həm dəfn adətləri, həm də qəbirlərin quruluşunda əsaslı dəyişikliklər nəzərə çarpmasa da Zəyəmçay nekropolunda Son Tunc dövrünün e.ə. XII-XI əsrlərə aid II mərhələsinin qəbirləri əksəriyyət təşkil edir. Qəbirlərin bir çoxunda keramika və metal məmulatı, sümük və s. əşyaların forma və işlənmə texnikasında da bir yaxınlıq tutulur [Nəcəfov, 2008a, s. 56-57]. Lakin, bu mərhələnin maddi-mədəniyyət nümunələri forma və tip, kəmiyyət və keyfiyyət, tərkib

rəngarəngliyi baxımından xeyli seçilir. Ox ucluqları nisbətən sallaq qanadlı forma alır (60 №-li qəbir), nizə ucluqlarının yeni formaları meydana çıxır (117 №-li qəbir), xəncərlər şəbəkəli başlıqlarla (27, 60, 105 və 111 №-li qəbirlər) hazırlanırdı [*Müseiyibli, Ağayev, 2003*]. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti tərəfindən e.ə. XII-XI əsrlərə aid edilən qılınclar, dəstəyi şəbəkəli başlıqlı xəncərlər, sallaq qanadlı ox ucları və s. bu xronoloji çərçivəyə xas olan materiallardır. Bu dövrün xarakterik əlamətlərindən biri öyrənilən ərazidə dəmir əşyalara az da olsa təsadüf olunmasıdır. Zəyəmçay nekropolunda yalnız 1 ədəd dəmir nizə ucluğunun qalığı aşkar edilmişdir. Qeyd edək ki, M.Ə.Hüseynova dəmir əşya təsadüf olunan qəbirləri e.ə. XII-XI əsrlər çərçivəsinə aid edir [*Гусейнова, 1989*].

Zəyəmçay nekropolunda Son Tunc dövrünün III mərhələsinin (e.ə. X-IX əsrlərə) qəbirlərinə və materiallarına çox az hallarda rast gəlinmişdir. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Zəyəmçay hövzəsində ümumiyyətlə III mərhələnin qəbir abidələri nisbətən az öyrənilmişdir. Bu mərhələyə aid əsas qəbirlər qrupu Zəyəmçayın yuxarı axarı hövzəsində aşkar olunmuşdur. Buraya A.A. İvanovskinin, E.Reslerin, Y.İ.Hummelin açdığı daş qarışıq torpaqdan tökülmüş kurqan və daş qutuları göstərə bilərik.

Zəyəmçay nekropolunun qəbirləri yalnız bir torpaq qatında yerləşmişdir. Bu geoloji layın yerləşdiyi sahənin torpaq qatı narin qum və gil qarışıq şoran torpaqdan və bəzi yerlərdə sadəcə çınqıllıqdan ibarətdir. Göstərilən qrunut bəzi yerlərdə 10-15 sm qalınlığında daşlaşmış gil qatı ilə kəsilir. Qəbirlər yalnız bu qatda 2,5 m-ə qədər müxtəlif dərinliklərdə aşkar edilmişdir [*Müseiyibli, 2004, s. 58*]. Onların tiplərini və xronologiyasını stratigrafik dəlillərlə deyil, qəbirüstü örtüyün xarakterinə və materialların dövrünə uyğun olaraq fərqləndirmək mümkündür.

Azərbaycanın qərb bölgələrində tapılmış sıx bükülü meyltlər dəfn edilmiş torpaq qəbirlərin çox hissəsini S.M.Qazıyev Tunc dövründən Dəmirə keçid dövrünə, daha doğrusu e.ə. IX-VIII əsrlərə aid etmişdir [*Kazuev, 1949, c. 13-14*]. Zəyəmçay nekropolundakı torpaq qəbirlərin cəmi 15-ndə (8, 36, 39, 48, 58, 59, 60, 72, 77, 99, 105, 106, 108, 127 və 130 №-li qəbirlərdə) skelet aşkar olunmuşdur [*Müseiyibli, Ağayev, 2003*]. Bunlardan isə 36 və 39 nömrəli qəbirlərdə

skeletlər sıx bükülü vəziyyətdə basdırılmışdılar [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 38-40, 43-46]. S.M.Qazıyevdən fərqli olaraq Q.İ.İone isə belə torpaq qəbirləri digər ərazilərdən əldə edilmiş arxeoloji materiallarla müqayisə edərək, onları e.ə. XIII-VII əsrlərə aid etmişdir. O, bu qənaətə Mingəçevir abidələrinin tədqiqi nəticəsində gəlmiş və belə qəbirləri xronoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənən iki dövrə-ilk və son dövrlərə aid olduğunu söyləmişdir. ədqiqaatçı I qrupa yalnız enli gövdəli gil qabların çıxdığı qəbirləri, II qrupa isə nehrələr, darboğazlı, enli oturacaqlı və şaquli qulpları olan bardaqları və müxtəlif dəmir əşyalarla zəngin qəbirləri aid edir [Ионе, 1953, с. 52].

Uzun illər ərzində aparılmış arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində Qərbi Azərbaycanda Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid yüzlərlə qəbir abidələri öyrənilmişdir. Bunların bəziləri qəbir tipləri, dəfn adətləri, avadanlıqları və s. baxımdan Zəyəmçay nekropolu ilə oxşarlıq təşkil edirlər [Nəcəfov, 2008a, s. 55-56].

Zəyəmçay nekropolunun qazıntısında 130 qəbir abidəsinin heç birində kütləvi dəfnin izlərinə rast gəlinməmişdir. Yalnız 8 №-li torpaq qəbirdə qoşa dəfn müşahidə edilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 11]. Lakin V.Belkin, A.A.İvanovskinin Zəyəmçayın yuxarı axarlı hövzəsində aşkar etdiyi qəbirlərdəki dəfn mərasimləri hövzənin qəbir abidələri içərisində də kütləvi dəfnin mövcud olduğunu göstərir. C.Xəlilov qeyd etdi ki, kütləvi dəfn həyata keçirilmiş qəbirləri bəzi nişanələrinə görə tək adam dəfn olunmuş qəbirlərə nisbətən əvvəlki dövrlərə aid etmək olar [Xəlilov, 1959, s. 129].

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrinin xronologiyasını müəyyənləşdirməkdə keramika məmulatı xüsusi yer tutur [Nəcəfov, 2008a, s. 56]. Keramikasının tipoloji forma və məzmun xüsusiyyətləri baxımından Gədəbəy arxeoloji zonasına aid olan Zəyəmçay hövzəsi digər iki arxeoloji zonanın - Qarabağ və Gəncə-Qazax zonasının keramika məmulatından əsaslı surətdə fərqlənir. Lakin, hər üç bölgə bütövlükdə Qərbi Azərbaycanı əhatə etdiyinə görə, ümumi cəhətləri də çoxdur [Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 109-115].

Zəyəmçay nekropolunun bəzi keramika nümunələri e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid edilir. Ona görə də bu forma və məzmunlu keramika nümunələrinin tapıldığı qəbirləri də xronoloji baxımdan eyni dövrə

aid etmək olar. Qəbirlərdən əldə edilmiş keramika nümunələri əldə kobud hazırlanmış qara rəngli bəziləri bikonik, bəziləri isə sferik formalı olub, çiyinlərində yapma çıxıntılar vardır. Keramika nümunələrinin əksəriyyəti orta cilalanmış vəziyyətdədir. Boğaz hissələrində batıq kanalvari xətlər vardır [Гусейнова, 1989, с. 21-22; Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 124-125]. Gəncəçay hövzəsinin keramikası ilə bu cür yaxınlıq Zəyəmçay nekropolunda da hissə olunur. Belə ki, nekropolun bəzi qəbirlərindən (3, 5, 23, 47, 61, 72, 75, 76, 101 və 120 və s. saylı qəbirlər) tapılan orta tutumlu küpə tipli qabların ağız və oturacaq ölçüləri eyni olub, boğazları çox kiçik, ağız kənarları xaricə çıxıntılıdır [Müseibli, Ağayev, 2003]. Nekropolun bu dövrə aid qəbirlərindən həm də ilkin mərhələ üçün səciyyəvi sayılan tuncdan hazırlanmış diskşəkilli bəzəklər də tapılmışdır (36, 39 və 116 №-li qəbirlər) [Müseibli, Ağayev, 2003].

İnkişaf etmiş mərhələ e.ə. XII-XI əsrləri əhatə edir [Гусейнова, 1989, с. 23-38]. Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən (30, 38, 41, 42, 44, 56, 69 və 102 və s. saylı qəbirlərdən) tapılan nazik divarlı qısa boğazlı, bikonik formalı, qulplu, qulpsuz küpələr, bardaqlar, kasalar, kuzələr və s. keramika nümunələri özlərində bu mərhələni əks etdirir və həmin, xronoloji cərgivəyə daxil olur [Nəcəfov, 2008a, s. 56]. Bikonik formalı bəzi qablar dulus çarxında hazırlanmışdır.

Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin son mərhələsinə aid olan gil qabların içərisində zoomorf yapma və təsvirli qablar çoxalır [Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 109-139]. Lentvari qulplu, bankaşəkilli, nehrə tipli qabların sayı artır. Bəzi küplərin dar boğazı olub, düz gövdə hissədə çox kiçik şarşəkilli dairəvi qulpları olur. Yuvarlaq oturacaqlı xeyrələrə də tez-tez rast gəlinir [Гусейнова, 1989, с. 42-44; Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 126]. Zəyəmçay nekropolundakı qəbirlərdə (17, 19, 22, 77, 86, 118 və s. qəbirlər) də bu tip qablara az da olsa rast gəlinir [Müseibli, Ağayev, 2003]. Son mərhələnin xarakterik keramika nümunələrindən biri də ayaqlı qablardır. Təsədüfi deyil ki, Zəyəmçay nekropolunun 68 №-li daş örtüklü və 111 №-li torpaq qəbirlərdən üçayaqlı qablar tapılmışdır [Nəcəfov, 2008a, s. 57]. 111 №-li torpaq qəbirdən tapılan qab sadə olub, ağız hissəsində hər iki tərəfdə dairəvi çıxıntılı, ortasında deşiyi olan iki qulpları vardır [Müseibli, Ağayev, 2003, s. 112-113]. Bu mərhələnin

qablarının bəzilərinin-xüsusilə də küpə tipli qabların çiyin hissəsində basma və cızma üsulu ilə nöqtələrlə zoomorf təsvirlər verilmişdir. Bu dövrün qəbir abidələrindən dəmir məmulatı da tapılmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Zəyəmçay nekropolunun bir ədəd dəmir nizə ucluğu tapılmış 29 №-li qəbrini də son mərhələyə aid edə bilərik. Daş örtüklü bu qəbirdə insan və heyvan sümükləri aşkar edilməmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 31-32]. Bu dövrə məxsus qəbir avadanlığı içərisində ritual xarakter kəsb edən keramika nümunələrinə geniş sayda rast gəlinir [Гусейнова, 1989, с. 52]. Bu tip və yuxarıda sadaladığımız forma və məzmunu malik keramika nümunələrinin az sayda tapılması Zəyəmçay nekropolunda son mərhələyə aid olan qəbirlərin azlığına dəlalət edir.

Zəyəmçay nekropolundan tapılmış yastı bikonik formalı boğazı qısa, ağzının kənarı yana qatlanan, çiyin hissədə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterik olan yapması olan, yaxşı hazırlanan, sabit temperaturda bişirilmiş küplərin bəziləri forma etibarilə böyük Borsunlu kurqanı (e.ə. XIV-XIII), naxışlanma üsulu baxımından isə Bəyimşarov (e.ə. XI-X) kurqanının saxsı qablarına yaxınlaşır [Cəfərov, 1996; Cəfərov, 2000].

Zəyəmçay nekropolundan tapılmış kasaların və küplərin analoji nümunələri 1974-cü ildə Xaçbulaq qazıntılarından da aşkar edilmişdir [Кесаманлы, Гусейнова, 1975, с. 27, 33; Кесаманлы, Гусейнова, 1993, с. 21-26]. Qabların formalarına gəldikdə isə onlar öz oxşarlarını Gəncəçay hövzəsi və Cənubi Qafqazın başqa abidələrində tapır və e.ə. XIII-XI əsrlərə aid olunur [Кесаманлы, Гусейнова, 1993, с. 27]. Qeyd edilən keramika məmulatı və kiçik ölçülü pasta muncuqların formalarına, eyni zamanda dəfn abidələrinə görə Xaçbulaqdan aşkar edilmiş daş qutu qəbirləri və kurqanı tədqiqatçılar e.ə. XII-XI əsrlərə aid edirlər [Кесаманлы, 1972; Кесаманлы, 1999]. Bu abidələrin materiallarının analoji nümunələrini Zəyəmçay nekropolunda da görmək mümkündür. Lakin nekropoldakı dəfn adətlərində fərqli xüsusiyyətlər izlənilir. Belə oxşar nümunələrlə zəngin olan qədim Artık qəbristanlığının materiallarını tədqiqatçılar iki dövrə – e.ə. XIII-XII və XI-X əsrlərə aid edirlər [Хачатрян, 1963, с. 137]. Eyni maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngin olan Lçaşen və Madnisçal qəbristanlığının

materiallarını iki mərhələ üzrə sinxronizə edərək onları da e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid edirlər [*Тышущевскии, 1972, с. 174; Пицхелаури, 1979, с. 98*]. Analoji materiallar Şəkidə Daşüz qrupunun 2 №-li kurqanında aşkar olunmuşdur. Kurqan dövr etibarilə Son Tunc dövrünə – e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid edilir [*Ахундов, 1993, с. 133; Ахундов, 2001*]. Kurqanın saxsı məmulatı boz, qara rəngli, gilinin tərkibində narin qum qarışığı olan qab nümunələrindən ibarətdir [*Ахундов, 1993, с. 135; Ахундов, 2001, с. 201-206*].

Tuncdan hazırlanan xəncər, ox ucları, sancaq, iynə, biz, düymələr, qolbaq və üzüklərə gəldikdə, onların e.ə. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərində təkcə Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrində deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycanın həmdövr abidələrində geniş yayılması, haqqında arxeoloji ədəbiyyatlarda dəfələrlə məlumat verilmişdir [*Нəcəфов, 2008a, с. 60*]. Buna görə də H.F.Cəfərov bu materialların abidələrin dövrləşməsi məsələsində rolunun şişirdilməsini, yaxud birbaşa onlara istinad edilməsini düzgün saymır [*Сəфəров, 2000, с. 92*]. Lakin, danılmaz faktdır ki, qəbir abidələrinin xronoloji dövrünün araşdırılmasında, qəbir abidələrindən tapılmış materiallar mühüm rol oynayır. Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrinin xronoloji dövrünün müəyyənləşdirilməsində tuncdan olan, qanadlı Cənubi Qafqaz tipi adını almış ox ucluqları xüsusi yer tutur.

Zəyəmçay nekropolunda sallaq qanadlı ox uclarına çox az rast gəlik: cəmi 3 ədəd [*Müseiyibli, Ağayev, 2003, с. 66-69*]. Dağlıq Qarabağ, Qarabulaq, Qalakənd–Gədəbəy, Mingəçevir və s. aparılan arxeoloji qazıntılar və elmi tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, göstərilən tip ox ucluqlarının ilkin təşəkkülü Mərkəzi və Cənubi Qafqaz ilə bağlı olmuşdur [*Ивановский, 1911, 160, табло XV, рис. 27, 28; Кушнарева, 1957, с. 163-164; Асланов и др., 1959, с. 96, табло XV, рис. 3-9; Пицхелаури, 1979, с. 72-74; Nagel, Ştrommenger, 1999, с. 65-66, şəк. 2612*]. H.F.Cəfərova görə isə sallaq qanadlı tunc ox ucluqları coğrafi baxımdan məhdud ərazidə – Azərbaycanın Gəncə-Qarabağ zonasında formalaşmış, buradan qonşu ərazilərə, habelə, uzaq rayonlara yayılmışdır [*Джафаров, 1991, с. 200*]. Zəyəmçay nekropolunun 60 №-li torpaq qəbrindən tapılan yarpaqşəkilli ox ucluqlarının qanadlarının sonluqları çürüyərək dağılmışdır (şəkil

183.1-2). Onların ayrı-ayrı nümunələrinə Zəngəzurda da rast gəlinmişdir [*Мартиросян, 1964, табло XIV, рис. 1-16*]. Sallaq qanadlı ox ucluqlarına Zəyəmçay hövzəsinə yaxın Tovuz rayonundakı Tovuzçay nekropolunun materialları içərisində də rast gəlinir [*Асадов, 2007, с. 136-137*]. Digər analogiyalar İranın (Sialk, Marlík, Luristan və s.) e.ə. II minilliyin II yarısına aid abidələrindən məlumdur [*Позребова, 1971; Пицхелаяри, 1979, с. 72,74, табло XII, рис. 7, 8, 9, 13*]. Bu tip ox ucluqları e.ə. I minilliyin ortalarına qədər, istifadədə olsa da zaman keçdikcə onların quruluşu xeyli dəyişikliyə uğramışdır [*Сәфәров, 2000, с. 118*].

Zəyəmçay nekropolundan tapılan (117 №-li qəbir) 1 ədəd «lələkvari» başlığa malik tunc nizə ucluğunun ucu iti, ortası qabırğalıdır (şəkil 182.1). Arxası isə boruludur [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 120-123*]. Tədqiqatçıların fikrincə, həmin tip nizə ucluqları Cənubi Qafqazda e.ə. XIII-XII əsrlərdə daha geniş yayılmışdır. Nekropolun dəmir məmulatı isə 29 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılan yalnız bir ədəd nizə ucluğunun qalıqından ibarətdir (şəkil 45.9) [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 31-32*]. Bu isə yerli əhalinin dəmirlə tanışlığını göstərən əsas amildir. Arxeoloji qazıntılardan əldə edilən materiallar göstərir ki, dəmir əşyaların geniş yayılması Azərbaycanın qərb bölgələrində e.ə. I minilliyin I rübündə başlamışdır [*Позребова, 1962; Позребова, 1977, с. 75-76; Позребова, 2013*].

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin son inkişaf pilləsində meydana gələn dəmir alətlər formaca əsasən tunc məmulatını təkrar edir [*AT, 1991, s. 45*].

Zəyəmçay nekropolunun arxeoloji materialları içərisində tuncdan quş fiqurları Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində geniş yayılmış materiallardandır [*Nəcəfov, 2008a, s. 61*]. Bu quş fiqurları ilə tam eyniyyət təşkil edən Tli qəbristanlığından tapılan tunc quş fiqurlarının dövrünü B.V.Texov e.ə. XII-X əsrlərə aid edir və onları Koban arxeoloji mədəniyyətinin klassik mərhələsi üçün spesifik sayır [*Texov, 1977, с. 166*].

Alın bəzəkləri içərisində Zəyəmçay nekropolundan aşkar edilən diademanın oxşarları Mərkəzi Qafqazdan, o cümlədən Tli qəbristanlığından, Trialetin kiçik kurqanlarından da tapılmışdır [*Texov, 1977, с. 53-57*]. Analoji nümunələri Lçaşen nekropolundan və

Artık qəbristanlığından tapılan diademaları B.V.Texov e.ə. II minilliyin sonlarına aid edir [*Texov, 1977, c. 55*]. E.ə. I minilliyin başlanğıcından isə belə diademalar bütün Qafqazda geniş yayılır.

Zəyəmçay nekropolu qəbirlərinin mütləq yaşını təyin etməkdə radiokarbon üsulu ilə aparılmış analizin nəticələrinin böyük elmi əhəmiyyəti olmuşdur. Bu analizlər Zəyəmçay nekropolunun yalnız beş qəbrinin (8, 72, 75, 102, 117 №-li qəbirlər) materialları əsasında həyata keçirilsə də, ümumilikdə abidənin xronoloji çərçivəsinin müəyyən edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ardıcıl olaraq 8, 72, 75, 102 və 117 №-li qəbirlərin radiokarbon analizinin nəticələrindən görünür ki, Zəyəmçay nekropolunda dəfnlər 5-6 əsr ərzində fasiləsiz olaraq icra edilmişdir (cədvəl 4.1). 8 №-li torpaq qəbrin radiokarbon analizi onu e.ə. 880-790-cı illərə (cədvəl 4.2), 72 №-li daş örtüklü qəbrin radiokarbon analizi onu e.ə. 1420-1250-ci illərə (cədvəl 4.3), 75 №-li torpaq qəbrin radiokarbon analizi onu e.ə. 1410-1200-cü illərə (cədvəl 4.4), 102 №-li daş örtüklü qəbrin analizi onu e.ə. 1020-830-cu illərə (cədvəl 4.6), 117 №-li daş örtüklü qəbrin analizi isə onu e.ə. 1000-820-ci illərə (cədvəl 4.5) aid etməyə əsas verir. Lakin, burada cədvəllərdən də göründüyü kimi, başlanğıc mərhələ e.ə. XV əsrin sonu və XIV əsrin əvvəli, son dövr isə e.ə. IX əsrin sonuna təsadüf edir.

Radiokarbon analizin nəticələri qəbirlərdən tapılmış keramika nümunələrinin təsnifatına əsasən verdiyimiz xronoloji dövrləşməyə uyğun gəlir. Əlbəttə ki, nəzəri və bir qədər ehtimal xarakterli bu dövrləşmə radiokarbon analizin nəticələri ilə təsdiqlənir və bir-birini tamamlayır (cədvəl 4.1).

Zəyəmçay nekropolunun qəbirləri e.ə. II minilliyin II yarısı –I minilliyin əvvəllərinə aiddir. Bir sıra müqayisəli təhlillər əsasında nekropoldakı qəbirlərin ən qədimlərinin e.ə. XV əsrin sonu və XIV əsrdə salınması və dəfnlərin e.ə. IX əsrə qədər davam etməsi qənaətinə gəlmək olar [*Müseiyibli, 2004, s. 63-64; Nəcəfov, 2008a, s. 59*]. Bu fikri nekropolun 130 qəbir abidəsinin ayrı-ayrılıqda həm arxeoloji materialları, həm dəfn adətləri, həm tipi və s. baxımından xronoloji təhlilini apararkən təsdiq etmiş oluruq [*Müseiyibli, Ağayev, 2003*]. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, nekropolda həm Son Tunc dövrünün erkən mərhələsinin, həm də Erkən Dəmir dövrünün

qəbirləri azlıq təşkil edir. Üstünlük e.ə. XIII-XI əsrləri özündə ehtiva edən mərhələninidir. Bu mərhələnin həm daş örtüklü, həm də torpaq qəbirləri nekropolda sayca çoxluq təşkil edir. Gəldiyimiz qənaətə görə nekropoldakı dəfnlər e.ə. IX əsrlə məhdudlaşır [*Nəcəfov, 2008a, s. 59*]. Şübhəsiz ki, qeyd etdiyimiz dövrə aid qəbirlər çox nadir hallarda üzə çıxır və ehtimal etmək olar ki, qazıntı zolağından kənarda belə qəbirlərin sayı müəyyən qədər ola bilərdi.

Ümumiyyətlə, Zəyəmçay nekropolunun materiallarının çoxu orijinal quruluşlu olsa da, onlar bu və ya digər dərəcədə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində özünə analogiya tapır və eyni xronoloji dövrə aid edilir. İstər nekropolun, istərsə də hövzənin digər Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrindən əldə edilmiş maddi mədəniyyət qalıqlarının hamısı Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə daxildir. Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrinin qazıntısı sübut etmişdir ki, hövzədə Son Tunc-İlk Dəmir dövründə fasiləsiz olaraq yaşayış mövcüd olmuş və dəfnlər həyata keçirilmişdir.

V FƏSİL DƏFN ADƏTLƏRİ

Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin yayıldığı başlıca rayonlardan biri olan Zəyəmçay hövzəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, burada Son Tunc-İlk Dəmir dövründə yaşayan əhali arasında müxtəlif dəfn adətləri yayılmışdır. Bu qəbir abidələrinin təhlili və dəfn adətlərinin öyrənilməsi Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin dini dünyagörüşü, ictimai münasibətləri, mənəvi mədəniyyətləri, mədəni-iqtisadi əlaqələri barədə əhatəli məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

Arxeoloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki, ölülərin dəfn edilməsi Daş dövrünün Mustye mərhələsindən başlanmışdır. Bundan əvvəlki dövrlərdə dəfn etmək adəti və mərasimləri olmamışdır. E.Taylora görə «ibtidai insanların icra etmiş olduqları ilk ayinlər –cənazə ayinləri, ilk nəzirlər ölülərə verilmiş yemək və içmək hədiyyələri, ilk mehrab babalarının qəbirləri olmuşdur» [*Тайлор, 1989, с. 301-337*]. Mərhumların xüsusi təntənə ilə basdırılması, qəbirlərə ərzaq və s. avadanlıq qoymaq adəti yalnız ölülərin diriləcəyinə inamın yaranması ilə əlaqədar olmuşdur [*Qazıyev, 1965, s. 236*].

E.ə. II minilliyin II yarısı-I minilliyin əvvəllərinə aid olan qəbir abidələri Zəyəmçay hövzəsində yaşamış qəbilə və tayfaların dəfn adətlərini öyrənmək üçün hazırda əsas mənbələrdir. Zəyəmçay hövzəsində onlarla kurqan, daş qutu, torpaq qəbirlər tədqiq olunmuş və dəfn adətlətinə dair məlumatlar toplanmışdır.

Bütün yerlərdə olduğu kimi, Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin də ictimai, iqtisadi vəziyyətlərinə və ideoloji görüşlərinə uyğun müxtəlif dəfn mərasimləri olmuşdur. Dəfn mərasimləri cəmiyyətin ideologiyası ilə bağlı olduğu üçün qəbirlərin quruluşu və skeletlərin vəziyyəti dəfn olunmuş şəxslərin dini etiqad və baxışlarını, qəbirlərə qoyulan avadanlıqlar isə bu dövrdə yaşamış insanların ictimai-iqtisadi və mədəni səviyyəsini öyrənmək üçün qiymətli yadigarlardır [*Qazıyev, 1965, s. 238*].

Zəyəmçay nekropolundakı bəzi qəbirlər şərq-qərb istiqamətindədir (cədvəl 2). Lakin bu mütləq hal deyildir. Belə ki, şimal-cənub, şimal-qərb-cənub-şərq, şimal-şərq-cənub-qərb

istiqlamətində olan qəbirlərə də rast gəlinir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 56].

Zəyəmçay nekropolunda 40 qəbirdən aşkar edilmiş 41 skeletin 24-nün (5, 8, 10, 26, 27, 32, 36, 45, 58, 59, 61, 64, 67, 68, 73, 77, 84, 89, 105, 108, 117, 123 və 127 №-li qəbirlər) istiqamətini müəyyən etmək çox çətin olmuşdur [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Onlar ya çürümüş, ya da dağılmış halda idilər. Nekropoldakı qəbirlərdə meyitlərin bəziləri sol (27, 31, 39, 65, 69, 71, 88, 99, 116 və 119 №-li qəbirlər), bəziləri isə sağ (36, 45, 60, 72, 120, 126 və 130 №-li qəbirlər) çiyni üstə dəfn edilmişlər [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Bəzi meyitlər qərb-şərq istiqamətində üzü şimala tərəf (31, 69 və 71 №-li qəbirlər), bəziləri isə eyni istiqamətdə lakin üzü cənuba tərəf (60, 65, 120 və 126 №-li qəbirlər) basdırılmışlar (cədvəl 2). Şimal-qərbdən cənub-şərq istiqamətində üzü şimala (39 №-li qəbir), cənub-şimal istiqamətində üzü şərqə (72 №-li qəbir) şərq-qərb istiqamətində üzü cənuba (99 №-li qəbir), cənub-qərbdən şimal-şərq istiqamətində üzü cənub-qərbə tərəf (130 №-li qəbir) olan skeletli qəbirlərə də rast gəlinmişdir (cədvəl 2). Skelet aşkar olunan qəbirlərin yalnız 4-də (36, 39, 69 və 88 №-li qəbirlər) meyitlər sıx bükülərək dəfn edilmiş, qalanlarında isə zəif bükülü vəziyyətdə basdırılmışlar [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Skeleti ən yaxşı saxlanılan qəbir 102 №-li qəbir olmuşdur (şəkil 167.2) [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 101-103]. Zəyəmçay nekropolunda arxası üstə uzadılmış, lakin dizlərdən bükülü insan skeleti də aşkar edilmişdir (119 №-li qəbir). Onun üzü sola yönəldilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003a, s. 125]. Meyit qəbrin istiqamətinə uyğun, yəni şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində uzadılmışdır (şəkil 172.1). O, arxası üstə, çanaqdan və dizdən bükülü, qolları ortada çarpazlaşmış, üzü şərqə dəfn edilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 129]. Qolları qarın nahiyəsində çarpazlaşmış, dizdən bükülü olan ayaqları dəfn zamanı çox güman ki, yuxarı istiqamətli olmuş, sonradan isə qəbir örtüyünün ağırlığından sola əyilmişdir. Onun qollarının üstünə bir ədəd gil qab qoyulmuşdur.

Zəyəmçay hövzəsinin daş qutu və sadə torpaq qəbirlərində meyitlər əsasən *horizontal və ya oturdulmuş vəziyyətdə* dəfn edilmişdir. Hər iki vəziyyətdə dəfn prosesində və qəbirdəki avadanlıq arasında heç bir fərq yoxdur. A.A.İvanovskiye görə meyitlərin uzadılmış

vəziyyətdə dəfni ayrıca adət kimi deyil, yalnız fizioloji proseslə əlaqəli bir haldır [Ивановский, 1911, с. 167]. Belə ki, insan öldükdən sonra müəyyən vaxt ərzində onun cəsədi quruyur. Meyitə istənilən vəziyyəti (onu qatlamaq, sıxmaq və s.) vermək üçün o öldükdən dərhal sonra bu prosesə başlamaq lazımdır. Əks halda meyit quruyur və onu adətə uyğun olaraq qatlamaq mümkün olmur [Ивановский, 1911, с. 167]. Zəyəmçayın yuxarı axarında, Gədəbəy ərazisində A.A.İvanovskinin tədqiq etdiyi daş qutuların 12-sində skeletlər Zəyəmçay nekropolunun 119 №-li qəbrində olduğu kimi, yəni arxası üstə uzadılmış halda aşkar edilmişdir [Ивановский, 1911, с. 167-168].

Zəyəmçay nekropolunun skelet aşkar olunmuş qəbirlərində *meyitlər sıx bükülü və zəif bükülü* formada dəfn edilmişlər [Наджафов, Акадов, 2007, с. 162-163]. Bəzi arxeoloji qazıntılarda qadınların sağ, kişilərin isə sol yanları üstə basdırılması hallarına rast gəlinir. Lakin, Zəyəmçay nekropolunda bu hal mütləq deyildir. Burada qadın meyitlərinin daha çox sol, kişilərin isə sağ çiyini üstə dəfn edildiyinin şahidi oluruq. Tli qəbristanlığının bəzi qəbirlərində də Zəyəmçay nekropolunda olduğu kimi sağ böyrü üstə həm kişilər, həm də qadınlar dəfn olunmuşdur [Техов, 1977, с. 65]. Gürcüstanın və Şimali Qafqazın bir neçə qəbir abidələrində – Samtavr, Nalçik, Qatın-Kala nekropollarında isə kişilər sağ, qadınlar sol çiyinləri üstə dəfn edilmişlər [Ломтамудзе, 1955, с. 49; Техов, 1977, с. 65]. Belə bir hal Koban qəbristanlığında da təkrar olunur. Lakin Xoroçoyev qəbristanlığında A.P.Kruqlöv tamam əks istiqamətin şahidi olmuşdur. Burada kişilər sol, qadınlar isə sağ çiyini üstə dəfn edilmişlər [Техов, 1977, с. 66].

S.M.Qaziyev göstərir ki, ölümlərin əsasən şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru çəp basdırılması yəqin ki, zülmətlə əlaqədardır. Yəni ölümlərin üzü qaranlıq –gün düşməyən tərəfə qoyulmuşdur [Qaziyev, 1965, s. 238]. E.ə. II minilliyin ortaları-I minilliyin əvvəllərinə aid edilən və Təpəgiyan, Təpəsiyalk mədəniyyətilə əlaqələndirilən Həsənli qazıntılarına əsasən İran arxeoloqları Ə.Hakimi və M.Rad ölümlərin qəbirlərdə müxtəlif istiqamətlərə doğru zəif bükülü halda basdırılmasını Günəşə sitayiş və dəfn mərasiminin günün müxtəlif vaxtlarına düşməsilə əlaqələndirirlər. Onlar qeyd edirlər ki, Həsənlidə yaşayan qədim insanlar meyitləri Günəş istiqamətinə

doğru öz məbudunun qarşısında təzim halında basdırırdılar [Ciddi, 1965, s. 284-285]. Həsənlidə yaşayan tayfaların həmin dövrdə Günəşə (Böyük Od Tanrısına) sitayiş etmələri faktı məlumdur [Ciddi, 1965, s. 289-290].

Zəyəmçay nekropolunun 5, 10, 26, 27, 32, 36, 64, 67, 73, 84, 89, 98, 105, 108, 117, 123 və 127 №-li qəbirlərdən aşkar olunmuş meyitlərin istiqaməti və basdırılma vəziyyəti eləcə də cinsi barədə mülahizələr yürütmək mümkündür. 31, 89, 105, 108, 117 və 127 №-li qəbirlərdə çox böyük ehtimalla qadın, 60 №-li qəbirdə kişi, 73, 99 və 106 №-li qəbirlərdə isə uşaqlar dəfn edilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003].

Zəyəmçay nekropolunun qazıntısı zamanı tədqiq olunmuş 130 qəbrin yalnız birində iki şəxsin dəfn olunduğu müəyyən edilmişdir. Bu 8 №-li qəbir idi. Qəbir kamerasının ölçüləri 1,20x2 m olub, dərinliyi 1,20 m olmuşdur. Qəbirdən 24 ədəd müxtəlif tipli gil qab nümunələri aşkar edildi. Bunlar küpə, xeyrə, bardaq, nehrə tipli qablardan ibarətdir. Bunlardan başqa qəbirdə iki insan skeleti aşkar edildi. Həddindən artıq dağılmış vəziyyətdə olduğundan onların qəbrə qoyulma vəziyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 11-14]. Kütləvi dəfnə malik olan qəbirlər sırasında V.Belkin Gədəbəy rayonunda, Zəyəmçayın yuxarı axarında qazdığı böyük ölçülü daş qutu qəbirləri göstərə bilərik [Nagel, Ştrommenger, 1999].

Zəyəmçay nekropolunun bəzi qəbirlərində aşkar edilən insan skeletlərinin sümüklərinin pərakəndəliyi qeydə alınmışdır. Məsələn, 10 №-li qəbirdə sümüklər dağılmış halda aşkar olundu (şəkil 18). Kəllədən bir qədər aralı olan alt çənə sümüyü qəbir kamerasının qərb divarına yaxın yerdə tapıldı. Onurğa sütunu və bud sümükləri meyitin zəif бүкүlü vəziyyətdə dəfn edildiyini göstərirdi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 16-17].

31 №-li qəbirdən çıxan skeletin yalnız bud və onurğa sümüklərinin bəzi hissələri, üst çənə də daxil olmaqla kəllənin müəyyən hissələri salamat qalmışdı. Skelet qərb-şərq istiqamətində sol çiyini üstə üzü şimal tərəfə qoyulmuşdu. Skeletin alt çənəsi yox idi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 32-33].

45 №-li qəbirdən aşkar olunmuş skelet sanki güclü dekornasiyaya məruz qalmışdı. Kəllə üzü cənuba, sağ üzü üstə qoyulmuşdu [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 54]. Çanaq sümükləri sıxılaraq kəllənin yanında qalmışdı. Kəllənin yuxarisında iri çay daşı qablarla bir sırada qoyulmuşdu. Kəllənin üzərində dəşik yerləri aşkar edildi [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 54-55].

Bu xüsusiyyətlər həmin qəbirlərin bəzilərinin qarət olunması faktının göstəricisi olsa da qəbirlərdə arxeoloji materialların toxunulmaz və salamat halda aşkar edilməsi başqa bir ehtimalı ortaya çıxarır. Çox böyük ehtimalla həmin qəbirlərdə icra edilən dəfnlər konkret dəfn adəti ilə bağlı olmuşdur.

Zəyəmçay hövzəsi ilə yanaşı Şəmkirçay hövzəsinin bəzi qəbirlərində də belə dəfn adəti izlənilir. Xaçbulaqda arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən daş qutu qəbirlərdə də alt çənənin öz yerindən kənarlaşdırılması hallarına təsadüf edilmişdir. E.ə. II minilliyin sonuna aid edilmiş həmin qəbirdə insan çənəsi skeletin ayağının yanından tapılmışdı [Кесаманлы, 1999, с. 139].

Zəyəmçay hövzəsinin bəzi qəbirləri ilə yanaşı digər ərazilərdə rast gəlinən *insan meyllərinin parçalanıb dəfn etmə* ayininin təsadüfi olmayıb, konkret dəfn adəti ilə bağlılığının şahidi oluruq. Lakin belə qəbirlərin Zəyəmçay hövzəsində az sayda tapılması bu dəfn adətinin adı çəkilən ərazi üçün səciyyəvi olmadığını göstərir.

Qafqazın başqa yerlərində də ölümlərin parçalayaraq dəfn edilməsi adəti Dağıstanda [Nərimanov, 1958, s. 79] və Gürcüstanda Kolxidada da [Кыфтин, 1949, с. 178-192] müşahidə edilmişdir. Kolxidadan tapılan bu qəbirləri e.ə. I minilliyin I yarısına aid edən B.A.Kuftin göstərir ki, burada meyllərin parçalanmış halda basdırılması təkrar dəfn adəti ilə əlaqədardır [Кыфтин, 1949, с. 178-192]. Bir küp qəbrində o belə bir mənzərə müşahidə etmişdir: əvvəlcə küpə kəllə, sonra əl-ayaq və başqa sümüklər qoyulmuşdur. Skeletin bəzi hissələrinin çatışmamasını isə o, skeletin ətdən təmizlənmə zamanı, yəni təkrarən basdırılmasına qədər itməsi ilə əlaqədardır [Кыфтин, 1949, с. 178-192]. Bu barədə Q.O.Rozendorf qeyd edir ki, insan öldükdən sonra onun meyiti müəyyən yerə, ətinin vəhşi quşlar tərəfindən yeyilməsi üçün qoyulur, daha sonra basdırılmışdır. Bu

prosesdə isə bəzi sümüklər kiçik olduğundan itirmiş [*Nərimanov, 1958, s. 79*].

Zəyəmçay hövzəsinin bəzi qəbir abidələri avadanlıqları olmaq şərtlə *skeletsiz* olmuşdur. Bu dəfn adəti haqqında arxeoloji ədəbiyyatlarda kifayət qədər məlumat vardır. Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrində bu dəfn adəti- yəni *skeletsiz* dəfn daha çox müşahidə olunur [*Müseyibli, Ağayev, 2003*].

V.Belk, E.Resler, A.A.İvanovski və Y.İ.Hummel hələ XIX əsrin sonları və XX əsrin 20-30-cu illərində Zəyəmçay hövzəsində qazdıqları qədim qəbristanlıqlarda boş və dəfn əlamətləri olmayan daş qutu qəbirlərə təsadüf etmişlər [*Изв.ИАК, 1905; Ивановский, 1911; Гуммель, 1939; Гуммель, 1940; Nagel, Ştrommenger, 1999*]. Tamamilə boş və heç bir dəfn əlaməti olmayan qəbirləri İ.F.Bayern [*Байерн, 1882*], V.Belk [*Nagel, Ştrommenger, 1999*] və E.Resler [*Изв.ИАК, 1905*] müvəqqəti qəbirlər hesab etmiş, həmin qəbirlərdə dəfn edilmiş meyitlərin sonralar başqa yerlərə aparıldığını yazmışlar.

V.Belk hələ 1888-1891-ci illərdə Gədəbəydə arxeoloji qazıntılar aparan zaman belə qəbirlər haqqında məlumat vermişdir. Onun 1890-cı ildə Qalakənddə, Zəyəm çayının yuxarı axarı hövzəsində açdığı daş qutu qəbirlərin bir neçəsində insan skeletinə rast gəlinməmiş, bəziləri isə tamam boş çıxmışdır. Həmin qəbirlərin ağır sal daşlardan səliqəli üst örtüyünün tamamilə toxunulmamış qaldığını görən V.Belk haqlı olaraq bu qəbirlərin vaxtilə qarət olunması fikrini rədd etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, belə qəbirlər o dövrdə müəyyən şəxslər tərəfindən hazırlanaraq «satlıq» qəbirlər olmuşdular. «Alıcının» döyüşdən, xəstəlikdən və s. səbəblərdən həlak olması isə bu qəbirlərin boş qalmasına səbəb olmuşdur [*Nagel, Ştrommenger, 1999, s. 164*]. V.Bayern isə göstərir ki, belə qəbirlərdə yadellilər basdırılmış, sonralar onun qohumları gələrək, cəsədi və onunla birlikdə dəfn olunan avadanlığı götürmüşlər. Qəbir isə yenidən diqqətlə bağlanılır və burada basdırılmış yadellinin xatirəsinə hörmət olaraq boş saxlanılır [*Nagel, Ştrommenger, 1999, s. 164*].

A.A.İvanovski boş və heç bir dəfn əlaməti olmayan qəbirlər haqqında belə yazır: «Daş qutu üçün lazım olan sal daşı tapmaq, onu

düzəltmək və yaxud daha uzaq ərazilərdən gətirmək və nəhayət onu tikmək müəyyən müddət tələb edirdi. Bu müddət ərzində dəfn prosesi gecikə bilərdi. Çox güman ki, bununla bağlı olaraq hər bir qəbristanlıqlarda boş qəbirlər mövcud olmuşdur» [*Ивановский, 1911, с. 166*]. Bu adəti indinin özündə belə öz qəbrini sağ ikən tikmək qayğısına qalan şəxslər düzəltmişlər. Belə bir ehtimalı düzgün saysaq, o zaman bəzi qəbirlərin boş tapılmasını əhalinin başqa yerə köçərək hazırlanmış daş qutu qəbirdən istifadə edə bilməməsi və yaxud onu tikmiş olan şəxsin başqa yerdə vəfat etməsi ilə əlaqələndirmək olar.

C.Ə.Xəlilov da bu barədəki fikirləri təhlil edərkən A.A.İvanovskinin mövqeyinə daha çox üstünlük verir [*Xəlilov, 1959, s. 64*]. Bu dəfn adətini etnoqrafik dəlillərlə əsaslandıran və Azərbaycanda hələ 1917-1920-ci illərə qədər davam etdiyini göstərən C.Ə.Xəlilov qeyd edir ki, təsadüf edilən boş qəbirlərin böyük olması onların yalnız yaşlı adamlara aid olmaları ilə əlaqəlidir. Çünki uşaqlar və yeniyetmələr üçün əvvəlcədən qəbir hazırlanmırdı [*Xəlilov, 1959, s. 64*].

Boş və skeletsiz qəbirlər haqqında daha çox A.A.İvanovskinin fikri ilə razılaşan H.P.Kəsəmənli qeyd edir ki, qəbirlərin boş qalmasının səbəbi burada məskunlaşan maldarların başqa otlaqlara və ya qışlağa köçməsi, bununla əlaqədar olaraq həmin qəbirlərdə dəfn ediləcək insanların yeni məskənlərində vəfat edərək elə oradaca dəfn edilməsi ilə izah oluna bilər [*Кесаманлы, 1999, с. 85*]. Arxeoloq bu qənaətə Xaçbulaq yaylağındakı daş qutu qəbirlərin qazıntısı və tədqiqi əsasında gəlir. H.P.Kəsəmənlinin qənaətinə skeletsiz və ya tamamilə kenotaf qəbirlər Azərbaycanda uzun müddət (e.ə. IV minillikdən-eramızın I əsrinədək) davam etmişdir [*Кесаманлы, 1999, с. 82*].

R.B.Göyüşova görə *kenotaf və skeletsiz*, lakin avadanlıqlı qəbirlərin salınması müəyyən dini əqidə ilə bağlıdır. 1968-ci ilin arxeoloji ekspedisiyasında Qarabağda Xocavənd bölgəsinin Ağoğlan məbədi ərazisində kenotaflardan ibarət qəbristanlıq aşkar edilmişdir. Qəbirlərə ancaq məişət əşyaları, daha doğrusu gil qablar qoyulmuşdur. R.Göyüşova görə Ağoğlan məbədinin alban əhalisi III Daranın qoşunları ilə Makedoniyalı İskəndərə qarşı vətəndən

uzaqlarda döyüşlərdə həlak olmuş qohum-qardaşlarına xüsusi qəbristanlıq salmış və matəmlə əlaqədar bütün mövcud adətləri həyata keçirmişlər [*Göyüşov, 1993, s. 29-30*]. Şahtaxtı nekropolunda belə qəbir abidələrinə kütləvi şəkildə rast gəlinmiş və burada qazılmış daş qutu qəbirlərin heç birində nə insan, nə də heyvan sümükləri tapılmamışdır [*Ağayev, 1992, s. 98-99; Azaev, 2002, c. 50*]. Məhz bu fakta əsasən nekropolda uzun müddət qazıntılar aparmış Q.H.Ağayev yuxarıda qeyd edilən fikirlərlə müəyyən qədər razılaşsa da bunların Şahtaxtı nekropoluna aid edilməsinin qeyri mümkünlüyünü bildirmişdir. Onun qənaətinə bu qəbirlər qürbətdə həlak olmuş və ya əsir aparılmış tayfa üzvlərinin şərəfinə qurulmuşdur [*Ağayev, 1992, s. 98-100; Azaev, 2002, c. 50*]. Ümumiyyətlə, 1936-cı ildə Şahtaxtı nekropolunda Ə.K.Ələkbərovun aşkar etdiyi qəbir abidəsindəki at skeleti istisna olmaqla, burada tədqiq olunmuş 45 qəbir abidəsinin heç birində insan və heyvan sümüklərinə rast gəlinməmişdir [*Алекперов, 1937; Абуллыаев, 1961, c. 27-37*]. Şahtaxtı qəbirlərində heç bir kremasiya olmadığını deyən Q.H.Ağayevin fikrincə bu boş (yəni skeletsiz) qəbirlər müvəqqəti qəbirlər olmuşdur [*Ağayev, 1992, s. 98-100*]. Qəbirlərin torpaq analizi də burada kremasiyanın olmadığını sübut edir [*Ağayev, 1992, s. 100*].

Bəzi nadir istisnaları nəzərə almasaq son illərdə Sədərək, Şərur rayonları ərazisində və Gəmiqaya abidələri kompleksində qazılmış Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin heç birində insan skeletinin izlərinə rast gəlinməmişdir [*Müseyibli, 2002, s. 19-20*].

Naxçıvan MR-nın Şərur və Ordubad rayonları ərazisindəki kurqan və kromlex qəbirlərdə də insan skeleti aşkar olunmamışdır. Bundan əlavə Sədərək rayonu ərazisində tədqiq edilən e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid Çapacaq kurqanında və Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid Sədərək qalasının nekropolundakı daş qutu qəbirlərdə də arxeoloqlar eyni mənzərə ilə qarşılaşmışlar [*Müseyibli, 2004a, s. 44*]. Bu ərazilərdə arxeoloji qazıntılar aparan N.Ə.Müseyiblinin fikrincə, müəyyən bölgələrdə konkret tarixi dövrlərdə ölən insanların meyitlərinin qəbrə qoyulmaması düşünülmüş, məqsədyönlü şəkildə icra edilən bir dəfn adəti olmuşdur [*Müseyibli, 2004a, s. 44-46*]. O, bu fikrə Şərur, Sədərək rayonlarının yuxarıda qeyd etdiyimiz abidələr kompleksi, Gəmiqayanın dəfn abidələri və Zəyəmçay nekropolunun qəbir

abidələrində apardığı qazıntı işləri nəticəsində gəlmişdir [Müseybli, 2002; Müseyibli, Ağayev, 2003; Müseyibli, 2004a].

Skeletsiz qəbirlərin mövcudluğu faktı Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyəti dövrünə aid dəfn abidələrindən məlumdur [Müseybli, 2004, s. 59; Nəcəfov, 2006, s. 86]. Naxçıvan MR ərazisində Gəmiqayada Orta Tunc dövrünün əvvəlinə aid sərdabədə də insan skeleti aşkar edilməmişdir [Müseybli, 2004a, s. 43-44]. Bu cür qəbir abidələri V.Əliyev [Əliyev, 1974], Q.Aslanov [Асланов, 1986], C.Xəlilov [Хəlilov, 1959], Q.İsmayılov və H.Kəsəmənli [Кясямянли, 1965; Кесаманлы, 1999; Кесаманлы, Гусейнова, 1975; Кесаманлы, Гусейнова, 1993], B.İbrahimli [İbrahimov, 2005], N.Müseybli [Müseybli, 2002; Müseyibli, 2004a], Ş.Nəcəfov [Nəcəfov, 2004], Q.Ağayev [Ağayev, 1992; Ağayev, 2002] və digər arxeoloqlar tərəfindən Daşkəsən rayonunun Xaçbulaq abidələrində, Ağdam, Qazax, Tovuz, Şəmkir, Naxçıvan MR-nin Şərur, Sədərək, Ordubad rayonları ərazilərində və s. yerlərdə geniş tədqiq edilmişdir. Bu sıraya Naxçıvanda Şahtaxtının 1 №-li nekropolunun bəzi qəbirlərini [Ağayev, 1992, s. 100], o cümlədən 125 №-li Xankəndi kurqanının [Cəfərov, 2000], Göygöl kurqanının, Mingəçevirin 2 və 102 №-li qəbirlərini [Кесаманлы, 1999, c. 82; Кесаманлы, 1972, c. 70-78], Daşkəsən [Кесаманлы, 1999], Gədəbəy [Nagel, Ştrommenger, 1999], Qarabağ [Ивановский, 1911; Cəfərov, 1996] ərazilərindəki Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrini aid edə bilərik. Həmin dövrə aid Şahtaxtı nekropolunda belə bir hal Zəyəmçay abidələrində olduğu kimi kütləvi xarakter daşıyır [Ağayev, 2002, c. 49, 56].

Şərqi Gürcüstanda da Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid bəzi nekropollarda skeletsiz qəbirlərə rast gəlinmişdir. Samtavr [Абрамова, 2007], Kistauri, Çopi, Qurqula, Bakurçixe [Анакидзе и др., 2000], Nasadqomari, Melavi, Kaspi və s. nekropollarda skeletsiz qəbirlərə Zəyəmçay nekropolunda olduğu kimi rast gəlinmişdir. K.Pitsxelauri onları abidə və ya xatirat qəbirləri adlandırmışdır [Питцхелаури, 1979, c. 27-28].

Zəyəmçay nekropolunda skeletsiz qəbirlər kütləvi xarakter daşıyır və hətta 10-dan artıq saxsı qabın, müxtəlif növ muncuqların və tuncdan bəzək əşyalarının aşkar edildiyi qəbirdə də insan skeletinin izləri qeydə alınmamışdır [Müseybli, Ağayev, 2003].

Qeyd etmək lazımdır ki, zəngin olan qəbirlərdə insan skeletinin aşkarlanması faktları üstünlük təşkil edir (8, 10, 39, 45, 102, 106 və s. qəbirlər) [Müseyibli, 2005, s. 60].

Zəyəmçay nekropolunda skeletsiz qəbirlər də digərləri kimi eyni formalı daş örtüyünə, eyni avadanlığa, eyni tikinti üslubuna malikdirlər.

Bəzi ehtimallara görə bu qəbirlərdə skeletlərin tapılmaması onların ümumiyyətlə yoxluğuna dəlalət etmir. Belə güman etmək olar ki, onların əksəriyyəti çürüyüb torpağa qarışmışdır. Lakin, bu fikir də tamamilə əsassızdır. Belə ki, qəbirlərdə skeletlər çürüsə belə onların müəyyən hissələri qismən də olsa qalır. Nekropolda belə qəbirlərə də rast gəlinmişdir (8, 10, 26 və s. qəbirlər) [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 116-120]. Digər tərəfdən isə nekropolun torpağının skeletin yaxşı saxlanması üçün əlverişli olduğunu da buraya əlavə etsək, onda yuxarıda yürüdülmən fikrin tam əsassız olduğunu görərik.

Başqa bir mülahizəyə əsasən skeletsiz qəbirlər qəbir deyildir, onlar «qurbangah»lardır [Ибрагмов, Каукай, 2005; Квачидзе, 2008, c. 176-177]. Lakin Zəyəmçay nekropoluna aidiyyəti olmayan elmi ədəbiyyatda «qurbangah» kimi adlanan dəfn abidələrinin xarakterik xüsusiyyətləri nekropolun skeletsiz qəbirlərinin xüsusiyyətlərindən tamamilə fərqlənir.

Qurbangahlara Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı geniş halda rast gəlinir. Zəyəmçay hövzəsinə qonşu olan Şəmkirçay hövzəsinin və Gəncəçay rayonunun kurqanlarında [Меущанинов, 1930, c. 38-41], eləcə də Naxçıvanda Plovdağ nekropolunda [İbrahimov, 2005, s. 32-33] gil qablar qoyulmuş qurbangah yerləri də aşkara çıxarılmışdır. Onlar kurqan təpəsində və ya onun altında xam torpaqda düzəldilmişdir. Tökmə torpaq altında belə qurbangah yerlərinə E.Resler 45 №-li kurqanda, Y.İ.Hummel isə 24, 34 və 39 №-li kurqanlarda rast gəlmişdir [Исв.ИАК, 1905, c. 1-26; Гуммель, 1940, c. 150-164]. Y.İ.Hummel tökmə torpaqda tapılan bu sahələri qurbangah yerləri, təpə altındakıları isə ibadət çuxurları adlandırmışdır [Nərimanov, 1958, s. 66]. 21 №-li kurqanda iki qara rəngli gil qablardan ibarət olan qurbangah yerinin ətrafı saman qarışıqlı gildən düzəldilmiş divarla əhatə edilmiş və üzəri daşla örtülmüşdür [Гуммель, 1940]. Qurbangah yerlərindən ötrü bəzən

kiçik daş qutular da qurulmuşdur. Q.D.Rozendorf Çovdar kəndi yaxınlığında 1 №-li qəbrin tökmə torpağında qəbirdən 1 m yuxarıda yerləşən içərisində 2 gil qab olan kiçik bir daş qutuya rast gəlmişdir [Nərimanov, 1958, s. 65-66]. Belə qurban yeri 2 №-li qəbrin tökmə torpağında da aşkarlanmışdır [Nərimanov, 1958, s. 66]. Gəncəçay rayonunun kurqan abidələrində həm tökmə torpaqda, həm də kurqan altından aşkara çıxarılmış qurban yerləri eyni bir məqsəd daşmışdır. 14 №-li kurqanda qurban yeri üstü daşla örtülmüş kiçik dairəvi çuxurdan ibarətdir. Burada yalnız tək bir gil qab tapılmışdır. 18 №-li kurqanda həmin çuxur dördkünc formadadır, üzəri daşla örtülmüşdür və içərisində altı gil qab tapılmışdır [Nərimanov, 1958, s. 66]. İçərisində 3 gil qab olan eyni çuxurlara 16 və 34 №-li kurqanlarda da rast gəlinmişdir [Гуммель, 1940, с. 29, 53, 68, 72]. Bu cür rast gəlinən qurbangahların hamısı (həm tökmə torpaqda, həm də kurqan altında yerləşənlər) üçün səciyyəvi hal onlarda gil qabların tapılmasıdır [Крынов, 1940, с. 61-85]. İ.Nərimanov hesab edir ki, bu qurbangahlar yerli əhalinin dini təsəvvürləri ilə əlaqədar olub dəfn mərasimində müəyyən rol oynamışlar [Nərimanov, 1958, s. 67].

Gürcüstan ərazisində Katnalixevi yaşayış yerində qəbir kamerası yaxınlığında daşlardan hörülmüş qurbangahlara da geniş rast gəlinmişdir [Пицхелаяри, 1979, с. 52].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın qərb bölgəsində tədqiq edilmiş, yuxarıda sadalanan, tədqiqatçıların qurbangah adlandırdığı dəfn abidələrini xatirat qəbirləri alandırmaq daha düzgündür.

Qeyd edək ki, Zəyəmçay nekropolunda qazılıb tədqiq olunan 130 qəbirdən cəmi 40-da insan skeleti aşkar olunmuşdu [Müseyyibli, Ağayev, 2003].

Fikrimizcə Zəyəmçay nekropolunun skeletsiz qəbirləri də *xatirat qəbirləridir*. Zəyəmçay nekropolundakı skeletsiz, lakin arxeoloji materialların aşkar edildiyi həm torpaq, həm də daş örtüklü belə dəfn abidələri dəfn adətinin məzmunu baxımından xatirat qəbirləridir. Belə qəbirlərdə insan skeletinin aşkar edilməməsinin və onlarda insanların ümumiyyətlə dəfn edilməməsinin səbəbini bölgənin Son Tunc dövrü insanların təsərrüfat həyatının xüsusiyyətlərində axtarmaq daha düzgündür. Məlum olduğu kimi həmin dövrdə bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən Gəncə-Qazax bölgəsində yaylaq

maldarlığı ən yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxmış, iqtisadi həyatda aparıcı mövqe tutmuşdur. İlin 3-4 ayını qədim maldarlar özlərinin heyvan sürüləri ilə Zəyəm, Şəmkir, Tovuz və s. çayların yuxarı axarı hövzəsində – Kiçik Qafqaz dağlarının yaylaqlarında, indiki Gədəbəy, Daşkəsən və s. rayonların ərazilərində keçirirdilər. Yaylaq mövsümü müddətində vəfat edən insanlar elə oradaca dəfn edilirdilər. Həmin dağlıq ərazilərdə belə insanların dəfn edildiyi yüzlərlə qəbir abidələri mövcuddur. Arana, əsas yaşayış məskənlərinə döndükləri zaman yaxınlıqdakı məzarlıqda yaylaqda dəfn edilən insanların şərəfinə rəmzi, xatirat qəbirləri salınmışdır. Zəyəmçay nekropolundakı skeletsiz daş örtüklü və torpaq qəbirlər məhz belə xatirat qəbirləridir [Müseyibli, 2009, s. 44-47].

Qeyd edildiyi kimi, bölgənin qədim tayfalarının həyatının müəyyən bir hissəsi yaylaqlarla bağlı olmuşdur. Bu dağlıq ərazilərdə aşkar edilmiş skeletsiz qəbirlər isə çox ehtimal ki, aranda vəfat etmiş insanların xatirəsinə qurulmuşdur. Aranda və dağdakı qəbirlərin tip müxtəlifliyi isə coğrafi şəraitlə və təbii ehtiyatlarla bağlı olmuşdur [Müseyibli, 2009, s. 45]. Onların hər ikisinin vahid mədəniyyətə aid olmasını həmin qəbirlərdən tapılmış avadanlığın eyniliyi sübut edir. Zəyəmçaydakı 119 və 120 №-li kurqanaltı qəbirlərdə dağlıq ərazinin qəbir tipinin (daş qutuların) struktur elementinin təkrarlanması aran və yaylaq arasında mədəniyyət eyniliyini sübut edən faktlardan biridir. Bəzi xatirat qəbirlərinin insan skeletlərinin olduğu böyük qəbirlərlə bilavasitə yanaşı və ya onların üstündə aşkar edilməsi çox ehtimal ki, bu qəbirlərdə real və rəmzi dəfn edilmiş insanların qohumluq əlaqələri ilə bağlı olmuşdur [Müseyibli, 2009, s. 45]. Bu fikirləri bütövlükdə bölgənin Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid analoji dəfn abidələrinə şamil etmək olar.

Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərinə aidiyyəti olmayan elmi ədəbiyyatda qurbangah kimi adlanan dəfn abidələrinin xarakterik xüsusiyyətləri nekropolun skeletsiz qəbirlərinin xüsusiyyətlərindən tamamilə fərqlənir.

Birincisi, nekropolda bəzi qəbirlərə skeletin qoyulmaması dəfn adətinin bir təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycanın bir çox yerlərində qədim qəbristanlıqlarda da skeletsiz qəbirlər aşkar olunmuşdur [Ивановский, 1911, с. 87-88, 116; Хəlilov, 1959, s. 64;

Кесаманлы, 1999, с. 45, 47, 54, 60, 84; Nagel, Ştrommenger, 1999, s. 48, 164; Müseyibli, 2002, s. 19-20; Азаев, 2002, с. 42, 48; 84].

İkincisi, skeleti olmayan qəbirlər də eynilə digərləri kimi 1, 2, 3 qat daş düzümünə malikdirlər [*Müseyibli, Ağayev, 2003*]. Qurbangahlar isə çox nadir hallarda bu cür çoxqatlı daş düzümünə malik ola bilirlər. Əksər hallarda qurbangahların kamerası daşla dairəvi, dördkünc və s. formalarda hörülür və üstü də daşla örtülürdü.

Üçüncüsü, qurbangahların bu qədər böyük kameraya məxsus olmalarına da çox az hallarda rast gəlinir. Belə ki, Zəyəmçay nekropolunda da skelet aşkar olunmayan bəzi qəbirlərin kameraları həddində çox böyükdür. Məsələn, 18 №-li qəbri misal göstərə bilərik [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 23-24*].

Dördüncüsü, nekropolda skeletsiz qəbirlər bəzən bir-birinin yanında tapılmış, bəzən isə bu cür yanaşı qəbirlər müxtəlif dərinliklərdən aşkar edilmişdir. Qurbangahlar isə qəbrə məxsus olduğundan yalnız qəbrin yanında, ona bitişik qurula bilərdi. Nekropolda 109, 110, 111, 112 №-li qəbirlər bir-birinə yaxın məsafədə, yanaşı qurulmuşdur [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 110-114*]. Əlbəttə ki, onların hamısının qurbangah olmasını söyləmək düzgün deyil. Digər tərəfdən, adətən belə qurbangahlar ya qəbir kamerasından yüksəkdə, ya da eyni səviyyədə, həm də qəbr kamerasının ya baş (meyitin baş hissəsi qoyulan kameranın divarına yaxın) ya da ayaq tərəfində yerləşdirilirdi.

Beşincisi, cüzi avadanlıqla – yəni cəmi 2-3 ədəd saxsı qab qırıqları ilə müşayiət olunan qəbirlərin də qurbangah olması ehtimalı yoxdur. Çünki, tapılan materialların dağılması və qəbir kamerasının müəyyən həcmdə olması bu qəbirlərin yalnız qarət olunduğunu göstərir. Məsələn, 1, 2, 3, 4 №-li qəbirlər bir-birinə yaxın yerləşmiş və onlardan cəmi 2-3 ədəd saxsı qab qırıqları tapılmışdır [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 7-8*]. Zəyəmçay nekropolunda ayrı-ayrı sahələrdən əlavə, təxminən 100 m² sahədə haqqında bəhs edilən tipdə, yəni skelet olmayan qəbirlər aşkar edilmişdir. Bu sahədə skelet olan qəbirlər ümumiyyətlə aşkar edilməmişdir (qazıntı planına bax). Buna görə onların qurbangah olmasını və ən əsası hansı qəbrin qurbangahı olmasını söyləmək mümkün deyil.

Bütün bunları ümumiləşdirərək biz həmin qəbirlərin qurbangah olmadığını qeyd edir, onları sadəcə skeletsiz və ya zəif avadanlıqlı qəbirlər hesab edirik.

Zəyəmçay nekropolunun cəmi bir neçə qəbrində insan skeleti ilə yanaşı xırda buynuzlu heyvanlara məxsus osteoloji qalıqlara heyvan sümüklərinin bəzi fraqmentlərinə rast gəlinir [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Lakin bu nekropolda icra edilmiş dəfn adətlərində qəbirlərə heyvanların bütöv cəmdəyinin və ya onların ayrı-ayrı hissələrinin qoyulması ənənəsi səciyyəvi olmamışdır.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bölgənin əhalisinin dini inamlarında heyvan kultu müəyyən yer tutmuşdur. Belə ki, Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərində zoomorf tərtibatlı materiallara da rast gəlinmişdir. Bunlar quş fiqurları, asmalar və qolbaqların üzərində olan ilan təsviridir. Nekropolun 106 №-li qəbrində kameraya qoyulmuş uşaq meyitinin baş hissəsinə yaxın skeletin kəlləsi yanından iki ədəd tovuz quşunu xatırladan balaca tunc asma fiqurlar aşkar edildi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 108-109]. A.A.İvanovski Zəyəmçay hövzəsinin müxtəlif qəbir abidələrindən, eləcə də Azərbaycanın digər arxeoloji abidələrindən tapılan bu quş fiqurlarını göyərçin digərləri isə qaz və ya ördək olduğunu yazırlar [Джафаров, 1991, с. 48]. B.B.Piotrovski isə qeyd edir ki, quş rəmzi bütün dinlərdə Günəşin ilahiliyi ilə əlaqədardır [Кесаманлы, 1980, с. 45; Пиотровский, 1949, с. 44].

Zoomorf ornamentlərin digər bir qrupunu qabların çiyin hissəsində yapma üsulu ilə vurulmuş relyef təsvirlər təşkil edir. Bunlar əsasən qoyun-qoç başlarının təsvirindən ibarətdir. Digər heyvan başlarının da təsvirinə rast gəlinir. Zəyəmçay nekropolunda 18, 24 və 127 №-li qəbirlərdən aşkar edilmiş kuzə və küpə tipli qabların çiyin hissəsində qoç başlarının yapma fiqurları vurulmuşdur. Bir qayda olaraq onlar uzunsov formalıdırlar. Bu yapımların hamısı cila üsulu ilə çəkilmiş həndəsi ornamentlərlə müşayiət olunurlar [Müseyibli, Axundova, 2013, s. 13].

18 №-li qəbirdən tapılan boz rəngli dar boğazlı küpənin çiyin hissəsində yapma üsulu ilə qoç fiquru (şəkil 30.2) bərkidilmişdir [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 24].

19 №-li qəbirdən tapılan qara rəngli küpənin çiyin hissəsində ilan başı formasında yapma çıxıntısı vardır [*Müseybli, Ağayev, 2003, s. 25*].

24 №-li qəbirdən aşkar edilən qara rəngli şişman gövdəli küpənin isə gövdə hissəsinə qoç formasına oxşar yapma üsulu ilə fiqur (şəkil 36.7) bərkidilmişdir [*Müseybli, Ağayev, 2003, s. 28*].

112 №-li qəbirdən tapılmış çiyin ağzı bərabərində olan qara rəngli küpənin çiyində yapma üsulu ilə quş fiquru yapışdırılmışdır [*Müseybli, Ağayev, 2003, s. 114*].

Zəyəmçay nekropolundakı qəbirlərin arxeoloji qazıntısı zamanı aşkar edilən osteoloji qalıqların əksəriyyəti keçi və qoyun sümükləridir [*Müseybli, Ağayev, 2003*]. Bu fakt o dövrdə heyvandarlıq təsərrüfatında bu heyvanların say etibarilə üstünlüyə malik olduğunu göstərir və məhz buna görə də Son Tunc-İlk Dəmir dövrünün təsviri incəsənətindən, o cümlədən qəbir abidələrindən tapılan gil qabların yapma qulplarında həmin heyvanların obrazı geniş təmsil edilmişdir [*Голубкина, 1951, с. 123-125*].

Göründüyü kimi Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərindən tapılan keramika və metal məmulatı üzərində quş, ilan, qoyun, qoç təsvirli yarmalar, təsvirlər bəsit də olsa vardır və böyük maraq kəsb edir. Nekropolda 60 №-li torpaq qəbirdən tapılan tuncdan hazırlanmış, keçi fiqurundan ibarət asma bəzək əşyası diqqəti cəlb edir (şəkil 183.2). Keçinin belinin üstündən asmaq üçün ilgək düzəldilmişdir. Arxa ayaqları sınımışdır. Gövdəsi və sinəsi sağdan və soldan basma üsulu ilə vurulmuş üçbucaqlarla naxışlanmışdır [*Müseybli, Ağayev, 2003, s. 69*]. Bu və ya digər faktlar onu göstərir ki, bu abidələrin yaradıcıları olan Zəyəmçayın Tunc dövrü maldar tayfalarının başlıca təsərrüfat sahəsi olan yaylaq – qışlaq maldarlığının əsasını məhz xırdabuynuzlu heyvanlar- keçi və qoyun təşkil etmişdir.

Zəyəmçay nekropolunun 8 №-li qəbrindən antropomorf keramika nümunəsi də tapılmışdır. Belə ki, ağıza yaxın və gövdə hissələrdə maili kəsik cızma xətlərlə naxışlanmış qara rəngli qazanın (inv.14) çiyin hissəsində insanı xatırladan yapma üsulu ilə gildən fiqur bərkidilmişdir. Bu qazan bir neçə hissəyə parçalanmış vəziyyətdə aşkar edilmişdir [*Müseybli, Ağayev, 2003, s. 12-13*].

Zəyəmçay nekropolunun yaradıcılarının dəfn adətlərində bir qədər fərqli, lokal xüsusiyyətlər müşahidə edilir ki, bu da Son Tunc-İlk Dəmir dövründə Azərbaycanın qərb bölgələrində tətbiq edilmiş dəfn adətlərinin müxtəlifliyindən xəbər verir [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 164].

Zəyəmçay nekropolunda müşahidə edilən dəfn adətlərindən biri də *bəzi qəbirlərə obsidian* parçalarının qoyulmasıdır [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 166; Nəcəfov, 2006, s. 85]. Bir qayda olaraq bu obsidian parçalarının üzərində heç bir işlənmə izləri yoxdur və onlar qəbirlərə hər hansı bir alət kimi qoyulmamışdır [Müseyibli, 2004, s. 60]. Lakin bəzi hallar istisnaq təşkil edir. Məsələn 20 №-li daş örtüklü qəbirdən iki ədəd işlənmiş obsidian tapılmışdır [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 26]. Bu daşlara qəbirlərdə rast gəlinməsi onlar haqqındakı ibtidai magik təsəvvürlərlə bağlıdır [Polclase, 2005, p. 154]. Zəyəmçay nekropolunda obsidian parçalarına həm skeletsiz, (14, 20, 44, 70, 85, 93 və 95 №-li qəbirlər) həm skeletli (31, 36, 39, 60, 88, 117, 119 №-li və s.) qəbirlərdə rast gəlinir [Müseyibli, Ağayev, 2003].

Obsidian parçaları qəbir kamerasının müxtəlif yerlərinə qoyulurdu. 31 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılan obsidian lövhəsinin biri kəllənin arxasında, o birisi isə onurğasının üstündə idi [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 32-33]. 72 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılan iki ədəd işlənmemiş obsidian lövhəsi skeletin qol sümüklərinin üstündən götürüldü [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 79-80; Nəcəfov, 2006, s. 85]. Obsidian qəlpələr 85 №-li qəbirdə qabların içərisindən, 88 №-li qəbirdə isə qazan formalı qabın içərisinə qoyulan kəllənin üzərindən tapıldı [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 89-90, 92].

Ümumiyyətlə, daşla bağlı dəfn mərasimlərində dəfn ayinlərinin icrası zamanı forması, növü, rəngi ilə seçilən daşlardan, xüsusilə də qara daşlardan istifadə edilmişdir [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 167]. Azərbaycan mifologiyasında da daşla bağlı deyimlərdə əsasən qara daşlar üstünlük təşkil edir [AMM, 1988, s. 49-50, 81-86].

Zəyəmçay nekropolunda dəfn ayininin bir hissəsi kimi obsidiandan istifadə təsadüfi deyil və burada adi daş növlərindən fərqlənmək üçün ilk baxışda qədim insanlar diqqəti cəlb edən qara rəngli obsidiana üstünlük vermişlər [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 1667-168]. Çünki çay çöküntüləri üçün səciyyəvi olan daş və çınqıllardan

ibarət olan təbii süxurlarla qarışıq torpaqda qazılan qəbirə eyni çay daşı qoyulsaydı bu digər daşlardan seçilməzdi.

Etnoqrafik məlumatlar da təsdiq edir ki, qəbirlərə daşların, o cümlədən obsidian parçalarının qoyulması daşa inamla bağlı olmuşdur [*Тайлор, 1989, с. 487*]. Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin də inamına görə dəfn edilən və yaxud şərəfinə qəbir qurulan, ölənlərin ruhu məhz bu daşlara köçürmüş [*AMM, 1988, s. 81-86; Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 167-168; Кылueva, 2001, с 35-36*].

Azərbaycanda daşla bağlı dəfn adətlərinin kökləri daha qədimlərə gedib çıxır. Qəbirlərdə obsidian daşların tapılması faktı e.ə. II minilliyin II yarısına aid Sədərək rayonundakı Çapacaq kurqanında, Gəmiqayadakı 1 №-li kurqanda [*Müseyibli, 2002, s. 19*], Qarabağdakı Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid Bəyimсарov kurqanında [*Cəfərov, 1996, s. 129-130; Cəfərov, 2000, 124*] qeydə alınmışdır. V.Belkin Qalakənddə tədqiq etdiyi qəbirlərin birindən 32 ədəd obsidian qəlpəsi tapması faktı da böyük maraq doğurur [*Nagel, Ştrommenger, 1999, s. 42*].

Hətta obsidian daşlarına rast gəlinməyən yerlərdə belə qəbirlərdən bu daşların tapılması da təəccüb doğurur. Naxçıvanda Gəmiqaya adlanan yerdə obsidiana rast gəlinmədiyi halda buradakı kurqandan obsidian daşı parçası aşkar edilməsi şübhəsiz daşa inam adətinin bariz nümunəsidir [*Müseyibli, 2004, s. 47*].

Zəyəmçay nekropolunda saxsı qablardan ibarət qəbir avadlığının üzərinə meyidlərin qoyularaq dəfn edilməsi, bəzi hallarda onların başının altına qazan və ya xeyrə tipli qab qoyulması (5, 27, 39, 71, 102 sayılı qəbirlər) faktları da üstünlük təşkil edir [*Müseyibli, Ağayev, 2003*]. Bu dəfn adəti də öz kökünü daha qədimlərdən götürür. Belə ki, hətta qədim Mesopotamiyada Hassun mədəniyyətinə məxsus qəbirlərdə uşaq meyitləri bütöv halda qəbrin döşəməsinə deyil, məhz qabların üzərinə, kəlləsi isə nisbətən böyük qabın içərisinə qoyularaq dəfn edilirdi [*Антонова, 1990, с. 70*].

Zəyəmçay nekropolunun bəzi qəbirlərində (5, 27, 71 və 99 №-li qəbirlər) meyitlər əsasən avadanlıqların üzərinə qoyularaq basdırılmışdır. Belə ki, 5, 27 və 71 №-li qəbirlərdə meyitin başı küpənin içərisində, 102 №-li qəbirdə isə qolları, başı, çiynləri

xeyrələrin üzərinə qoyulmuşdu [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 9, 30, 78, 101].

Meyitin başının altına daş, yaxud gil qab qırığı qoymaq adətinə Azərbaycanın İlk Tunc dövrü kurqanlarında, I Kültəpə qədim yaşayış yerinin Xalkolit dövrü təbəqəsindən aşkar edilmiş qəbirlərdə rast gəlinmişdir [Абублладев, 1982, с. 51]. Eyni adət İlk Tunc dövrünə aid 125 №-li Xankəndi kurqanında [Kazuev, 1939, с. 76-77] və Antik dövr Yaloylutəpə abidələrində izlənmişdir [Həbibullayev, 1959, s. 131; Абублладев, 1982, с. 51]. Belə dəfn adətinə Şahbuzda Sarıdəre nekropolunun qəbirlərində də rast gəlinmişdir [Seyidov, 2003, s. 46-50].

Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin dəfn adətlərinin bir qismi *astral inanmlarla* əlaqədardır. Astral inanmlar ibtidai insanların səma obyektlərinə- Günəş, Ay, ulduzlar və s. sitayışı ilə bağlıdır [Рамчелъ, 1903, с. 619]. Qədim Şərqin dəfn adətlərini araşdıran ingilis arxeoloqu Q.Çayldın fikrincə bu dövrün dəfn adətinin əsasını astral görüşlər təşkil edirdi: «Ölünün bədəninə qırmızı oxra səpir, səmti nəzərə almadan onu böyrü üstə bükülmüş vəziyyətdə basdırırdılar. Bu zaman ölü ilə birlikdə qəbrə qoyulan avadanlıq zəngin deyildi. Qəbirlərə isə bəzən yemək-içmək qoyulmurdu. Bunu ölünün ruhunun guya dirilərlə birlikdə yeyib-içməkdə iştirak etməsi inamı ilə izah edirdilər» [Чайлд, 1949, с. 94].

Zəyəmçay nekropolunda oxra (qırmızı boya) səpilmiş qəbirlərə rast gəlinmişdir (8, 117, 120, 126 №-li qəbirlər), [Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2006, s. 89]. Oxra od, istilik və Günəşə olan inamla xarakterizə olunur. Məlumdur ki, qədim dünyanın bütün xalqlarında Günəşə sitayiş daha geniş yer tapmışdır. Onların inamına görə şər ruhlar oddan, Günəşin və odun rəmzi hesab edilən oxradan qorxarmışlar. Hətta oda inamı astral inamla bir vəhdətdə görən insanlar odu Günəş rəmzi kimi qəbul edərək onu xaç formasında təsvir etmişlər [Göyüşov, 1965, s. 272-273, 276; Quliyev, Bəxtiyarov, 1968, s. 53-58; Müseyibov, 1992, s. 19-20]. Nekropolun 8 №-li torpaq qəbrindən tapılmış qazan tipli saxsı qabın çiysin hissəsində xaç təsviri vardır (şəkil 15.3). Oxranı Günəşin rəmzi hesab edən Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinləri mərhumun o biri dünyada da ruhunun

əbədi yaşadığını göstərmək üçün onun meyidinə və ya qəbrinə qırmızı oxra səpmişlər [*Nəcəfov, 2006, s. 89*].

Ölünün qırmızı boyanması (üstünə oxra tökülməsi) və ya başqa məqsədlərlə əlaqədar dəfn mərasimində qırmızı boyadan istifadə olunması xüsusiyyətləri Azərbaycan ərazisində daha qədim qəbr abidələrinin öyrənilməsi zamanı da izlənilmişdir. I Kültəpədə Xalkolit dövrünə aid 5 №-li qəbirdə ölü tamamilə rənglənmişdir [*Абульлаев, 1965, с. 43*]. Gəncəçay rayonunda qazılmış kurqanların birində başı sarı rənglə rənglənmiş meyitə məxsus skeletin kəlləsi, Göygöl yaxınlığındakı kurqandan isə çanaq sümükləri qırmızı rəngə boyanmış skelet aşkar edilmişdir [*Nərimanov, 1958, s. 74*]. Gillikdağın şərqində 16 №-li kurqandan tapılan skeletin bütün sümükləri qırmızı rəngdə olmuşdur [*Nərimanov, 1958, s. 74*].

Göygöl yaxınlığında Y.İ. Hummel tərəfindən tədqiq edilmiş 1 №-li kurqanın mərkəzi qəbrinin hətta divarları da qırmızı oxra ilə boyanmışdır. Buna görə qəbrin sərhəddini də təyin etmək mümkün olmamışdır [*Гуммель, 1931, с. 10*]. Qobustanın daş dövrü düşərgələrinin qazıntılarından oxra qalıqlarının tapılması, qayaüstü rəsmlər arasında qırmızı rəngə boyanmış şəkillərin olması Tunc dövrü yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən qırmızı boyanmış qab nümunələrinin əldə edilməsi, dəfn adətində də qırmızı oxranın tətbiqi, oxranın qədim qobustanlıların məişətinə geniş daxil olduğunu sübut edir [*Muradova, 1979, s. 42*]. Bir sözlə oxradan istifadə qədim Şərq xalqlarının dəfn adətlərində çox geniş yer tutur [*Антонова, 1990, с. 62-63*]. Bütün bunlar onu təsdiq edir ki, qədim insanların oxraya inamı ibtidai magiya münasibəti idi və bu münasibət ən qədim astral inamı - Günəşə inamı əks etdirirdi. Məişətin və təsərrüfatın qədim formaları, qonşu xalqlarla olan mədəni əlaqələr, onların bir-birinə olan qarşılıqlı təsiri, sıradan çıxmış ictimai münasibətlər bu və ya başqa formada xalqın şüurunda öz əksini tapır və dini münasibətlərdə də özünü büruzə verir [*Quliyev, Bəxtiyarov, 1968, s. 3*].

Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrindən tapılmış bəzi qablar üzərində Günəşin rəmzi olan təsvirlər vardır ki, bu da qədim zamanlarda Zəyəmçayın əkinçi–maldar əhalisinin Günəşə tapındığını göstərir. Əkinçilikdə istiliyin, Günəşin nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığını nəzərə alsaq, bu inamın təsadüfi olmadığını görürük.

Zəyəmçay hövzəsinin qəbirlərindən tapılmış Günəşlə bağlı dini inamları əks etdirən real və rəmzi təsvirlər çoxdur. Bunlar saxsı qabların üzərində yapma üsulu ilə verilmiş xaç və svastika işarələri, xərə tipli qablar üzərində cila üsulu ilə təsvir edilmiş Günəş rəsmləridir. Belə təsvirlər həm Azərbaycanda, həm də dünyanın müxtəlif bölgələrində yayılmışdır. Üzərində Günəş simvolu olan qabların və bütövlükdə bu simvolların semantikasını haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur [Müseyibov, 1992]. Tədqiqatçıların fikrincə od simvolu olan Günəşi öz şüaları ilə birlikdə təsvir edən ibtidai insanlar onu səma odu kimi dərk etmişlər [Müseyibov, 1992, s. 19-20]. N.Ə.Müseyibli Gəmiqaya ilə bağlı tədqiqatlarında Günəş işarələri haqqında ətraflı məlumat verərək, onları bəzi növlərə ayırmışdır. O, xaç təsvir olunmuş dairə, təkər formalı təsvirləri Günəşin ən çox sxematikləşmiş simvollarından biri sayır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, bu təsvirlər Günəşin səmada «hərəkətini» ifadə etmək tələbatından yaranmışdır [Müseyibov, 1992, s. 20-21]. İbtidai dini təsvirlərə görə Günəşi səmada «fırlanaraq» və «diyirlənərək» hərəkət edən astral obyekt kimi başa düşən insanlar təsvirlərdə də onu məhz dairəvi formada əks etdirmişlər [Göyüşov, 1965, s. 272-273, 276; Quliyev, Bəxtiyarov, 1968, s. 53-58; Müseyibov, 1992, s. 19-20].

Azərbaycan mifologiyasında da Günəş, Ay və s. səma cismləri ilə bağlı rəvayətlər çoxdur [AMM, 1988, s. 35-39]. Bu rəvayət və miflərdə Günəş, Ay həmişə bərəkət məhsuldalıq rəmzi kimi ifadə olunur.

Aypara şəkilli işarələrin də astral inamlarla bağlı olması şübhəsizdir. Aya sitayiş qədim dövrlərdə Azərbaycanda yaşayan tayfalar arasında geniş yayılmış inamlardan biri olmuşdur. Zəyəmçay nekropolunda Aya sitayişini özündə əks etdirən nümunələrə az rast gəlinmişdir. Lakin, bir neçə qəbrin üst örtüyü çay daşlarının aypara şəklində düzülmündən ibarət olmuşdur [Müseyibli, 2004a, s. 58-59].

110, 111, 112 №-li qəbirlərin üst daş düzümləri qismən ayparanı xatırladırdı. 95 №-li torpaq qəbirdə isə kamera daxilində qablar aypara formasında düzülmüşdü (şəkil 106.1) [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 96-98, 110-114; Nəcəfov, 2006, s. 89-90].

119 №-li kurqanın üst örtüyü isə tamamilə aypara formasında olmuşdur [Müseybli, Ağayev, 2003, s. 125-127; Nəcəfov, 2006, s. 89-90]. Bütövlükdə Qafqaz ərazisindəki tunc dövrü qəbir abidələrində bu formaya malik qəbirüstü örtüklərə az hallarda təsadüf edilmişdir [Müseybli, 2004a, s. 59]. Azərbaycanda Zəyəmçay abidələrindən əlavə, Daşkəsən rayonu ərazisində İlk Tunc dövrü kurqanında, alt qorizontda sarı gildən qurulmuş aypara [Кесаманлы, 1999, с. 15], Şəki rayonu ərazisində e.ə. III minilliyin II yarısına aid kurqanlarda isə aypara formalı daş düzümləri aşkar edilmişdir [Ахундов, 2001, с. 99-100]. Şəkidə 2 №-li Küdürlü kurqanının qazıntısı zamanı aypara formalı, daşlardan ibarət üst örtüyə rast gəlinmişdir ki, onun da bir ucunda daş düzümləri dağıdılmış və nisbətən seyrək olmuşdur [Ахундов, 2001, с. 292, рис. XXXII, 2]. Qazıqulu nekropolunun 5 №-li qəbrində 3-cü daş düzümləri [Nəcəfov, Əsədov, 2010, s. 85-87], Tovuzçay nekropolunda isə 79 və 80 №-li qəbirlərin üst daş örtüyü aypara formasında idi [Hacılı, 2006, s. 231-232].

Zəyəmçay nekropolunun daş örtüklü qəbirləri ilə bəzi paralellərə malik Şərqi Gürcüstandakı Madnişçal nekropolunun bir neçə qəbrində də aypara formalı daş düzümlərinin aşkar edilməsi böyük maraq doğurur [Тышущевски, 1972, с. 155, 168, табло VII, рис. 1-2, табло XII, рис. 2]. Kabarda-Balkarda Baksan rayonu ərazisindəki Kişpek kəndindən cənub-qərbdə aşkar olunan 2 №-li kurqanda da astral inamla bağlı eyni dəfn adəti izlənilmişdir. Kurqanın 2 №-li katakombasında çay daşlarından düzülmüş aypara aşkar edilmişdir. Ayparadan sağda qəbir yerləşir və aypara onun hər iki ucuna birləşir [Чеченов, 1986, с. 41-42, рис. III]. Avadanlıqlarına əsasən bu katakomba Şimali Qafqaz mədəniyyətinin son mərhələsinə – e.ə. XVI-XIV əsrlərə aid edilir [Чеченов, 1986, с. 50].

Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinləri çox ehtimal ki, axirət dünyasına, yəni insan öləndən sonra onun yenə də o biri dünyada həyatını davam etdirəcəyinə inam bəsləmiş və bununla əlaqədar olaraq ölünü lazımi əşyalarla bərabər qəbrə qoymuşlar.

Zəyəmçay nekropolunun Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrində dəfn adətlərini izləmək üçün qazıntılar nəticəsində bu qəbirlərdən tapılan müxtəlif əşyaların böyük rolu vardır. Bu baxımdan məişətdə işlədilən əşyalar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Zəyəmçay nekropolunda saxsı qablardan ibarət avadanlıq qəbirlərdə yığcam şəkildə düzülmüşdür. Bəzən iki, üç və hətta dörd ədəd müxtəlif tipli gil qabın üst-üstə qoyulması (7, 9, 11, 17, 61 və 116 sayılı qəbirlər) nekropolda icra edilmiş dəfn adətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir [Müseyibli, 2004, s. 59].

Beləliklə, bu və ya digər dəfn adətlərinin varlığı ictimai quruluşa dair ətraflı məlumat verməklə yanaşı, Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin dini təsəvvürləri – animistik, fətişist və astral inancları barədə dəyərli məlumat mənbəyidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, dəfn adətlərinin yaranması qədim insanların ölüm və həyat anlayışı haqqında ilk təsəvvürlərinin formalaşması ilə bağlıdır. Dəfn adətlərinin hərtərəfli təhlili cəmiyyətin siyasi-iqtisadi inkişafı prosesində bəzi mübahisəli və qaranlıq məsələlərin həllinə kömək etdiyi kimi, həmin dövr insanların dini dünyagörüşünün öyrənilməsində də mühüm rol oynayır.

NƏTİCƏ

Gədəbəyin dağlıq ərazilərindən başlayaraq Tovuz və Şəmkir rayonlarının ərazisindən keçən və Kür çayına tökülən Zəyəm çayının hövzəsi müxtəlif tarixi mərhələlərə aid arxeoloji abidələrlə zəngindir. Minilliklər boyu insanların məskunlaşdığı bu hövzədə qonşuluqdakı müxtəlif tayfa və qəbilələr ilə qarşılıqlı əlaqədə, bir-biri ilə sıx bağlı olan mədəniyyət formalaşmışdır.

Zəyəmçay hövzəsinin istər düzən, istər dağətəyi, istərsə də dağlıq bölgələri Son Tunc-İlk Dəmir dövründə sıx məskunlaşmış və burada bir neçə əsr ərzində davamlı həyat nəticəsində çoxlu qəbir abidələri meydana çıxmışdır.

Zəyəmçay hövzəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, hövzədə ictimai inkişafın həmin mərhələsi məhz bu qəbir abidələrilə xarakterizə olunur. Hövzənin qədim insanların təsərrüfat həyatı, sənət sahələri, mədəni-iqtisadi əlaqələri, dəfn adətlərində yeniliyin və ənənəvilərin öyrənilməsində Zəyəmçay nekropolunun da xüsusi əhəmiyyəti vardır. Zəyəmçay abidələrinin Bakı-Tiflis-Ceyhan neft və Cənubi Qafqaz qaz kəməri marşrutlarına düşən sahəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zəngin maddi mədəniyyət qalıqlarının aşkar edilməsi ilə nəticələnmişdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu qazıntılar Azərbaycan arxeoloqların bu vaxtadək apardıqları ən iri miqyaslı arxeoloji qazıntılar sırasına daxil olmuşdur. Zəyəmçay nekropolunda aparılan qazıntı və tədqiqat işlərinin nəticəsində aşkar edilən yeni, qiymətli materialların ətraflı təhlilinə əsasən belə nəticəyə gəlirik ki, Zəyəmçay hövzəsi Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının yaşayış məskənlərindən biri olmuş, buradan aşkar edilən daş örtüklü və torpaq qəbirlər isə fərqli konstruksiyaya əsaslanan dəfn abidələri olmuşdur.

Zəyəmçay nekropolunda qazılmış 130 qəbirdən 82 qəbrin quruluşu diqqəti cəlb edir. Belə ki, həmin qəbirlər quruluş etibarilə bu vaxtadək Azərbaycanda qazılmış qəbir abidələrindən seçilir. Onları fərqləndirən cəhət qəbir avadanlığının üstünün çay daşları ilə örtülməsidir. Bəzən belə daş örtüklərin hündürlüyü 1 m-dən artıq olmuşdur. Qəbirüstü örtükdə istifadə edilmiş çay daşları yaxınlıqdakı

Zəyəmçay dərəsindən gətirilmişdir. Həmin qəbirlər daş örtüklü qəbirlər adlandırılmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, həmin qəbirlərdən aşkar edilmiş materiallar Azərbaycanın digər həmdövr abidələrindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri ilə eyniyyət təşkil edib Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aiddirlər. Görünür, bölgədə özünün lokal xüsusiyyətli dəfn adəti ilə seçilən tayfalar yaşamış və ya Kür çayı hövzəsinin orta axını sahəsində yaşayan qədim tayfalar müəyyən zaman kəsiyində belə bir dəfn adətindən istifadə etmişlər.

Nekropoldakı digər qəbirlər torpaq qəbirlərdir ki, onlarda da aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri daş örtüklü qəbirlərdə olduğu kimidir.

Qazıntının aparıldığı təbii, hündür olmayan təpənin üstündə qəbirlər daha sıxdır. Təpənin üstü və şərq yamacının süxuru şoran, qum qatışıq torpağın, qum qatının və gil qatının biri-birini əvəzləməsindən əmələ gəlmişdir. Təpənin qərb enişi isə çınqıl qatından ibarətdir. Təbii təbəqənin bu xüsusiyyətləri qazıntı zamanı qəbirlərin kameralarının dəqiq sərhədlərini izləməyə müəyyən çətinliklər yaradırdı.

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrindən zəngin arxeoloji maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Nümunələr əsasən məişətdə istifadə edilən məmulatlardan, qədim silah növlərindən, bəzək əşyalarından ibarətdir. Bu materiallar bizə həmin dövrdə Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin təsərrüfat həyatı və məişəti, o cümlədən ayrı-ayrı sənət sahələri - dulusçuluq, metalışləmə, toxuculuq, daşışləmə, ovçuluq, əkinçilik, maldarlıq və s. haqqında ətraflı məlumatlar verir. Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrinin tədqiqi e.ə. II minilliyin II yarısı-I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın qədim əhalisinin nəinki maddi mədəniyyəti haqqında bizim təsəvvürlərimizi genişləndirir, həm də Ön Asiya və Yaxın Şərqlin bir çox sivilizasiya məskənləri ilə sıx əlaqədə olmaları, bir çox sənət sahələrinin yüksək inkişafı, qonşu ölkələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələrin mövcudluğu barədə ətraflı məlumatlar verir.

Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrinin tədqiqi, onların digər həmdövr qəbir abidələri ilə müqayisəli təhlili, bu abidənin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü Zəyəmçay hövzəsinin əkinçi və maldar tayfalarına məxsus olmasını bir daha təsdiq etməklə yanaşı hövzənin

qədim sakinlərinin dini inamları və dəfn adətləri barədə tutarlı elmi məlumatlar əldə etməyə imkan vermişdir. Dəfn adətləri hövzənin qədim sakinlərinin ibtidai dini təsəvvür və inamlarından xəbər verir. Zəyəmçay hövzəsində yaşamış qədim insanlar digər bölgələrdə olduğu kimi bir sıra yerli, lokal dəfn adətlərinə malik olmuşlar. Lakin, xırda istisnaları nəzərə almasaq bütövlükdə Zəyəmçay hövzəsinin qədim tayfalarının malik olduğu dəfn adətləri Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti dəfn adətləri ilə oxşar mədəni ənənələrə malikdir. Maraqlı doğuran digər bir cəhət qəbirlərin əksəriyyətində insan skeletinin aşkar edilməməsidir. Bu vəziyyət nekropodakı hər iki qəbir növlərində müşahidə edilmişdir. Azərbaycan ərazisində uzun illər aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində skelet olmayan çoxlu sayda qəbir abidələri tədqiq edilmişdir. Zəyəmçay nekropolunda rast gəlinən skeletsiz qəbirlər də Azərbaycanın qədim əhalisinin dəfn adətlərinin müxtəlifliyindən xəbər verir.

Hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq arxeologiyaya aid elmi ədəbiyyatda skeletlərin aşkar edilmədiyi dəfn abidələri barədə bir sıra ehtimallar irəli sürülmüşdür. Bir ehtimalla əsasən belə qəbirlər təbii fəlakət nəticəsində həlak olmuş və meyidi tapılmamış şəxslərin şərəfinə qurulmuşdur. İkinci ehtimalla əsasən skeletsiz qəbirlər hərbi toqquşmalar zamanı yad ölkədə həlak olmuş və ya əsir aparılaraq orada ölmüş insanların xatirəsi üçün qurulmuşdur. Üçüncü ehtimalla əsasən bu qəbirlər hələ sağlığında ikən özünə qəbir düzəltmiş, lakin sonradan köçüb gedərək başqa ölkədə həyatını başa vurmuş insanlara aiddir. Lakin son illərin araşdırmalarına əsasən söyləmək mümkündür ki, yuxarıda deyilən fikirləri ümumiyyətlə skelet olmayan və ya qəbirlərin əksəriyyətində skelet olmayan nekropollara aid etmək düzgün deyil. Belə kütləvi vəziyyət, o cümlədən Zəyəmçay nekropolundakı vəziyyət heç şübhəsiz, konkret düşünülmüş və meyidin qəbirə qoyulmasını nəzərdə tutan dəfn adəti ilə əlaqədar olmuşdur. Qəbirlərə qoyulmayan meyidlərin taleyi isə müxtəlif ola bilərdi, məsələn, çaylarda axıtma, qəbirdən kənarda kremasiya və s.

Qazıntılar göstərmişdir ki, bəzi qəbirlər hələ qədim zamanlarda dağıdılaraq qarət edilmişdir.

İstər nekropoldan, istərsə də yaşayış yerindən əldə edilən arxeoloji materiallar Azərbaycanın qərb bölgəsinin Son Tunc–İlk Dəmir

dövrü üçün səciyyəvidir. Zəyəmçay abidələrinin arxeoloji materialları Azərbaycanın digər abidələrindən – Mingəçevir, Qazax, Gədəbəy, Daşkəsən, Qarabağ, Şəmkirçay və s. ərazilərin həmdövr abidələrindən, eyni zamanda BTC, CQBK və CQBKG marşrutlarındakı Tovuzçay nekropolundan, Borsunlu kurqanında aşkar edilmiş materiallarla çoxlu sayda ən yaxın analoqlara malikdirlər. Bütün müqayisəli təhlillər əsasında Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrini Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin I yarısına aid etmək olar. Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrinin böyük əksəriyyəti Son Tunc-İlk Dəmir dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərini özündə əks etdirirlər. Bunu həmin qəbir abidələrindən əldə edilən materialların ölçü, forma və təyinatı əsasında, dəfn adətlərinin və qəbir tiplərinin müqayisəli təhlili əsasında müəyyən etmək mümkündür. Zəyəmçay nekropolunun ayrı-ayrı qəbirlərinin radiokarbon analizi onların xronologiyasını müəyyən etməkdə çox faydalı olmuşdur. Bəzi kiçik fərqləri nəzərə almasaq anlizin nəticələri göstərir ki, nekropolda dəfnlər fasiləsiz olaraq 5-6 əsr ərzində həyata keçirilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanın qədim dövr tarixinin bəzi səhifələrinin işıqlandırılması üçün Zəyəmçay hövzəsindəki Son Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələri və buradan tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının tədqiqi mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın qərbində məskunlaşan Son Tunc-İlk Dəmir dövrü insanların təsərrüfat həyatı, qəbilə-tayfa ittifaqları, dövrün ictimai-iqtisadi quruluşu və bu kimi tarixi məsələlərin öyrənilməsi işini dərinləşdirmək üçün Zəyəmçay abidələri olduqca dəyərli elmi mənbələrdir. Göründüyü kimi Zəyəmçay nekropolunun qəbir abidələrinin BTC və CQBK marşrutlarının keçdiyi sahələrində aparılan arxeoloji qazıntısı Azərbaycanın və bütünlükdə Cənubi Qafqazın Son Tunc-İlk Dəmir dövrü tarixinin öyrənilməsi üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən zəngin maddi mədəniyyət nümunələrinin aşkar edilməsi ilə nəticələnmişdir. Əldə edilən tapıntılar bölgənin qədim əhaləsinin dəfn adətlərinin, əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatının, duluşçuluq, metalisləmə, zərgərlik və s. sənət sahələrinin tarixinin tədqiqi üçün zəngin elmi baza yaratmışdır.

Наджаф Мусебли, Шамиль Наджафов

ЗЕЯМЧАЙСКИЙ НЕКРОПОЛЬ

Введение. Одной из насыщенных археологическими памятниками географических зон, где в период поздней бронзы и раннего железа (вторая половина II-начало I тыс. до н.э.) сформировалась и получила развитие ходжалы-гедабекская археологическая культура, является долина одного из правобережных притоков Куры, реки Зеямчай, которая протекает по территориям, современных административных районов – Гедабека, Товуза и Шамкира. Научно-историческое значение погребальных памятников периода бронзы и раннего железа в бассейне реки Зеямчай определяется не только, присущими именно им, оригинальными особенностями, но и месторасположением этой речной долины по отношению к другим близлежащим районам.

Выявленные в погребальных памятниках периода поздней бронзы и раннего железа бассейна реки Зеямчай, яркие и разнообразные образцы материальной культуры, свидетельствуют о высоком уровне развития культуры племен, населявших этот регион в указанный исторический период.

Полученный, в результате исследования десятков могил Зеямчайского некрополя, археологический материал представляет собой основной и практически незаменимый источник в деле изучения и реконструкции образа жизни, хозяйства, уровня развития различных отраслей ремесленного производства, религиозных представлений, погребальных обрядов и других аспектов духовной жизни людей, создавших эти выявленные артефакты.

Зеямчайский некрополь периода поздней бронзы и раннего железа – это памятник эпохи ускоренного развития средств производства и резкого усиления процессов имущественного и социального расслоения общества. Этот весьма интересный, с точки зрения изучения социально-экономической и духовной истории предков азербайджанского народа, памятник, в то же

время, позволяет последовательно проследить многие важные процессы, имевшие место в тот период жизни общества. Научный интерес к изучению погребальных памятников эпохи поздней бронзы и раннего железа в бассейне реки Зеймчай, установление типов погребений, их хронологических рамок и погребальных обрядов, в связи с масштабными раскопками Зеймчайского некрополя заметно вырос.

Глава I. Естественно-географические условия бассейна реки Зеймчай и история изучения в этой зоне погребальных памятников эпохи поздней бронзы и раннего железа.

1.1. Естественно -географические условия. Исследуемая территория охватывает бассейн реки Зеймчай. Она, являясь одним из правых притоков самой большой реки Южного Кавказа Куры, протекает по территории современных административных районов Гадабек, Товуз и Шамкир. Бассейн этой реки длиной в 90 км охватывает площадь 942 км². Истоки этой реки находятся на северных склонах Шахдагского хребта (2020 м). Образовавшись в результате слияния рек Шекербей и Четиндере, Зеймчай в основном подпитывается дождевыми и почвенными водами. Бассейн реки делится на три основные зоны: горную, предгорную и равнинную.

Горная зона состоит из нескольких отрогов Шахдагского хребта. Предгорная зона состоит из уплощенных холмов, протянувшихся в северо-восточном и восточно-западном направлениях. Между этими холмами располагаются равнинные участки, используемые местным населением как сельскохозяйственные угодья. Равнинная часть бассейна Зеймчая представляет собой узкую полосу, протянувшуюся до впадения реки в Куру. В горной части бассейна реки Зеймчай преобладают горнолесные и горно-луговые почвы, для предгорной зоны, с ее полупустынной и степной растительностью, имеют место характерные сероземные и каштановые почвы, а для равнинной части бассейна преобладающими являются черноземные и серо-каштановые почвы. Лесные и кустарниковые массивы здесь незначительны [Xəlilov, 1959, s. 6-7].

1.2. История изучения погребальных памятников периода поздней бронзы и раннего железа в бассейне реки Зеямчай. Появление первых сообщений об археологических памятниках в бассейне реки Зеямчай связано со строительством компанией «Братья Сименс» медеплавильных заводов в Гедабеке и Галакенде в 70-е годы XIX века. Первые археологические материалы здесь были обнаружены случайно при проведении земляных работ. Следует отметить, что в период деятельности в указанном регионе фирмы «Братья Сименс» (1865-1906) ими финансировалось и проведение археологических работ [Nagel, *Strommenger*, 1999, s. 217].

Работавший на заводах Сименсов в Гедабеке и Галакенде в должности химика и электрика В.Белк, незадолго до случайных вышеотмеченных археологических находок, узнав, что недалеко от современного районного центра Гейгель (в XIX в. Еленендорф) были найдены желобчатые каменные топоры, отправился туда и вскоре обнаружил там три таких же каменных топора. Имевший определенный опыт в проведении археологических работ, В.Белк совместно с сотрудником завода Р.Вирховым в 1888-1891 гг., в зоне меднорудных месторождений, раскопали 300 могил типа каменных ящиков. К сожалению выявленный в них археологический материал был отправлен в Германию в Гамбургский и Мюнхенский музеи [Xalilov 1959, s.7-8].

В конце XIX века в России заметно возрос интерес к древним археологическим памятникам Кавказа. В 1896 г. Московское Археологическое Общество направило на Кавказ, с целью обследования древних могильников, А.А.Ивановского. Основной зоной полевых исследований, возглавляемой им экспедиции, стали окрестности Гедабека и Галакенда в бассейне верхнего течения реки Зеямчай. В 1896-1897 гг. в указанной зоне А.А.Ивановским были раскопаны 72 могилы типа каменных ящиков и получен значительный, разнообразный археологический материал [Ивановский, 1911]. В настоящее время все эти материалы хранятся в Московском Государственном Историческом Музее. А.А.Ивановский в шестом томе периодического издания «Материалы Археологической

Комиссии», изданной в 1911 г., опубликовал подробный отчет «По Закавказью» о проведенных им археологических исследованиях [*Xəlilov, 1959, s. 8*].

В изучении памятников поздней бронзы и раннего железа в бассейне реки Зеймчай и, в частности, курганных погребений того периода большое значения имеют исследования Э.А.Реслера и Я.И.Гуммеля. Исследованные ими курганы находились на могильниках в виде обширных курганных полей, недалеко от Шамкира. Здесь 11 курганов из 12-ти, в 1901 году были исследованы Э.А.Реслером [*Xəlilov, 1959, s. 48*].

В 1930-е годы некоторые памятники в Газахском и Зеймском (совр. Шамкирский район) районах были изучены А.К.Алекперовым, но, к сожалению, отчет об этих исследованиях утерян. Однако, по сохранившимся письмам известно, что в Зейме им были исследованы могилы типа каменных ящиков [*Халилов, 1966, с. 122-124*].

В 1934 г. с целью изучения археологических памятников Гадабекского и Шамкирского районов, взятия их на учет, их фотофиксации, снятие планов и т.д., археологическим отделом Закавказского филиала АН СССР была создана экспедиция под руководством И.М.Джафарзаде. Данная экспедиция за короткий срок взяла на учет в указанной зоне 104 археологических памятников [*Джафарзаде, 1938; Джафарзаде, 1938a*].

В изучении древних археологических памятников Зеймчайского бассейна, наряду с другими исследователями, следует отметить и вклад Я.И.Гуммеля [*Гуммель, 1931; Гуммель, 1939; Гуммель, 1940; Гуммель, 1941; Гуммель, 1948*]. Будучи специалистом в области естествознания, Я.И.Гуммель в бассейнах рек Зеймчай, Шамкирчай и Гянджачай, исследовал погребальные памятники, отражающие различные этапы развития периода поздней бронзы и раннего железа. В 1938 г. им, недалеко от железнодорожной станции Зейм Шамкирского района, были исследованы большие керамические кувшины-кюпы, выявленные при строительстве железной дороги [*Xəlilov, 1959, s. 48-50*].

Но самыми успешными и масштабными исследованиями погребальных памятников эпохи поздней бронзы и раннего железа в бассейне реки Зеямчай стали полевые исследования, осуществленные сотрудниками Института Археологии и Этнографии НАНА. В 2003 году в рамках спасательно-охранных археологических работ в период строительства нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан (BTC) была исследована, попавшая в зону трубопровода, часть Зеямчайского могильника [Ağayev, Müseyibli, 2003; Müseyibli, Ağayev, 2003; Müseyibli, 2004; Nəcəfov, 2004; Nəcəfov, 2005; Nəcəfov, 2005a; Nəcəfov, 2006; Nəcəfov, 2007; Nəcəfov, 2007a; Nəcəfov, 2008; Nəcəfov, 2008a; Nəcəfov, 2009]. Здесь в общей сложности, с учетом и подкурганных захоронений, было исследовано 130 погребений. Примерно в 400-500 метрах к востоку от могильника находилось и синхронное с ним поселение. Часть поселения, попавшая в зону нефтепровода, так же была археологически исследована.

Глава II. Археологические работы на территории Зеямчайского могильника.

2.1. Общая характеристика памятника. Зеямчайский могильник расположен недалеко от села Байрамлы Шамкирского района, на правом берегу реки Зеямчай недалеко от места впадения этой реки в Куру. Памятник выявлен в 2002 году во время разведывательных работ по маршруту трубопровода БТД. Он занимает территорию одного из невысоких холмов с уплощенной вершиной, цепочкой протянувшихся в направлении реки с востока на запад (рисунок 1). Находящийся на высоте 306 м от уровня моря могильник занимает территорию около двух гектаров [Müseyibli, 2004, s. 58; Nəcəfov, 2004, s. 293].

Археологическими раскопками выявлено значительное количество интересных, с научной точки зрения, разнообразных артефактов, относящихся практически ко всем этапам периода поздней бронзы и раннего железа [Taylor et al., 2011].

К востоку и к юго-востоку от Зеямчайского могильника на двух стоящих рядом холмах, именуемых местными жителями «Сары реме» и «Ятаг ремесы», в эпоху поздней бронзы и раннего

железа располагалось поселение, площадью более 7 гектаров. Зеямчайский могильник был кладбищем данного поселения. Выявленные, как с территории могильника, так и поселения, археологические материалы свидетельствуют о длительном периоде функционирования данного могильника [Müseyibli, 2004, s. 58; Гошгарлы, 2005, с. 74-75].

Хотя по некоторым локальным элементам погребальной обрядности Зеямчайский могильник несколько отличается от синхронных по времени других могильников, известных на территории Азербайджана, по составу и типу погребального инвентаря он абсолютно идентичен с другими могильниками [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 164].

Земля на территории могильника представляет собой песчанно-глинистую засоленную почву, а на отдельных участках она состоит из сплошного щебня. В некоторых местах этот отмеченный грунт прорезают горизонтальные 10-15, а порой и 20-ти сантиметровые твердые слои глины. В связи с этим, могилы были выявлены на разной, порой до 2,5 м, глубине. Наземными признаками погребений Зеямчайского могильника служат бессистемные скопления речного булыжника средней величины, а в редких случаях они аккуратно выложены в форме круга [Müseyibli, 2004, s. 58; Nəcəfov, 2004, s. 293].

В Зеямчайском могильнике только в единственном случае зафиксировано наличие, расположенных друг над другом двух погребений – №98 и №103. На невысоком холме, где располагался могильник, захоронения находились рядом плотно друг к другу [Müseyibli, 2004, s. 59]. Расстояния между могилами колеблется от 0,5 м до 2,2 метра. Наиболее близко друг к другу находились могилы №36 и №39.

Могила, ограбленная еще в древности, обычно считаются богатыми погребениями. В таких могилах хоронили знатных влиятельных членов общества, а погребальный обряд отличался пышностью и торжественностью [Пассек, Пиотровский, 1950]. Этот факт нашел свое подтверждение при исследовании могилы №105. Костяк в могиле был сильно потревожен и находился в хаотическом положении (рисунок 168.2). Керамические сосуды,

численность которых, судя по фрагментам, составляла более тридцати единиц, за исключением двух, были разбиты и разбросаны по всей камере. Остальной, вероятно, также многочисленный и разнообразный, могильный инвентарь был унесен грабителями [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 105-108].

Камеры погребений Зеямчайского могильника располагались на разных глубинах. Большая часть могил находилась на глубине от 0,5 до 1,2 метра от дневной поверхности [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Самая глубокая могила находилась на глубине более 2 метров (погребение №117), а самые близкие на глубине всего 10 см (погребение №29) и 20 см (погребение №33). Самые глубокие захоронения, если отсчитывать от дна могильной камеры до дневной поверхности, были погребения №27 (2 м) и №117 (2,32 м). Все эти могилы заполнены камнями [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 30-32, 36-37, 116-123].

На протяжении тысячелетий природные осадки постепенно смывали верхние слои грунта с поверхности могильника и в результате многие могилы оказались на относительно небольшой глубине от дневной поверхности. Поэтому в некоторых случаях камни из насыпи рассыпались по поверхности холма. Однако однослойный и многослойный ряд речных камней, установленный на керамических сосудах этих могил, в основном в неизменном виде сохранился до наших дней.

Длина могильных ям редко превышала 2,5 м, а также редко была менее 1 м. Примерно 80 исследованных могил имели длину в пределах указанных параметров. Ширина могил колебалась в пределах от 0,7 м до 1,2 м. Но, в редких случаях и здесь были исключения [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Самым большим погребением этого могильника было захоронение под №31. Выявленная на глубине 30 см эта могила имела размеры 3,10x2,45 м. Но, несмотря на внушительные размеры, в могиле рядом с костяком обнаружено всего пять керамических сосудов [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 32-33]. В Зеямчайском могильнике зафиксировано три типа погребений: курганы, грунтовые могилы и могилы с каменной насыпью (таблица 1) [Müseyibli, 2004, s. 58].

2.2. Типы погребений Зеямчайского могильника.

2.2.1. Курганы. Они, в основном, располагались на северо-западном участке раскопа на склоне холма, плавно спускающемуся к речному руслу. Эти невысокие курганы составляли незначительную часть от общего числа исследованных могил, а их небольшие насыпи состояли из речного камня [Müseyibli, 2009, s. 37-38]. Из 130 погребений, исследованных на Зеямчайском могильнике, только четыре имели, характерную для курганов, структуру (таблица 1). В целом, в бассейне среднего течения Куры погребения курганного типа характерны для раннего этапа периода поздней бронзы, то есть до XIII в. до н.э. В дальнейшем здесь преобладают обширные могильники без курганных насыпей. Археологическими исследованиями установлено, что в Гянджа-Газахском регионе в ареале распространения ходжалы-гедабекской культуры, основную массу погребений составляют обширные могильники с захоронениями в грунтовых могилах и в могилах с каменными заполнениями [Müseyibli, 2009, s. 42].

Зеямчайские курганы имеют невысокую насыпь. Они относятся к раннему периоду поздней бронзы. Радиоуглеродные анализы по некоторым могилам показали, что первые захоронения в этом некрополе осуществлены в XV-XIV вв. до н.э. Это согласуется и с показателями некоторых керамических сосудов из данных могил [Müseyibli, 2009, s. 42].

Можно предположить, что в подкурганных захоронениях Зеямчайского могильника были погребены лица с особым высоким общественным статусом. Приверженность структуры сооружения этих курганов архаическим принципам и их могильный инвентарь позволяют предположить, что, как правило, мужчины в этих могилах захоронены на правом, а женщины на левом боку. Аналогичный погребальный обряд зафиксирован и на Товузчайском могильнике. Подкурганные погребения Зеямчайского могильника зафиксированы под номерами 116 (рисунок 117), 119 (рисунок 132), 120 (рисунок 136) и 126 (рисунок 151) [Müseyibli, 2009, s. 42].

2.2.2. Грунтовые погребения. Могильные камеры этих погребений заполнены землей, в составе которой редко встречаются небольшие речные камни. Зафиксировано 44 погребения этого типа (таблица 1). По конструктивным элементам их вряд ли можно считать примитивно простыми [Müseyibli, 2009, s.42]. Эти могилы, как и могилы с каменным заполнением, вырыты в грунте, состоящем из щебня и песка. Но затем, после размещения в могиле покойника и могильного инвентаря, могильная камера заполнялась мелким песком и землей, а в некоторых редко встречаются речные камни. В этих, вырытых на разных глубинах грунтовых могилах, керамические сосуды располагались компактно либо близко друг от друга, или один над другим. В ряде могил были обнаружены украшения из металла и бусы из разных минералов. В некоторых грунтовых погребениях следы системности в расположении керамической посуды отсутствуют. Наличие на одном могильнике, синхронных по времени, грунтовых могил и могил с каменными заполнениями вызывают определенный интерес. Их синхронность во времени подтверждается также составом могильного инвентаря [Nəcəfov, 2007a, s. 60].

В могилах, где было зафиксировано трупоположение, покойный укладывался на левом или правом боку в скорченном положении. Археологический материал всех типов погребений идентичен и представлен керамической посудой, оружием, украшениями. Вопрос, почему наряду с могилами с заполнениями речным камнем имеются, и могилы с песчанно-грунтовым заполнением остаётся открытым. О недостатке каменного материала речи быть не может, так как расположенная рядом река дает практически неисчерпаемый ресурс этого материала [Nəcəfov, 2007a, s. 60]. Считать, что грунтовые могилы с наполнениями из речного камня, напоминающие по структуре курганы, сооружались для состоятельных и знатных членов общества вызывает сомнение, так как могильный инвентарь у ряда грунтовых погребений более богат и разнообразен, чем у некоторых могил с каменным заполнением [Nəcəfov, 2007a, s. 60].

Только в 15-ти грунтовых погребениях зафиксировано наличие человеческого костяка (таблица 2). В могилах под номерами, 36, 39, 48, 58, 59, 60, 72, 77, 99, 105, 106, 108, 127 и 130 зафиксировано одиночное, а в могиле №8 парное захоронение. Таким образом, в 15-ти погребениях выявлено 16 костяков (таблица 2). Как видно из вышеотмеченного, в большинстве грунтовых могил обряд трупоположения не зафиксирован.

Следует отметить, что независимо от типа погребений Зеямчайского могильника наблюдается идентичность погребального инвентаря и погребальной обрядности [Müseyibli, 2004, s. 59].

2.2.3. Могилы с каменными покрытиями. Из 130-ти исследованных захоронений Зеямчайского могильника в 82-х могильная камера после расположения усопшего и могильного инвентаря, заполнялась речным камнем [Nəcəfov, 2007, s. 48-49]. В ряде случаев толщина каменных заполнений могил составляли от 20-25 см до 1 м и более и завершались на уровне дневной поверхности могильной камеры [Müseyibli, 2004, s. 58]. В могилах наблюдаются и случаи скрепления этих камней известковым или глиняным раствором с примесью черного песка. Несомненно, использованный при этих погребениях речной камень доставлялся из русла реки Зеямчай. При раскопках в нескольких местах были выявлены скопления этих камней. Вероятно, учитывая факт постоянных захоронений на данном могильнике, заранее заготавливался запас этих камней [Müseyibli, 2004, s. 58; Nəcəfov, 2007, s. 48].

Структура и характер могил Зеямчайского могильника существенно отличаются от других, известных на территории Азербайджана, захоронений в грунтовых могилах и каменных ящиках периода поздней бронзы и раннего железа. Во-первых, у этих могил, в отличие от каменных ящиков, нет боковых стенок и перекрытий из плоских камней. Нет у них и, характерных для каменных ящиков с кромлехами, кладки из вертикально установленных длинных камней, образующих концентрическую окружность. Во-вторых, даже в грунтовых погребениях из этого могильника вместе с земляным заполнением могил

присутствует, хотя и в незначительном количестве, речной камень [Nəcəfov, 2007, s. 49].

Погребения Зеямчайского могильника, на наш взгляд, правильно было бы назвать могилами с каменными покрытиями [Müseyibli, 2004, s. 59]. Разумеется, сооружения могил с такой конструкцией и использование речного камня в качестве строительного материала было связано исключительно с естественно-географическими, природными условиями. В этом регионе отсутствует, необходимый для сооружения могил типа каменных ящиков, материал в виде плоских каменных плит [Nəcəfov, 2007, s. 49]. Поэтому в качестве материала для зеямчайских могил использовался, имевшийся в изобилии в русле реки Зеямчай, речной булыжник.

Из 82 могил с каменным покрытием, только в 21-го был выявлен скелет человека [Nəcəfov, 2007, s. 48].

Вырытые в земле прямоугольные и овальные камеры Зеямчайских могил, после размещения в них усопшего и могильного инвентаря, заполнялись землей и гравием попеременно с речным камнем. Но в некоторых случаях дно вырытой могильной камеры покрывалось твердым, с примесью песка раствором толщиной в 4-6 см., например, дно могилы №56 было покрыто 5-6 см слоем глиняного раствора [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 62-63]. Выявленная на глубине 60 см могила №57 с каменным заполнением также имела покрытие dna раствором с примесью глины толщиной 4-5 см. Своеобразная картина наблюдалась и в могиле №58, обнаруженной на глубине 70 см. Здесь камера могилы была заполнена слоем песка поверх, которого идет тонкий слой глиняной обмазки. На ней аккуратно уложен труп и могильный инвентарь, представленный керамическими сосудами. Затем вся оставшаяся площадь могилы была заполнена речным камнем. В целом, в могилах этого типа усопший помещался на небольшой глубине от дневной поверхности. На нем и вокруг него размещали могильный инвентарь, а поверх всего этого укладывался речной камень [Nəcəfov, 2007, s. 48-49].

На сегодня, только в Восточной Грузии, среди захоронений, датируемых ранним этапом периода поздней бронзы (XIV-XIII вв. до н.э.), могильника Маднисчал, а также среди погребений того же времени Мцхетского могильника можно встретить аналоги Зеямчайским захоронениям. Только в Восточной Грузии в разные периоды были исследованы около сотни погребений периода поздней бронзы. Ни на одном из них, за исключением отмеченных выше двух могильников, не зафиксированы погребения, аналогичные Зеямчайским [Пицхелаури, 1979, с. 22]. Следует отметить, что покрытия из речного камня Маднисчалских могил не высокие. М.Н.Тушувшили считает эти захоронения Маднисчалского могильника грунтовыми погребениями с каменными покрытиями [Тушувшили, 1972, с. 167-168]. Зеямчайские погребения с каменными заполнениями могил таковыми считать нельзя. Здесь каменные заполнения не просто примитивная насыпь, а являются своеобразным продуманным строением [Насрфов, 2007, с. 48-49]. Заполнение речным камнем этих, вырытых в земле, песке, а порой в сплошном слое из щебня и гальки, могил выглядит как обязательный элемент погребальной обрядности [Müseyibli, 2004, s. 59].

Некоторые погребения Зеямчайского могильника с каменными заполнениями, в зависимости от глубины залегания могилы, имеют несколько слоев заполнения речным камнем, разделенных друг от друга прослойкой земли [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Так, в могилах под номерами 19, 31, 45, 64, 75, 80, 81 были две такие прослойки; под номерами 65, 66 прослоек из земли было три; в могиле под номером 27 их было четыре, под номером №67 их было пять, а в могиле под №68, сооруженной на глубине 1,6 м, над могильной камерой, было восемь слоев каменного заполнения (рисунок 166.2). Из-за тяжести каменных покрытий большая часть керамических сосудов в захоронении были раздавлены на фрагменты [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 75-76]. Остальные 71 погребения Зеямчайского могильника имели одно-два слоя каменного заполнения. Но не зависимо от количества слоев каменных покрытий все они имеют идентичные

конструкции и могильный инвентарь [Müseyibli, Ağayev, 2003a]. Единственное отличие, в данном случае, в том, что могилы с большим числом слоев каменного покрытия обнаружены на больших глубинах от дневной поверхности.

В могилах с каменными заполнениями отмечено несколько видов этих заполнений. В некоторых могилах как верхние, так и нижние слои каменных кладок имеют четырехугольные и овальные формы [Nəcəfov, 2007, s. 48-49]. Не исключено, что эти, из вертикально установленных друг на друге камней, каменные покрытия, связаны с канонизированными элементами погребального обряда. Порой встречались и такие погребения, в которых верхние слои каменных покрытий имеют четырехугольные формы, а нижние, вторые или третьи слои этих покрытий, имеют округлые формы [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 63]. Во всяком случае, преобладают каменные покрытия овальной формы. С другой стороны, следует отметить и тот факт, что в погребениях с четко фиксированными могильными камерами окружность каменных покрытий не соответствует размерам могильной камеры. В некоторых случаях эти покрытия из крупного и мелкого речного камня могут выходить за пределы могильных камер, иногда соответствовать им или даже быть меньше них.

Каменные насыпи некоторых погребений Зеямчайского могильника имеют форму полумесяца [Müseyibli, 2004, s. 58-59]. У погребений под номерами 110, 111, 112, верхний слой каменной кладки несколько напоминает по форме полумесяц, а верхний слой каменной кладки могилы №119 имеет четко выраженную форму полумесяца (рисунок 171.2) [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 110-114; 125-127]. Эти факты позволяют предположить наличие в погребальной обрядности Зеямчайских захоронений элементов, связанных с астральными культами.

Глава III. Анализ археологического материала.

3.1. Керамические изделия. Среди погребального инвентаря в захоронениях Зеямчайского могильника основное место, как в численном отношении, так и в многообразии форм и функционального назначения, занимает керамика. Сосуды в

могилу обычно укладывались вокруг погребенного. Порой керамические сосуды укладывались друг на друга. Не исключено, что количество сосудов в погребениях связано с социальным и материальным положением погребенного при жизни.

За исключением небольшого числа сосудов, основная часть керамических изделий изготовлена с использованием гончарного круга [Müseyibli, 2004, s. 60]. Большая часть керамических сосудов имеет в составе глины мелко и крупнозернистый песок.

В целом, составляющие в погребениях основную часть керамического материала сосуды, по их функциональному назначению можно разделить на две группы: хозяйственные и кухонно-бытовые предметы.

Выявленные в погребениях Зеямчайского некрополя керамические сосуды по типологии и орнаментации разные. Степень сохранности этих сосудов в погребениях также различна.

Сосуды, отнесенные к первой группе хозяйственного назначения, изготовлены на гончарном круге и представлены, в основном, образцами черного и темно-серого цветов. Они составляют основную часть, выявленного в захоронениях археологического материала. К этой группе относятся сосуды с широким или шаровидным туловом. Они могут быть с ручками или без них. В ряде случаев у основания горловины или плечевой части сосудов имеются округлые и прямоугольные выступы. Они представлены горшками, кувшинами, чашами, мисками и т.д. Сосуды этого круга весьма характерны для керамического материала ходжалы-гедабекской культуры [Əliyev, 1976, s. 110-125; Кесаманлы, 1999]. Сосуды указанных типов широко представлены во всем ареале Центрального и Восточного региона Южного Кавказа [Гусейнова, 1989, с. 10]. Поверхность названных сосудов хорошо сглажена и тщательно залощена. Они часто украшены врезными, волнистыми линиями, колосовидными изображениями, имитирующими зерно вдавлениями и другим орнаментом [Nəcəfov, 2005a, s. 19].

В Зеямчайских могилах под номерами 9, 40, 112, 124 выявлено и четыре сосуда цилиндрической формы. Аналогичные

сосуды известны из памятников кобанской культуры северного Кавказа [Козенкова, 2013, рис. 11.1-3].

Ко второй группе керамических сосудов Зеямчайского могильника относятся, выявленные в небольшом количестве, глубокие миски, котлы и горшки. В составе глины этих сосудов много примеси песка [Müseiyibli, Ağayev, 2003].

Все отмеченные виды керамических предметов широко использовались населением бассейна Зеямчай в быту и в хозяйственной деятельности, а их формы и размеры дают ясное представление о сфере их использования. В быту они служили для хранения воды и продуктов, приготовления пищи, взбивания масла, хранения молока, зерна и для других хозяйственных целей.

Керамический материал Зеямчайского могильника периода поздней бронзы и раннего железа дает широкие возможности для проведения сравнительного анализа с керамическим материалом того периода, выявленного при исследовании различных памятников на территории Азербайджана.

Среди орнаментальных мотивов на керамике Зеямчайского некрополя преобладают геометрические изображения. В основном они представлены треугольниками, ромбами, крестами, а также ленточным, волнообразным и сеточным орнаментом [Квачидзе, 2008, с. 169]. Орнаментация керамического материала Зеямчайского могильника выполнена врезным, лощеным, и другими методами. На некоторых сосудах можно встретить также зигзагообразный и спиралевидный орнамент. Для ходжалы-гедабекской керамики Азербайджана периода поздней бронзы лощение в орнаментации [Джафарзаде, 1948, с. 81-94; Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 115] является одним из наиболее распространенных методов.

Исследования памятников периода поздней бронзы и раннего железа Зеямчайского бассейна показывает, что в указанный период у древних обитателей этого региона особенно хорошо были развиты две отрасли ремесленного производства: гончарство и металлообработка [Xəlilov, 1959].

В погребениях эпохи поздней бронзы и раннего железа Зеямчайского некрополя, наряду с различными бытовыми предметами, выявлены, изготовленные из бронзы иглы и шилья. Они присутствовали как в мужских, так и в женских погребениях [Xəlilov, 1959, s. 58, *tablo VI*, *şəkil 6*]. Иглы были выявлены в семи могилах (№№17, 27, 41, 45, 60, 112) (рисунок 39.4; рисунок 58.5; рисунок 62.5), а шилья в пяти (№№45, 57, 76, 102, 111) (рисунок 70.5; рисунок 91.5; рисунок 109.5; рисунок 115.4-5) [Müseyibli, Ağayev, 2003].

3.2. Предметы вооружения. Среди могильного инвентаря данного памятника определенное место занимают различные виды оружия. Подавляющая часть предметов вооружения представлена металлическими образцами.

В погребениях Зеямчайского могильника выявлено всего пять наконечников стрел. Две были костяные, а три бронзовые. Костяные наконечники стрел имели треугольную вытянутую форму [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 66-69]. Бронзовые наконечники стрел листовидной формы и относятся к числу наконечников стрел Южнокавказского типа. Все пять наконечников стрел обнаружены в могиле №60 (рисунок 74.1-2; рисунок 183.1-2).

В целом, костяные наконечники стрел на Южном Кавказе немногочисленны. Костяные наконечники стрел известны из поселения ранней бронзы Серкертепе в северо-восточном Азербайджане [Мусаев, 2006, с. 64]. Они широко распространены на Северном Кавказе [Крупнов, 1957, с. 62, *рис. 21, I*]. Кроме Зеямчайского могильника, костяные наконечники стрел зафиксированы в Азербайджане на поселении поздней бронзы Бабадериш IV [Алиев, 1971, с. 230, *рис. 6-8*], а в Грузии в погребениях Самтаврского могильника [Чубинишвили, 1952, с. 54-61; Чубинишвили, 1957, с. 120, *рис. 12, 197*]. На Ближнем Востоке костяные наконечники стрел фиксируются, начиная с периода ранней бронзы [Arik, 1933a, s. 169-172; Kosay, 1938, s. 61-79; Kosay, Turfan, 1959, s. 394].

Для обоих костяных наконечников стрел характерным является выпуклость центральной части наконечника и удлинённая черешковая часть для вдевания в древко стрелы. С

обеих сторон наконечника имеются своеобразные утолщенные крылья.

У всех трех бронзовых наконечников стрел концы крыльев повреждены, а черешки имеют четырехугольную форму с квадратным сечением [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 69; Müseyibli, 2004, s. 62].

По мнению Г.Ф.Джафарова есть основание считать Азербайджан (Восточная часть Южного Кавказа) первоначальной родиной появления наконечников стрел этого типа [Джафаров, 1991, с. 200]. Именно этот регион сыграл важную роль в распространении наконечников стрел этого типа на всем Южном Кавказе и Передней Азии [Ökse ve b., 2006, s. 55-57]. Аналогичный вывод сделан ученым и в отношении бронзовых кинжалов, рукоятка которых имеет ажурное грибовидное завершение [Сафаров, 2000, s. 164].

Среди наступательного оружия в памятниках рассматриваемого периода меньше всего выявлено бронзовых, и в редких случаях железных, наконечников копий. Например, в исследуемых погребениях Зеямчайского могильника только в одном из них (погребение №117) (рисунок 182.1) был обнаружен бронзовый наконечник копья. Изготовленный из бронзовой пластины втульчатый наконечник копья имеет длину 35 см. [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 123; Müseyibli, 2004, s. 62]. На конце втулки имеется специальное отверстие для крепления ее с помощью гвоздя к деревянной основе копья. С целью глубокого, плотного вхождения древка во втулку, оно имеет расширяющуюся в конце форму. А.Б.Куфтин тонкие листовидные с выпуклой серединой втульчатые наконечники копий, изготовленные из листа бронзы методом его сворачивания, считает наиболее древними на Кавказе и датирует их первой четвертью II тыс. до н.э. [Куфтин, 1947; Куфтин, 1949, с. 96].

Аналогичные Зеямчайскому бронзовые наконечники копий известны из памятников Гянджачайской зоны [Nərimanov, 1958, s. 90]. В погребении № 29 с каменным заполнением был обнаружен фрагмент железного наконечника копья (рисунок 45.9). Но из-за

крайне плохой сохранности фрагмента форму и размеры данного артефакта установить было невозможно [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 31-32].

Одним из наиболее распространенных видов наступательного оружия, характерных для погребальных памятников периода поздней бронзы и раннего железа в бассейне реки Зеймчай, являются кинжалы. Этот вид оружия считается наиболее характерным элементом погребений типа каменных ящиков указанного периода [Даниелян, 1969, с. 4-20]. Они присутствуют не только в богатых, с точки зрения численности и разнообразия могильного инвентаря, погребениях, но и во многих могилах со скудным, по численности и составу, инвентарем.

Кинжалы, обнаруженные в погребениях Зеймчайского могильника можно разделить на две группы. К первой группе относятся кинжалы с уплощенной рукояткой, предназначенной для крепления на них деревянных накладок и завершающиеся куполовидным ажурным набалдашником. Из пяти кинжалов, выявленных в погребениях Зеймчайского могильника, четыре экземпляра относятся к этому типу (рисунок 182.2-3). По классификации А.А.Иессена, выделившего четыре типа кинжалов, рассматриваемые кинжалы относятся к первому типу [Иессен, 1935, с. 161-163]. Лезвия кинжалов этого типа, с целью их крепления к деревянной рукоятке, имеют специальные зазубрины [Himmel, 1933, p. 223-224]. Лезвие этих кинжалов крепилось к рукоятке при помощи треугольного ажурного ободка.

Указанные пять кинжалов Зеймчайского могильника происходят из погребений №№27, 60, 105 и 111 [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 30-31, 66-69, 105-108, 111-113]. Бронзовый кинжал из погребения №60 хорошо сохранился (инв. №16) (рисунок 74.5). Его соединяющаяся с рукояткой часть снабжена дополнительным ободком из бронзовой пластинки, который помогал плотно зафиксировать рукоятку и избежать люфта при использовании кинжала. На конце, вдеваемой в деревянную рукоятку, тонкой части кинжала имелось отверстие. На рукоятки

кинжалов данного типа, как отмечалось выше, надевали куполообразные набалдашники с ажурными прорезами [Müseyibli, 2004, s. 62].

Ко второму типу относятся кинжалы с плоской рукояткой переднеазиатского типа, в верхней части которых имеется особое место для крепления круглой в сечении рукоятки [Xəlilov, 1959, s. 100; Даниелян, 1987]. Этот тип представлен единственным экземпляром из могилы №105 (рисунок 113.1). Интересен тот факт, что в этой же могиле находился еще один кинжал, относящийся к кинжалам первого типа (рисунок 113.4). [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 108].

Аналогичные бронзовым кинжалам Зеямчайского могильника, образцы выявлены в Нагорном Карабахе в подкурганных погребениях Довшанлы 1 (4 экз.) и Ахмахи [Кушнарева, 1957, с. 162-163; Джафарова, 2008, с. 40-54]. Они также зафиксированы среди материалов из погребений памятников Сарычобан [Сəfərov, 2000, s. 77], Гейгёль [Гуммель, 1940, с. 134, рис. 4], Хачбулаг [Кесаманлы, 1976, с. 68, рис. 1, 2, 9], в бассейне реки Гянджачай [Пассек, Латынин, 1926, с. 132], в Мингячевире [Qazıyev, 1951, s. 10, tablo II, şəkl. a, b], и в окрестностях озера Гейча [Есаян, 1976]. Такие кинжалы часто встречаются и в погребениях периода поздней бронзы и раннего железа на территории Грузии [Чубинишвили, 1952, с. 44]. К.Кушнарева, основываясь на раскопках Э.Реслера, отмечает, что выявленные в курганных захоронениях Нагорного Карабаха Довшанлы, Баллыгая, Ахмахи металлические изделия и особенно кинжалы, повторяют образцы, обнаруженные в Гейгельском (бывший Ханларский), Мингячевирском и Шамкирском районах [Кушнарева, 1957, с. 135-136, 162-163, 176].

3.3. Украшения. В погребениях Зеямчайского могильника выявлено большое количество различных предметов украшения периода поздней бронзы и раннего железа. Они изготовлены из различных материалов. Функциональное назначение выявленных артефактов определяется местонахождением в могильной камере, в частности, в той или иной части скелета [Sadıqzadə, 1973, s. 74]. Как правило, они располагаются в головной, шейной,

грудной и поясной части погребенного, а также на костях руки и пальцев.

В историко-археологической литературе Азербайджана украшения периода поздней бронзы и раннего железа, делятся на головные, шейные, нагрудные, поясные, ручные и ножные [Sadıqzadə, 1971; Sadıqzadə, 1973, s. 74].

Выявленные в Зеямчайском могильнике головные украшения представлены диадемами, налобными пластинами, серьгами, подвесками и полыми, предназначенными для волос, бронзовыми трубочками [Nəcəfov, 2005, s. 47-48; Nəcəfov, 2008, s. 60].

Диадемы изготовлены из бронзовых пластин методомковки. На обоих узких концах этих диадем имеются специальные отверстия для продевания шнура, при помощи, которого диадема крепилась к волосам [Sadıqzadə, 1973, s. 74]. Обнаруженная в погребении №102 диадема имела округлые концы [Nəcəfov, 2008, s. 60]. Аналогичные диадемы с округлыми концами известны из погребений типа каменные ящики Гедабека [Ивановский, 1911], из Гянджачайских курганов [Nərimanov, 1958], и могил села Гушчу Дашкесана [Гуммель, 1940, с. 139-140].

В погребениях №27 и №72 выявлены бронзовые трубочки, изготовленные путем скручивания тонких бронзовых пластин (рисунок 41.11; рисунок 44.2; рисунок 89.8-9). Такие трубочки использовались для украшения волос. Они известны из раскопок кургана №16 в Гобустане [Muradova, 1972; Muradova, 1979, s. 81] и среди украшений из могил Мингячевира [Асланов и др., 1959, с. 67]. Такими трубочками украшались концы косичек.

В погребении №27 Зеямчайского могильника обнаружена бронзовая пластина в форме полумесяца (рисунок 42.3). Но на ней отсутствует отверстие, необходимое для использования ее в качестве заколки. Вследствии этого названный предмет вряд ли предназначался для украшения волос [Nəcəfov, 2008, s. 60]. По мнению А.А.Ивановского украшения такого типа не являются характерными для памятников бассейнов рек Зеямчай и Шамкирчай и для каменных ящиков в зоне Гедабека [Ивановский, 1911].

Среди головных украшений чаще всего встречаются серьги (рисунок 184.4). На основании форм, их можно разделить на две группы: кольцевидные и конусообразные серьги.

В погребениях под номерами 26, 27, 36, 39, 61, 95, 102, 105, 116, 119 и 130 Зеямчайского могильника, в общей сложности было выявлено 34 украшения типа подвесок [*Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 62*]. Сразу же обращает на себя внимание разнообразие этих украшений. Зооморфные подвески представлены в виде фигурок коз и птиц, а из бронзовой, круглой в сечении, проволоки изготовлены подвески в виде змеи (рисунок 183.5-8). Дисковидные с ажурными прорезями подвески изготовлены из тонких бронзовых пластинок (рисунок 183.3). Среди украшений, предназначенных для декорирования одежды, также имеются бронзовые пластины дисковидных форм. В погребениях Зеямчайского могильника встречаются и подвески в форме полумесяца или подковы [*Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 62*].

В разных погребальных памятниках украшения в форме полумесяца чаще всего фиксировались в головной и шейной частях костяков [*Sadiqzadə, 1973, s. 80*]. У этих, изготовленных из бронзовых пластин путем чеканки, полумесяцев на несколько утолщенной серединой части крепилась застежка, либо проделывалось горизонтальное отверстие для проволоки. Аналоги таких украшений известны из грунтовых погребений Мингячевира [*Фоменко, 1953, с. 67-80; Асланов и др., 1959, с. 81*]; из кургана №1 Гейгельского района [*Гуммель, 1931, с. 1-55*], из каменного ящика №11 могильника у села Гушчу в Дашкесане [*Гуммель, 1940, с. 135*] и некоторых других мест.

Среди украшений из погребений Зеямчайского могильника можно отметить и очковидные подвески, изготовленные из бронзовой проволоки. Аналогичные подвески известны из Мингячевира [*Асланов и др., 1959*], памятников Гянджачайской зоны [*Sadiqzadə, 1973, s. 82*], Гызылбуруна и среди материалов курганов №1 и №14 Гейгельского района [*Гуммель, 1931, с. 1-55*]. Такие же подвески, но с наружным спиралевидным загибом, известны из могил Луристана конца II-начала I тыс. до н.э., а

также из погребений Кобанского могильника на Северном Кавказе [*Nərimanov, 1958, s. 93*]. По мнению И.Г.Нариманова подвески этого типа использовались как ушные украшения [*Nərimanov, 1958, s. 93*].

Некоторые подвески имеют форму колокольчиков, в верхней части которых имеется петелька [*Axundova, 2007, s. 119-120; Nəcəfov, 2008, s. 62-63*]. Такие украшения-подвески в виде колокольчиков, вместе с остатками бронзовой цепочки, на которую они подвешивались, были выявлены и в Товузском могильнике [*Hasılı, 2010, s. 203-204*].

Среди, выявленных в погребениях Зеямчайского могильника, предметов украшений особое место занимают бронзовые подвески в форме зооморфных фигур [*Müseyyibli, Ağayev, 2003*]. Определенная часть таких подвесок представлена в виде полых внутри изображений птиц, с треугольной формой тулова, украшенного ажурной сетчатой орнаментацией. У этих, имитирующих птиц, подвесок, в зоне соединения шеи с туловом имеется петелька для подвешивания (рисунок 113.5). В некоторых случаях у подвесок в форме птиц имеются и ножки. Можно предположить, что подвески в форме птиц могли использоваться и в качестве серег. В грунтовой могиле № 60 была обнаружена бронзовая подвеска в виде фигурки козла (рисунок 74.6). В отличие от бронзовых подвесок в виде птиц, которые, как предполагают, могли использоваться и как серьги, вес и размеры подвесок в виде козлов, без сомнения, свидетельствуют об их использовании именно в качестве подвесок.

Среди украшений Зеямчайского могильника определенное место занимают ожерелья. Исходя из их форм, они подразделяются на две группы [*Nəcəfov, 2008, s. 62*]. К первой относятся ожерелья, изготовленные из гладкой округлой формы бронзовой проволоки с загнутыми наружу концами. Вторую группу составляют ожерелья из скрученной бронзовой проволоки. Концы таких ожерелий прямые или же загнуты наружу до образования кружочка [*Sadiqzadə, 1973, s. 85-86*].

В Зеямчайских погребениях под номерами 26, 27, 48, 60, 61, 119, 120, 123 были выявлены 39 пуговицы, одновременно

являющиеся предметами украшения (рисунок 185.3-5). При этом 14 из них были выявлены в погребении №119 (рисунок 134.3-6, 8-11; рисунок 135.1) [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 125-127]. Привлекает внимание относительно большие размеры этих пуговиц. Поверхность пуговиц украшена врезными линиями в виде треугольников, сетчатого, ромбовидного, а иногда округлого или просто штрихового орнамента [Müseyibli, 2004, s. 63].

Большую часть шейных и нагрудных украшений составляют разнообразные бусы. В Азербайджане с древнейших времен существовала традиция изготовления бус различных форм и размеров из самых разнообразных материалов [Sadıqzadə, 1971; Sadıqzadə, 1973, s. 87].

Бусы, выявленные в погребениях Зеямчайского могильника периода поздней бронзы и раннего железа в большом количестве, представлены изделиями из агата, стекла, кости, пасты, металла, морских раковин [Nəcəfov, 2005, s. 47-48]. Вместе с тем, следует отметить, что подавляющее большинство бус из погребений данного могильника представлены образцами, изготовленными из пасты [Nəcəfov, 2008, s. 63]. Значительная часть этих пастовых бус имеет трубчатую форму и изготовлена путем нарезания из одной длинной трубчатой заготовки. Интересен и такой факт, что из 1877-и экземпляров пастовых бус, выявленных в погребениях зеямчайского могильника, 1824 экземпляра происходят из захоронения №102 с каменной насыпью [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 101-103; Nəcəfov, 2008, s. 63]. Только в девяти могилах данного памятника среди могильного инвентаря присутствовали пастовые бусы [Müseyibli, Ağayev, 2003]. В эпоху бронзы в Азербайджане для изготовления бус чаще всего использовали агат [Садых-заде, 1969, с. 11]. При геологическом обследовании территории Азербайджана на склонах и подошве горных массивов Муровдаг и Шахдаг выявлены богатые залежи агата. Причем они обладают ярким насыщенным цветом, чистотой и отсутствием всяких соляных и иных примесей, что позволяет им после соответствующей обработки хорошо отражать и рассеивать лучи света [Асланов и др., 1959, с. 150]. Наличие такой мощной сырьевой базы в окрестностях

Зеямчайского региона, позволяет утверждать, что выявленные в погребальных памятниках этой зоны агатовые бусы, являются продукцией местных мастеров [Nəcəfov, 2008, s. 64]. В целом в погребениях Зеямчайского могильника выявлено 675 бус из агата [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Из них 112 экземпляров было в грунтовой могиле №27, 131 экземпляр так же в грунтовой могиле №106 (рисунок 185.6-7; рисунок 186.1-4). Среди украшений из погребений Зеямчайского могильника определенное место занимают пастовые стеклянные бусы. В целом обнаружено 108 таких бусин. Больше всего их обнаружено в погребениях с каменным заполнением №102 (23 экз.), №123 (27 экз.), а также в грунтовой погребении №106 (44 экз.) [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 101-103, 108-109, 131-134].

Определенную часть бус из Зеямчайского могильника составляют бусы, изготовленные из кости. В общей сложности обнаружены 62 костяные бусы. Они были выявлены в погребениях под номерами 36, 102, 117, 123 [Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 64]. Среди могильного инвентаря из Зеямчайских погребений присутствуют и, используемые в качестве бус, морские и речные моллюски-каури (рисунок 186.5-6). Исследованиями было установлено, что часть этих украшений местного производства. Эти моллюски были выловлены в Куре, а затем обработаны местными мастерами. Аналогичные обработанные моллюски известны из разрушенных погребениях могильника Гадживелиляр расположенного на берегу Куры [Müseyibli, 2005, s. 85; Müseyibli, Axundova, 2008, s. 117-128]. Но здесь они представлены в небольшом количестве и в плохой сохранности. Основными регионами, откуда на Южный Кавказ доставлялись каури были акватории Мраморного, Эгейского и Средиземного морей, Персидский залив, Индийский и Тихий океаны [Джафаров, 1984].

В общей сложности в погребениях Зеямчайского могильника обнаружено 2741 бусин [Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 65].

В Зеямчайском могильнике выявлен всего один фрагментарно сохранившийся бронзовый пояс (рисунок 74.8).

Вероятнее всего пояс состоял из тонких бронзовых пластин, которые крепились на кожаную основу пояса [Müseybli, 2004, s. 63]. Наличие на участках, близких к краям, бронзовых пластин, горизонтально расположенных отверстий и соединяющих их петелек дают достаточно оснований для такого предположения.

В Зеямчайском могильнике, в небольшом количестве обнаружены также украшения для рук и ног. Среди украшений этой категории преобладают браслеты (рисунок 184.5-8). Выявленные здесь браслеты изготовлены из тонкой и утолщенной проволоки с разомкнутыми краями. В погребениях под номерами 41, 48, 61, 71, 77, 102, и 111 были обнаружены и бронзовые кольца (10 экз.).

Глава IV. Хронология Зеямчайского могильника.

Все могильники периода поздней бронзы и раннего железа Зеямчайского бассейна относятся к числу памятников ходжалы-гедабекской культуры. Точно также, как и в других регионах Западного Азербайджана, в погребальных памятниках Зеямчайского бассейна указанного периода среди могильного инвентаря присутствуют, характерные для ходжалы-гедабекской культуры, многочисленные артефакты. К ним относятся как предметы быта, так и предметы вооружения и украшения. Исследованные памятники Зеямчайского бассейна, особенно могильники, и анализ выявленных здесь предметов материальной культуры позволяют установить преемственность между отдельными этапами эпохи поздней бронзы и раннего железа, которые органически связаны между собой и хронологически дополняют друг друга.

М.Н.Погребова, хронологию памятников поздней бронзы центральной части Южного Кавказа, куда входит и Зеямчайский некрополь, делит на пять периодов и датирует их в пределах XV-VII вв до н.э. [Погребова, 2013]. В Зеямчайском некрополе представлены могилы всех периодов указанной хронологической рамки, хотя преобладают могилы XIII-XI вв до н.э.

Исследование Зеямчайского могильника имеет большое значение для установления хронологического диапазона у целого ряда погребальных памятников западного Азербайджана.

Именно при раскопках этого могильника исследователям удалось изучить, на базе более ста погребений, устройство и типологию могил и получить обширную коллекцию разнообразного погребального инвентаря. Следует отметить, что, зафиксированные в бассейне реки Зеймчай не только могильники, составляющие большую часть памятников, но и другие археологические комплексы, в основном, относятся к числу памятникам ходжалы-гедабекской культуры. Большинство захоронений в могильниках этой зоны осуществлены в обычной грунтовой могиле или в каменном ящике.

На протяжении многолетних археологических исследований в западной зоне Азербайджана, здесь изучены многочисленные погребения эпохи поздней бронзы и раннего железа. Некоторые из них по типу могил, погребальному обряду и могильному инвентарю могут быть сопоставлены с погребениями Зеймчайского могильника [Nəcəfov, 2008a, s. 55-56].

В определении хронологии погребальных памятников Зеймчайского могильника важная роль принадлежит анализу керамического материала, выявленного в погребениях всего Зеймчайского бассейна [Nəcəfov, 2008a, s. 56]. В плане типологии форм и содержания, керамический материал Зеймчайского бассейна, входящего в Гедабекскую археологическую зону, существенно отличается от керамического материала двух других – Гарабахской и Гянджа-Газахской археологических зон. Но учитывая, что все три археологические зоны входят в ходжалы-гедабекскую культуру, у керамического материала этих зон имеется и ряд общих черт [Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 109-115].

Некоторые керамические образцы из Зеймчайских погребений относятся к раннему этапу (XIV-XIII вв. до н.э.) поздней бронзы. Поэтому и погребения, в которых они были выявлены, можно датировать указанным периодом. Эта группа керамики включает в себя грубо от руки изготовленные сосуды черного цвета, имеющие чаще всего биконическую, а иногда и сферическую форму. Плечевые части их снабжены выступами. Большинство сосудов имеет среднего уровня лощение.

Развитый этап ходжалы-гедабекской культуры охватывает XII-XI вв. до н.э. [Гусейнова, 1989, с. 23-38]. Выявленные в погребениях под номерами, 30, 38, 41, 42, 44, 56, 69, 102 и в некоторых других, тонкостенные, с короткой горловиной, биконической формы с ручками и без них горшки, кувшины, чаши и другие виды керамической посуды отражают именно этот этап развития и датируются вышеотмеченным периодом [Насафов, 2008b, s. 56].

В поздний этап ходжалы-гедабекской культуры – X-IX вв. до н.э. число керамических сосудов с рисунками и наlepными зооморфными изображениями стало увеличиваться [Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 109-139]. Наблюдается также численный рост сосудов сферических и баночных форм, маслoбоек и сосудов с лентовидными ручками. На некоторых узкогорлых кувшинах с шаровидным корпусом появляются очень маленькие, округлой формы ручки, расположенные в центральной части корпуса. Часто встречаются и большие глубокие чаши с округлым дном [Гусейнова, 1989, с. 42-44; Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 126]. В погребениях Зеямчайского могильника, хотя и не часто, встречаются и сосуды вышеотмеченных типов. Например, они зафиксированы в погребениях под номерами 17, 19, 22, 77, 86 и 117, 118 [Müseyibli, Ağayev, 2003]. Характерными для указанного периода являются и сосуды на ножках. В Зеямчайском погребении с каменным покрытием под №68 и в грунтовой могиле под №111 были обнаружены сосуды с тремя ножками [Насафов, 2008a, s. 57]. Сосуд из могилы №111 имел простую форму, от края венчика этого сосуда с двух сторон отходили две петлевидные, с отверстием посредине ручки.

Большую роль в установлении научно достоверных хронологических рамок погребений Зеямчайского могильника сыграли радиоуглеродные анализы по нескольким погребениям (№№8, 72, 75, 102, 117). Несмотря на малочисленность этих радиоуглеродных дат, они все же помогают создать общую картину датировки некрополя.

Радиоуглеродные анализы по отмеченным погребениям показали, что непрерывный процесс захоронений на

Зеямчайском могильнике продолжался на протяжении 5-6 веков (таблица 4.1). Так грунтовое погребение под №8 относится к 880-790 гг. до н.э. (таблица 4.2); погребение с каменной насыпью за №72 к промежутку 1420-1250 гг. до н.э. (таблица 4.3); грунтовые погребения за №75 соответственно в хронологическом диапазоне 1410-1200 гг. до н.э. (таблица 4.4); погребения с каменным наполнением за №102 осуществлено в диапазоне 1020-830 гг. до н.э. (таблица 4.5); а погребение с каменным наполнением за №117 осуществлено в промежутке 1000-820 гг. до н.э. Как видно из приведенных данных начало функционирования Зеямчайского могильника относится к концу XV в. до н.э., а финальная стадия его использования к концу IX в. до н.э.

Следует отметить, что результаты радиоуглеродных анализов практически полностью совпадают с предложенной хронологией данного могильника, сделанного на базе исследования технологических, типологических, художественных и других особенностей керамического материала (таблица 4.1).

Таким образом, погребения Зеямчайского могильника, на основе совокупности всех сравнительных и радиоуглеродных анализов, можно датировать периодом второй половины II и началом I тыс. до н.э. Первые погребения на данном могильнике появились в конце XV в. до н.э., а самые поздние могут быть датированы IX в. до н.э. [Müseyibli, 2004, s. 63-64; Nəcəfov, 2008a, s. 59]. Этот вывод опирается на всесторонний анализ типологических и обрядовых особенностей 130-ти изученных погребений, и аналитическую классификацию выявленного в них археологического материала. Однако, следует отметить, что погребения раннего и самого позднего периодов функционирования Зеямчайского могильника составляют значительное меньшинство. Численно преобладают погребения хронологического диапазона XIII-XI вв. до н.э.

Глава V. Погребальный обряд. Исследования, проведенные в одном из основных регионов распространения ходжалы-гедабекской культуры, а именно в зоне бассейна реки Зеямчай, показывают, что у населения, проживавшего здесь в эпоху поздней бронзы и раннего железа, были распространены

различные погребальные обряды. Изучение и анализ этих обрядов позволяет исследовать и реконструировать некоторые стороны религиозных мировоззрений, общественных отношений, духовной культуры и культурно-экономические связи жителей этого региона в исследуемый период.

Как и повсеместно, у древнего населения в зоне Зеямчайского бассейна, в соответствии с их общественным устройством, экономическим положением и идеологическими взглядами существовали и различные формы погребальной обрядности.

Так как погребальная обрядность теснейшим образом связана с общественной идеологией, то конструкция могильных камер и положение в них погребенного отражают религиозные убеждения и взгляды, а уложенный в могилу погребальный инвентарь является незаменимым источником для изучения общественно-экономических отношений и уровня культурного развития населения данного региона в тот исторический период, к которому относятся исследуемые погребения. Начиная с эпохи энеолита и до принятия христианства, а затем и ислама, во всех регионах Азербайджана преобладающим было погребение на боку в сильно или слабо скорченном положении, с согнутыми к лицу руками [*Qazıyev, 1965, s. 237-238*].

Часть погребений Зеямчайского могильника вырыта по направлению восток-запад. Но это не обязательный фактор, так как имеются и погребения, ориентированные по направлению север-юг, северо-запад – юго-восток, северо-восток – юго-запад [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 56*].

Из выявленных в сорока погребениях Зеямчайского могильника у 24-х (погребения под №№5, 8, 10, 26, 27, 32, 36, 45, 58, 59, 61, 64, 67, 68, 73, 77, 84, 89, 105, 108, 117, 123, 127) установить ориентацию костяка не удалось, так как кости были либо в сильно сгнившем состоянии, либо находились в разбросанном положении. Некоторые погребенные были уложены на левом (могилы под №№27, 31, 39, 65, 69, 71, 88, 99, 116 и 119), другие на правом (погребения под №№36, 45, 60, 72, 120, 126 и 130) боку [*Müseyibli, Ağayev, 2003*]. Некоторые скелеты были ориентированы

по направлению запад-восток, лицом к северу (погребения под №№31, 69 и 71), а некоторые находились в том же направлении, но лицом к югу (погребения под №№60, 65, 120 и 126) (таблица 2). В процессе раскопок удалось так же зафиксировать и другие виды ориентации скелетов в могилах. Так в погребении № 39 погребенный был уложен по направлению северо-запад – юго-восток, с направлением лица на север; в погребении № 72 костяк находился в направлении юг-север с лицом на восток; в погребении за №99 ориентация костяка была на восток-запад с лицом на юг. В погребении за №130 скелет располагался по направлению юго-запад – северо-восток с лицом на юг-восток (таблица 2). Только в 4-х могилах, из числа тех, в которых фиксировалось наличие скелета, а именно могилы под №№36, 38, 69 и 88, костяк находился в сильно скорченном положении. В остальных он был обнаружен в слабо скорченном положении. Из всех исследованных погребений наилучшая сохранность скелета была в погребении за №102 (рисунок 167.2) [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 101-103]. В погребении №119 покойник был уложен на спине, но с согнутыми коленями и повернутым налево лицом. Погребенный был уложен соответственно направлению могильной камеры с северо-запада на юго-восток (рисунок 172.1). Помимо того, что, покойник был уложен на спине с согнутыми в бедре и коленях ногами, руки его были уложены на груди в скрещенном положении, а лицо, повернуто на юг [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 129].

В Зеямчайском некрополе захоронения женщин осуществлены на левом, а мужчин на правом боку. Такая ситуация была в свое время зафиксирована исследователями Тлийского и Самтаврского могильника в Грузии [Техов, 1977, с. 65], Нальчикского могильника, могильника Гатын-Кала и могильников кобанской культуры на Северном Кавказе [Домтатидзе, 1955, с. 49; Козенкова, 2013].

Часть погребений Зеямчайского могильника при наличии могильного инвентаря характеризуется отсутствием скелета. О таком, странном на первый взгляд, погребальном обряде и его интерпретации в археологической литературе имеется

достаточно обширная информация. Следует отметить, что этот погребальный обряд, в данном случае захоронение инвентаря без трупа, особенно широко наблюдался именно в погребениях Зеямчайского могильника.

Хотя погребения без трупоположения на Зеямчайском могильнике носят массовый характер, во всех присутствуют разнообразные предметы могильного инвентаря. Даже в погребении, где скелет отсутствовал было 10 керамических сосудов, многочисленные разнообразные бусы и бронзовые украшения. Не зафиксированы в этих могилах и следы кремации, что могло бы объяснить отсутствие костных остатков. Следует так же отметить, что среди погребений с большим и разнообразным могильным инвентарем, преобладают погребения, где следы костяка отсутствуют. Например, такая картина наблюдалась в погребениях за №№8, 10, 39, 45, 102, 106 и 116 [Müseyibli, 2005, s. 60]. При этом эти погребения аналогичны по форме, каменным или земляным наполнениям и инвентарю в могилах со скелетами.

Имеются предположения, что такие могилы сооружались для лиц, чьи трупы по тем или иным причинам либо не сохранились, либо вообще не были обнаружены. Предположить, что костяки просто разложились и сгнили, смешавшись с землей, маловероятно. Так как если даже костяки в могилах разлагаются и гниют, то хотя бы фрагментарно их следы остаются. И в Зеямчае такие погребения зафиксированы под №№8, 10, 26, 116. Даже, в выявленной на относительно большой глубине (1,55 м), могиле под №116 были обнаружены фрагменты скелета [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 116-120]. С другой стороны, если учесть, что состав грунта в Зеямчайском могильнике благоприятствует сохранности костяков, то вышеотмеченная вероятность их полного разложения отпадает сама по себе.

Согласно другому предположению, встречающему в научной литературе отсутствие костяка в захоронении объясняется тем, что это не могилы, а жертвенники [Ибрагимов, Кашкай, 2005; Квачидзе, 2008, с. 176-177]. Однако, в научной литературе, погребальные памятники, позиционируемые как жертвенники

по своим характеристикам полностью отличаются от Зеямчайских могил с инвентарем, но без следов погребенного. Отметим, что из исследованных 130 погребений Зеямчайского могильника только в 40-а были скелеты [Müseyibli, Ağayev, 2003a].

Таким образом, есть все основания считать погребения без скелетов Зеямчайского могильника памятными захоронениями. Погребения без скелетов Зеямчайского и Товузского могильников, но в которых имелся, независимо от того грунтовое это погребение или могила с каменной насыпью, погребальный инвентарь с точки зрения содержания погребального обряда можно рассматривать как памятные могилы. Отсутствие в таких могилах скелетов, имеют свои причины, тесно связанные с образом жизни и типом хозяйственного уклада населения этой зоны в эпоху поздней бронзы и раннего железа, в эпоху, когда отгонное скотоводство занимало основное место в экономической жизни населения. По 3-4 месяца в году древние скотоводы вместе своим скотом откочевывали в горы, в верховья рек Зеямчай, Товузчай, Шамкирчай и другие, на альпийские луга высокогорных склонов Малого Кавказа на территории нынешних Гадабекского, Дашкесанского и других районов, где и проводили на летних пастбищах все лето. Можно предположить, что и грунтовые, и с каменным покрытием могилы, с археологическим материалом, но без человеческого захоронения, встречающиеся в низменной зоне региона, в том числе и на Зеямчайском некрополе, являются поминальными погребениями в честь умерших на высокогорьях во время отгонного сезона. А погребения с инвентарем, но без человеческих скелетов, обнаруженные на высокогорьях, в свою очередь, являются поминальными погребениями в честь умерших на низменной зоне. Несмотря на различие типов погребений Зеямчайского некрополя, весь археологический материал составляет идентичность и относится к ходжалы-гадабекской археологической культуре [Müseyibli, 2009, s.44-47].

Типологическая разница между погребениями в горах и равнинах объясняется географическими условиями и природными ресурсами [Müseyibli, 2009, s. 45]. Их

принадлежность к единой археологической культуре наглядно демонстрирует абсолютно идентичный погребальный инвентарь. Так, в Зеямчайских подкурганых погребениях №119 и №120 в структуре сооружения могил повторяются многие элементы, характерные для могил типа каменные ящики горной зоны. Это еще раз доказывает их связь и принадлежность к единой для горной и равнинной зон, археологической культуре [Müseyibli, 2009, s. 45].

Расположение, в ряде случаев, отмеченных поминальных погребений без костяков рядом, а иногда и над могилами с трупоположением, вероятнее всего, связано с тем, что между этими реальными и памятными могилами имелись близкие родственные связи.

По нашему мнению, эти погребения надо воспринимать как один из локальных вариантов погребального обряда.

Некоторые, в определенной степени, своеобразные локальные элементы погребальной обрядности, фиксируемые на погребениях Зеямчайского могильника, показывают, что в период поздней бронзы и раннего железа в западных регионах Азербайджана практиковались различные элементы погребального обряда [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 164].

Еще один своеобразный элемент погребального обряда, зафиксированный на Зеямчайском могильнике, это наличие в них отщепов обсидиана [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 166; Nəcəfov, 2006, s. 85]. Как правило, на этих фрагментах обсидиана отсутствуют следы обработки, и они не являлись, уложенными в могилу, орудиями труда. Но были и исключения. Например, в могиле №20 были выявлены два фрагмента хорошо обработанного обсидиана, что можно рассматривать как проявление, существовавших тогда магических представлений [Polclase, 2005, p. 154]. Наличие кусочков обсидиана зафиксировано и в могилах с трупоположением (№№ 31, 36, 39, 60, 88, 117, 119), и в могилах, где скелет отсутствовал (№№14, 20, 44, 70, 85, 95) [Müseyibli, Ağayev, 2003].

Обсидиан фиксировался в разных частях погребальной камеры. В могиле №31 с каменным наполнением один фрагмент

обсидиана находился за черепом погребенного, а второй находился на позвоночнике [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 32-33]. В могиле №72 два фрагмента необработанных обсидиановых пластинок располагались на костях рук. В могиле №85 фрагменты обсидиана находились в сосудах, а в могиле №88 обсидиан находился на черепе скелета, уложенного в сосуд типа котла [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 89-90, 92].

Вывод о том, что камни, в том числе и кусочки обсидиана, выявляемые в исследуемых могилах, связаны с существованием в тот период обряда поклонения камню подтверждается и этнографическими наблюдениями [Тайлор, 1989, с. 487]. По обычаю у населения бассейна реки Зеймчай душа покойников вселялась именно в эти камни [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 167-168; АММ, 1988, s. 81-86; Кулиева, 2001, с 35-36].

В Азербайджане погребальные обряды, связанные с поклонением камню, имеют глубокие древние корни. Например, кусочки обсидиана фиксируются в подкурганном захоронении Чападжак второй половины II тыс. до н.э. в Садаракском районе и в кургане №1 в зоне Гямигая в Ордубадском районах Нахчывана [Müseyibli, 2002, s. 19], и в кургане Беямсаров [Cəfərov, 1996, s. 129-130; Cəfərov, 2000, 124] равнинного Гарабага, датированного периодом поздней бронзы и раннего железа. Интересен и факт обнаружения сразу 32-х обсидиановых отщепов в одном из погребений, изученном В.Белком в Галакенде еще в XIX веке [Nagel, Strommenger, 1999, s. 42].

В некоторых погребениях Зеймчайского могильника обнаружена охра. Это погребения за №№8, 117, 120 и 126) [Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2006, s. 89]. Сама охра, используемая в погребениях, характеризуется как символ огня, тепла и Солнца. Хорошо известно, что практически у всех народов мира в древности поклонение Солнцу занимало особое место. Согласно этим верованиям силы зла боялись охры, которая являлась олицетворением Солнца и огня. В религиозных воззрениях многих народов можно наблюдать астральное единство огня и Солнца, образы которых изображались в виде креста [Göyüşov, 1965, s. 272-273, 276; Quliyev, Bəxtiyarov, 1968, s. 53-

58; Müseyibov, 1992, s. 19-20]. Считая охру и ее цвет символом Солнца, древнее население Зеямчайского бассейна предполагало, что человек после смерти приобщался к вечности, уподобляясь Солнцу, и, как символ этого перевоплощения, тело покойника, а порой и вся могила посыпались охрой.

Окрашивание покойника в красный цвет при помощи охры, а также использование красной краски в других целях, были прослежены и при исследовании многих других древних погребений практически на всей территории Азербайджана, где наиболее ранние могилы с использованием охры фиксируются уже в эпоху неолита и энеолита.

Нет сомнений и в том, что встречаемые в погребениях каменные выкладки в виде полумесяца, также связаны с астральными представлениями. Поклонение Луне у древнего населения Азербайджана имело широкое распространение. В погребениях Зеямчайского могильника так же часто встречались элементы обряда, отражающих поклонение Луне. В погребениях №110, 111 и 112 верхний слой каменного покрытия был выложен в форме полумесяца [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 96-98, 110-114; Nəcəfov, 2006, s. 89-90].

Заключение. Значение исследования погребений периода поздней бронзы и раннего железа Зеямчайского могильника в том, что общественное развитие в бассейне реки Зеямчай указанного периода характеризуется именно на основании этих погребальных памятников.

Важное значение имеет этот, широко исследованный, могильник и для изучения хозяйственной жизни древнего населения этого региона, развития различных ремесленных отраслей, уровня торгово-экономических и культурных связей, а также установления инновационных и традиционных явлений в погребальной обрядности местного населения.

При раскопках погребений Зеямчайского могильника был получен богатейший разнообразный археологический материал. Это употребляемые в повседневном быту предметы хозяйственного назначения, образцы вооружения и разнообразные украшения. Археологически выявленный

материал является бесценным источником, с помощью которого можно реконструировать многие стороны хозяйственной и общественной жизни древних жителей бассейна реки Зеймчай в исследуемый период, в том числе и уровень развития отдельных ремесленных и хозяйственных отраслей, таких как гончарство, металлообработка, а также земледелие, скотоводство, охота и т.д.

В результате классификации выявленных материалов и их сравнительного анализа установлено, что большая часть профессионально изготовленных артефактов из погребений этого могильника являются продукцией местного производства.

Таким образом, в результате раскопок Зеймчайского некрополя выявлен многочисленный археологический материал. Исследования памятника дали богатую информацию о типологии могил, погребальных обрядах, разных отраслях производства, культурно-экономических связях населения, оставивших эти захоронения.

Najaf Museibli, Shamil Najafov

THE ZAYAMCHAY NECROPOLIS

Introduction. One of the geographical areas rich with archaeological monuments, where in the late Bronze and Early Iron (the second half of the 2nd - beginning of the 1st millennium BC) Ages the Khojaly-Gedabey archaeological culture was formed and developed, is the valley on one of the right-bank tributaries of the Kura, the Zayamchay River. The scientific and historical importance of the Late Bronze-Early Iron Age grave monuments of the Zayamchay river basin is determined not only by their original features, but also by the location of this river valley in relation to other neighboring areas.

Bright and diverse material culture samples revealed from the Late Bronze-Early Iron Ages grave monuments of the Zayamchay river basin indicate the high level of development of culture of the tribes, who inhabited this region in the specified historical period.

Archaeological material, obtained as a result of exploration of dozens of graves in the Zayamchay necropolis, is the main and almost indispensable source in the study and reconstruction of lifestyle, economy and level of development of various handicraft areas, religious ideas, burial traditions and other aspects of the spiritual life of people, who created these artifacts.

The Late Bronze-Early Iron Age Zayamchay necropolis is a monument of the era of accelerated development of the production means and a sharp increase in the processes of ownership and social stratification of society. This monument, which is very interesting in terms of studying the socio-economic and spiritual history of the Azerbaijani people's ancestors, also makes it possible to trace the key processes that took place in the life of society. Due to large-scale excavations of Zayamchay necropolis scientific interest in the study of the burial sites of the Late Bronze and Early Iron epochs in the Zayamchay river basin, the establishment of burial types, their chronological frameworks and burial traditions, has increased strikingly. In this regard, today the study of burials in Zayamchay

necropolis is considered by archaeologists to be a rather topical scientific problem.

Chapter I. The natural and geographical conditions of the Zayamchay river basin and the history of studying the Late Bronze-Early Iron Age grave monuments in this zone.

1.1. Natural-geographical conditions. The studied area covers the Zayamchay river basin. Zayamchay River, being one of the right tributaries of the Kura River - the largest river in the South Caucasus, flows through the territories of the modern administrative districts of Gedabey, Tovuz and Shamkir. The basin of this river is 90 km long and covers an area of 942 square kilometers. It takes its origin from northern slopes of Shahdag Mountain range (2020 m height above sea level). The Zayamchay River, emerged from the confluence of the Shekerbey and Chetindere rivers, is mainly supplied by rain and subsoil waters. The basin of the river is divided into three basic zones: mountainous, foothill and plain.

The mountain zone consists of several spurs of Shahdag mountain range. The foothill zone is composed of flat hills stretching to north-east and east-west. Among these hills there are flat areas used by the local population as arable lands. The plain zone of the Zayamchay basin is a narrow strip stretching up to the mouth of the Kura River. In the mountainous part of the Zayamchay river basin, mountain-forest and mountain-meadow soils predominate, for the foothill zone are characteristic grey-brownish and chestnut soils with semi-desert and steppe vegetation, and in the flat areas of the basin, black and greyish-brown soils predominate. Woodland and bushy massifs are insignificant here [*Xəlilov, 1959, s. 6-7*].

1.2. The exploration history of the Late Bronze-Early Iron Age burial monuments in the Zayamchay river basin. The first information about the archaeological sites in the Zayamchay river basin is connected with the construction of copper smelting plants in Gedabey and Qalakend in the 70s of the 19th century by «Siemens brothers» company. The first archaeological materials were discovered by accident during the earth-moving works here. It should be noted that during the operation of the «Siemens brothers»

company in the mentioned region (1865-1906) they financed archaeological works as well [Nagel, *Strommenger*, 1999, s. 217].

V.Belk, a chemist and an electrician who worked at the «Siemens Brothers» plants in Gedabey and Qalakend, shortly before the chance archaeological finds mentioned above, having heard news about the several grooved stone axes recently found near the present district center Goygol (in the 19th century Helenendorf), went to the place and soon found three similar stone axes there. In 1888-1891, V. Belk, who had some experience in archaeological works, together with plant's employee R.Virchow excavated 300 stone boxes type graves in the area of copper ore deposits. Unfortunately, archaeological material found in them was sent to Germany to the Hamburg and Munich museums [Xəlilov 1959, s. 7-8].

At the end of the 19th century, interest in the ancient archaeological monuments of the Caucasus noticeably increased in Russia. In 1896, the Moscow Archaeological Society sent A.A.Ivanovsky to the Caucasus, in order to study the ancient burial grounds. The main area of field research of the expedition led by him became the environs of Gedabey and Qalakend in the upper streams of Zayamchay River. In the years 1896-1897, 72 stone box type graves were excavated in the mentioned area by A.A.Ivanovsky and significant, diverse archaeological material was obtained [Ивановский, 1911]. Currently, all these materials are kept in Moscow State Historical Museum. In volume VI of the periodical "Materials of the Archeological Commission" published in 1911, A.A.Ivanovsky provides with a detailed report "On the Caucasus" on the archaeological research carried out by him [Xəlilov, 1959, s. 8].

In the study of the Late Bronze-Early Iron Age monuments in the Zayamchay river basin and, in particular, the kurgan burials of that period the investigations of E.A.Resler and Y.I.Hummel are of great importance. Kurgans studied by them were located in burial grounds in the form of extensive kurgan fields, not far from Shamkir. 11 out of the 12 kurgans there were investigated by E.A.Resler in 1901 [Xəlilov, 1959, s. 48].

In the 1930s, some monuments in Gazakh and Zayam (now Shamkir district) districts were studied by A.K.Alakbarov, but,

regretfully, the report on these studies was lost. However, from the surviving letters it appears that he had studied stone-box type graves in Zayam [Халилов, 1966, с. 122-124].

In 1934, in order to study the archaeological monuments of Gedabey and Shamkir districts, to register them, to take photos, draw plans, etc., an expedition led by I.M.Jafarzadeh was organized by the archaeological department of the Transcaucasian branch of the USSR Academy of Sciences. In a short time, this expedition registered 104 archaeological sites in this zone [Джафарзаде, 1938; Джафарзаде, 1938a].

Along with many other researchers Y.I. Hummel had a great contribution in the exploration of ancient archaeological monuments of the Zayamchay Basin [Гуммель, 1931; Гуммель, 1939; Гуммель, 1940; Гуммель, 1941; Гуммель, 1948]. Y.I. Hummel, being a specialist in the field of natural science, explored grave monuments in Zayamchay, Shamkirchay and Ganjachay river basins, reflecting various stages of development of the Late Bronze - Early Iron Ages. In 1938, he studied large ceramic jars-pitchers not far from the railway station Zayam of the Shamkir district that were discovered during the construction of the railway [Халилов, 1959, с. 48-50].

But the most successful and large-scale studies of the burial monuments of the Late Bronze and Early Iron epoch in the Zayamchay river basin were field studies carried out by the employees of the Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS. In 2003, within the framework of the rescue and protection archaeological works during the construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline, a part of the Zayamchay necropolis was investigated [Ağayev, Müseyibli, 2003; Müseyibli, Ağayev, 2003; Müseyibli, 2004; Nəcəfov, 2004; Nəcəfov, 2005; Nəcəfov, 2005a; Nəcəfov, 2006; Nəcəfov, 2007; Nəcəfov, 2007a; Nəcəfov, 2008; Nəcəfov, 2008a; Nəcəfov, 2009]. Here, a total of 130 burials have been investigated, taking into account the under-kurgan burials as well. About 400-500 meters to the east of the necropolis there was a settlement synchronous with it. A part of the settlement that got into the zone of the oil pipeline was also archaeologically investigated.

Chapter II. Archaeological works in the territory of the Zayamchay necropolis

2.1. General characteristics of the monument. The Zayamchay necropolis is located near the village of Bayramli, Shamkir district, on the right bank of the Zayamchay River not far from the place where the river flows into Kura. The monument was revealed in 2002 during the prospecting works on the BTC pipeline route. It occupies the territory of one of the low hills, with a flattened apex of a chain stretching from east to west towards the river (figure 1). Located at an altitude of 306 meters above sea level, the necropolis covers an area of about two hectares [*Müseyibli, 2004, s. 58; Nəcəfov, 2004, s. 293*].

Archaeological excavations have revealed a significant amount of interesting, from the scientific view point, a variety of artifacts relating to almost all stages of the Late Bronze - Early Iron Ages [*Taylor, et al. 2011*].

To east and southeast of the Zayamchay necropolis on two nearby hills, called by local residents "Sary Reme" and "Yatag Remesi" related to the Late Bronze-Early Iron Ages, located a settlement covering more than 7 hectares. The Zayamchay necropolis was the graveyard of the mentioned settlement. Archaeological materials revealed both from the territory of the necropolis and the settlement, indicate a long period of functioning of this necropolis [*Müseyibli, 2004, s. 58; Гоузаплы, 2005, с. 74-75*].

Although the Zayamchay necropolis is slightly different for some local elements of the burial traditions from the other synchronous burial grounds known in Azerbaijan, for structure and type of burial equipment it is absolutely identical to other graveyards [*Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 164*].

The earth on the territory of the necropolis is sandy-clayish saline soil, and in some areas it consists of simply detritus. In some places, this soil is cut by horizontal 10-15, and sometimes even 20 centimeters layers of dense, solid clay layer almost like stone. In this regard, the graves were identified at different, sometimes up to 2.5 m, depth. The surface signs of the burials of the Zayamchay necropolis are unsystematic assemblage of medium-sized river stones, and in

rare cases they are neatly laid out in the shape of a circle [Müseyibli, 2004, s. 58; Nəcəfov, 2004, s. 293].

In Zayamchay necropolis, only in a single case, the presence of two burials located one above the other - No. 98 and No. 103 - was recorded. On a low hill where the necropolis located, burials were very dense, close to each other [Müseyibli, 2004, s. 59]. The distances between the graves range from 0.5 m to 2.2 meters. The closest to each other were graves No. 36 and No. 39.

Graves that were robbed in old times are usually considered to be rich ones. In such graves noble, influential members of society were buried, and the funeral rite was notable for its luxury and solemnity [Пасек, Пуотровский, 1950]. This fact was confirmed during the study of grave No. 105. The skeleton in the grave was heavily disturbed and was in a chaotic condition (figure 168.2). Ceramic vessels, number of which, judging by the fragments, was more than thirty units, with the exception of two, were broken and scattered throughout the chamber. The rest of the grave inventory is also likely to be numerous and diverse, was taken away by robbers [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 105-108].

Burial chambers of the Zayamchay necropolis were located at different depths. Most of the graves were discovered at a depth of 0.5 to 1.2 meters from the surface [Müseyibli, Ağayev, 2003]. The deepest grave was at a depth of more than 2 meters (burial No. 117), and the closest ones were at a depth of only 10 cm (burial No. 29) and 20 cm (burial No. 33). The deepest burials, if taken from the bottom of the grave chamber to the surface, were burials No. 27 (2 m), No. 116 (2.27 m) and No. 117 (2.32 m). All these graves were filled with stones [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 30-32, 36-37, 116-123].

For millennia, natural rainfalls and snow melt waters gradually washed upper layers of the soil from the surface of the necropolis and as a result, many graves occurred at a relatively small depth from the surface. Therefore, in some cases, stones from the graves had scattered around on the hill. However, a single-layer and multi-layer rows of river stones placed on the ceramic vessels of these graves, mostly in an unchanged form have survived to the present day.

The length of the grave pits rarely exceeded 2.5 m, and also was rarely less than 1.0 m. About 80 of the studied graves had a length within the specified parameters. The width of the graves ranged from 0.7 m to 1.2 m. In rare cases, there were exceptions there [Müseyibli, Ağayev, 2003]. The largest in this necropolis was grave No. 31. This grave, discovered at a depth of 30 cm, had dimensions of 3.10 x 2.45 m. But, despite its impressive size, only five ceramic vessels were found near the bones in the grave [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 32-33]. Three types of burials were recorded in the Zayamchay necropolis: kurgans, earth graves and graves with stone embankment (table 1) [Müseyibli, 2004, s. 58].

2.2. Types of burials of Zayamchay necropolis.

2.2.1. Kurgans. They were mainly located in the northwestern section of the excavation area on a hillside, gently descending to the river bed. These low kurgans constituted an insignificant part of the total number of the studied graves, and their small embankments consisted of river stones [Müseyibli, 2009, s. 37-38]. Out of the 130 kurgans investigated in Zayamchay necropolis, only four had a structure characteristic for kurgans (table 1). In general, in the basin of the middle flow of Kura, the kurgan type burials are characteristic for the early stage of the Late Bronze Age, that is, until the 13th century BC. Further, extensive burial grounds without kurgan embankments prevail here. Archaeological research has established that in the Ganja-Gazakh region, in the area of spread of Khojaly-Gedabey culture, the bulk of the burials are extensive burial grounds with burials in earth graves and in graves with stone fillings [Müseyibli, 2009, s. 42].

The Zayamchay kurgans have low embankments. They relate to the early phase of the Late Bronze. Radiocarbon analyses of some graves showed that the first burials in this necropolis were carried out in the 15th-14th centuries BC. This chronologically coincides with the indicators of some ceramic vessels from these graves [Müseyibli, 2009, s. 42].

It can be assumed that persons of a special high social status were buried in these under-kurgan burials of the Zayamchay necropolis. The adherence of the structure of these kurgans to the

archaic principles and their grave inventory suggests that, as a rule, men in these graves were buried on the right, and women on the left sides. A similar burial custom was observed at the Tovuzchay burial ground. Under-kurgan burials of the Zayamchay necropolis are recorded under No. 116 (figure 117), 119 (figure 132), 120 (figure 136) and 126 (figure 151) [*Müseyibli, 2009, s. 42*].

2.1.2. Earth burials. The grave chambers of these burials, in the composition of which small river stones are rarely found, are filled with earth. 44 burials of this type were recorded (table 1). By construction elements, they can hardly be considered primitively simple [*Müseyibli, 2009, s. 42*]. These graves, as well as graves with stone filling, were dug in the ground, consisting of rubble and sand. But then, after the deceased and grave equipment being placed in the grave, the grave chamber was filled with fine sand and earth, and in some rarely encountered river stones. In these earth graves dug at different depths, ceramic vessels were placed compactly, either close to each other, or one above the other. In a number of graves metal ornaments and beads from various minerals were found. In some earth graves there are no traces of consistency in the arrangement of ceramic dishes. The presence of earth graves and graves with stone fillings in one burial site, synchronous in time, is of particular interest. Their synchronicity in time is also confirmed by the composition of the grave goods [*Nəcəfov, 2007a, s. 60*].

In the graves, where human burials were performed the deceased was placed in a crouched position on his left or right side. The archaeological material of all types of burials is identical and is represented by ceramic dishes, weapons, decorations. The question, along with graves filled with river stone, why there are graves with sand and soil filling remains open. There can be no talk of a lack of stone material, since the nearby river provides an almost inexhaustible resource of this material [*Nəcəfov, 2007a, s. 60*].

Considering that earth graves with river stone filling, resembling kurgans in structure, were constructed for wealthy and noble members of society, is doubtful, since the grave goods of a number of earth burials are richer and more diverse than some graves with stone filling [*Nəcəfov, 2007a, s. 60*].

Only 15 earth graves contained human skeleton (table 2). In graves No. 36, 39, 48, 58, 59, 60, 72, 77, 99, 105, 106, 108, 127, and 130, a single burial was recorded, and in grave No. 8 there were 2 human skeletons. Thus, in 15 burials 16 skeletons were revealed (table 2). As can be seen from the aforementioned, in most earth graves the traces of human burial was not recorded.

It should be noted that regardless the type of burials in Zayamchay site, the identity of grave goods and burial customs are observed [*Müseyibli, 2004, s. 59*].

2.2.3. The Stone-covered graves. Out of the 130 studied burials of the Zayamchay necropolis burial chamber of No.82 after the placement of the deceased and grave inventory, was filled with river stone [*Nəcəfov, 2007, s. 48-49*]. In some cases, the stone filling of graves ranged from 20-25 cm to 1.0 m and more and ended at the level of the surface of the grave chamber [*Müseyibli, 2004, s. 58*]. In the graves, there are cases of bonding these stones with lime or clay mortar mixed with black sand. Undoubtedly, the river washed stone used at these burials was brought from the nearby Zayamchay river bed. During the excavations in several places a heap of such stones were discovered. Probably, taking into account the fact of regular burials in this graveyard, a reserve of these stones was prepared in advance [*Müseyibli, 2004, s. 58; Nəcəfov, 2007, s. 48*].

The structure and features of graves in Zayamchay necropolis differ significantly from other burials in earth graves and stone boxes of the Late Bronze and Early Iron Age period known in the territory of Azerbaijan. Firstly, in contrast to stone boxes, these graves have no side walls and floors made of flat stones. They also do not have, masonry of vertically installed long stones with cromlechs, forming a concentric circle characteristic for stone boxes. Secondly, even in the earth burials from this burial ground, along with the earth filling of the graves, the river stone is present, albeit in small quantities [*Nəcəfov, 2007, s. 49*].

Burials of the Zayamchay necropolis, in our opinion, would be correctly called graves with stone covering [*Müseyibli, 2004, s. 59*]. Of course, construction of the graves with such a design and the use of river stone as a building material were associated exclusively with

natural geographic conditions. This region lacks the necessary material in the form of flat stone slabs for building stone box- type graves [Nəcəfov, 2007, s. 49]. Therefore, cobblestone, that was abundant in the Zayamchay riverbed, was used as a material for Zayamchay graves.

Out of the 82 graves with stone covering, only 21 contained human skeletons [Nəcəfov, 2007, s. 48].

The rectangular and oval chambers of the Zayamchay graves dug in the ground, after placing the deceased and grave goods in them, were filled with earth and pebble mixed river-bed stones. But in some cases, the floor of the dug grave chamber was covered with 4-6 cm thick sand mixed solid clayey mortar, for instance, the floor of grave No. 56 was covered with a 5-6 cm thick clay mortar [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 62-63]. Grave No. 57, detected at a depth of 60 cm, with stone filling also had a covering of floor with a 4-5 cm thick admixture of clay solution. A peculiar picture was also observed in grave No. 58, discovered at a depth of 70 cm. Here the grave chamber was filled with a layer of sand over which was a thin layer of clay coating. The corpse and grave inventory, represented by ceramic vessels, was neatly placed over it. Then the rest of the grave area was filled with river stones. In general, in the graves of this type, the deceased was placed at a shallow depth from the surface. The grave inventory was placed on and around it, and on top of all this was placed a river stone [Nəcəfov, 2007, s. 48-49].

Today, graves similar to the Zayamchay necropolis are encountered only in Eastern Georgia, among the burials of the Madnischal necropolis, dating to the first phase of the Bronze Age (14th-13th centuries B.C), as well as among the burials of the Mtskheta necropolis of the same epoch. Only in Eastern Georgia, at different times, about a hundred burials of the Late Bronze period were investigated. None of them, with the exception of the two graveyards mentioned above, showed burials similar to those of Zayamchay. [Пицхелаури, 1979, с. 22]. It should be noted that the cover of the Madnischal graves from the river stone is not high. M.N.Tushishvili considers these burials of Madnischal necropolis as earth burials with stone covering [Тушувили, 1972, с. 167-168]. It cannot be said about

the graves of the Zayamchay burials with stone fillings. Here stone fillings are not just a primitive embankment, but a kind of considered structure [Nəcəfov, 2007, s. 48-49]. Filling with river stones of these graves, dug in the ground, sand, and sometimes in a solid layer of rubble and pebbles, seems to be an indispensable element of burial traditions [Müseyibli, 2004, s. 59].

Some burials of the Zayamchay cemetery with stone fillings, depending on the depth of the grave bed, have several layers filled with river stone, separated from each other by a layer of earth [Müseyibli, Ağayev, 2003]. So, in graves No 19, 31, 45, 64, 75, 80, 81 there were two such layers; in No. 65, 66, the earth layers were three; in grave No. 27 there were four, in No. 67 there were five, and in grave No. 68 built at a depth of 1.6 m, there were eight layers of stone filling above the grave chamber (figure 166.2). Because of the weight of the stone covering, most of the ceramic vessels in the burial were broken into fragments [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 75-76]. The remaining 71 burials of the Zayamchay necropolis had one or two layers of stone filling. But regardless the number of layers of stone coverings, they all have identical structures and grave goods [Müseyibli, Ağayev, 2003a]. The only difference, in this case, is that graves with much number of layers of stone arrangement were revealed more deeply from the surface.

Several types of stone arrangement have been encountered in graves with stone fillings. Stone arrangement of some graves, both the top and lower floor has quadrangular and oval shapes [Nəcəfov, 2007, s. 48-49]. It is not exception that these stone coverings made of stones laid vertically on each other, are associated with canonized elements of the burial customs. Occasionally there were such burials in which the upper layers of stone coverings are quadrangular, and the lower, second or third layers of these coverings have rounded shapes [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 63]. In any case, oval stone coverings prevail. On the other hand, it should be noted that in the graves with clearly fixed grave chambers the circumference of stone settings does not correspond to the size of the grave chamber. In some cases, these settings of large and small river stone may extend

beyond the grave chambers, sometimes correspond to them or even are smaller than them.

The stone embankment of some of the burials in Zayamchay necropolis is crescent-shaped [*Müseyibli, 2004, s. 58-59*]. In the burials No. 110, 111, 112, the top layer of masonry somewhat resembles a crescent, and the top layer of masonry of grave No. 119 has a distinct crescent shape (figure 171.2) [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 110-114; 125-127*]. These facts suggest the presence of elements connected by astral cults in the funeral rites of Zayamchay burial.

Chapter III. Analysis of archaeological materials.

3.1. Ceramic products. Ceramics occupy the main place among the grave goods in the burials of the Zayamchay necropolis, both numerically and in a variety of forms and functional purposes. The vessels were usually placed in the grave around the corpse. Sometimes ceramic vessels are encountered one on the other. It is possible that the number of vessels in the burials is related with the social and material position of the buried person in his life time.

With the exception of a small number of vessels, most of the ceramic products were wheel-made [*Müseyibli, 2004, s. 60*]. Most of the ceramic vessels were made of clay by adding fine and coarse sand.

In general, vessels making up the main part of the ceramic material in the burials for purpose of use can be divided into two groups: household and kitchen items.

The pottery samples revealed in graves of the Zayamchay necropolis are different in typology and ornamentation. The degree of preservation of these vessels in the burials is also different.

The vessels of household purposes falling to the first group are represented mainly by samples of black and dark grey pottery vessels thrown in the potter's wheel. They constitute the bulk of the goods revealed in the graves. This group includes vessels with a wide or spherical body. They can be with handles or without them. In some cases, at the base of the neck or humeral part of the vessels there are rounded and semi-rectangular protrusions. They are represented by pots, jugs, cups, bowls, etc. The vessels of this group are very characteristic for the ceramic material of Khojaly-Gedabey culture

[Əliyev, 1976, s. 110-125; Кесаманлы, 1999]. These types of vessels are widely represented in the entire range of the Central and Eastern region of the South Caucasus [Гусейнова, 1989, с. 10; Ниорадзе, 1948]. The surface of these vessels is well smoothed and carefully polished. They are often decorated with incised, wavy lines, spike-shaped images imitating grain with impressions and other patterns [Nəcəfov, 2005a, s. 19].

4 cylindrical vessels were found in Zayamchay graves No. 9, 40, 112, 124. Similar vessels are known from the monuments of the Koban culture in the North Caucasus [Козенкова, 2013, рис. 11.1-3].

The pottery of the Zayamchay necropolis falling to the second group includes a small number of deep bowls, pots and coppers. The clay composition of these vessels contains a lot of sand admixture [Müseyibli, Ağayev, 2003].

All mentioned types of ceramic items were widely used in everyday life and in economic activities by the population of the Zayamchay basin, and their shapes and sizes give a clear idea about the scope of their use. In everyday life, they served to store water and food, to cook, to make butter, to keep milk, grain, and for other household purposes.

The ceramic material obtained from the Late Bronze-Early Iron Age grave monuments of the Zayamchay necropolis provides ample opportunities for carrying out a comparative analysis with the ceramic material of the period, revealed during the study of various monuments in the territory of Azerbaijan.

Geometrical images predominate among the ornamental motifs on the ceramics of the Zayamchay necropolis. They are mainly represented by triangles, rhombuses, crosses, as well as ribbon-like, undulating and lattice patterns [Квачидзе, 2008, с. 169]. The ornamentation of the ceramic material of the Zayamchay necropolis is made by incision, tracing, stamping and other methods. On some vessels spiral and zigzag ornaments are also encountered. For the Late Bronze period Khojaly-Gedabey pottery of Azerbaijan polishing in ornamentation [Джафарзаде, 1948, с. 81-94; Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 115] is one of the most common methods.

Studies of the Late Bronze - Early Iron Age monuments of the Zayamchay river basin show that during this period, the ancient inhabitants of this region had two well-developed branches of handicraft production: pottery and metalworking [Xəlilov, 1959].

In the Late Bronze - Early Iron Age burials of the Zayamchay necropolis, along with various household items, needles and awls made of bronze were found. They were found in both men's and women's graves [Xəlilov, 1959, s. 58, *tablo VI, şəkil 6*]. The needles were found in seven graves (No. 17, 27, 41, 45, 60, 112) (figure 39.4; figure 58.5; figure 62.5) and awls in five (No. 45, 57, 76, 102, 111) (figure 70.5; figure 91.5; figure 109.5; figure 115.4-5) [Müseyibli, Ağayev, 2003a].

3.2. Weapons. Weapons occupy one of the main places among the grave inventory of the Late Bronze-Early Iron Age graves of the Zayamchay necropolis. Most of the weapon items were metal made samples.

Only five arrowheads were found in the burials of the necropolis. Two were bone, and three -bronze. Bone arrowheads were of a triangular elongated shape [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 66-69]. Bronze arrowheads were leaf-shaped and belonged to the arrowheads of the South Caucasian type. All five arrowheads were found in grave No. 60 (figure 74.1-2; figure 183.1-2).

In general, bone arrowheads in the South Caucasus are few. Bone arrowheads are known from the early Bronze settlement of Serkertepe in north-eastern part of Azerbaijan [Мусаев, 2006, с. 64]. They are widespread in the North Caucasus [Крупнов, 1957, с. 62, *рис. 21, I*]. Along with the Zayamchay necropolis, bone arrowheads were recorded in Azerbaijan in the late Bronze Age settlement Babadervish IV [Алиев, 1971, с. 230, *рис. 6-8*], and in Georgia in the burials of the Samtavr cemetery [Чубинишвили, 1952, с. 54-61; Чубинишвили, 1957, с. 120, *рис. 12, 197*]. In the Near East, bone arrowheads are recorded beginning from the early Bronze period [Arik, 1933a, s. 169-172; Kosay, 1938, s. 61-79; Kosay, Turfan, 1959, s. 394].

For both bone arrowheads, salience in the central part of the tip and an elongated haft is characteristic. There are thickened wings on both sides of the tip.

In all three bronze arrowheads, the ends of the wings were damaged, and the hafts are quadrangular in shape with a square cross section [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 69; Müseyibli, 2004, s. 62].

According to H.F.Jafarov, there is reason to consider Azerbaijan (the Eastern part of the South Caucasus) as the original homeland for the appearance of arrowheads of this type [Джафаров, 1991, с. 200]. It is this region that played an important role in the spread of arrowheads of this type throughout the South Caucasus and Western Asia [Ökse ve b., 2006, s. 55-57]. A similar conclusion was made by the scientist in regard to bronze daggers, the handle of which has an openwork mushroom-shaped end [Cəfərov, 2000, s. 164].

Among the offensive weapons in the studied monuments of the period, bronze, and in rare cases iron spearheads were the least revealed. For instance, in the investigated burials of the Zayamchay necropolis only in one (burial No. 117) (figure 182.1) a bronze spearhead was found. The head of the spear made from a bronze plate is 35 cm long [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 123; Müseyibli, 2004, s. 62]. At the end of the hub there is a special hole for fastening it with a nail to the wooden base of the spear for the purpose of deep, tight entry of the shaft into the hub, it has a form that expands at the end. A.B. Kuftin considers these thin leaf-shaped spearheads with a slightly protuberance in the middle made from a sheet of bronze by the method of folding, the most ancient in the Caucasus and dates them to the first quarter of the 2nd millennium BC. [Куфтин, 1947; Куфтин, 1949, с. 96].

Similar to Zayamchay bronze spearheads are known from the monuments of the Ganjachay zone [Nərimanov, 1958, s. 90]. In burial No. 29 with stone filling, a fragment of an iron spearhead was discovered (figure 45.9). But because of the extremely poor preservation of the fragment, the shape and size of this artifact could not be established [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 31-32].

One of the most common types of offensive weapons characteristic for the Late Bronze - Early Iron Age burial monuments of the Zayamchay river basin is daggers. This type of weapon is considered the most characteristic element for the stone box type of burials of the specified period [Даниелян, 1969, с. 4-20]. They are

present not only in the rich burials, in terms of the number and diversity of grave equipment, but also in many graves with scarce inventory, in size and composition.

The daggers found in the burials of the Zayamchay necropolis can be divided into two groups. The first group includes daggers with a flattened handle, designed to insert the wooden handle in them and ending with dome-shaped lattice-head. Among the five daggers revealed in the burials of the Zayamchay necropolis, four are of this type (figure 182.2-3). According to the classification of A.Iessen, who distinguished four types of daggers, the daggers in question belong to the first type [*Иессен, 1935, с. 161-163*]. The blades of this type of daggers, with the aim of fastening them to a wooden handle, have special notches [*Hummel, 1933, p. 223-224*]. The blade of these daggers was attached to the handle with a triangular lattice frame.

These five daggers of the Zayamchay necropolis were discovered from burials No. 27, 60, 105 and 111 [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 30-31, 66-69, 105-108, 111-113*]. The bronze dagger from burial No. 60 is well preserved (inventory number 16) (figure 74.5). Its connecting part with the handle is framed by an extra bronze plate which helped to keep the handle tightly during the use of the dagger. At the end, the thin part of the dagger inserted into the wooden handle, had a hole. As noted above, the dagger handles of this type were worn with dome-shaped knobs with lattice cuts [*Müseyibli, 2004, s. 62*].

The second type includes daggers with a flat handle of the Western Asian type, in the upper part of which there is a special place for attaching a handle that is round in cross section [*Xəlilov, 1959, s. 100; Даниелян, 1987*]. This type is represented by a single example from grave No. 105 (figure 113.1). An interesting fact is that in the same grave there was another dagger related to daggers of the first type (figure 113.4) [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 108*].

Analogues of the bronze daggers of the Zayamchay necropolis were revealed in Nagorno-Karabakh (Daghlig Garabagh) in under-kurgan burials of Dovshanly 1 (4 copies) and Akhmakhi [*Кушнарцева, 1957, с. 162-163; Джафарова, 2008, с. 40-54*]. They are also recorded

among materials from the burials of Sarychoban [*Cəfərov*, 2000, s. 77], Goygol [*Гуммель*, 1940, с. 134, *рис.* 4], Khachbulag [*Кесаманлы*, 1976, с. 68, *рис.* 1, 2, 9], in the basin of Ganjachay river [*Пассек*, *Латынин*, 1926, с. 132], Mingachevir [*Qaziyev*, 1951, s. 10, *tablo* II, *şək.* a, b], and in the vicinity of Goycha Lake Basin [*Есаян*, 1976]. Such daggers are often found in the burials of the Late Bronze and Early Iron period in the territory of Georgia [*Чубинишвили*, 1952, с. 44]. K.Kushnareva, based on the excavations of E.Resler, notes that metal items, especially daggers found in the kurgans of Dovshanly, Balliqaya, Akhmakhi of Nagorno-Karabakh (Daghlig Garabagh), are the replicas of the samples found in Goygol (former Khanlar) Mingachevir and Shamkir districts [*Кушнарева*, 1957, с. 135-136, 162-163, 176].

3.3. Decorations. In the burials of the Zayamchay necropolis, a large number of various ornamental items of the Late Bronze-Early Iron Age were discovered. They were made of various materials. The functional purpose of the artifacts is determined by its location in the burial chamber, in particular, in one or another part of the skeleton [*Sadiqzadə*, 1973, s. 74]. As a rule, they were placed on the head, neck, chest and waist parts of the deceased, as well as on the bones of the hand and fingers.

In the historical and archaeological literature of Azerbaijan, decorations of the Late Bronze and Early Iron period are divided into head, neck, chest, waist, hand and foot [*Sadiqzadə*, 1971; *Sadiqzadə*, 1973, s. 74].

The head decorations revealed in the Zayamchay necropolis are represented by diadems, forehead plates, earrings, pendants and hair-designed bronze hollow tubes [*Nəcəfov*, 2005, s. 47-48; *Nəcəfov*, 2008, s. 60].

The diadems were made of bronze plates by forging. At both narrow ends of these diadems there are special holes for threading the cord, with the help of which the diadem was attached to the hair [*Sadiqzadə*, 1973, s. 74]. The diadem found in burial No. 102 had round ends [*Nəcəfov*, 2008, s. 60]. Similar diadems with rounded ends are known from the stone box type burials of Gedabey [*Ивановский*,

1911], Ganjachay kurgans [*Nərimanov, 1958*] and the graves of the village Gushchu in Dashkesan [*Гуммель, 1940, с. 139-140*].

In burials No. 27 and No. 72, bronze tubes made by twisting thin bronze leafs were revealed (figure 41.11; figure 44.2; figure 89.8-9). These tubes were used to decorate hair. They are known from the excavation of kurgan No.16 in Gobustan [*Muradova, 1972; Muradova, 1979, s. 81*] and among the ornamentals from the graves in Mingechevir [*Асланов и др., 1959, с. 67*]. Such tubes decorated the ends of braids.

The crescent-shaped bronze plate was found in burial No. 27 of the Zayamchay necropolis. But there is no hole on it, which is necessary for using it as a hairpin (figure 42.3). Because of this, the item was hardly intended for hair decoration [*Nəcəfov, 2008, s. 60*]. According to A.A. Ivanovski, decorations of this type are not characteristic for the monuments of the Zayamchay and Shamkirchay river basins and for the stone boxes in the Gedabey zone [*Ивановский, 1911*].

Earrings are the most common head decorations (figure 184.4). Based on the forms, they can be divided into two groups: ring-shaped and cone-shaped earrings.

In the burials No. 26, 27, 36, 39, 61, 95, 102, 105, 116, 119 and 130 of the Zayamchay necropolis, a total of 34 decorations - pendant items were found [*Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 62*]. These pendants are worth of attention with their diversity. Zoomorphic pendants are presented in the form of goats and birds, and the bronze, wire made pendants round in cross section, in the form of a snake (figure 183.5-8). Disc-shaped pendants with tracery cuts are made of thin bronze leafs (figure 183.3). Among the decorations intended for decorating clothes, there are also bronze leafs of discoid forms. In the burials of the Zayamchay necropolis, there are also pendants in the shape of crescent or horseshoe [*Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 62*].

In different burial monuments, crescent-shaped ornamentals were most often recorded around the skull and neck bones of the skeleton [*Sadiqzadə, 1973, s. 80*]. These crescents made of bronze plates by embossing, had a clasp on a somewhat thickened middle part, or a

horizontal hole made for the wire. Analogues of such decorations are known from the Mingechevir earth burials [*Фоменко, 1953, с. 67-80; Асланов и др., 1959, с. 81*], from kurgan No. 1 of Goygol district [*Гуммель, 1931, с. 1-55*], from the stone box No. 11 of the graveyard near the village of Gushchu in Dashkesan [*Гуммель, 1940, с. 135*] and some other places.

Among the ornamentals from the burials of the Zayamchay necropolis, pendants made of bronze wire in the form of glasses are noteworthy as well. Similar pendants are known from Mingechevir [*Асланов и др., 1959*], monuments of the Ganjachay zone [*Sadiqzadə, 1973, s. 82*], Gizilburun and among the materials of kurgans No. 1 and No. 14 in Goygol district [*Гуммель, 1931, с. 1-55*]. The similar pendants, but twisted in a spiral form on the outside, are known from the graves of Luristan dated to the end of 2nd – beginning of 1st millennia B.C, as well as from the burials of Koban graveyard in the North Caucasus [*Nərimanov, 1958, s. 93*]. According to I.Narimanov, pendants of this type were used as earrings [*Nərimanov, 1958, s. 93*].

Some pendants are bell-shaped, in the upper section of which there is an eyelet [*Axundova, 2007, с. 119-120; Nəcəfov, 2008, s. 62-63*]. Such ornamentals-pendants in the form of bells, along with the remnants of the bronze chain, on which they were hung, were also found in Tovuzchay necropolis [*Hacı, 2010, s. 203-204*].

Bronze pendants in the form of zoomorphic figures occupy a special place among the ornamental items found in burials of the Zayamchay necropolis [*Müseylimli, Ağayev, 2003*]. A certain share of such pendants is represented as images of birds with hollow inside, a triangular shape of the body, adorned with openwork mesh ornamentation. These imitating birds-pendants, in the zone of connection of the neck with the body, have a loop for hanging (figure 113.5). In some cases, bird-shaped pendants have legs. It can be assumed that bird shaped pendants could also be used as earrings. In earth grave No. 60 was found a bronze pendant in the form of a goat (figure 74.6). In contrast to the bronze pendants in the form of birds, which, as suggested, could also be used as earrings, the weight and dimensions of the pendants in the form of goats undoubtedly testify to their use as pendants.

Necklaces occupy a certain place among the ornamentals of the Zayamchay necropolis. Based on their forms, they are divided into two groups [Nəcəfov, 2008, s. 62]. The first group includes necklaces made of smooth round bronze wire with ends folded outside. The second group consists of twisted bronze wire necklaces. The ends of such necklaces are straight or folded outward to form a circle [Sadiqzadə, 1973, s. 85-86].

In Zayamchay burials No. 26, 27, 48, 60, 61, 119, 120, 123 were discovered 39 buttons, which are at the same time objects of decoration (figure 185.3-5). At the same time, 14 of them were revealed in burial No. 119 (figure 134.3-6, 8-11; figure 135.1) [Müseyibli, Ağayev, 2003a, s. 125-127]. The relatively large size of these buttons draws attention. The surface of the buttons was decorated with cut-in lines in the form of triangles, rhombic meshes, and sometimes rounded or just a dashed ornament [Müseyibli, 2004, s. 63].

Most of the neck and pectorals make up a variety of beads. Since ancient times, Azerbaijan has had a tradition of making beads of various shapes and sizes from a wide variety of materials [Sadiqzadə, 1971; Sadiqzadə, 1973, s. 87].

Beads revealed in large numbers in the burials of the Late Bronze-Early Iron Age Zayamchay necropolis are represented by items made of agate, glass, bone, paste, metal, seashells [Nəcəfov, 2005, s. 47-48]. At the same time, it should be noted that the overwhelming majority of the beads revealed in the burials of this graveyard are represented by samples made from paste [Nəcəfov, 2008, s. 63]. A significant part of these paste beads has a tubular shape and is made by cutting from one long tubular billet. Another interesting fact is that, 1824 out of 1877 items of paste beads discovered in the burials of the Zayamchay necropolis, were found from burial No. 102 with a stone embankment [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 101-103; Nəcəfov, 2008, s. 63]. Only in 9 graves of the Zayamchay necropolis were found paste beads [Müseyibli, Ağayev, 2003]. In the Bronze Age, mostly agate was used in Azerbaijan to make beads [Садых-заде, 1969, с. 11]. The geological explorations in the territory of Azerbaijan had revealed rich deposits of agate at the foot and slopes of Shahdag and Murovdag Mountain ranges. And they have a bright saturated color,

purity and the absence of any salt and other admixtures, which allows them, after appropriate processing, to reflect well and diffract the rays of light [Асланов и др., 1959, с. 150]. The presence of such a powerful raw material base in the vicinity of the Zayamchay region suggests that the agate beads found in the burial sites of this area are products of local craftsmen [Nəcəfov, 2008, s. 64]. In total, 675 agate beads were found in the burials of the Zayamchay necropolis [Müseyibli, Ağayev, 2003a]. 112 pieces out of these were in burial No. 27 and 131 pieces were in earth burial No. 106 (figure 185.6-7; figure 186.1-4). Paste glass beads occupy a definite place among the ornaments from the burials of the Zayamchay necropolis. In total, 108 such beads were found. Most of them were revealed from the graves with stone filling No. 102 (23 pieces), No. 123 (27 pieces), and also in earth burial No. 106 (44 pieces) [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 101-103, 108-109, 131-134].

A certain part of the beads from the Zayamchay necropolis are those made of bone. A total of 62 bone beads were found. They were revealed in burials No.36, 102, 117, 123 [Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 64]. Among the burial goods of Zayamchay necropolis there are also sea and river cowries - mollusks used as beads (figure 186.5-6). Studies have found that some of these ornaments are of local produce. These mollusks were caught in Kura, and then processed by local craftsmen. Similar processed mollusks were also found in the burials of the Hajiveliler graveyard located on the bank of the Kura River [Müseyibli, 2005, s. 85; Müseyibli, Axundova, 2008, s. 117-128]. But here they are represented in small quantities and in poor preservation. The main regions from where the cowries were transported to the South Caucasus were the waters of the Marmara, Aegean and Mediterranean seas, the Persian Gulf, and the Indian and Pacific Oceans [Джафаров, 1984].

The total number of beads revealed from the Zayamchay necropolis is 2741 pieces [Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2008, s. 65].

Only one fragmentary preserved bronze belt was discovered in Zayamchay necropolis (figure 74.8). Most likely the belt consisted of thin bronze plates that were attached to the leather base of the belt [Müseyibli, 2004, s. 63]. The presence of horizontal loops, lined up

close to the edges of bronze plates and holes connecting them gives reason for such an assumption.

Though few, hand and foot decorations were also revealed from the burials of Zayamchay necropolis. Bracelets prevail among them (Figure 184.5-8). The bracelets revealed here are made of thin and thickened wire with open edges. 10 pieces of bronze rings were also revealed from burials No. 41, 48, 61, 71, 77, 102 and 111 of the Zayamchay necropolis.

Chapter IV. The chronology of the Zayamchay necropolis

All Late Bronze-Early Iron Age grave monuments of the Zayamchay river basin are included in the Khojaly-Gedabey archaeological culture. Just as in other regions of western region of Azerbaijan, in the burial monuments of Zayamchay river basin of this period there are numerous artifacts among the grave goods characteristic for the Khojaly-Gedabey culture. These include household items, samples of weapons and decorations. The studied monuments of the Zayamchay basin, especially the burial grounds, and the analysis of the material culture objects discovered there allow us to establish continuity between the separate stages of the Late Bronze - Early Iron Ages, which are organically linked and chronologically complement each other.

M.N.Pogrebova, divides the chronology of the late Bronze monuments of the central part of the South Caucasus, which includes the Zayamchay necropolis as well, into five periods and dates them between the 15th -7th centuries BC. [Погребова, 2013]. In the Zayamchay necropolis, graves of all periods of the specified chronological framework are represented, although the graves of the 13th – 9th centuries BC predominate.

The exploration of the Zayamchay necropolis is of great importance for establishing the chronological period of a number of burial monuments in western part of Azerbaijan. It was during the excavation of this necropolis that the archaeologists managed to study, on the basis of more than a hundred burials, the structure and typology of the graves and obtain an extensive collection of various burial inventories. It should be noted that, not only the burials that make up the bulk of the monuments recorded in the Zayamchay river

basin, but also other archaeological complexes are mainly among the Khojaly-Gedabey culture monuments. Most of the burials in the graveyards of this zone were carried out in an ordinary earth graves or in stone boxes.

In the course of many years' archaeological investigations in the western zone of Azerbaijan, numerous burials of the Late Bronze - Early Iron Age have been studied here. Some of them can be compared for the type of graves, burial traditions and grave goods with the burials of the Zayamchay necropolis [Нәсəfov, 2008a, s. 55-56].

In determining the chronology of the burial monuments of Zayamchay necropolis, an important role is played by the analysis of ceramic material found in the burials of the entire Zayamchay river basin [Нәсəfov, 2008a, s. 56]. In terms of the typology of forms and content, the ceramic material of the Zayamchay basin included in the Gedabey archaeological zone, differs significantly from the ceramic material of the other two - the Garabagh and Ganja-Gazakh archeological zones. But since all three archaeological zones are included in the Khojaly-Gedabey culture, the ceramic material of these zones has a number of common features [Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 109-115].

Some ceramic samples from Zayamchay burials are attributed to the initial stage of the Late Bronze Age (14th-13th centuries B.C). Therefore, burials in which they were revealed can be dated to the specified period. This group of ceramics includes coarsely hand-made black vessels, most often biconic, and sometimes spherical in shape, and are provided with protrusions on the humeral part. Most vessels have an average level of gloss.

The developed stage of Khojaly-Gedabey culture covers the 12th-11th centuries BC. [Гусейнова, 1989, с. 23-38]. The thin-walled, short necked pots, jugs, bowls and other types of ceramic dishes of biconic form, with and without handles revealed from graves No. 30, 38, 41, 42, 44, 56, 69, 102 and some others reflect the stage of development and are dated to the aforementioned period [Нәсəfov, 2008a, s. 56].

In the late stage of Khojaly-Gedabey culture - 10th-9th centuries BC the number of ceramic vessels with drawings and molded zoomorphic images began to increase [Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 109-139]. There is also a numerical growth of vessels with spherical and jar forms, churns and vessels with ribbon-shaped handles. On some narrow-necked jugs with a spherical body appeared very small, rounded handles, located in the central part of the body. Large deep bowls with a rounded bottom are also common [Гусейнова, 1989, с. 42-44; Минкевич-Мустафаева, 1962, с. 126]. Although not often, vessels of the above-noted types are also found in the burials of the Zayamchay necropolis. For instance, they are recorded in burials No. 17, 19, 22, 77, 86 and 117, 118 [Müseyibli, Ağayev, 2003a]. Stemmed vessels are characteristic for the indicated period. Tripod stand containers were discovered from stone-covered grave No. 68 and earth grave No. 111 of Zayamchay necropolis [Nəcəfov, 2008a, s. 57]. The vessel found in grave No. 111 had a usual simple form, two loop-shaped handles with a hole in the center descending from the edge of the hoop of the vessel.

Radiocarbon analyzes on several burials (No. 8, 72, 75, 102, 117) played a major role in establishing a scientifically reliable chronological framework of the burials in the Zayamchay necropolis. Despite the small number of these radiocarbon dates, they still help to create an overall picture of dating of the necropolis.

Consistent analyses from the mentioned burials showed that the continuous burial process at Zayamchay necropolis had lasted for 5-6 centuries (table 4.1). So earth burial No. 8 refers to 880-790 BC (table 4.2); burial No. 72 with a stone embankment to the 1420-1250 BC (table 4.3); earth burial No. 75, accordingly, in the chronological range of 1410-1200 BC. (table 4.4); burial No. 102 with stone filling - in the range of 1020-830 BC (table 4.5) and burial No. 117 with stone filling - between 1000-820 BC. It appears from the above data that the Zayamchay necropolis dates back to the end of the 15th century BC and the final stage of its use by the end of the 9th century BC.

It should be noted that the results of radiocarbon analyses practically completely coincide with the proposed chronology for this burial ground, made on the basis of a study of the technological,

typological, artistic and other features of the ceramic material (table 4.1).

Thus, based on the whole range of all comparative and radiocarbon analyses burials of the Zayamchay necropolis can be dated to the second half of 2nd and the beginning of the 1st millennia BC. The first burials at this necropolis appeared in the end 15th century BC, and the latest can be dated to the 9th century BC [Müseyibli, 2004, s. 63-64; Nəcəfov, 2008a, s. 59]. This conclusion is based on a comprehensive analysis of the typological and burial features of the 130 studied burials, and the analytical classification of the archaeological material found in them. However, it should be noted that the burials of the earliest and latest periods of functioning of the Zayamchay necropolis constitute a significant minority. Numerically burials of the chronological range of the 13th-11th centuries BC dominate.

Chapter V. Burial customs. Investigations conducted in one of the main regions of Khojaly-Gedabey culture, namely in the zone of Zayamchay river basin, show that various burial customs were spread among the population living here in the Late Bronze - Early Iron epoch. The study and analysis of these customs allows us to explore and reconstruct certain aspects of religious outlooks, social relations, spiritual culture, and cultural and economic ties among the inhabitants of this region during the period under study.

As in all places, the ancient inhabitants of the Zayamchay river basin had different burial customs in line with their social, economic and ideological views.

Since the burial customs are closely related to social ideology, the construction of the grave chambers and the position of the buried in them reflect religious beliefs and views, and the burial inventory placed in the grave is an indispensable source for studying socio-economic relations and the level of cultural development of the population in this region in the historical period which the studied burials belong to. Starting from the Chalcolithic era until the adoption of Christianity, and then of Islam burial on a side in a strongly or weakly crouched position with hands bent to the face was predominant in all regions of Azerbaijan [Qaziyev, 1965, s. 237-238].

Part of the burials in Zayamchay necropolis was dug in the east-west alignment. But this is not an obligatory factor, since graves in the north-south, north-west-south east, and north-east and south-west orientation are also encountered [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 56*].

Since the bones were either severely rotten, or irregularly scattered we were not able to establish the orientation of the 24 skeletons (graves No. 5, 8, 10, 26, 27, 32, 36, 45, 58, 59, 61, 64, 67, 68, 73, 77, 84, 89, 105, 108, 117, 123, 127) out of the 41, revealed in 40 burials of the Zayamchay necropolis. Some of the buried were laid on the left (burials No. 27, 31, 39, 65, 69, 71, 88, 99, 116 and 119), others on the right (burials No. 36, 45, 60, 72, 120, 126 and 130) sides [*Müseyibli, Ağayev, 2003*]. Some skeletons were oriented west-east, facing to north (burials No. 31, 69, and 71), and some were in the same alignment, but facing to south (burials No. 60, 65, 120, and 126) (table 2). In the process of excavation, other types of orientation of skeletons in the graves were also found. Thus, in burial No. 39, the corpse was laid in the north-west – southeast alignment, facing to north; in burial No. 72, the skeleton was placed in the south-north alignment, facing to east; in burial No. 99, the skeleton was oriented to east-west facing to south. In burial No. 130 the skeleton was laid in the south-west-northeast alignment, facing to south-east (table 2). Only 4 graves, among those in which the presence of the skeleton was recorded, namely graves No. 36, 38, 69 and 88, contained the skeleton in a highly crouched position. In the rest, it was found in a slightly bent position. Of all the burials investigated, the best preservation of the skeleton was in burial No. 102 (figure 167.2) [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 101-103*]. In burial No. 119, the deceased was laid on his back, with his knees bent and his face turned to the left. The buried was laid, respectively, in the direction of the grave chamber from the north-west to south-east (figure 172.1). In addition to the fact that, as already noted, the corpse was laid on his back with his legs bent at the hip and knees, his hands were also laid on his chest in a crossed position with his face turned to south [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 129*].

In burials of the Zayamchay necropolis women were buried on the left, and men on the right sides. Such a situation at one time was also recorded by researchers at Tli necropolis in Georgia [*Texov, 1977,*

c. 65]. But at the same time, on a whole number of burial grounds of Georgia and the North Caucasus, such as the Samtavr, Nalchik burial, the Qatin-Kala necropolis and others, men were buried on the right, and women on the left sides [*Ломтатидзе, 1955, с. 49; Техов, 1977, с. 65*]. The same picture is recorded in the burials of Koban culture in the North Caucasus as well [*Козенкова, 2013*].

Part of the burials in Zayamchay necropolis in the presence of grave equipment is characterized by the absence of a skeleton. There is quite extensive information on this, at first glance strange burial custom and its interpretation in the archaeological literature. It should be noted that this burial custom, in this case, the burial of equipment without a corpse, was especially widely observed just in the burials of the Zayamchay necropolis.

Although burials without a corpse in the Zayamchay necropolis are massive, there are various items of grave goods in all. Even in the burial, where there were 10 ceramic vessels, numerous beads of various types and bronze ornamentals, the skeleton was missing. No cremation traces were recorded in these graves, which could explain the absence of bone remnants. It should also be noted that among the burials with a large and diverse grave inventory, burials where no traces of the skeleton, are predominant. For instance, such a picture was observed in burials No. 8, 10, 39, 45, 102, 106 and 116 [*Müseyibli, 2005, s. 60*]. At the same time, in terms of form, stone or earth fillings and inventory these burials are similar to the graves with skeletons.

There are suggestions that such graves were constructed for persons whose corpses for one reason or another were either not preserved or were not found at all. It is hardly probable that the bones would simply decompose and rot, mixed with the earth. Since even if the skeletons in the graves decompose and decay, then at least fragmentary traces of them remain, and such burials were encountered in No. 8, 10, 26, 116 of Zayamchay necropolis. Even in grave No. 116, discovered at a relatively great depth (1.55 m), fragments of the skeleton were discovered [*Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 116-120*]. On the other hand, if taking into account that the composition of the soil in the Zayamchay necropolis favors the

preservation of the skeletons, then the aforementioned probability of their complete decomposition stands no longer.

Another assumption found in the scientific literature is the argument of the absence of a skeleton. Thus, according to the assumptions these are not graves at all, but altars [*Ибрагимов, Каукай, 2005; Квачидзе, 2008, с. 176-177*]. However, the characteristic features of burial monuments called altar in scientific literatures, which do not bear any relation to the Zayamchay necropolis, are completely different from the features of the necropolis's graves with the inventory, but without traces of the buried. It should be noted that among the 130 burials of the Zayamchay burial site that were investigated, only 40 contained skeletons [*Müseyibli, Ağayev, 2003a*].

Thus, there is every reason to believe that burials of the Zayamchay necropolis not containing skeletons are memorial burials. But burials of Zayamchay and Tovuz necropolis not containing skeletons, but having burial inventory, regardless of whether this is a necropolis or a grave with a stone embankment, in terms of the content of the burial custom can be considered as memorial graves. The absence of skeletons in such graves has its own reasons, which are closely related to the way of life and the type of economic structure of the population of this zone in the Late Bronze - Early Iron epoch, in an era when the distant pasturing occupied the main place in the economic life of the population. Usually the ancient cattle-breeders for 3-4 months in a year moved together with their cattle on the mountains, to the upper reaches of the rivers Zayamchay, Tovuzchay, Shamkirchay and others, to the alpine meadows of the high-altitude slopes of the Lesser Caucasus on the territory of the present Gedabey, Dashkasan and other areas, where on summer pastures they spent all summer. People who died during the summer season were buried just there. There are hundreds of grave monuments in these mountainous areas where people were buried. It can be assumed that both earth and stone-covered graves with archaeological material, but without human burial, found in the lowland zone of the region, including the Zayamchay necropolis, are memorial burials in honor of those, who died in the highlands during the distant pasture season. And burials with inventory, but without

human skeletons, found in the high mountains, in turn, are memorial burials in honor of those, who died in the lowland zone. Despite the difference in the types of burials of the Zayamchay necropolis, all the archaeological material is identical and belongs to the Khojaly-Gedabey archaeological culture [Müseyibli, 2009, s.44-47].

The typological difference between burials in the mountains and plains is explained by geographical conditions and natural resources [Müseyibli, 2009, s. 45]. Their belonging to a single archaeological culture clearly demonstrates absolutely identical burial inventory. Thus, many elements characteristic for the stone box type graves of the mountain zone are repeated in the structure of grave construction of under-kurgan burials No. 119 and No. 120 in Zayamchay necropolis. This once again proves their relation and belonging of the mountain and lowland zones to the same archaeological culture [Müseyibli, 2009, s. 45].

The location of the above-said memorial burials without skeletons in some cases near, and sometimes over the graves with corpses is most likely due to the fact that there were close family ties between these real and memorial graves.

In our opinion, these burials should be perceived as one of the local versions of the burial tradition.

Some, to a certain extent, peculiar local elements of the funeral rites, recorded in burials of the Zayamchay necropolis show that in the western regions of Azerbaijan during the Late Bronze - Early Iron Ages various elements of the funeral rites were used [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 164].

Another peculiar element of the burial custom, recorded at the Zayamchay necropolis, is the presence of obsidian fragments in them [Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 166; Nəcəfov, 2006, s. 85]. As a rule, there are no traces of processing on these obsidian fragments, and they were not labor tools placed in the grave. But there were exceptions as well. For instance, in grave No. 20, two fragments of well-treated obsidian were revealed, which can be regarded as a manifestation of the then magical ideas [Polclase, 2005, p. 154]. The presence of pieces of obsidian is recorded both in graves with corpses (No. 31, 36, 39, 60,

88, 117, 119) and in graves without the skeleton (No. 14, 20, 44, 70, 85, 95) [Müseyibli, Ağayev, 2003].

Obsidian was found in different parts of the burial chamber. In grave No. 31 with stone filling, one fragment of obsidian was placed behind the skull of the deceased, and the second was on the spine [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 32-33]. In grave No. 72, two fragments of raw obsidian plates were put on the hand bones. In grave No. 85, obsidian fragments were put in vessels, and in grave No. 88, obsidian was on the skull of the corpse put into a pot-type vessel [Müseyibli, Ağayev, 2003, s. 89-90, 92].

The conclusion that stones, including pieces of obsidian, detected in the graves under study, are associated with the existence of the stone worship at that time is also confirmed by ethnographic observations [Тайлор, 1989, с. 487]. According to a belief among the population of the Zayamchay river basin, the spirit of the dead passed to these stones Abbasov, Müseyibli, 2003, s. 167-168; AMM, 1988, s. 81-86; Кулиева, 2001, с 35-36].

In Azerbaijan, the funeral rites associated with stone worship have deep ancient roots. For instance, pieces of obsidian are encountered in the Chapajak under-kurgan burial in Sadarak district attributed to the second half of the 2nd millennium B.C, and in kurgan No. 1 in the Gamigaya zone of Ordubad district of Nakhchivan [Müseyibli, 2002, s. 19], and in the Beyimsarov kurgan [Cəfərov, 1996, s. 129-130; Cəfərov, 2000, 124] of plain Garabagh, dated to the Late Bronze-Early Iron Ages. An interesting fact is the discovery of 32 obsidian flakes in one of the burials studied by V.Belkom in Galakend still in the 19th century [Nagel, Ştrommenger, 1999, s. 42].

Ocher was found in some burials of the Zayamchay necropolis. These are burials No. 8, 117, 120 and 126) [Müseyibli, Ağayev, 2003; Nəcəfov, 2006, s. 89]. The ocher itself, used in burials, is characterized as a symbol of fire, heat and the Sun. It is well known that in antiquity in almost all nations of the world, the worship of the sun occupied a special place. According to these beliefs, the evil forces were afraid of ocher, which was the personification of the Sun and the fire. In the religious views of many nations one can observe the astral unity of fire and the Sun, whose images were depicted in the

form of a cross [Göyüşov, 1965, s. 272-273, 276; Quliyev, Bəxtiyarov, 1968, s. 53-58; Müseyibov, 1992, s. 19-20]. Considering ochre to be a symbol of the Sun and its color, the ancient population of the Zayamchay basin poured ochre (raddle) on the body of the deceased, and sometimes the entire grave, believing that the dead joined to eternity (like the Sun).

Coloring of the deceased in red with ochre, as well as the use of red paint for other purposes, was also traced in the study of many other ancient burials practically throughout Azerbaijan, where the earliest graves using ochre are found still in the Neolithic and Eneolithic epochs.

There is no doubt that the crescent-shaped stone laying found in burials are also associated with astral beliefs. The worship of the Moon among the ancient population of Azerbaijan was widespread. In the burials of the Zayamchay necropolis, elements of the tradition reflecting the worship of the Moon were also often encountered. In graves No. 110, 111, and 112, the top layer of the stone covering was arranged in the shape of a crescent [Müseylimli, Ağayev, 2003, s. 96-98, 110-114; Nəcəfov, 2006, s. 89-90].

Conclusion. The significance of the study of the Late Bronze-Early Iron Age grave monuments of the Zayamchay necropolis is that social development in the Zayamchay river basin of this period is characterized precisely on the basis of these burial monuments.

This widely studied burial site is important for studying the economic life of the ancient population of this region, the development of various handicraft areas, the level of trade, economic and cultural ties, as well as the establishment of innovative and traditional phenomena in the burial traditions of the local population.

During the excavations of the burials in the Zayamchay necropolis, the richest and diverse archaeological material was obtained. These are household items used in everyday life, weapon samples and various decorations. Archaeological material discovered there is an invaluable source through which one can reconstruct many aspects of the economic and social life of the ancient inhabitants of the Zayamchay river basin in the period under study, including the level of development of individual areas of handicraft

and economy, such as pottery, metalworking, as well as agriculture, cattle breeding, hunting, etc.

As a result of the classification of the discovered materials and their comparative analysis, it was found that most of the professionally manufactured products revealed in the burials of this necropolis are of local production.

The study of the burials in the Zayamchay necropolis, their comparative analysis with other synchronous burial monuments allowed to confirm once again not only the belonging of this monument to the agricultural and cattle-breeding population of this zone during the Late Bronze - Early Iron Ages, but also provided with an opportunity to get valuable factual data that would allow to put forward scientifically sound hypotheses about religious beliefs and burial practices of the population of the Zayamchay river basin during the Late Bronze - Early Iron Ages.

The burial traditions of the population that lived in the Zayamchay river basin, as in other regions, had some local elements. But, if we reject some small details, in general, the burial traditions of the ancient tribes of the Zayamchay river basin is identical to those of other tribes of ancient Azerbaijan, which formed and carried the bright and distinctive Khojaly-Gedabey archaeological culture of the Late Bronze - Early Iron Ages.

İXTİSARLARIN SİYAHISI

- AMM – Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti
AT – Azərbaycan tarixi
BTC – Bakı-Tiflis-Ceyhan
CQBK – Cənubi Qafqaz boru kəməri
CQBKG – Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsi layihəsi
БТД – нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан
ВГМГ – Вестник Государственного Музея Грузии
ВМГУ – Вестник Московского Государственного Университета
ВДИ – Вестник древней истории
ДАН Аз.ССР – Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР
ЖМНП – Журнал Министерства Народного Просвещения
Изв.Аз.ГНИИ – Известия Азербайджанского Государственного научно-исследовательского института
Изв. Аз.ФАН – Известия Азербайджанский филиал Академии Наук
Изв. АН Аз.ССР – Известия Академии Наук Азербайджанской ССР
Изв. ГАИМК – Известия Государственной Академии истории материальной культуры
Изв. ИАК – Известия Императорской Археологической комиссии
ИКОИА – Известия Кавказского общества истории и археологии
ИКОМАО – Известия Кавказского отделения Московского археологического общества
ИООИА – Известия Общества Обследования и изучения Азербайджана
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАК – Материалы по археологии Кавказа
МИА СССР – Материалы и Исследования по археологии СССР
МКА – Материальная культура Азербайджана
РА – Российская Археология
СА – Советская Археология

Тр. Аз.ФАН – Труды Азербайджанский филиал Академии Наук

Тр. ГИМ – Труды Государственный исторический музей

ЮКГ – Южно-Кавказского газопровод Баку-Эрзурум

ТТАЕД – Türk tarih, arkeoloji ve etnoloji dergisi

ТТКУ – Türk tarih kurumu yayınları

ƏDƏBİYYAT

1. *Abbasov, Müseyibli, 2003* – Abbasov A.A., Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunun bəzi dəfn adətləri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, № 2, s. 163-169
2. *Ağalarzadə və b., 2005* – Ağalarzadə A.M., Nəcəfov Ş.N., Danyalov Y.M. Tovuzçay nekropolunda maraqlı dəfn adəti // Elmi axtarışlar, XVII toplu. Bakı, 2005, "Səda", s. 243-248
3. *Ağayev, 1992* – Ağayev Q.H. Şahtaxtının dörd qəbir abidəsi haqqında / Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, Bilik, 1992, s. 98-101
4. *Ağayev, Müseyibli, 2003* – Ağayev Q.H., Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay abidəsində 2003-cü ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, № 2, s. 311
5. *AMM, 1988* – Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, 194 s.
6. *AT, 1991* – Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, Maarif, 1991, cild I, 269 s.
7. *Aslanov, 1980* – Aslanov Q.Q. Gədəbəy rayonunda son tunc dövrünə aid arxeoloji tapıntılar // AMM, 1980, cild IX, s. 48-59
8. *Aslanov, 1982* – Aslanov Q.Q. Azərbaycanın tunc təbərzin baltaları (son tunc-ilk dəmir dövrü) Bakı, Elm, 1982, 68 s.
9. *Bünyadov, 1969* – Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı, Elm, 1969, 185 s.
10. *Cəfərov, 1996* – Cəfərov H.F. Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin tunc və ilk dəmir dövrü mədəniyyəti: Tarix elm. dok... disser. Bakı, 1996, 458 s.
11. *Cəfərov, 2000* – Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı- I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). Bakı, Elm, 2000, 187 s.
12. *Ciddi, 1965* – Ciddi H.Ə. İran Azərbaycanında aparılan arxeoloji qazıntıların icmal (1947-1960-cı illər) / AMM, 1965, cild IV, s. 280-294
13. *Əliyev, 1974* – Əliyev V.H. Şahtaxtının tunc dövrü abidələri // Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1974, № 4, s. 70-82

14. *Əliyev, 1976* – Əliyev V.H. Baba-Dərvişdə son tunc-ilk dəmir dövrü yaşayış yerləri // AMM, 1976, cild VIII, s. 104-130
15. *Əliyev, 2006* – Əliyev T.R. İbtidai cəmiyyətin dağılması gedişində Azərbaycanda demoqrafik dəyişikliklər // Azərbaycan arxeologiyası, 2006, № 1-4, s. 54-62
16. *Əsədov, Ağayev, 2005* – Əsədov V.A., Ağayev Q.H. Tovuzçay nekropolu // Elmi axtarışlar, XIV toplu, Bakı, Səda, 2005, s. 438-441
17. *Göyüşov, 1965* – Göyüşov R.B. Arxeologiya və din // AMM, 1965, cild VI, s. 269-279
18. *Göyüşov, 1986* – Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, İşıq, 1986, 188 s.
19. *Göyüşov, 1993* – Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, Azər nəşr, 1993, 83 s.
20. *Göyüşova, 2018* – Göyüşova T.N. Azərbaycanın tunc kəmərləri (son tunc-ilk dəmir dövrü). Bakı, AFPoliqrAF, 2018, 288 s.
21. *Hacılı, 2006* – Hacılı Z.C. Tovuzçay nekropolunun bəzi qəbir abidələri haqqında // Elmi axtarışlar, XXII toplu, Bakı, "Səda", 2006, s. 231-232
22. *Hacılı, 2010* – Hacılı Z.C. Tovuzçay nekropolunun metal məmulatı // AMEA Xəbərlər: tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, № 1-2, 2010, s. 201-210
23. *Həbibullayev, 1959* – Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, Azərb. SSR EA nəşr-tı. 1959, 134 s.
24. *Hüseynov, 2005* – Hüseynov M.M. Zəyəmçay yaşayış yerindən aşkar olunmuş təsərrüfat küpləri / 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları (çöl tədqiqatları və nəzəri problemlər). Bakı, Nafta-Press, 2005, s. 44-46
25. *Hüseynov, Nəcəfov, 2013* – Hüseynov M.M., Nəcəfov Ş.N. Həsənsu nekropolunda arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, Bakı, "Nafta-Press", 2013, № 1, s. 100-106
26. *Xəlilov, 1958* – Xəlilov C.Ə. Qazax rayonunun Qazaxbəyli kəndinin yaxınlığındakı qəbiristanlıq // Azərb.SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), № 2, 1958

27. *Xəlilov, 1959* – Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1959, 171 s.
28. *Xəlilov, 1962* – Xəlilov C.Ə. Azərbaycandan tapılmış tunc kəmərlər // AMM, 1962, cild IV, s. 68-108
29. *İbrahimov, 2005* – İbrahimov B.İ. Plovdağ–2 nekropolu / 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları (çöl tədqiqatları və nəzəri problemlər). Bakı, Nafta-press, 2005, s. 32-33
30. *İsmayılzadə, İbrahimli, 2013* – İsmayılzadə Q.S., İbrahimli B.İ. Qızılburun nekropolu. Bakı, Elm və Təhsil, 2013, 119 s.
31. *İsmayılov, 1974* – İsmayılov Q.S. Kiçik Qafqazın cənub-şərq ərazilərində metallurgiya və metalışləmə sənətinə dair yeni materiallar // Azərb.SSR EA Xəbərləri. № 3, 1974, s. 84-91
32. *İsmayılov, 1981* – İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, Elm, 1981, 66 s.
33. *Kəsəmənli, 1965* – Kəsəmənli H.P. Xaçbulaq daş qutu qəbirləri haqqında // AMM, 1965, cild VI, s. 32-43
34. *Qaziyev, 1949* – Qaziyev S.M. Mingəçevirdə arxeoloji yadigarlar // AMM, 1949, cild I, s. 71-86
35. *Qaziyev, 1951* – Qaziyev S.M. Mingəçevirdən tapılmış bəzi silahlardan // AMM, 1951, cild II, s. 5-30
36. *Qaziyev, 1962* – Qaziyev S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) // AMM, 1962, cild IV, s. 140-170
37. *Qaziyev, 1965* – Qaziyev S.M. Qəbələ ərazisinin qədim dəfn mərasimləri haqqında // AMM, 1965, cild VI, s. 235-251
38. *Quliyev, Bəxtiyarov, 1968* – Quliyev H.A. Bəxtiyarov A.S. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı, Kommunist, 1968, 111 s.
39. *Muradova, 1965* – Muradova F.M. Qazax rayonun tunc dövrü abidələri // AMM, 1965, VI cild
40. *Muradova, 1972* – Muradova F.M. Qobustanda son tunc dövrünə aid kurqan // Azərb. SSR EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1972, № 3-4, s. 63-70

41. *Muradova*, 1979 – Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə. Bakı, Elm, 1979, 118 s.
42. *Müseyibli, Ağayev*, 2003 – Müseyibli N.Ə., Ağayev Q.H. Zəyəmçay nekropolunda BTC və CQBK arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 2003-cü ildə aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin elmi hesabatı. 2003, 141 s.
43. *Müseyibli, Ağayev*, 2003a – Müseyibli N.Ə., Ağayev Q.H. Zəyəmçay nekropolu Azərbaycanda yeni növ abidədir. «Elm» qəzeti, Bakı, 2003, 20 iyun
44. *Müseyibli, Axundova*, 2008 – Müseyibli N.Ə., Axundova G.K. Hacıvəlilər nekropolundan tapılmış arxeoloji materiallar / Şəmkir: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Birinci respublika elmi-praktik konfransın (28-29 noyabr 2007-ci il, Şəmkir) materialları. Bakı, Çarşıoğlu, 2008, s. 117-128
45. *Müseyibli, Axundova*, 2013 – Müseyibli N.Ə., Axundova G.K. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti kearmikasının ornamentlərinin etnoarxeoloji tədqiqi (Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarının materialları əsasında) / Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, Bakı, 2013, № 2, s.11-27
46. *Müseyibov*, 1992 – Müseyibov N.Ə. Bir daha xaş işarəsinin semantik mənası haqqında // Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, Bilik, 1992, s. 19-21
47. *Müseyibli*, 2002 – Müseyibli N.Ə. Gəmiqayanın arxeoloji tədqiqi // Azərbaycan arxeologiyası. 2002, № 1-2, s. 14-29
48. *Müseyibli*, 2004 – Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunda arxeoloji qazıntılar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 2, s. 58-74
49. *Müseyibli*, 2004a – Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı, Çarşıoğlu, 2004, 320 s.
50. *Müseyibli*, 2007 – Müseyibli N.Ə. Tavatəpə son tunc-ilk dəmir dövrü yaşayış məskəni haqqında / 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı, Nafta-Press, 2007, s. 46-48
51. *Müseyibli*, 2009 – Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunun qəbir tipləri // Azərbaycan arxeologiyası, 2009, № 2, s.37-57

52. Nagel, Ştrommenger, 1999 – Nagel V. Ştrommenger Y. Qalakənd. Bakı, Diplomat, 1999, 223 s.
53. Nəcəfov, Əsədov, 2010 – Nəcəfov Ş.N., Əsədov V.A. Qazıqulu nekropolunun qəbir abidələri və dəfn adətləri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, Bakı, "Nafta-Press", 2010, № 1, s. 80-88
54. Nəcəfov, Hüseynov, 2012 – Nəcəfov Ş.N., Hüseynov M.M. Bozalqanlı yaşayış yerinin arxeoloji tədqiqinin ilk yekunları // Azərbaycan arxeologiyası, 15 cild, № 1, 2012, s. 92-101
55. Nəcəfov, 2004 – Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolundakı qəbir abidələri və onların bəzi müqaisəli təhlili // Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr toplusu), VII buraxılış. Bakı, «Günəş», 2004, s. 292-296
56. Nəcəfov, 2005 – Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolundan aşkar olunmuş bəzək əşyaları haqqında //2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları (çöl tədqiqatları və nəzəri problemlər). Bakı, Nafta-Press, 2005, s. 47-49
57. Nəcəfov, 2005a – Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolunun məişət keramikası haqqında // Azərbaycan arxeologiyası, № 1-4, Bakı, 2005, s.18-28
58. Nəcəfov, 2006 – Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay hövzəsinin son tunc-ilk dəmir dövrü sakinlərinin bəzi dəfn adətləri haqqında // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2006, № 1, s. 82-92
59. Nəcəfov, 2007 – Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolunun daş örtüklü qəbirləri haqqında // Şəmkir: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı –I respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, 2007, s. 48-49
60. Nəcəfov, 2007a – Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolunun torpaq qəbirləri haqqında // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu -2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı, 2007, s. 60-61
61. Nəcəfov, 2008 – Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay hövzəsinin son tunc-ilk dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən aşkar edilən bəzək nümunələri // AMEA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), № 9, 2008, «Elm», s. 60-71

62. *Nəcəfov, 2008a* – Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolu qəbirlərinin xronologiyası // Azərbaycan arxeologiyası, cild 11, № 1-2, 2008, s. 55-64
63. *Nəcəfov, 2009* – Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay hövzəsinin təbii-coğrafi şəraiti və son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələrinin yerləşmə arealı // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, № 2, 2008, Bakı, 2009, s. 42-47
64. *Nərimanov, 1958* – Nərimanov İ.N. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri (ən qədim zamanlardan dəmir dövrünün əvvəllərinə qədər). Bakı, Azərb. SSR, EA nəşr-tı, 1958, 142 s.
65. *Nərimanov, Xəlilov, 1962* – Nərimanov İ.H., Xəlilov C.Ə. Sarıtəpə arxeoloji qazıntıları (1956-cı il) // AMM, 1962, cild IV, s. 6-67
66. *Rəcəbova, 1994* – Rəcəbova B. Azərbaycandan tapılmış bəzi əqiq muncuqların hazırlanma texnologiyası haqqında / Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu S.M.Qazıyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. Bakı, Elm, 1994
67. *Rüstəmov, Nərimanov, 1966* – Rüstəmov C.N., Nərimanov İ.H. Qazax rayonunda dəmir dövrünə aid torpaq qəbir // Azərb.SSR EA-nın tarixi məsələləri, Bakı, 1966, s. 19-32
68. *Sadıqzadə, 1971* – Sadıqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri. Bakı, İşiq, 1971, 16 s.
69. *Sadıqzadə, 1973* – Sadıqzadə Ş.H. Azərbaycanda son tunc və ilk dəmir dövrünə aid bəzək əşyalarının təsnifatı // AMM, 1973, cild VII, s. 74-89
70. *Seyidov, 2003* – Seyidov A.Q. Naxçıvanın orta tunc, son tunc və erkən dəmir dövrü mədəniyyətlərinin bəzi məsələləri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, № 2, s. 46-51
71. *Абибуллаев, 1961* – Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинского погребения // Изв. АН.Аз.ССР серия истории, философии и права, 1961, № 5, с. 27-36
72. *Абибуллаев, 1965* – Абибуллаев О.А. Погребальные памятники из поселения Кюльтепе // Археологические исследования в Азербайджане (сб.ст.). Баку, 1965, с. 29-44
73. *Абибуллаев, 1982* – Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, Элм, 1982, 315 с.

74. *Абрамова, 2007* – Абрамова М.П. Курганные могильники Северного Кавказа первых веков нашей эры // Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке. М.: 2007
75. *Агаев, 2002* – Агаев Г.Г. Шахтасты в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агридаг, 2002, 200 с.
76. *Алекперов, 1937* – Алекперов А.К. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство // СА, 1937, № 4, с. 249-263
77. *Алексеева, 1982* – Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. М.: Наука, 1982, 105 с.
78. *Алиев, 1971* – Алиев В.Г. Археологические раскопки в урочище Бабадервиш // СА, 1971, № 2, с. 223-231
79. *Антонова, 1990* – Антонова Е.В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. М.: Наука, 1990, 285 с.
80. *Анучин, 1884* – Анучин Д.Н. Доисторическая археология Кавказа // ЖМНП, 1884, январь
81. *Апакидзе и др., 2000* – Апакидзе А.М., Николаишвили В.В., Кициани Г.Г., Гиунашвили Г.Д. Археологические раскопки в с. Нареквани и на Армазихе // Кавказ и степной мир в древности и средние века. Махачкала, 2000
82. *Асадов, 2007* – Асадов В.А. О двух грунтовых погребениях Товузчайского некрополя / Археология, этнография и фольклористика Кавказа. Новейшие археологические и этнографические исследования на Кавказе. Материалы международной научной конференции. Махачкала, Эпоха, 2007, с. 136-137
83. *Асланов, 1986* – Асланов Г.Г. Шамхорский могильник. Из серии «Памятники мат. кул. Азербайджана». Баку, Элм, 1986, 11 с.
84. *Асланов и др., 1959* – Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (эпохи энеолита и бронзы). Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1959, 188 с.
85. *Асланов и др., 2002* – Асланов Г.М., Ибрагимов Б., Кашкай С. Древние некрополи Хараба-Гилана. Баку, 2002
86. *Ахундова, 2007* – Ахундова Г.К. Бронзовые пуговицы из Зеймчайского некрополя / Археология, этнография и

- фольклористика Кавказа. Новейшие археологические и этнографические исследования на Кавказе. Материалы международной научной конференции. Махачкала, Эпоха, 2007, с. 119-120
87. *Ахундов*, 1993 – Ахундов Т.И. Древние погребения Шеки // МКА, 1993, т. XI, с. 121-135
88. *Ахундов*, 2001 – Ахундов Т.И. Северо-Западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку, Элм, 2001, 331 с.
89. *Байерн Ф*, 1882 – Байерн Ф. Заметки о различных рода могилах, встречающихся на Кавказском перешейке // ИКОИА, вып. I, Тбилиси, 1882, с. 24-52
90. *Велиев и др.*, 1988 – Велиев С. С., Мамедов А. В., Работина Е.Н. Основные природно-климатические события голоцена Азербайджана / Междун. Конф. «Проблемы голоцена», Тбилиси, 1988, с. 70-71
91. *Велиев*, 1994 – Велиев С.С. Палеогеография Восточного Закавказья и сопредельных областей в позднем плейстоцене и голоцене. Автореф. дис... докт. географ. наук. АН Азерб. Ин-т географии им.акад. Алиева Г.А., Баку: 1994, 40 с.
92. *Голубкина*, 1951 – Голубкина Т.И. О зооморфной керамике из Мингечаура // МКА, 1951, том II, с. 103-140
93. *Гошгарлы*, 2005 – Гошгарлы Г.О. Исследование археологических памятников, а зоне нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД) и Южно-Кавказского газопровода Баку-Эрзурум (ЮКГ) в 2004-2005 гг. / Международная научная конференция «Археология, этнология, фолклористика Кавказа». Материалы конференции. Баку: Нурлар, 2005, с. 74-75
94. *Гуммель*, 1931 – Гуммель Я.И. Погребальный курган (№1) около Еленендорфа Азербайджанской ССР. Баку: Изв. Аз. ГНИИ, 1931, 55 с.
95. *Гуммель*, 1939 – Гуммель Я.И. Археологические раскопки в районах Азербайджанской ССР // Изв. Аз. ФАН, 1939, № 3, с. 61-67
96. *Гуммель*, 1940 – Гуммель Я.И. Археологические очерки (сб.ст.). Баку: Изд-во Аз. ФАН, 1940, 164 с.

97. Гуммель, 1941 – Гуммель Я.И. Раковины моллюсков из погребений эпохи бронзы // Изв. Аз. ФАН. ССР. 1941, № 6, с. 28-32
98. Гуммель, 1948 – Гуммель Я.И. Раскопки поселения I на западе от Ханлара // КСИИМК, 1948, вып. XXIII, с. 67-79
99. Гусейнова, 1973 – Гусейнова М.А. О декоре инкрустированной керамики эпохи поздней бронзы и раннего железа / Итоги полевых археологических и этнографических исследований за 1972 год в Азербайджанской ССР. Тезисы. Баку, Элм, 1973, с. 10-11
100. Гусейнова, 1975 – Гусейнова М.А. Об одной разновидности рельефного орнамента эпохи поздней бронзы и раннего железа в Азербайджане // Изв. АН Аз.ССР серия истории, философии и права, 1975, № 3, с. 42-53
101. Гусейнова, 1989 – Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.). Баку, Элм, 1989, 126 с.
102. Гусейнова, 2011 – Гусейнова М.А. Из истории Южного Кавказа. Ходжалы-Гедабекская культура Азербайджана (XVI-IX вв. до н.э.) Баку, 2011, 200 с.
103. Даниелян, 1969 – Даниелян О.А. Культура раннего железа на территории Азербайджана: Автореферат дис...канд. ист. наук. – Баку: Изд-во АН АзССР, 1969, 29 с.
104. Даниелян, 1987 – Даниелян О.А. Бронзовые кинжалы из памятников Ходжалы-Кедабекской культуры // МКА, 1987, т.Х, с. 22-36
105. Джафарзаде, 1938 – Джафарзаде И.М. Циклопические сооружения Азербайджана // Тр. Аз.ФАН, 1938, т.55, с. 5-54
106. Джафарзаде, 1938а – Джафарзаде И.М. Экспедиция по обследованию циклопических сооружений Азербайджана // Известия Аз. Филиала Академии Наук СССР, 1938, с. 37-43
107. Джафарзаде, 1946 – Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугани // Изв. АН Аз.ССР, 1946, вып. IV, № 9, с. 21-51
108. Джафарзаде, 1948 – Джафарзаде И.М. Археологические разведки на Апшероне // Изв. АН Аз.ССР, 1948, № 6, с. 81-94

109. *Джафарова, 2008* – Джафарова Д.Г. Исследование оружия Карабахской группы Ходжалы-Кедабекской культуры // *Azərbaycan arxeologiyası, Xəzər Universiteti nəşr-tı*, № 1-2, 2008, s. 40-54
110. *Джафаров, 1984* – Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа (по арх. мат. Азерб.). Баку, Элм, 1984, 108 с.
111. *Джафаров, 1985* – Джафаров Г.Ф. Древнейшие связи азербайджанских племен со странами Ближнего Востока. Из серии «Памятники материальной культуры Азербайджана». Баку, Элм, 1985, 18 с.
112. *Джафаров, 1991* – Джафаров Г.Ф. Курган эпохи поздней бронзы вблизи Сарычобана // *РА*, 1991, № 9, с. 84-97
113. *Есаян, 1976* – Есаян С.А. Древняя культура племен Северо-Восточной Армении (III-I тыс. до н.э.). Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1976, 270 с.
114. *Ибрагмов, Кашкай, 2005* – Ибрагмов Б.И., Кашкай С.М. О погребальных «жертвенниках» / Международная научная конференция «Археология, этнология, фольклористика Кавказа», материалы конференции. Баку, Нурлар, 2005, с. 104-105
115. *Ивановский, 1911* – Ивановский А.А. По Закавказью // *МАК*, М.: 1911, вып. VI, с. 85-184, XVI табл.
116. *Изв. ИАК, 1905* – Археологические исследования Э.А. Реслера в Елизаветпольской губернии в 1901 г. // *Изв. ИАК*, 1905, вып. 16, с. 1-26
117. *Иессен, 1935* – Иессен А.А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе // *Изв. ГАИМК*, вып. 120, 1935, с. 7-226
118. *Ионе, 1953* – Ионе Г.И. Глиняные сосуды – сапожки из Мингечаура // *МКА*, 1953, том III, с. 36-60
119. *Исмаилов, 1977* – Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш. Баку, 1977
120. *Казиев, 1939* – Казиев С.М. Раскопки курганов в Степанакертском районе // *Изв. Аз.ФАН*, 1939, № 3, с. 76-77

121. *Казиев, 1949* – Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре // МКА, 1949, том I, с. 9-49
122. *Квачидзе, 2008* – Квачидзе В.А. Погребальный обряд Заямчайского некрополя Шамкирского района (раскопки 2003-го года) / Şəmki: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Birinci respublika elmi-praktiki konfransın (28-29 noyabr 2007-ci il, Şəmki) materialları. Bakı, 2008, Çasıoğlu, с. 168-179
123. *Кесаманлы, 1966* – Кесаманлы Г.П. Погребение с бронзовым поясом из Хачбулага (Азерб. ССР) // СА, 1966, № 3, с. 221-227
124. *Кесаманлы, 1972* – Кесаманлы Г.П. О новоявленных памятниках Хачбулага // Изв. АН Азерб.ССР сер. истории, философии и права. 1972, № 1, с. 70-78
125. *Кесаманлы, 1976* – Кесаманлы Г.П. Хачбулагский курган с массовым захоронением // МКА, 1976, том VIII, с. 46-75
126. *Кесаманлы, 1980* – Кесаманлы Г.П. Случайные находки из Кедабекского района // МКА, 1980, том IX, с. 44-47
127. *Кесаманлы, 1999* – Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку, Агридаг, 1999, 179 с.
128. *Кесаманлы, Гусейнова, 1975* – Кесаманлы Г.П., Гусейнова М.А. Археологические исследования в зоне с. Хачбулаг Дашкесанского района // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974 г.). Баку, 1975, с. 27-33
129. *Кесаманлы, Гусейнова, 1986* – Кесаманлы Г.П., Гусейнова М.А. Археологические памятники Кедабекского района. Из серии «Памятники мат. кул. Азербайджана». Баку: Изд.АН Аз.ССР, 1986, 10 с.
130. *Кесаманлы, Гусейнова, 1993* – Кесаманлы Г.П., Гусейнова М.А. Погребальные памятники сел. Хачбулаг, исследованные в 1974 г. // МКА, 1993, том XI, с. 21-28
131. *Козенкова, 2013* – Козенкова В.И. Кобанская культура и окружающий мир. Москва, Таус, 2013, 252 с.
132. *Крупнов, 1940* – Крупнов Е.И. Каякентский могильник – памятник древней Албании // Тр.ГИМ, 1940, XI, с. 61-85

- 133.Крупнов, 1957 – Крупнов Е.И. Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода // МИА СССР, 1957, вып. 23, с. 97-114
- 134.Крупнов, 1960 – Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. М.: Изд-во АН СССР, 1960, 520 с.
- 135.Кулиева, 2001 – Кулиева Р. О роли культа камня в погребальных обрядах азербайджанцев // Azərbaycan arxeologiyası, 2001, № 1-4, с. 35-38
- 136.Куфтин, 1941 – Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети. Опыт периодизации памятников. Тбилиси, Изд-во АН Груз.ССР, 1941, том I, 231 с.
- 137.Куфтин, 1947 – Куфтин Б.А. К проблеме энеолита внутренней Картли и Юго-Осетии // ВГМГ, Тбилиси, XIV-В, 1947
- 138.Куфтин, 1949 – Куфтин Б.А. Материалы к археологии Колхиды. Тбилиси: Техника да шрома, 1949, том I, 360 с.
- 139.Кушнарера, 1957 – Кушнарера К.Х. Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе // СА, 1957, том XXVII, с.135-177
- 140.Леммлейн, 1949 – Леммлейн Г.Г. Основные типы каменных бус Мингечаурского некрополя // ДАН Аз.ССР, 1949, том V, № 2, с. 83-88
- 141.Леммлейн, 1950 – Леммлейн Г.Г. Опыт классификации форм каменных бус // КСИИМК, 1950, вып. 32, с. 157-172
- 142.Ломтатидзе, 1955 – Ломтатидзе Г.А. Археологические раскопки в древнегрузинской столице Мцхета. Тбилиси: Изд-во АН Груз. ССР, 1955, 116 с.
- 143.Лукас, 1958 – Лукас А. Материалы и ремесленные производства Древнего Египта. М.: Изд-во иностр. лит., 1958, 747 с.
- 144.Мартиросян, 1964 – Мартиросян А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1964, 313 с., XXXVI табл.
- 145.Мнацаканян, 1952 – Мнацаканян А.О. О раскопках могильников у села Головино (Армения) // КСИИМК, 1952, вып. 46, с. 67-71

146. Мещанинов, 1926 – Мещанинов И.И. Ассирийская воспивная бусина из Азербайджана // ИООИА, 1926, №2, с. 49-57
147. Мещанинов, 1930 – Мещанинов И.И. Кромлехи // Изв. ГАИМК, Ленинград, 1930, т. VI, с. 34-57
148. Минкевич-Мустафаева, 1962 – Минкевич-Мустафаева Н.В. О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа // МКА, 1962, т. IV, с. 109-139
149. Мунчаев, 1975 – Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Неолит, энеолит, ранняя бронза. М.: Наука, 1975, 415 с.
150. Мусаев, 2006 – Мусаев Д.Л. Серкертепе – поселение эпохи ранней бронзы. Баку, Nafta-Press, 2006, 173 с.
151. Наджафов, Асадов, 2007 – Наджафов Ш.Н., Асадов В.А. Духовная культура древних жителей Зайамчайского бассейна (на основе археологических материалов Заямчайского некрополя) // Археология, этнология, фолклористика Кавказа. Межд. научная конф., Батуми, 7-8 сентября 2006 г., Тбилиси, 2007, «Универсал», с. 162-163
152. Наджафов, 2009 – Наджафов Ш.Н. Курганы Заямчайского бассейна периода поздней бронзы-раннего железа // Кавказ: археология и этнология: межд. научная конференция, 11-12 сентября, материалы. Баку, 2009, «Чашыголы», с. 160-166
153. Ниорадзе, 1948 – Ниорадзе Г.К. Археологические находки в селе Квишари // ВГМГ, XV-V, Тбилиси: 1948, с.1-22, 16 илл.
154. Пассек, Латынин, 1926 – Пассек Т.С., Латынин Б.А. Очерки по истории Северного Азербайджана // ИООИА, 1926, № 3, с. 112-157
155. Пассек, Пиотровский, 1950 – Пассек Т.С., Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья с древнейших времен до I тыс. до н.э. // ВДИ, 1950, № 2
156. Пиотровский, 1949 – Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья с древнейших времен до первого тысячелетия до н.э. Курс лекции. Л.: Изд-во ЛГУ, 1949, 131 с.
157. Пицхелаури, 1979 – Пицхелаури К.Н. Восточная Грузия в конце бронзового века. Труды Кахетской археолог. экспед. III, Тбилиси: Мецниереба, 1979, 160 с.

158. *Погребова, 1962* – Погребова М.Н. Некоторые формы Закавказского оружия раннескифского времени // КСИА АН СССР, № 89, 1962
159. *Погребова, 1971* – Погребова М.Н. К вопросам о связях Восточного Закавказья и Ирана в конце II – начала I тыс. до н.э. В сб: История Иранского государства и культуры. М.: 1971
160. *Погребова, 1977* – Погребова М.Н. Иран и Закавказья в раннем железном веке. М.: Наука, 1977, 184 с.
161. *Погребова, 2013* – Погребова М.Н. История Восточного Закавказья. Вторая половина II-начало I тыс. до н.э. Москва, Восточная литература, 2013, 422 с.
162. *Расулоглы, 1993* – Расулоглы Т. Циклопические сооружения на территории Азербайджана. Баку, 1993, 145 с.
163. *Ратцель, 1903* – Ратцель Ф. Народоведение (пер. с нем. Д.А.Коропчевского) 3-е изд. СПб.: Просвещение, 1903, том II, 877 с.
164. *Рыбаков, 1973* – Рыбаков Б.А. Календарный фриз северокавказского сосуда VIII-VII вв. до н.э. // Кавказ и Восточная Европа в древности. Москва, 1973
165. *Сагатов, 1904* – Сагатов М.Я. Археологические находки в урочище Джалалоглы // ИКОМАО, 1904, вып. I, с.21-49
166. *Садых-заде, 1969* – Садых-заде Ш.Г. Украшения Ходжалы-Кедабекской культуры Азербайджана как исторический источник (эпоха поздней бронзы и раннего железа). Автореф. дис. канд. историч. наук. АН Азерб.ССР. Ин-т истории, Баку, 1969, 17 с.
167. *Тайлор, 1989* – Тайлор Э. Б. Первобытная культура. (пер. с англ.). М.; Политиздат, 1989, 572 с.
168. *Техов, 1977* – Техов Б.В. Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н.э. М.: Наука, 1977, 239 с.
169. *Тушушвили, 1972* – Тушушвили Н.Н. Маднисчальский могильник. Тбилиси, Мецниереба, 1972, 216 с. XXXV табл.
170. *Фоменко, 1953* – Фоменко В.П. Грунтовое погребения №63 в Мингечауре // МКА, 1953, т. III, с. 67-80
171. *Халилов, 1966* – Халилов Дж.А. Памяти Алескера Казым оглы Алекперова // СА, 1966, № 3

172. *Хачатрян, 1963* – Хачатрян Т.С. Материальная культура древнего Артика. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1963, 218 с.
173. *Чайлд, 1949* – Чайлд Г.В. Прогресс и археология. М.: Инаиздат, 1949, 195 с.
174. *Чеченов, 1986* – Чеченов И.М. Курган 2 у селения Кишпек в Кабардино-Балкарии. В кн.: «Новое в археологии Северного Кавказа». М.: Наука, 1986, с. 39-52
175. *Чубинишвили, 1952* – Чубинишвили Т.Н. Древнейшие грунтовые погребения Самтаврского могильника // КСИИМК, 1952, вып. 46, с. 54-61
176. *Чубинишвили, 1957* – Чубинишвили Т.Н. Древнейшие археологические памятники Мцхета. XV-XIV вв. до н.э. Тбилиси, 1957, 163 с., с 18 илл.
177. *Arik, 1933* – Arik R.O. Türk tarih kurumu tarafından yapılan Alaca-höyük hafriyatı // TTKY, seri 5, № 1, İstanbul, 1933, s. 94-112
178. *Arik, 1933a* – Arik R.O. Anadolu arkeoloji tarihinde Alişar hafriyatı // TTAED, № 1, İstanbul, 1933, s. 162-179
179. *Chalilov, 1982* – Chalilov D.A. Archaologische Forchungen in Azerbaidshan. Das Albertus. 1982, Bid 28, Hf 2, p. 106-112
180. *Chang, Jahani, 2013* – Chang I., Jahani V. A study of Iranian pottery sherds from the Chapalak cave in Gilan province. Iran (Curent Archaeological studes of Norton Iran). Téhéran, 2013
181. *Hummel, 1933* – Hummel Y. Zur Archéologie Azerbeidzans. Eurasia Septentrionales Antiqua / Helsinki, 1933, Bd. VIII, p. 211-234
182. *Jahani, 2014* – Jahani V. Archaeology of Deilaman. İnvestigation at Archaeological Sites of Yasn (Kafarestan). Tehran, 2014
183. *Khanzadian, 1995* – Khanzadian E. Mets Amor 2, La Necropole, vol. I, Paris, 1995
184. *Kosay, 1938* – Kosay N.Z. Türk tarih kurumu tarafından yapılan Alaca-höyük hafriyatı // TTKY, seri 5, № 2, Ankara, 1938, s. 61-79
185. *Kosay, Turfan, 1959* – Kosay H.Z., Turfan K. Erzurum-Karaz kazisi raporu // TTKY belleten, cilt XXIII, sayı: 91, Ankara, Temmuz 1959, s. 349-413

186. *Najafov, Hacili, 2005* – Najafov Sh., Hacili Z.C. Importance of archaeological research of necropolis Zayamchai in studying economic and social structure of latest bronze and early iron age in Azerbaijan // International scientific conference “Archaeology, ethnology, folklore of the Caucasus”, proceedings of the conference, Baku, 2005, p. 140
187. *Ökse ve b., 2006* – Ökse A. T., Görmüş A., İnal N. İlisu barajı – Salatpe 2005 yılı kurtarma kazısı // T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 28 Kazı sonuçları toplantısı I cild, 29 mayıs-2 haziran 2006, Yayın No: 121-1, Ankara, 2007, s. 51-64
188. *Polclase, 2005* – Polclase Ch. A research design for studying obsidian exchange in Azerbaijan and the south Caucasus / Archaeology, ethnology, folklore of the Caucasus. International scientific conference. Baku, Nurlar, 2005, p. 154
189. *Sevin, 2003* – Sevin V. Anadolu arkeolojisi. İstanbul, 2003, 308 s.
190. *Taylor etc., 2011* – Taylor P.M., Polglase C.R., Museyibli N.A., Koller J.M., Jonson T.A. Past and Future Heritage in the Pipelines Corridor –Azerbaijan, Georgia, Turkey. 2011, Smithsonian Institution Asian Cultural History Program, Washington, D.C. Design by Graphics, Inc.
191. *Wever, 1969* – Wever G. A bronze sword from Teheran. “Expedition”. The Bulletin of the University Museum of the University Pennsylvania. Vol. 12, № 1, 1969
192. *Virchow, 1895* – Virchow R. Über die Culturgeschichtliche stellung des Kaukasus, unter besonderer berücksichtigung der ornamentirten Bronzegürte aus Transkaukasischen Grabern. Von Rudolf Virchow. Verlag der Kongil Akademie der Wissenschaften. Mit 4 Taf. Berlin, 1895, 66 s.

ƏLAVƏLƏR

Zəyəmçay nekropolu
Arxeoloji tapıntıların statistik cədvəli

Qəbir tipi	skelet	kişi	qadın	Dəfn qay- dası	skelətsiz	qəbir kamerasının istiqaməti	Keramika										Bazək və məişət əşyaları										Silahlar																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																									
							Xeyrə	kupa	qazan	kuza	bardaq	nehrə	kasa / cam	dopu	silindr lıq.	çölmək	Muncuqlar						düymlər	qolbaqlar	sırğalar	fiqurlar				üzüklər	lyna	biz	recnecar	nizə uclıq	xo uclıq																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																	
																	aqıq	pasta	süşə	stünnük	tunc	balıq ouları																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																														
1	+					+ şimal- cənub	2							2																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																						

qəbirin №-si	Qəbir tipi	skelet		kişi	qadın	Dəfn qay- dastı	skelletiz	qəbir kamerasının istiqaməti	Keramika										Bazək və məişət əşyaları										Silahlar							
		torpaq	daş örtük						qazan	kuza	bardaq	nehrə	kasa / cam	dopu	silindrl. fığ.	çölmək	aqıq	Muncuqlar				düymlər	qolbaqlar	sürgələr	asınalar	fiqurlar	üzüklər	iyənə					biz	recenex	nizə ucluğu	ox ucluğu
																		pasta	şüşə	sümük	tunc															
26	+	1	?	?	?	?	?	şərq-qərb	3			1						93				4	2		8			1								
27	+	1	?	?	+	+	+	qərb-şərq	3									112	14		1		8	12	3	9		1				1				
28	+							?	1			2																								
29	+							?	4	1	1	1																						1		
30	+							şimal-cənub	2	1	3	1																								
31	+	1		+	+	+	+	qərb-şərq	1	1	2	1																								
32	+	1	?	?	?	?	?	şimal-cənub	2	5	3	2		1		1																				
33	+							?	2	2	2	1		1																						
34	+							?																												
35	+							?	1	1	3	1			1																					
36	+	1	?	?	+	+	+	qərb-şərq	3	1	2									16						1										
37	+							?	1	3																										
38	+							şimal qərb- cənub şərq	1	1	1	1																								
39	+	1		+	+	+	+	şimal qərb- cənub şərq	5	3	2	1	2				29		2		2	2	2	2	2											
40	+						+	şimal-cənub	1	1	1				1																					
41	+						+	şimal-cənub	8	2	3	1	1	1			54	28									2	1								
42	+						+	şərq-qərb	1	1	2	1	2	1	1																					
43	+						+	şimal qərb- cənub şərq			2	1	1																							
44	+						+	?	1	2																										
45	+	1	?	?	+	+	+	qərb-şərq	3	2	5	1																								
46	+						+	şərq-qərb	1		1			1																						
47	+						+	?		1	1																									
48	+	1		?	?	?	?	şərq-qərb	1	1																										
49	+						+	şimal-cənub	1	1	2	1	1	1																						
50	+						+	?		1	1	1		1																						
51	+						+	?	1	1	2																									
52	+						+	?																												
53	+						+	?		1		1																								

qəbirin №-si	Qəbir tipi	skelet	kəsi	qadın	Dəfn qaydası		qəbir kamerasının istifadəsi	Keramika										Bəzək və məişət əşyaları										Silahlar						
					torpaq	daş örtük		xeyrə	küpə	qazan	kuza	bardaq	nəhrə	kasa / cam	dopu	silindrl. f.q.	çölmək /vaza	Muncuqlar					qolbaqlar	sürgələr	asmalar	fiqurlar	üzüklər		ivna	biz	xeyrə	nizə ucluğu	ox ucluğu	
																		aqıq	pasta	şüşə	sümük	tunc												bağcıqlar
54	+						+	?			1	1																						
55	+						+	şərq-qərb			1	1																						
56	+						+	?			2	4	1	2																				
57	+						+	şimal-cənub			1	3	1																					
58	+	1	?	?	?	?	+	şimal-cənub			1	3			1	1																		
59	+	1	?	?	?	?	+	?			6						1																	
60	+	1	+	+	+	+	+	qərb-şərq			9	3	4	1	1	2			15	1			5	1	1	1	1	1	1	1	1	1	5	
61	+	1	?	?	?	?	+	şimal-cənub			1	3			2			3				2	2	4	1									
62	+						+	?			1	3	1																					
63	+						+	?			1	1	1																					
64	+						+	?			3	1	1	1				4						1										
65	+						+	şərq-qərb			1	2	1																					
66	+						+	şərq-qərb			1	1				2																		
67	+	1	?	?	?	?	+	şimal-cənub			1	4	1			1																		
68	+	1	?	?	?	?	+	?			1	7	2	1	2		1																	
69	+	1	?	?	?	?	+	şimal-cənub			1	1	1	1																				
70	+						+	?			3	3				1																		
71	+	1	?	?	+	+	+	şərq-qərb			2	4	2	1	1		1							1										
72	+	1	?	?	+	+	+	cənub şərq-şimal qərb			6	1	7	1	1	1							1											
73	+	1	u	a	?	?	+	?			1	1	1										2											
74	+						+	?			4	2		1	1																			
75	+						+	?				2																						
76	+						+	?			2	2	1			1																		
77	+	1	?	?	?	?	+	?			1	1	2		1	1	1									1								
78	+						+	?									1																	
79	+						+	?			1	1	1																					
80	+						+	?			3	1																						
81	+						+	?			2	1					1																	

qəbirin №-si	Qəbir tipi	skelet	kişi	qadın	Dəfn qay- dası		skelsiz	qəbir kamerasının istiqaməti	Keramika									Bazək və məişət əşyaları										Silahlar																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																													
					sağ yarı üstə	sol yarı üstə			kəpə	qazan	kuzə	bardaq	nehrə	kasa / cam	dopu	silindr f.q.	çölmək	Muncuqlar					qolbaqlar	sürgələr	asmalar	fiqurlar	üzüklər				lyna	biz	xəncər	nizə ucluğu	ox ucluğu																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																						
																		pəstə	şüşə	sümük	tunc	balıq qulları																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
82	+						+	?	1	1	1																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																														</

qəbrin №-si	Qəbir		skellet	kişi	qadın	Dəfn qay- dası		skelletsiz	qəbir kamerasının istiqaməti	Keramika												Bazək və məişət əşyaları												Silahlar																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																		
	kürsüan	təpə				sağ yanı üstə	sol yanı üstə			xeyrə	kupa	qazan	kuza	bardaq	nehrə	kasa / cam	dopu	silindr f.q.	gölmək /vaza	aqıq	pasta	şüşə	sümük	Muncuqlar			düymlər	qolbaqlar	sırıqalar	asmalar	fiqurlar	üzüklər	lyua	büz	xəncər	nizə ucluğu	ox ucluğu																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																															
																								daş örtük	balıq qulağı	tunc																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																										
110		+						+	?		1	1	3	1																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																						

Kurqanlar-----4

Torpaq qəbirlər-----44

Skeletsiz torpaq qəbirlər-----29

Skeletli torpaq qəbirlər-----15

(8 №-li qəbirdən 2 skelet)

Daş örtüklü qəbirlər-----82

Skeletsiz daş örtüklü qəbirlər-----61

Skeletli daş örtüklü qəbirlər-----21

Cəmi:

Kişi skeleti -----1

Qadın skeleti-----10

Uşaq skeleti-----3

Naməlum-----27

Dəfn qaydası:

Sağ yanı üstə dəfn olunanalar-----7

Sol yanı üstə dəfn olunanlar-----11

Skeletsiz qəbirlərin sayı-----90

Skeletli qəbirlərin sayı-----40 (40
qəbirdən 41 skelet)

Qəbirlərin istiqaməti:

Şimal-cənub istiqaməti üzrə-----23

Şimal şərq-cənub qərb istiqaməti üzrə-----1

Şimal qərb-cənub şərq istiqaməti üzrə-----5

Qərb-şərq istiqaməti üzrə-----8

Şərq-qərb istiqaməti üzrə-----20

Cənub şərq-şimal qərb istiqaməti üzrə -----2

Cənub-şimal istiqaməti üzrə-----1

Məlum deyildir-----70

ZƏYƏMÇAY NEKROPOLU
Metal əşyaların spektral analizinin nəticələri

			Elementlərin tərkibi %											
№	Əşyanın tapıldığı qəbir	Əşyanın adı və çəkisi	Cu	As	Fe	Co	Au	Sb	Pb	Sn	Ni	Bi	Ag	Zn
1.	qəbir №19	Tunc əşya 1 qr. 500 mq	əsas	0,3	0,2	0,1	0	0,1	0,2	4,7	0,02	0,05	0	0,05
2.	qəbir №27	Boru şəkilli bəzək əşyası 3 q.	-	0,1	0,2	0	0	0,2	0,1	0,7	0,03	0,1	0	0,2
3.	qəbir №27	Zoomorf təsvirli asma 80 q.	-	0,3	0,12	0	0	0,1	0,3	0,7	0,05	0,7	0	0,05
4.	qəbir №27	Zoomorf təsvirli asma 2,2 q.	-	0,1	0,2	0	0	0,1	0,1	0,7	0,02	0,05	0	0,3
5.	qəbir №27	Qolbaq 29 qr.	-	0,1	0,12	0,03	0	1,2	1,2	5,3	0,3	0,7	0	0,3
6.	qəbir №39	Metal parçası: 16 q.	-	0,3	0,2	0	0	0,1	1,2	0,7	0,05	0,7	0	0,05
7.	qəbir №41	İynə 1 qr. 200 mq.	-	0,1	0,1	0	0	0,1	0,3	0,7	0,01	0	0	0,3
8.	qəbir №41	Sırğa 2 qr. 500 mq.	-	0	0,05	0,005	0	0,1	0,05	2,05	0,005	0,005	0	0,2
9.	qəbir №45	Biz 5 q.	-	0,3	0,12	0	0	0,3	1,2	0,7	0,05	0,7	0	0,3
10.	qəbir №46	Uşaq qolbağı 4 q. 8 mq.	-	0,3	0,2	0	0	0,3	0,2	0	0	0,05	0	0,2
11.	qəbir №48	Düymə 2 qr. 100 mq.	-	0,1	0,12	0,1	0	0,1	0,3	5,2	0,02	0,1	0	0,2
12.	qəbir №60	Asma 25 mq.	-	0,1	0,12	0,005	0	0,1	0,3	4,7	0,002	0,01	0	0,2
13.	qəbir №60	Xəncər 110 qr. 500 mq.	-	0,3	0,15	0	0	0,5	0,2	0,5	0,01	0,05	0	0,2
14.	qəbir №60	Keçi fiquru 49 q.	-	0,3	0,1	0	0	0,2	0,2	0,3	0,05	1,2	0	0,3
15.	qəbir №60	Uşaq qolbağı 24 qr.	-	0,3	0,15	0	0	0,1	0,2	0,3	0,05	0,7	0	0,05
16.	qəbir №60	Ox ucluğu 25 qr.	-	0,3	0,5	0	0	0,1	0,3	0,7	0,02	0,7	0	0,2
17.	qəbir №61	Boyunbağı hissəsi 35,5 q.	-	0,05	0,2	0,1	0	0,2	0,7	4,2	0,05	0,05	0	0,2
18.	qəbir №61	Düymə 5 qr. 500 mq.	-	0,02	0,2	0,01	0	0,3	0,2	5,7	0,02	0,05	0	0,2
19.	qəbir №61	Qolbaq 24 qr. 400 mq.	-	0,3	0,2	0	0	0,1	0,3	4,2	0,05	0,05	0	0,3

Metal əşyaların spektral analizinin nəticələri

			Elementlərin tərkibi %											
Nö	Əşyanın tapıldığı qəbir	Əşyanın adı və çəkisi	Cu	As	Fe	Co	Au	Sb	Pb	Sn	Ni	Bi	Ag	Zn
20.	qəbir №61	Asma 28 qr.	əsas	0,4	0,2	0,03	0	0,1	0,3	5,2	0,01	0,5	0	0,05
21.	qəbir №61	Asma 84 qr.	-	0,1	0,2	0,2	0	0,3	0,3	6,3	0,02	0,05	0	0,2
22.	qəbir №61	Asma 5 qr. 500 mq.	-	0,1	0,2	0,01	0	0,3	0,3	7,2	0,01	0,05	0	0,3
23.	qəbir №61	Asma 7 qr. 400 mq.	-	0,3	0,12	0,1	0	0,5	0,7	4,2	0,05	0,05	0	0,2
24.	qəbir №61	Asma 31 qr.	-	0,05	0,2	0	0	0,2	0,7	1,2	0,02	0,03	0	0,3
25.	qəbir №61	Qolbaq 74,2 qr.	-	0,03	0,12	0	0	1,2	1,2	2,06	0,05	0,05	0	0,3
26.	qəbir №71	Qolbaq 28 q.	-	0,1	0,2	0	0	0,1	0,3	0,7	0,05	0,1	0	0,2
27.	qəbir №73	Qolbaq 12 q.	-	0,3	0,2	0	0,2	0,1	0,3	0,3	0,01	0,03	0,1	0,03
28.	qəbir №76	Əmək aləti 7 q. 500 mq.	-	0,03	0,12	0,01	0	0,5	0,7	4,7	0,001	0,1	0	0,2
29.	qəbir №77	Maqqaş 12 q.	-	0,5	0,2	0,03	0	1,2	0,3	4,7	0,05	0,05	0	0,2
30.	qəbir №77	Uzruk 2 q.	-	0,5	0,12	0	0	0,3	0,2	1,68	0,03	0,7	0	0,3
31.	qəbir №83	Qolbaq 7 qr. 500 mq.	-	0,1	0,05	0,05	0	0,1	0,3	4,2	0,02	0,05	0	0,2
32.	qəbir №88	Qolbaq 13,500 mq.	-	0,1	0,2	0	0,1	0,2	0,7	0,03	0,05	0,1	0	0,2
33.	qəbir №89	Qolbaq 19 q.	-	0,3	0,2	0	0,1	0,2	0,3	0,7	0,05	0,05	0	0,3
34.	qəbir №95	Qolbaq (fragment) 35 q.	-	0,05	0,2	0	0	0,01	0,3	0,7	0,02	0,01	0,1	0,02
35.	qəbir №102	İynə 3 q.	-	0,3	0,2	0	0	0,3	0,3	0,7	0,01	0,01	0,1	0,05
36.	qəbir №111	Biz 7q. 500 mq.	-	0,1	0,2	0,03	0	1,2	0,5	0,5	0,02	0,1	0	0,3
37.	qəbir №117	Nizə ucluğu 150 q.	-	0,3	0,12	0	0,03	1,2	0,7	0,7	0,05	0,7	0	0,2
38.	qəbir №130	Uşaq qolbağı fragmenti 5q.	-	0,3	0,2	0,1	0,2	0,1	0,2	0,3	0,05	0,05	0,1	0,03

ZƏYƏMÇAY NEKROPOLU
Radiokarbon analizlərin nəticələri

Cədvəl 4.1

Dr. David Maynard
Landsker Archaeology

Report Date: 10/19/2006
Material Received: 9/14/2006

Sample Data	Measured Radiocarbon Age	13C/12C Ratio	Conventional Radiocarbon Age (*)
Beta – 220992 SAMPLE: BTC ZYM 03 298 Q8 ANALYSIS: AMS –Standard delivery MATERIAL/PRETREATMENT: 2 SIGMA CALIBRATION:	2540+/- 40BP (bone collagen): collagen extraction: with alkali Cal BC 880 to 790 (Cal BP 2840 to 2740)	-17.9 0/00	2660+/-40 BP
Beta – 220989 SAMPLE: BTC ZYM 03 27 Q72 ANALYSIS: AMS –Standard delivery MATERIAL/PRETREATMENT: 2 SIGMA CALIBRATION:	2940+/- 40BP (bone collagen): collagen extraction: with alkali Cal BC 1420 to 1250 (Cal BP 3370 to 3200)	-17.2 0/00	3070+/-40 BP
Beta – 220987 SAMPLE: BTC ZYM 03 25 Q75 ANALYSIS: AMS –Standard delivery MATERIAL/PRETREATMENT: 2 SIGMA CALIBRATION:	2990+/- 40BP (bone collagen): collagen extraction: with alkali Cal BC 1410 to 1200 (Cal BP 3360 to 3150)	-21.1 0/00	3050+/-40 BP
Beta – 220991 SAMPLE: BTC ZYM 03 63 Q102 ANALYSIS: AMS –Standard delivery MATERIAL/PRETREATMENT: 2 SIGMA CALIBRATION:	2670+/- 40BP (bone collagen): collagen extraction: with alkali Cal BC 1020 to 830 (Cal BP 2970 to 2780)	-17.7 0/00	2790+/-40 BP
Beta – 220988 SAMPLE: BTC ZYM 03 26 Q117 ANALYSIS: AMS –Standard delivery MATERIAL/PRETREATMENT: 2 SIGMA CALIBRATION:	2670+/- 40BP (bone collagen): collagen extraction: with alkali Cal BC 1000 to 820 (Cal BP 2950 to 2780)	-19.2 0/00	2770+/-40 BP

CALIBRATION OF RADIOCARBON AGE TO CALENDAR YEARS

(Variables: C13/C12=-17.9; lab.mult=1)

Laboratory number:

Beta -220992

Conventional radiocarbon age:

2660± 40 BP

2 Sigma calibrated result:

Cal BC 880 to 790 (Cal BP 2840 to 2740)

(95% probability)

Intercept data

Intercept of radiocarbon age

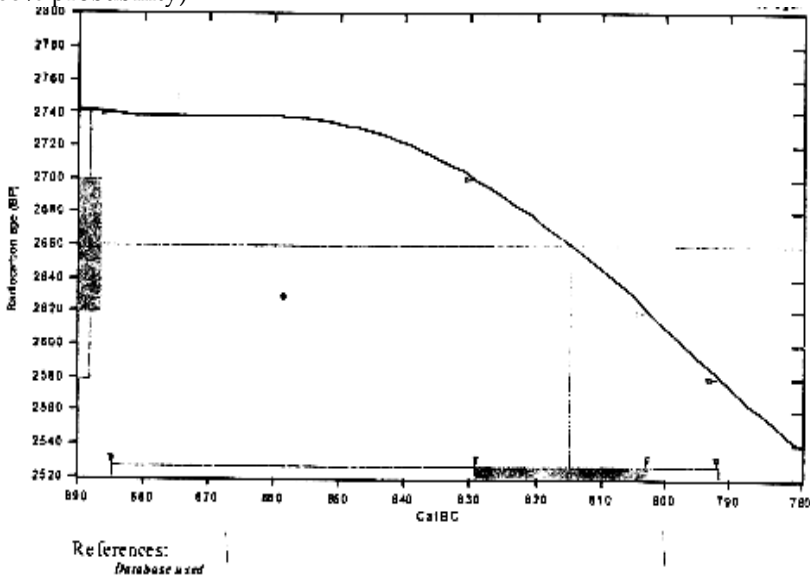
With calibration curve:

Cal BC 820 (Cal BP 2760)

1 Sigma calibrated result:

Cal BC 830 to 800 (Cal BP 2780 to 2750)

(68% probability)

References:

Database used

INTCAL 98

Calibration Database

Editorial Comment

Stuiver, M., vander Plicht, H., 1998, Radiocarbon 40(3), pxii-xii

INTCAL 98 Radiocarbon Age Calibration

Stuiver, M., ET. AL., 1998, Radiocarbon 40(3), p1G41-1083

Mathematics A Simplified Approach to Calibrating C 14 Dates

Talma, A.S., Vogel, J.C., 1993, Radiocarbon 35 (2), p317-322

BETA ANALYTIC RADIOCARBON DATING LABORATORY

498 5 S.W. 7 4th Court, Miami, Florida 33 155-Tel: (03 05)663-09 64* E-Mail:

beta@radiocarbon.com

CALIBRATION OF RADIOCARBON AGE TO CALENDAR YEARS

(Variables: C13/C12=-17.9: lab.mult=1)

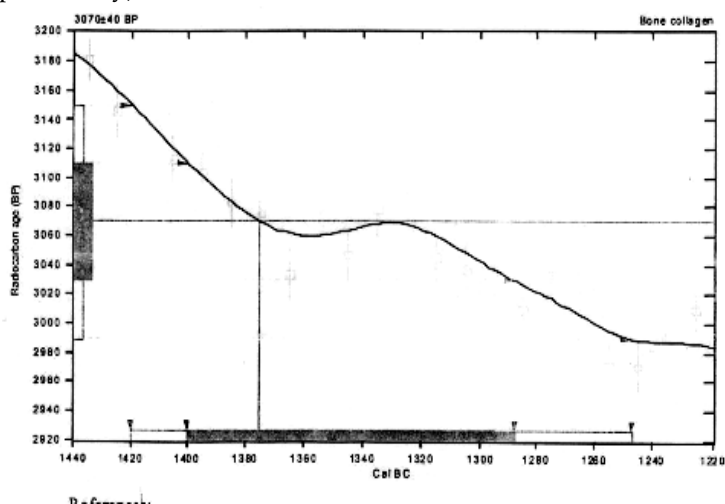
Laboratory number: Beta -220989
Conventional radiocarbon age: 3070±40 BP
2 Sigma calibrated result: Cal BC 1420 to 1250 (Cal BP 3370 to 3200)
(95% probability)

Intercept data

Intercept of radiocarbon age

With calibration curve: Cal BC 1380 (Cal BP 3320)

1 Sigma calibrated result: Cal BC 1400 to 1290 (Cal BP 3350 to 3240)
(68% probability)

References:

Database used

INTCAL 98

Calibration Database

Editorial Comment

Stuiver, M., vander Plicht, H., 1998, Radiocarbon 40(3), pxii-xii

INTCAL 98 Radiocarbon Age Calibration

Stuiver, M., ET. AL., 1998, Radiocarbon 40(3), p1G41-1083

Mathematics

A Simplified Approach to Calibrating C 14 Dates

Talma, A.S., Vogel, J.C., 1993, Radiocarbon 35 (2), p317-322

BETA ANALYTIC RADIOCARBON DATING LABORATORY

498 S.W. 7th Court, Miami, Florida 33155-Tel: (305)663-0964* E-Mail:

beta@radiocarbon.com

CALIBRATION OF RADIOCARBON AGE TO CALENDAR YEARS

(Variables: C13/C12=-17.9; lab.mult=1)

Laboratory number:

Beta -220987

Conventional radiocarbon age:

3050+/- 40 BP

2 Sigma calibrated result:

Cal BC 1410 to 1200 (Cal BP 3360 to 3150)

(95% probability)

Intercept data

Intercept of radiocarbon age

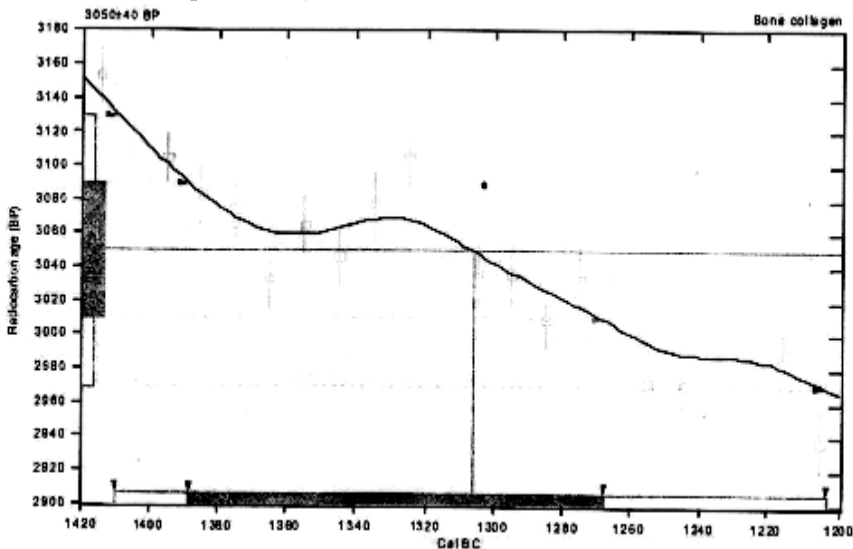
With calibration curve:

Cal BC 1310 (Cal BP 3260)

1 Sigma calibrated result:

Cal BC 1390 to 1270 (Cal BP 3340 to 3220)

(68% probability)

References:

References:

Database used

INTCAL 98

Calibration Database

Editorial Comment

Stuiver, M., vander Plicht, H., 1998, Radiocarbon 40(3), pxii-xii

INTCAL 98 Radiocarbon Age Calibration

Stuiver, M., ET. Al., 1998, Radiocarbon 40(3), p1G41-1083

Mathematics

A Simplified Approach to Calibrating C 14 Dates

Talma, A.S., Vogel, J.C., 1993, Radiocarbon 35 (2), p317-322

BETA ANALYTIC RADIOCARBON DATING LABORATORY

498 S.W. 7th Court, Miami, Florida 33 155-Tel: (03 05)663-09 64* E-Mail:

beta@radiocarbon.com

CALIBRATION OF RADIOCARBON AGE TO CALENDAR YEARS

(Variables: C13/C12=-17.9; lab.mult=1)

Laboratory number: Beta -220988

Conventional radiocarbon age: 2770+/- 40 BP

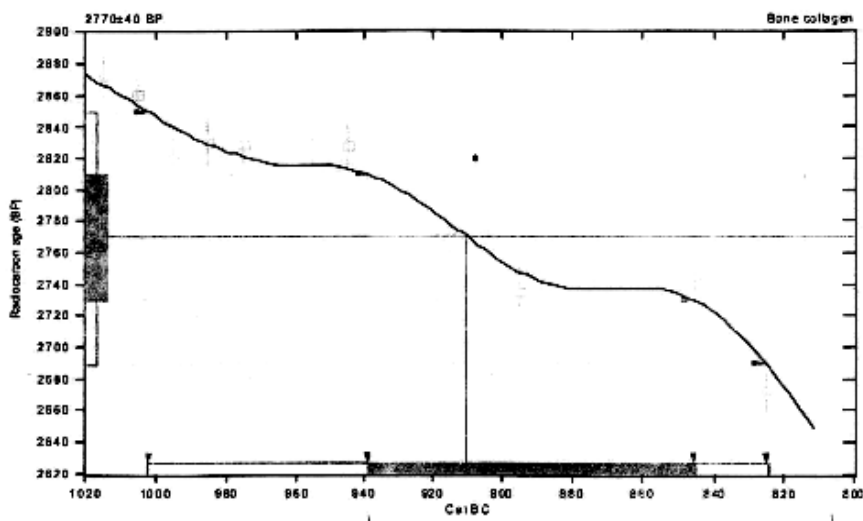
2 Sigma calibrated result: Cal BC 1000 to 820 (Cal BP 2950 to 2780)
(95% probability)

Intercept data

Intercept of radiocarbon age

With calibration curve: Cal BC 910 (Cal BP 2860)

1 Sigma calibrated result: Cal BC 940 to 850 (Cal BP 2890 to 2800)
(68% probability)

References:

Database used

INTCAL 98

Calibration Database

Editorial Comment

Stuiver, M., vander Plicht, H., 1998, Radiocarbon 40(3), pxii-xii

INTCAL 98 Radiocarbon Age Calibration

Stuiver, M., ET. AL., 1998, Radiocarbon 40(3), p1G41-1083

Mathematics

A Simplified Approach to Calibrating C 14 Dates

Talma, A.S., Vogel, J.C., 1993, Radiocarbon 35 (2), p317-322

BETA ANALYTIC RADIOCARBON DATING LABORATORY

498 S.W. 7 4th Court, Miami, Florida 33 155-Tel: (03 05)663-09 64* E-Mail:

beta@radiocarbon.com

CALIBRATION OF RADIOCARBON AGE TO CALENDAR YEARS

(Variables: C13/C12=-17.9; lab.mult=1)

Laboratory number: Beta -220991

Conventional radiocarbon age: 2790+/- 40 BP

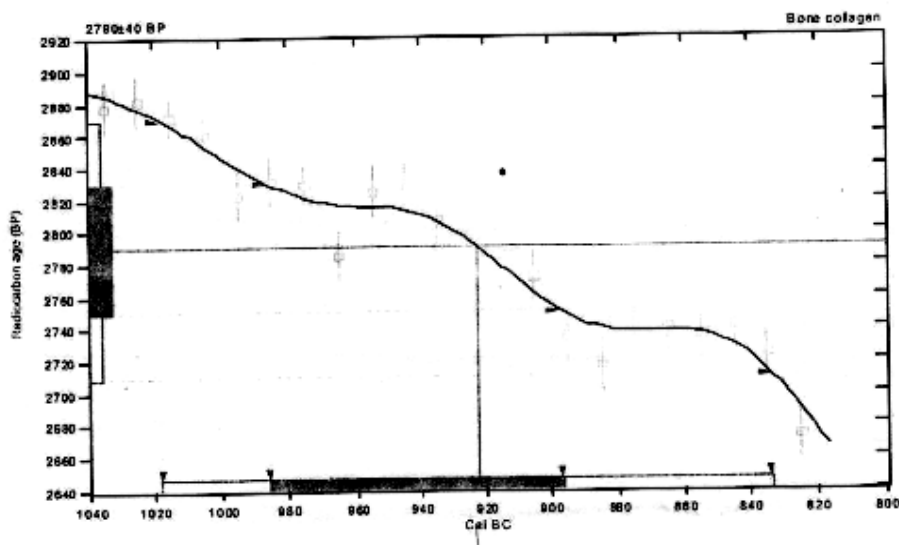
2 Sigma calibrated result: Cal BC 1020 to 830 (Cal BP 2970 to 2780)
(95% probability)

Intercept data

Intercept of radiocarbon age

With calibration curve: Cal BC 920 (Cal BP 2870)

1 Sigma calibrated result: Cal BC 990 to 900 (Cal BP 2940 to 2850)
(68% probability)

References:

Database used

INTCAL 98

Calibration Database

Editorial Comment

Stuiver, M., vander Plicht, H., 1998, Radiocarbon 40(3), pxii-xii

INTCAL 98 Radiocarbon Age Calibration

Stuiver, M., ET. AL., 1998, Radiocarbon 40(3), p1G41-1083

Mathematical

A Simplified Approach to Calibrating C 14 Dates

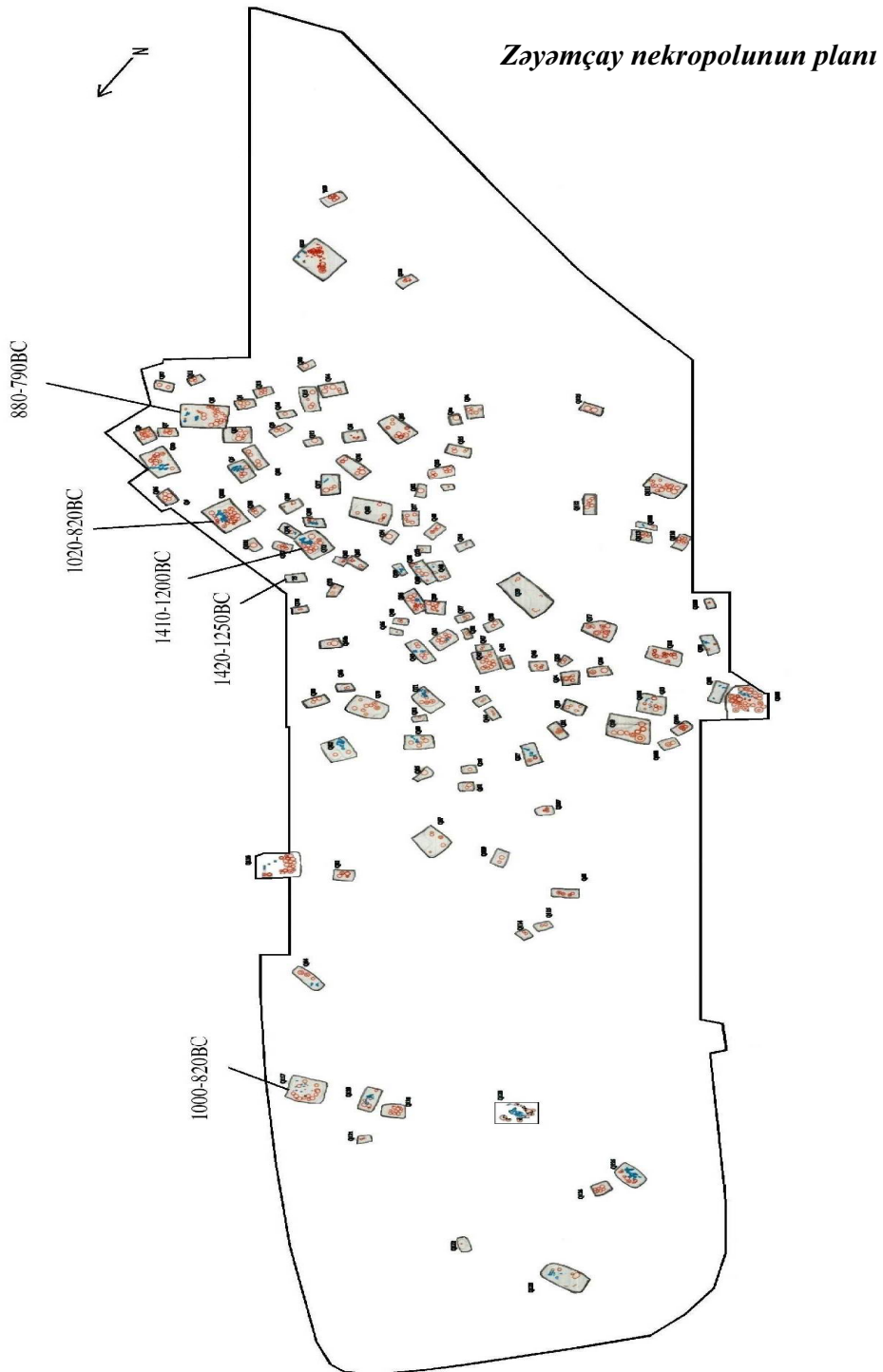
Talma, A.S., Vogel, J.C., 1993, Radiocarbon 35 (2), p317-322

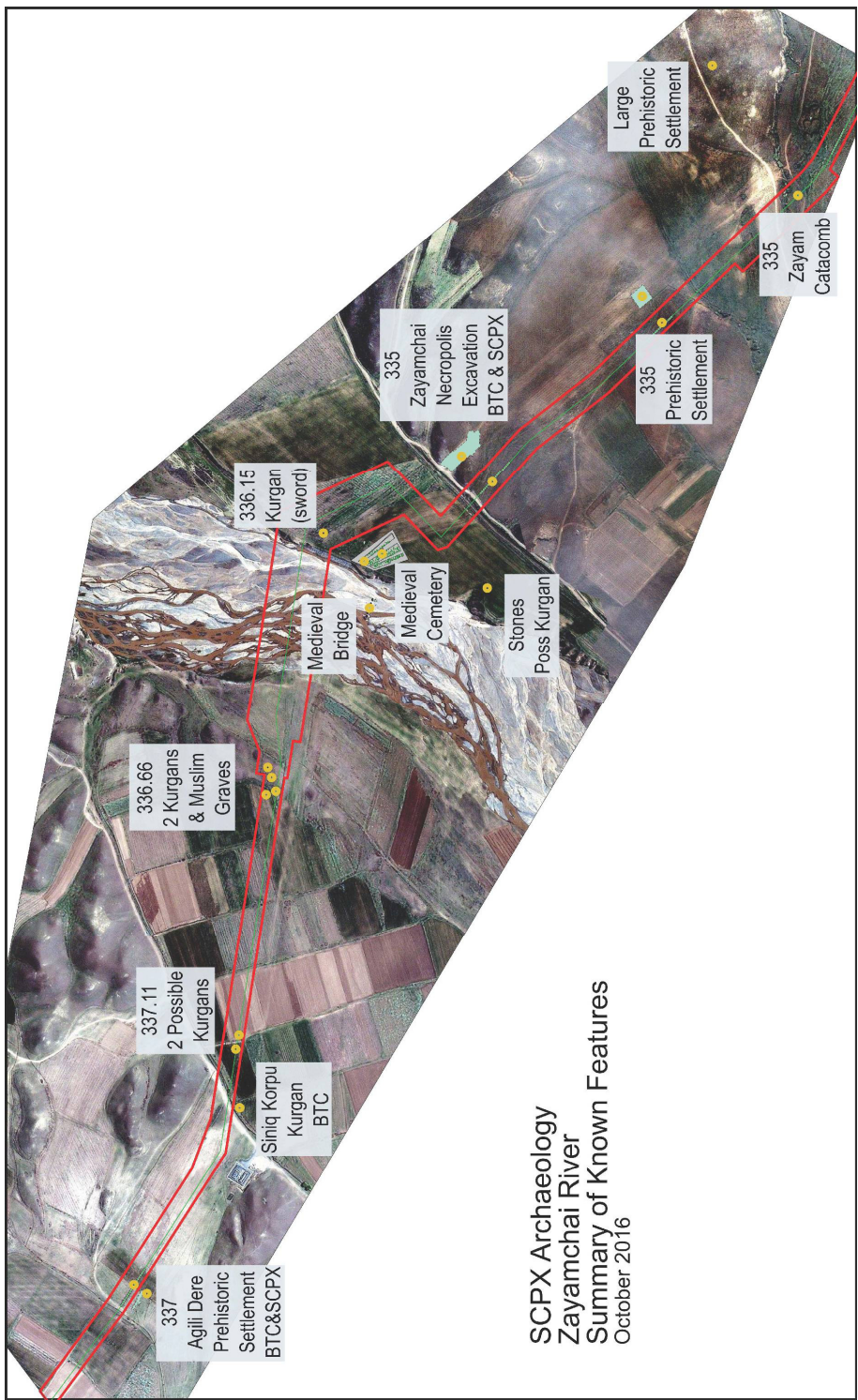
BETA ANALYTIC RADIOCARBON DATING LABORATORY

498 5 S.W. 7th Court, Miami, Florida 33 155-Tel: (03 05)663-09 64* E-Mail:

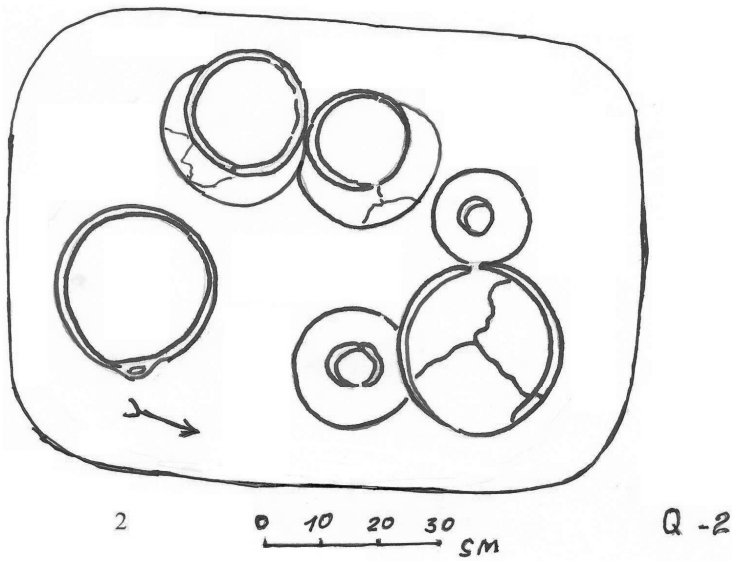
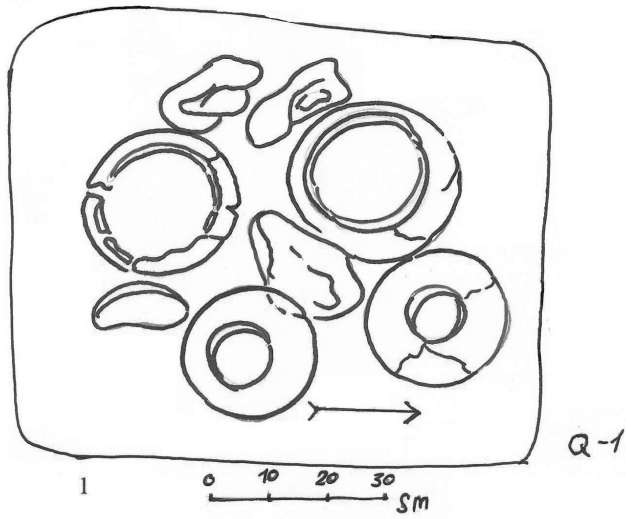
beta@radiocarbon.com

İLLÜSTRASIYALAR

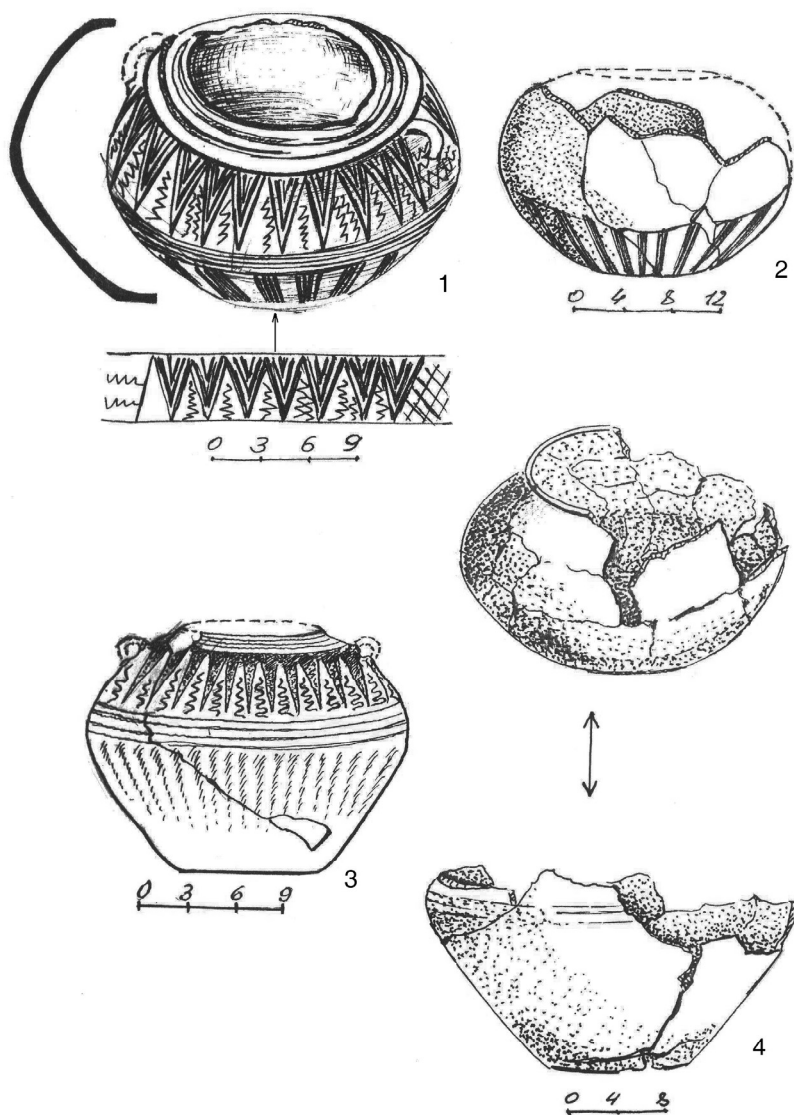
SCPX Archaeology
Zayamchai River
Summary of Known Features
October 2016

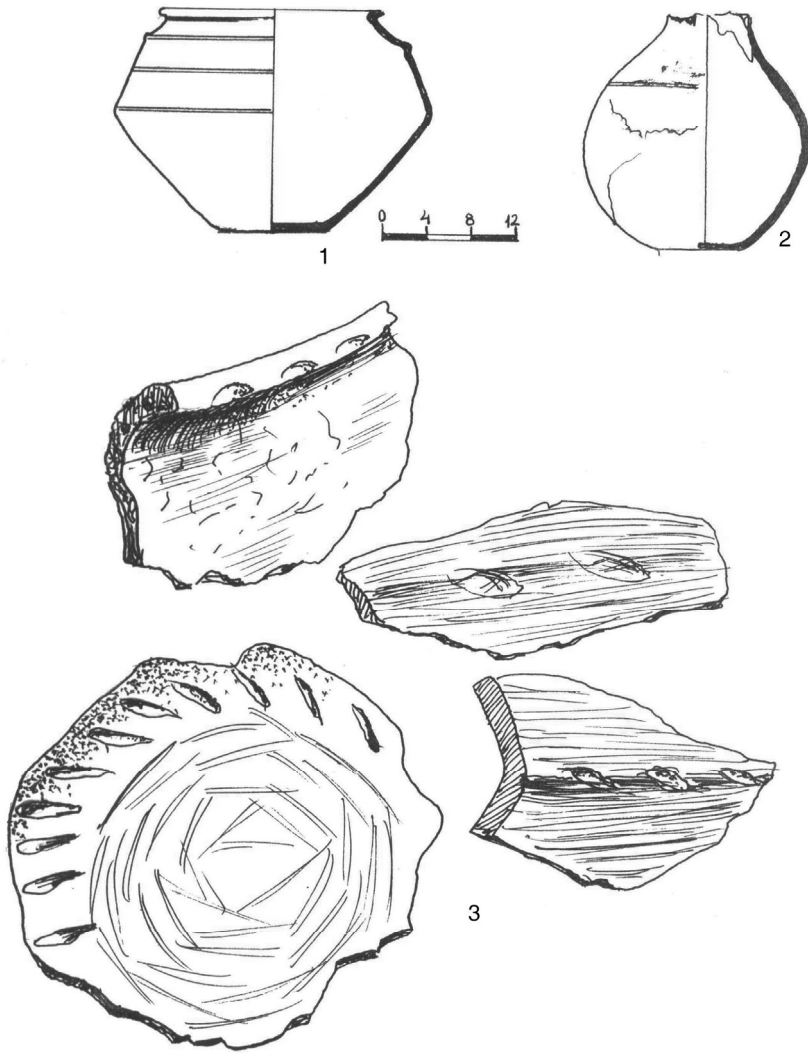
Şəkil 2. 1 və 2 №-li qəbirlər

Рисунок 2. Планы погребений №№1 и 2

Figure 2. Graves No. 1 and No. 2

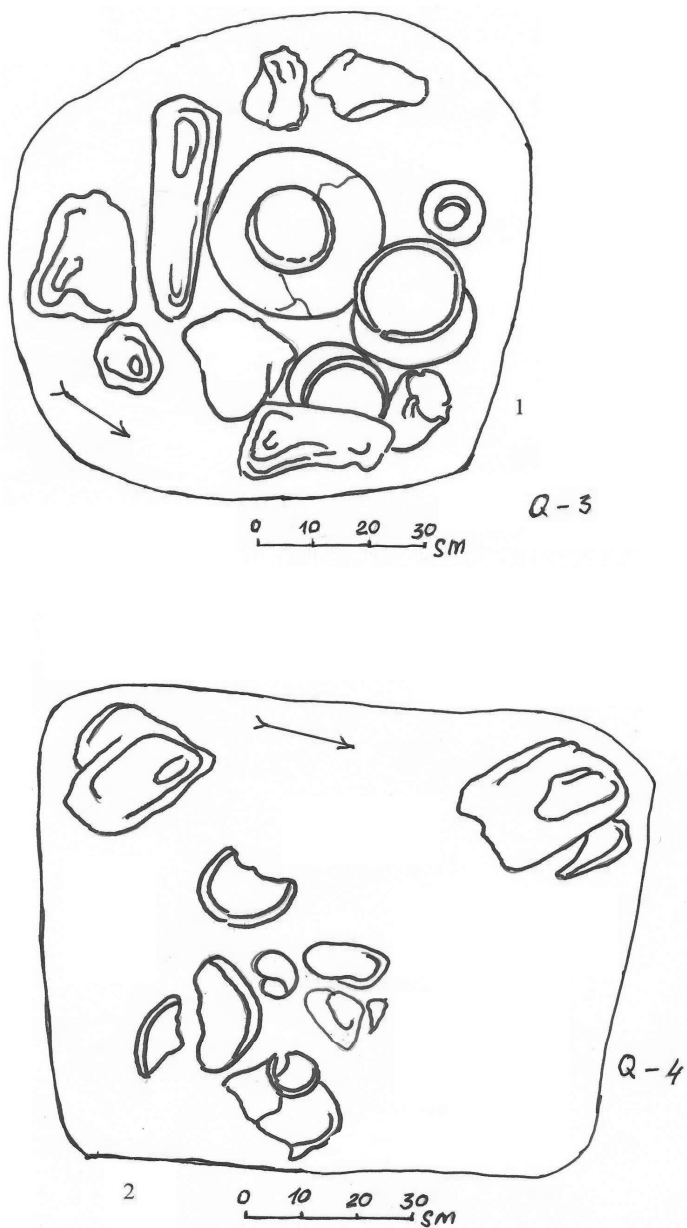
Şəkil 3. 1 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar
 Рисунок 3. Керамика из погребения №1
 Figure 3. Pottery vessels found in grave No. 1

Şəkil 4. 2 №-li qəbirdən tapılan keramika nümunələri

Рисунок 4. Керамика из погребения №2

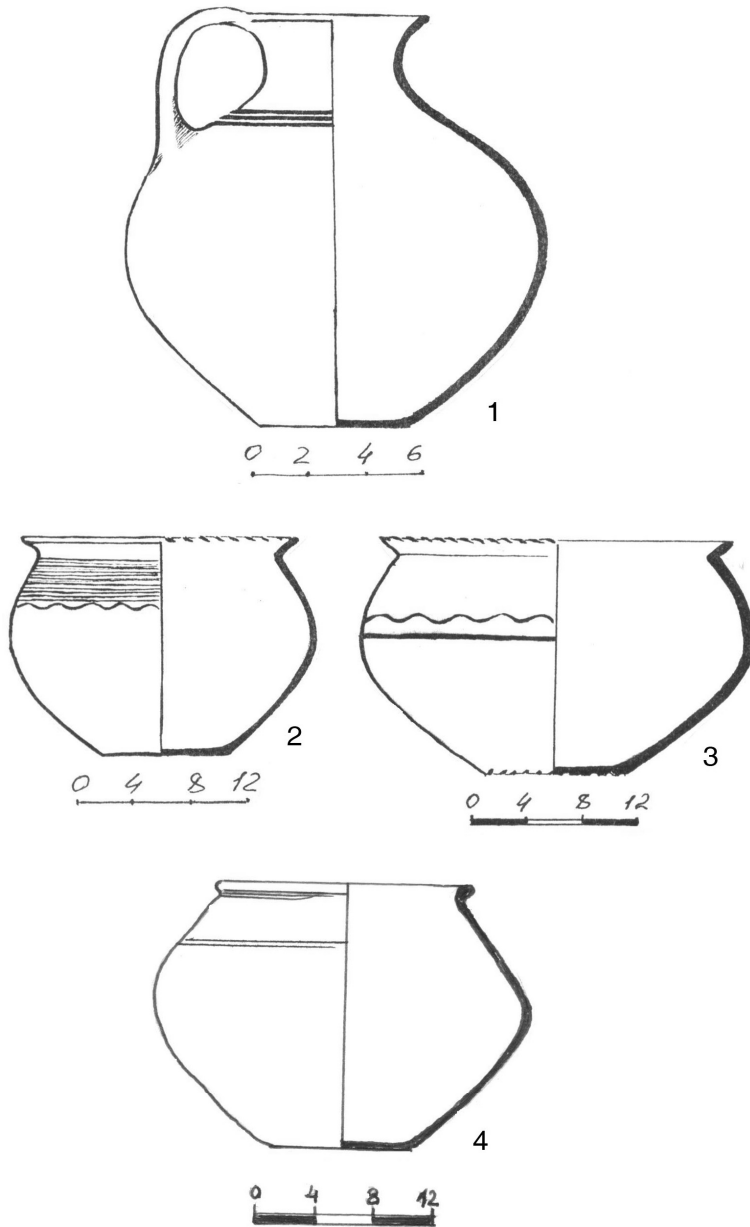
Figure 4. Ceramic samples found in grave No. 2

Şəkil 5. 3 və 4 №-li qəbirlər

Рисунок 5. Планы погребений №№3 и 4

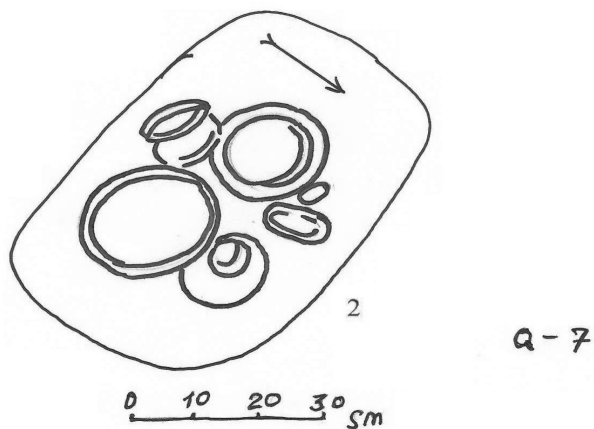
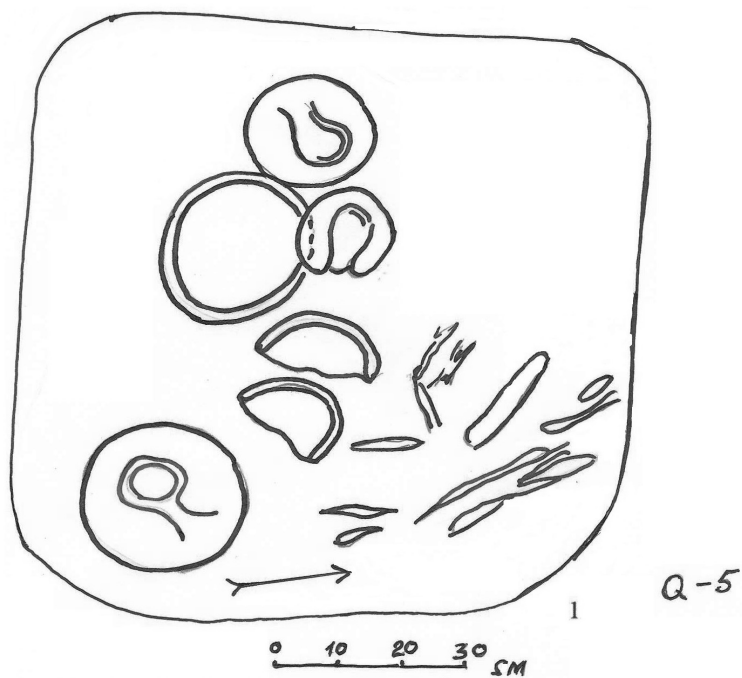
Figure 5. Graves No. 3 and No. 4

Şəkil 6. 3 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 6. Керамика из погребения №3

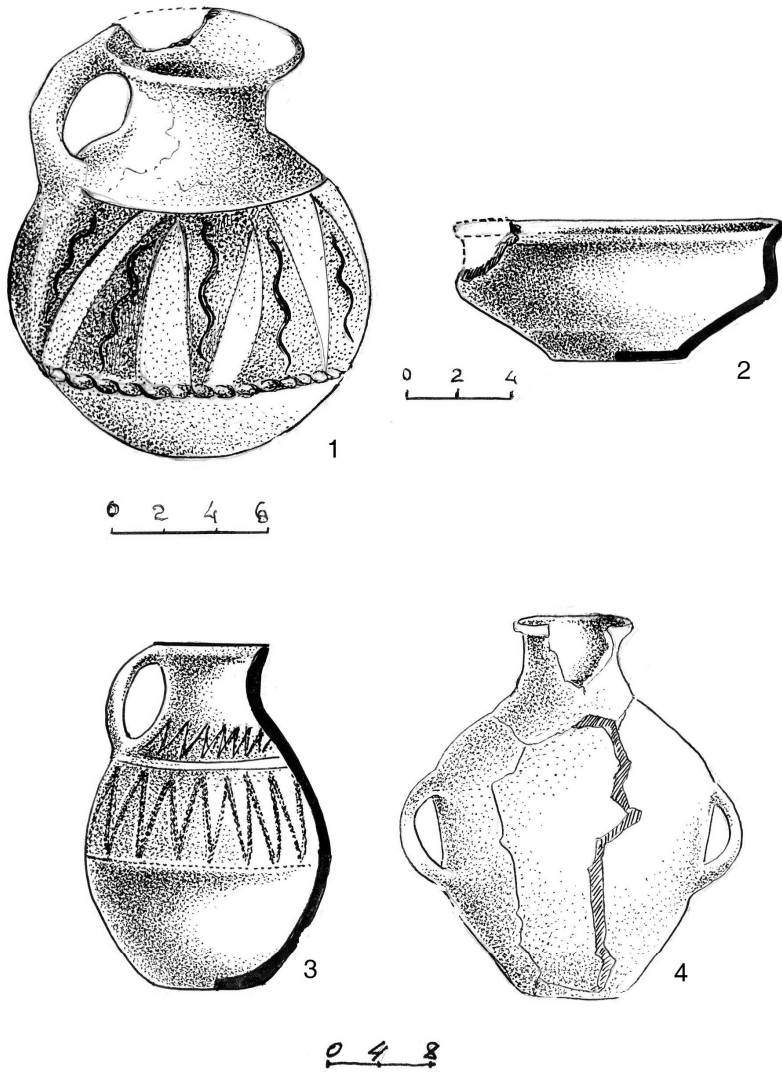
Figure 6. Pottery vessels revealed in grave No. 3

Şəkil 7. 5 və 7 №-li qəbirlər

Рисунок 7. Планы погребений №№5 и 7

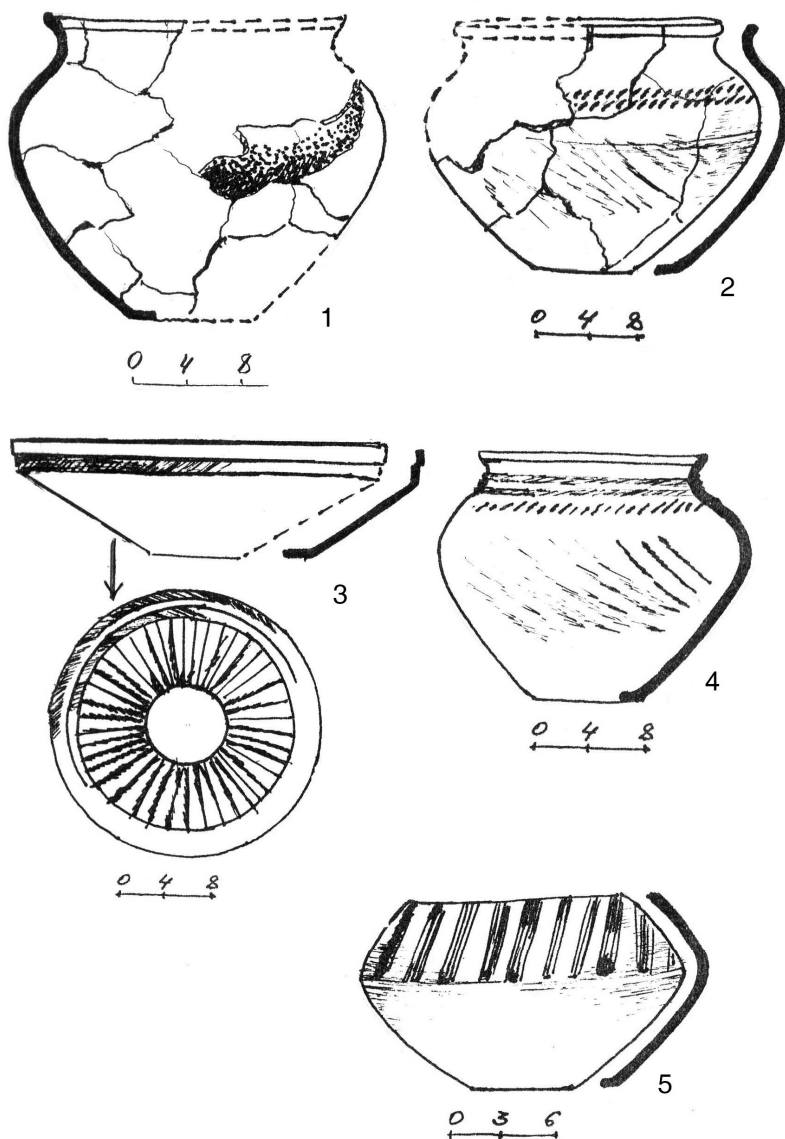
Figure 7. Grave No. 5 and grave No. 7

Şəkil 8. 5 №-li qəbirdən tapılan bardaqlar (1, 3), küpə (4) və kasa (2) tipli qablar

Рисунок 8. Кувшины (1, 3, 4) и чаша (2) из погребения №5

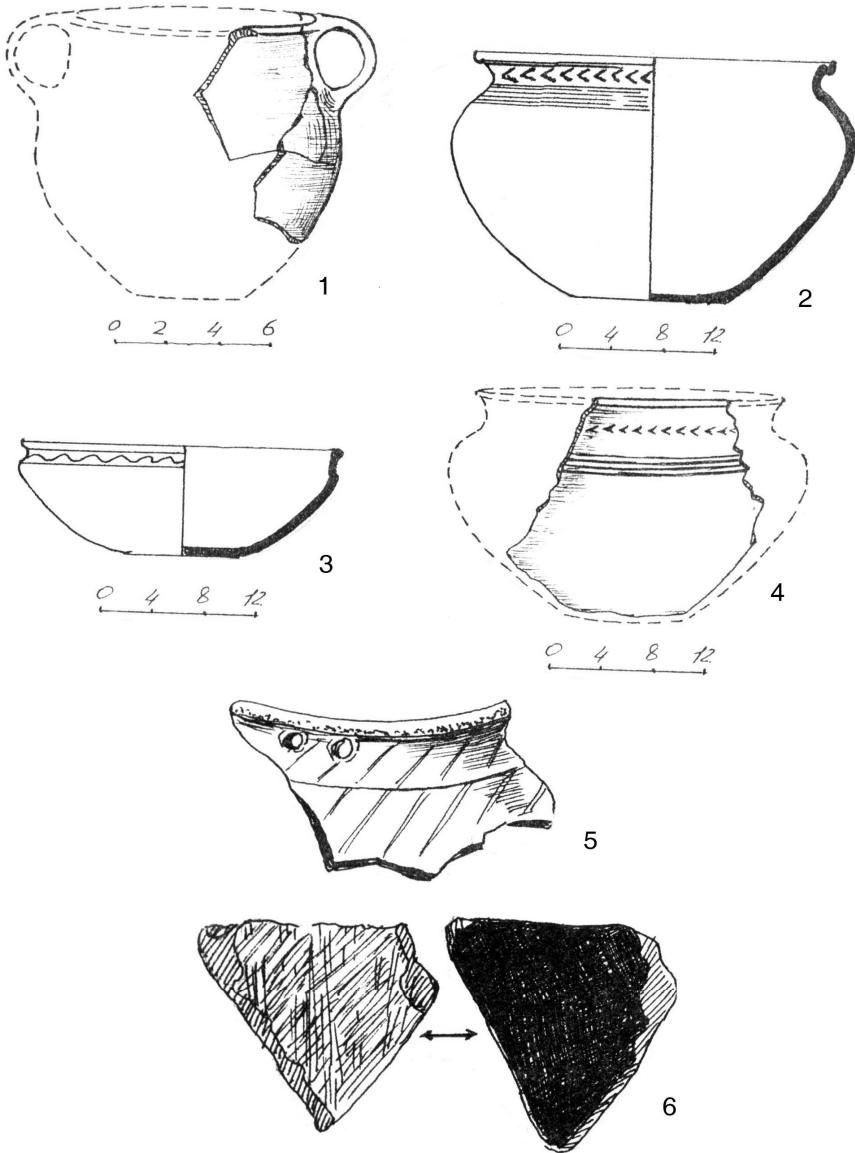
Figure 8. Jugs (4), a small pitcher (1, 3) and plate (2) type vessels found in grave No. 5

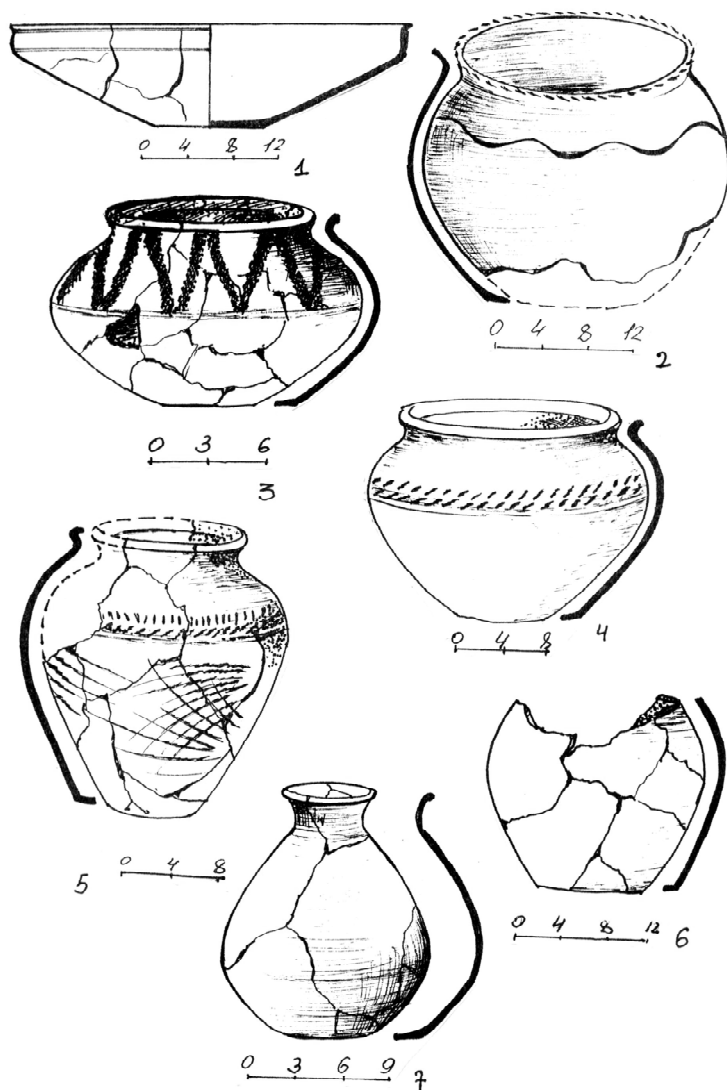
Şəkil 9. 5 №-li qəbrin saxsı qabları

Рисунок 9. Керамические сосуды из погребения №5

Figure 9. Pottery vessels from grave No. 5

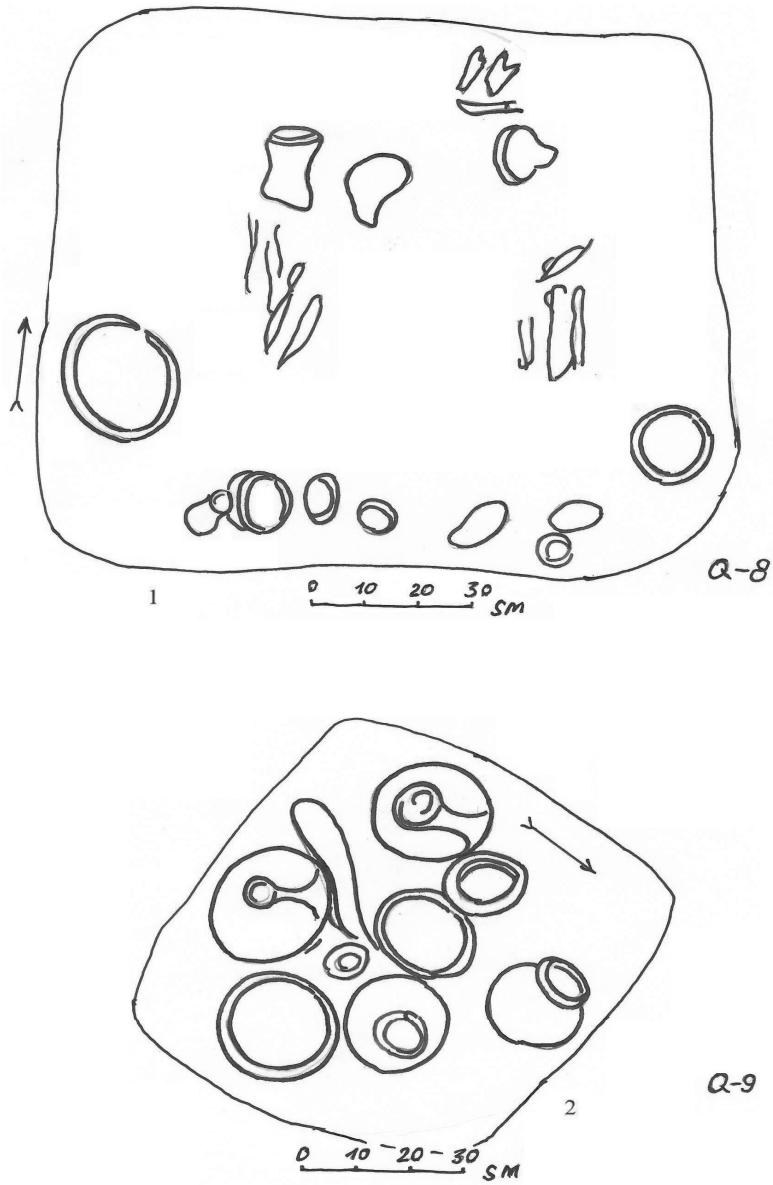
Şəkil 10. 6 №-li qəbrdən tapılan keramika nümunələri
Рисунок 10. Керамические сосуды из погребения №6
Figure 10. Pottery samples found in the grave No. 6

Şəkil 11. 1-7 №-li qəbirdən tapılan xeyrə; 2-7-8 №-li qəbirdən tapılan küpələr və qazanlar

Рисунок 11. 1-миска (погр. №7); 2-7-керамика из погребения №8

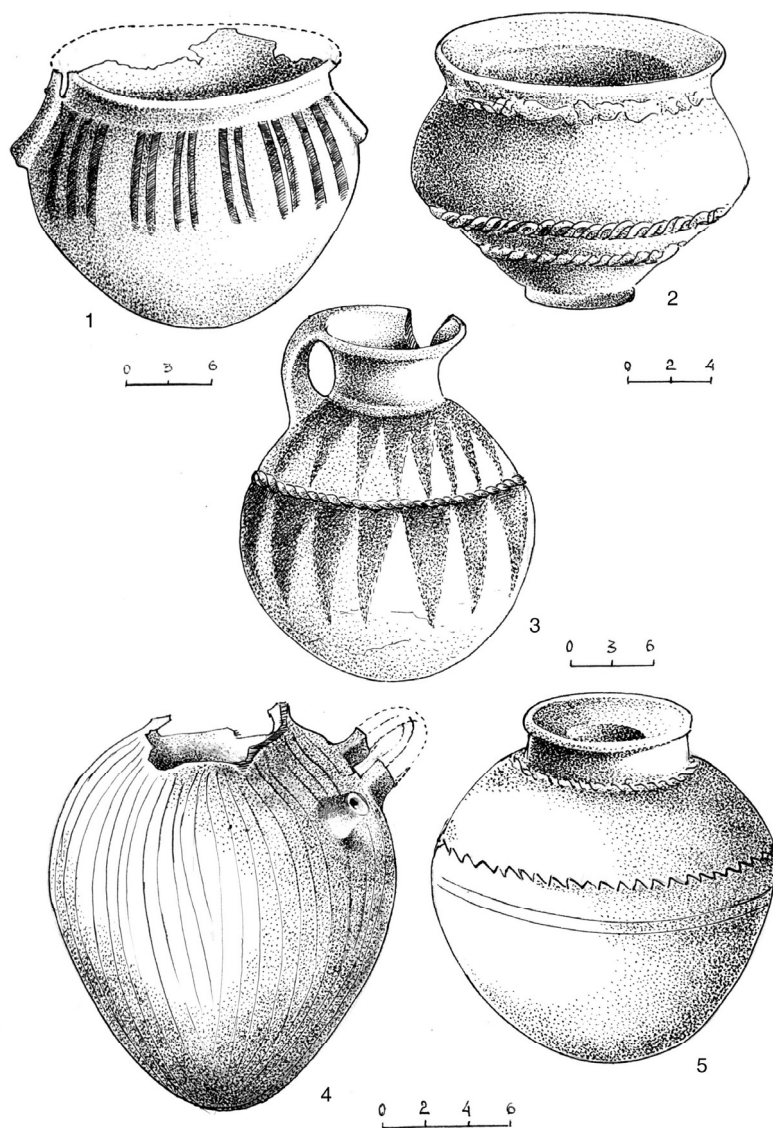
Figure 11. 1-a basin found in grave No. 7; 2-7-small pitchers and cooking pots found in graves No. 8

Şəkil 12. 8 və 9 №-li qəbirlər

Рисунок 12. Планы погребений №№8 и 9

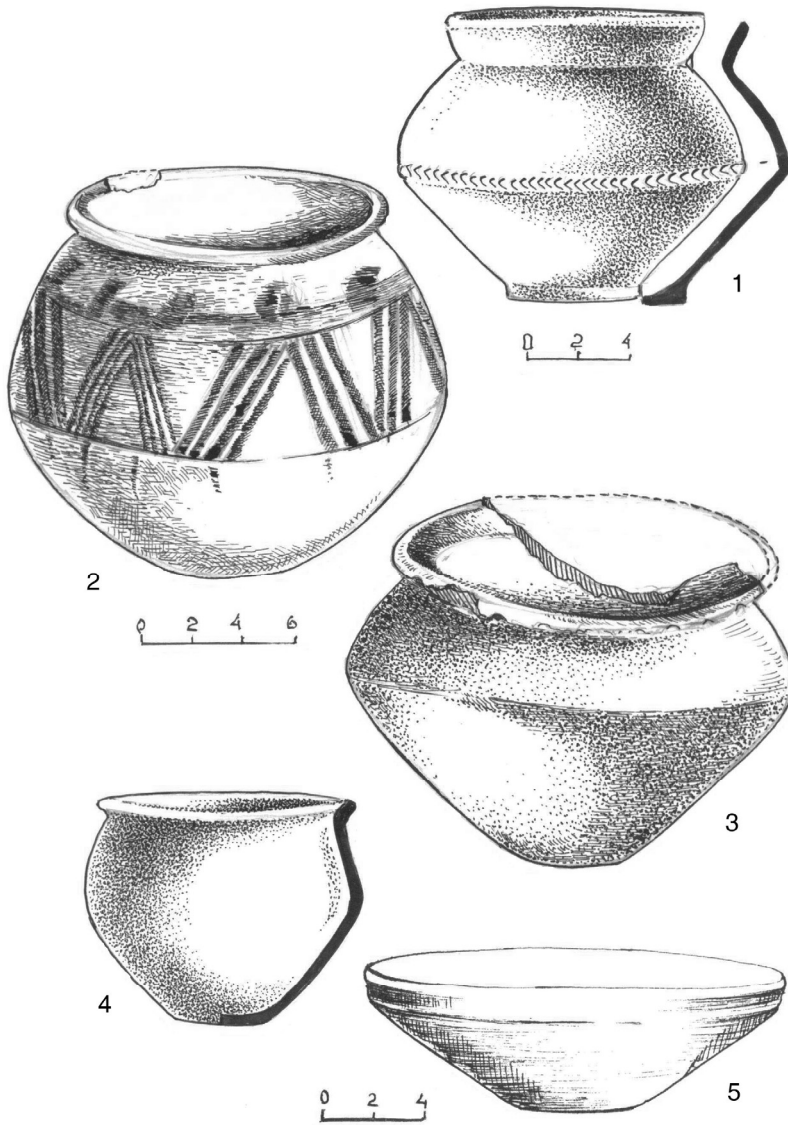
Figure 12. 1-grave No. 8; 2-grave No. 9

Şəkil 13. 8 №-li qəbirdən tapılan gil qablar (1-qazan, 2, 5-küpələr, 3-bardağ, 4-nehrə)

Рисунок 13. Керамика из погребения №8

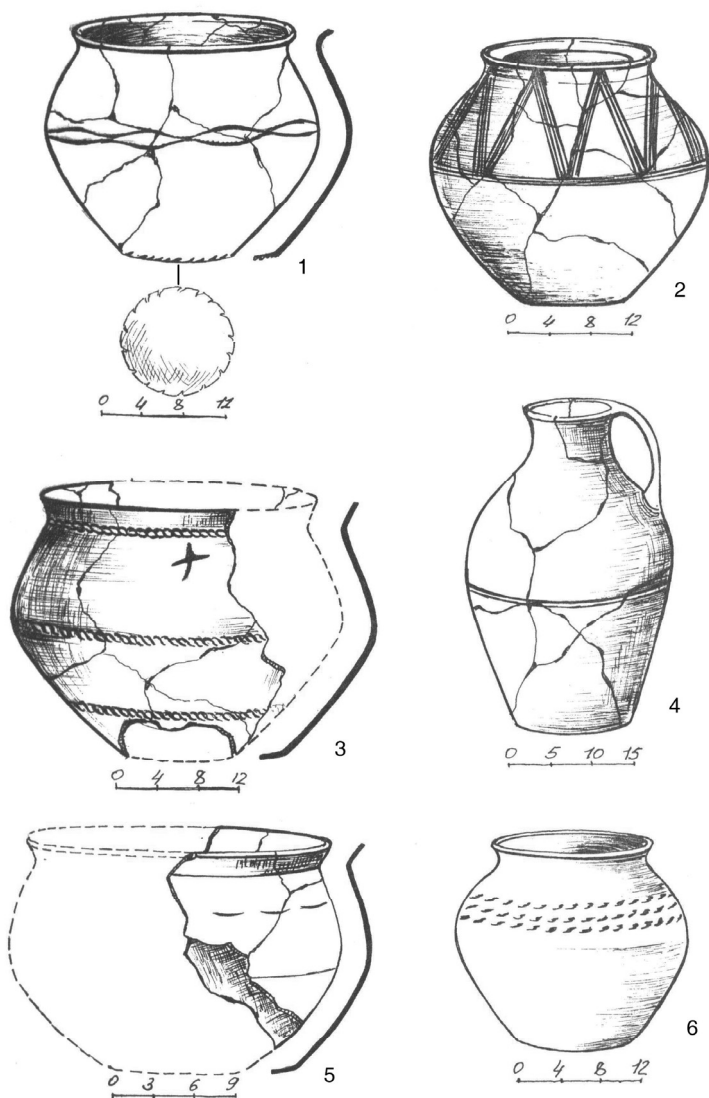
Figure 13. Ceramics (1-cooking pot, 2, 5-jugs, 4-churn and 3-pitcher) found in grave No. 8

Şəkil 14. 8 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 14. Керамика из погребения №8

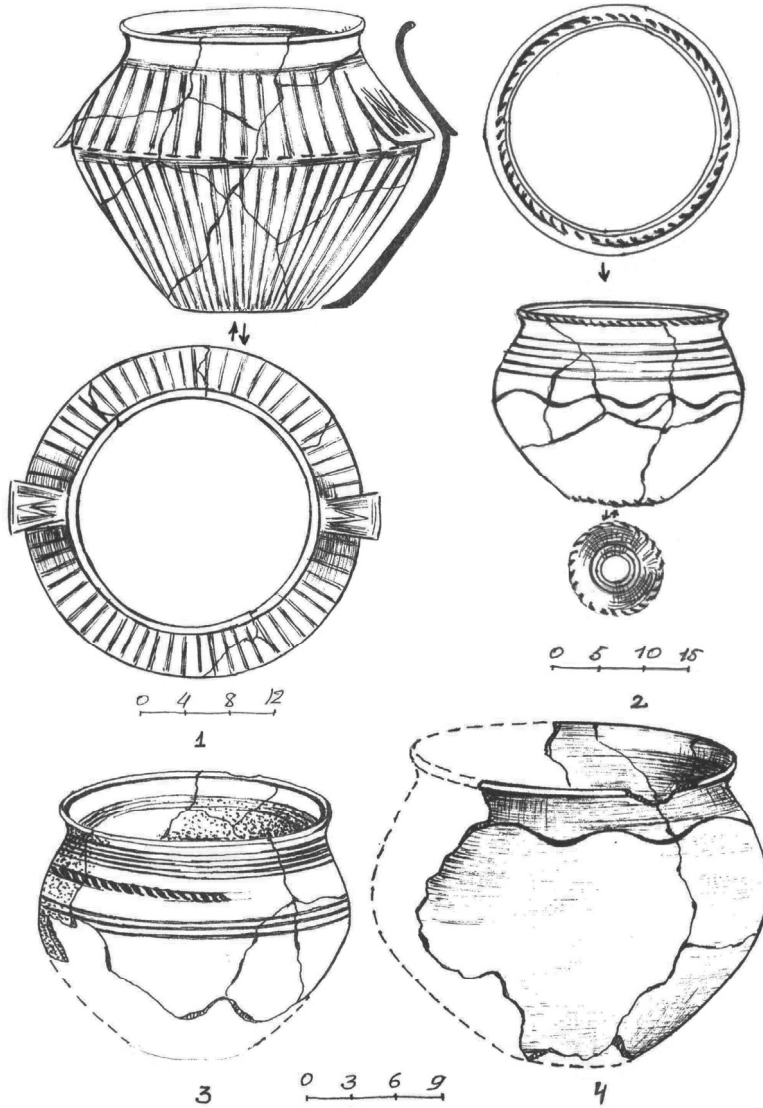
Figure 14. Ceramic vessels revealed in grave No. 8

Şəkil 15. Saxsı qablar -8 №-li torpaq qəbir

Рисунок 15. Керамические сосуды из погребения №8

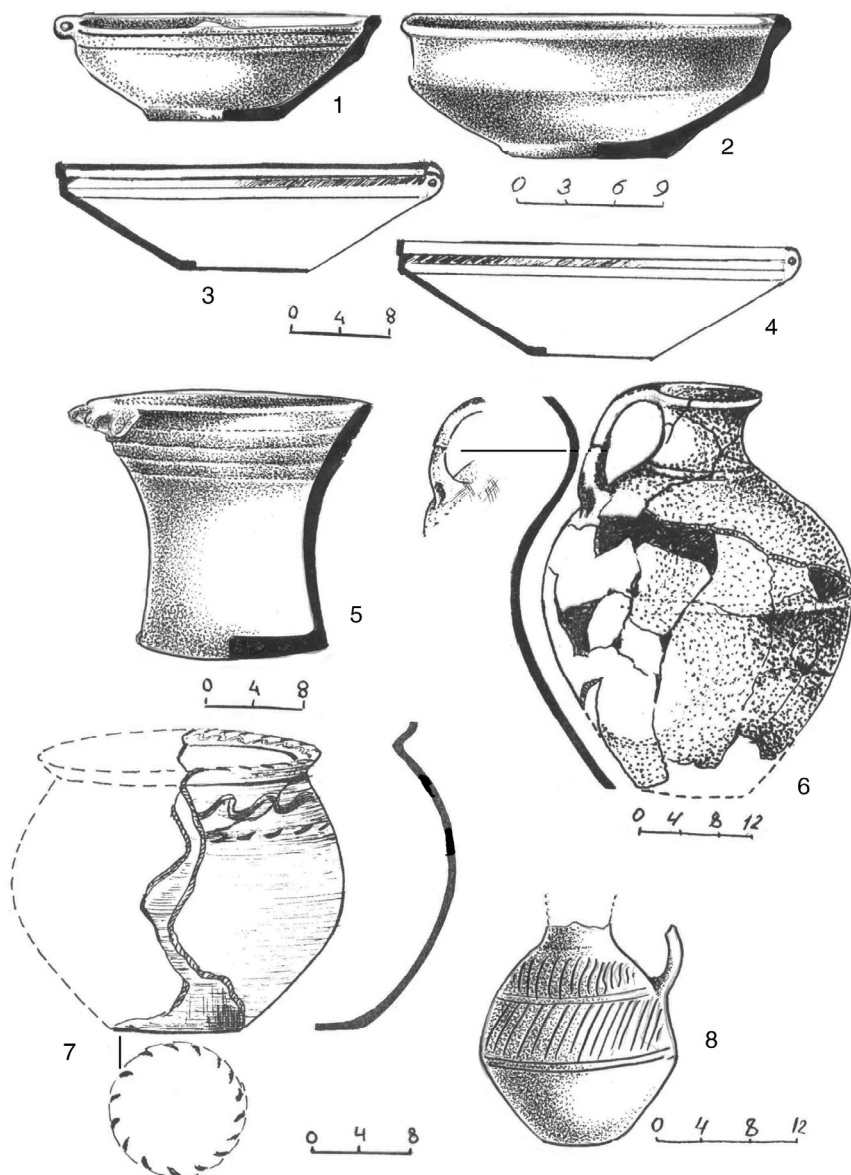
Figure 15. Ceramic vessels -grave No. 8

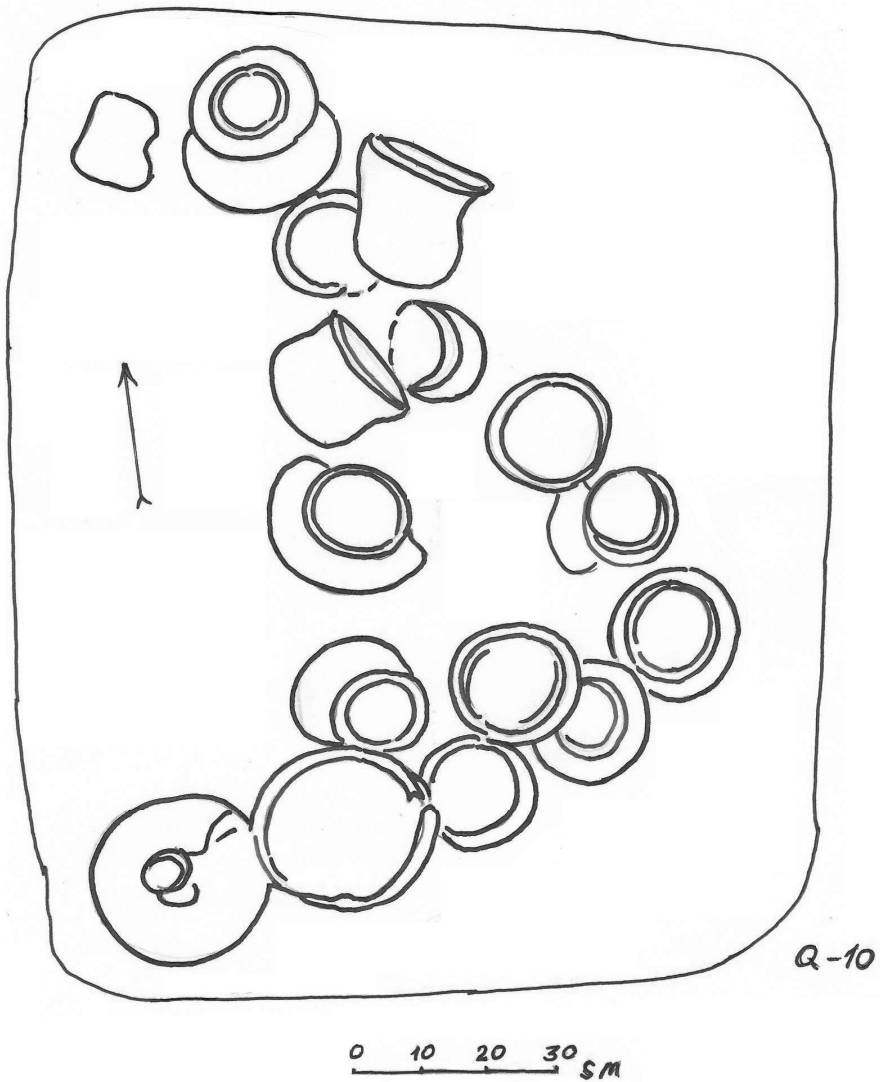
Şəkil 16. 1-2-8 №-li qəbirdən tapılan qablar; 3-4-9 №-li qəbirdən tapılan qazan tipli qablar

Рисунок 16. Керамика из погребений №№8 (1-2) и 9 (3-4)

Figure 16. 1-2-vessels found in grave No. 8; 3-4-cooking pot-type vessels found in grave No. 9

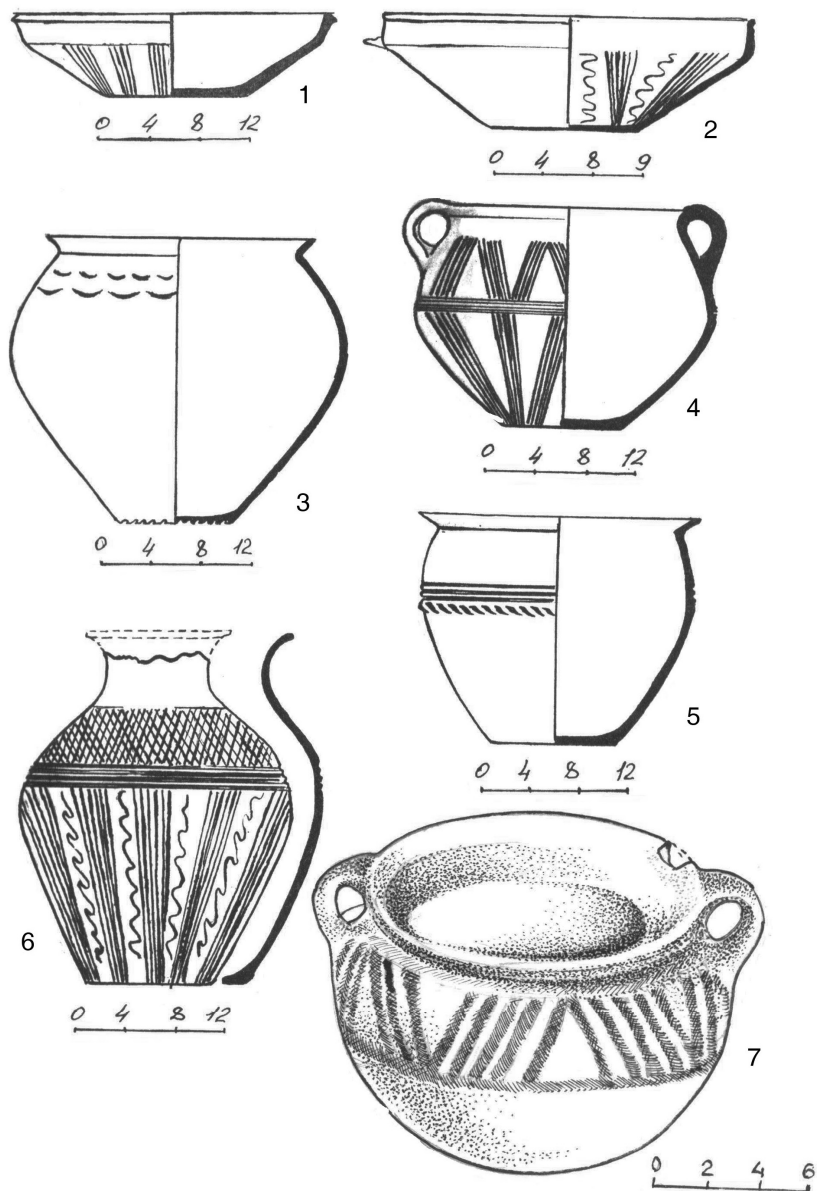
Şəkil 17. 9 №-li qəbirdən tapılan qablar
 Рисунок 17. Керамика из погребения №9
 Figure 17. Vessels found in grave No. 9

Şəkil 18. 10 №-li qəbir

Рисунок 18. План погребения №10

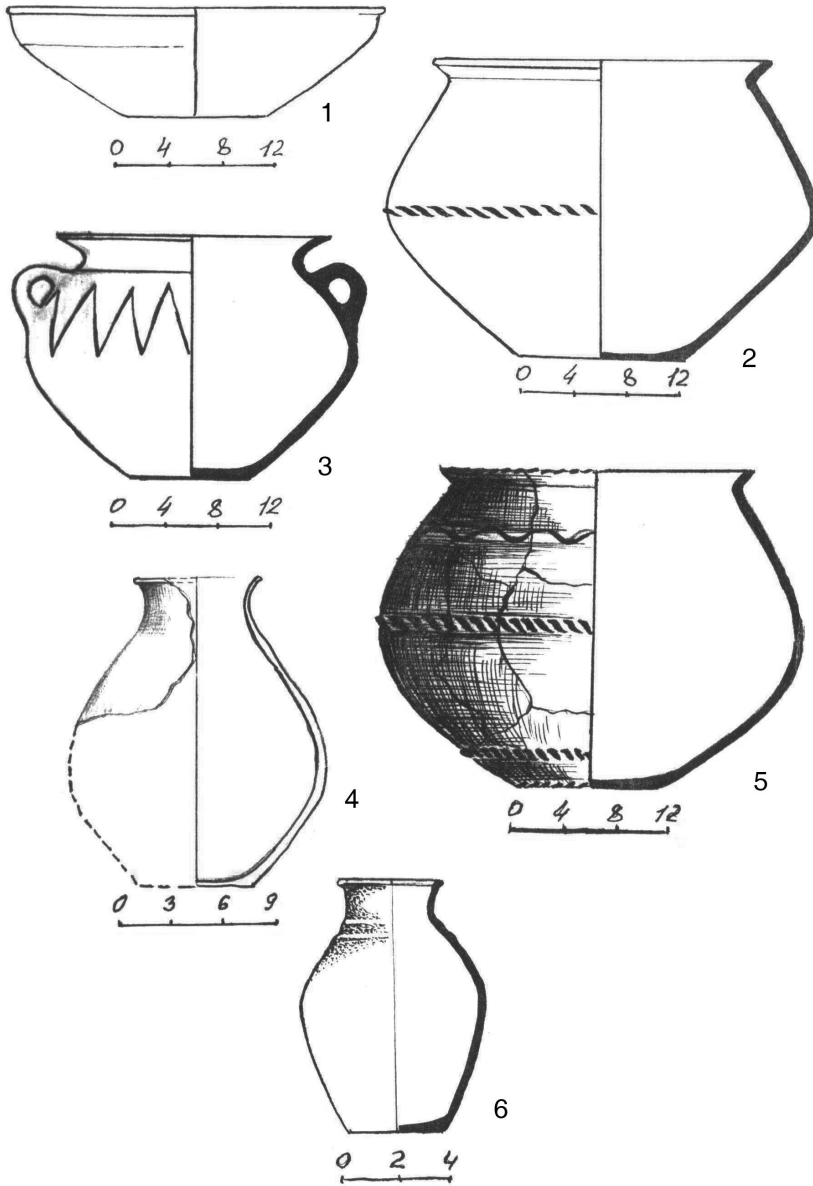
Figure 18. Grave No. 10

Şəkil 19. 10 №-li qəbirdən tapılan gil qablar

Рисунок 19. Керамика из погребения №10

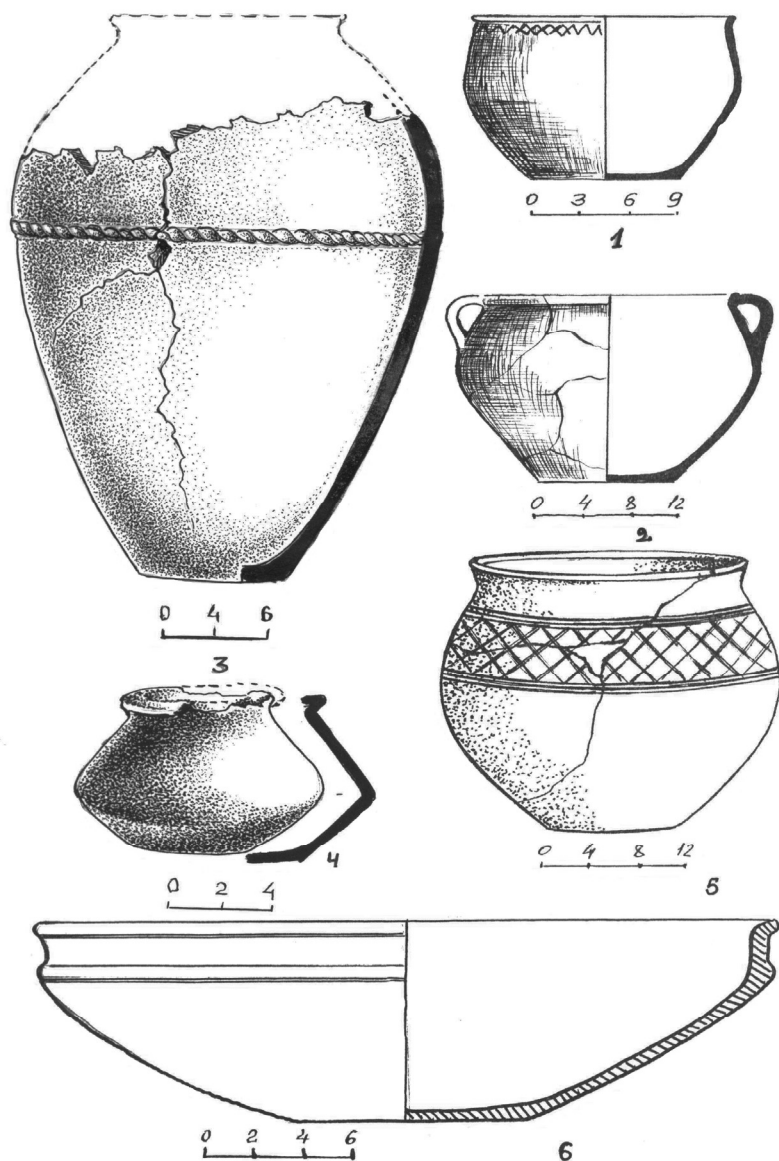
Figure 19. Archaeological goods grave No. 10

Şəkil 20. 11 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 20. Керамические сосуды из погребения №11

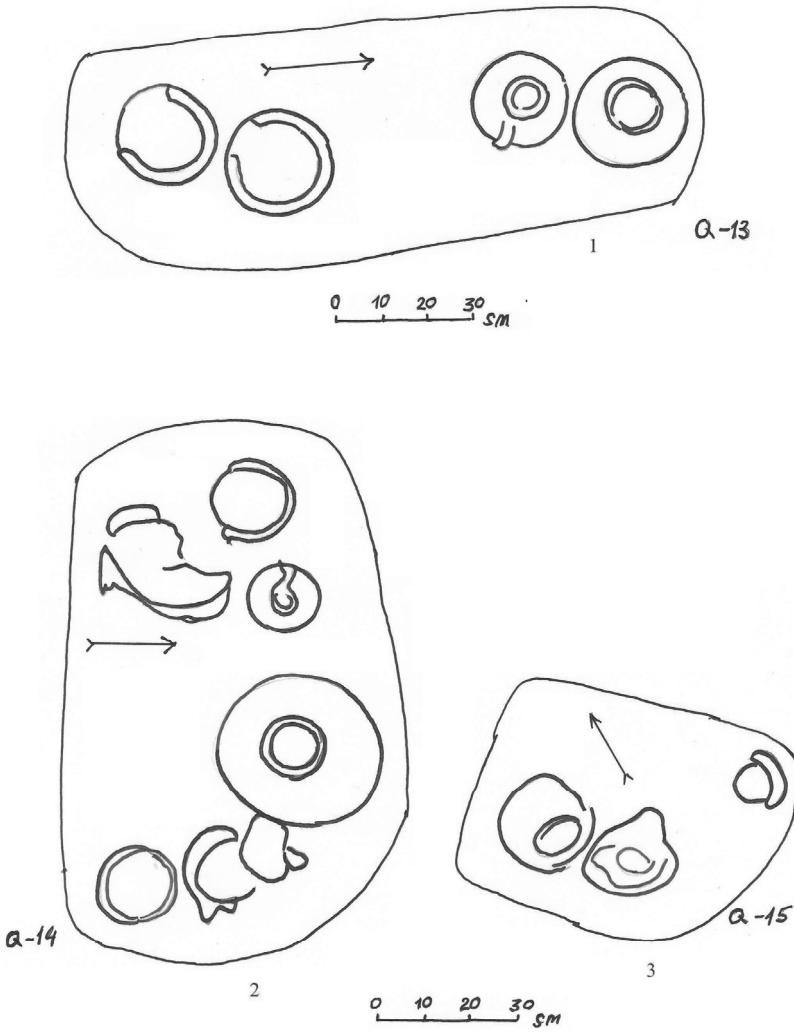
Figure 20. Pottery vessels found in grave No. 11

Şəkil 21. 1-3-12 №-li qəbirdən tapılan gil qablar; 4-6-14 №-li qəbirdən tapılan küpə, qazan və xeyrə

Рисунок 21. Керамика из погребений №№12 (1-3) и 14 (4-6)

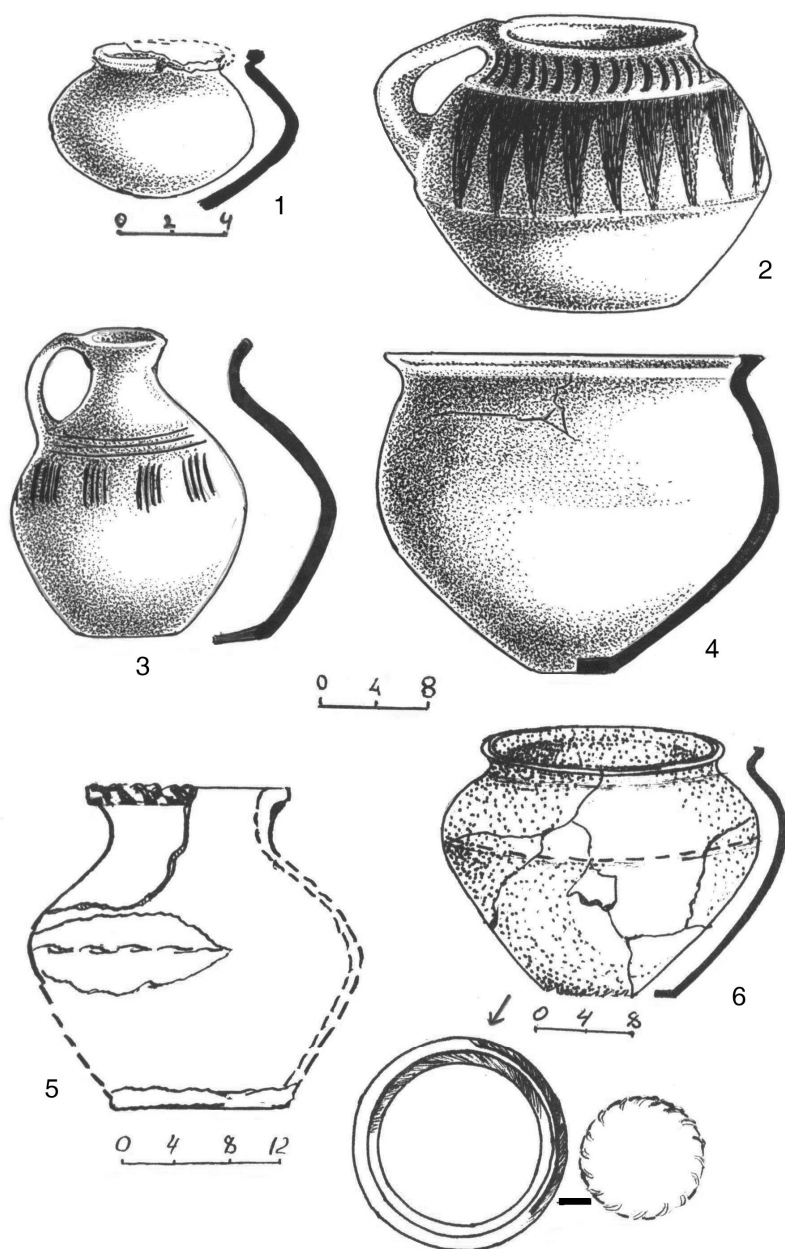
Figure 21. 1-3-pottery vessels found in grave No. 12; 4-6-a pitcher, cooking pot and a basin found in grave No. 14

Şəkil 22. 1-13 №-li qəbir, 2-3-14 və 15 №-li qəbirlər

Рисунок 22. Планы погребений №№13 (1), 14 (2) и 15 (3)

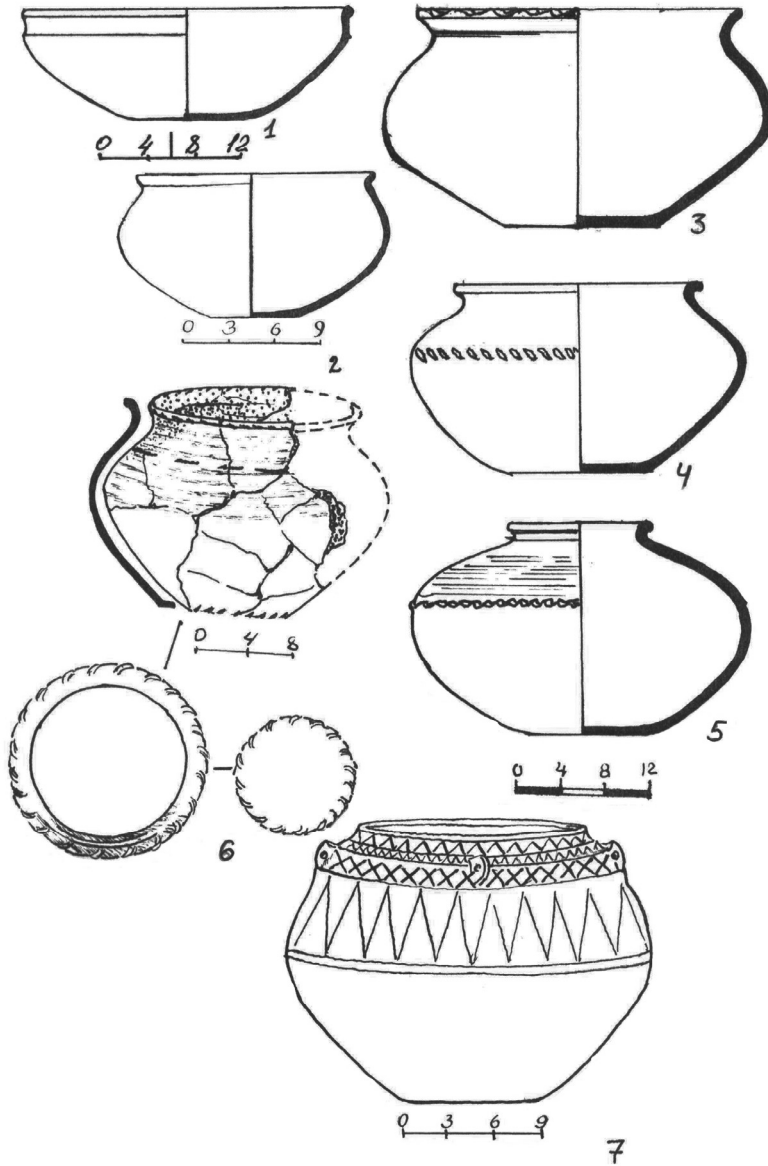
Figure 22. Grave No. 13 (1) and grave No. 14 (2) and No. 15 (3)

Şəkil 23. 14 №-li qəbrin keramikası

Рисунок 23. Керамика из погребения №14

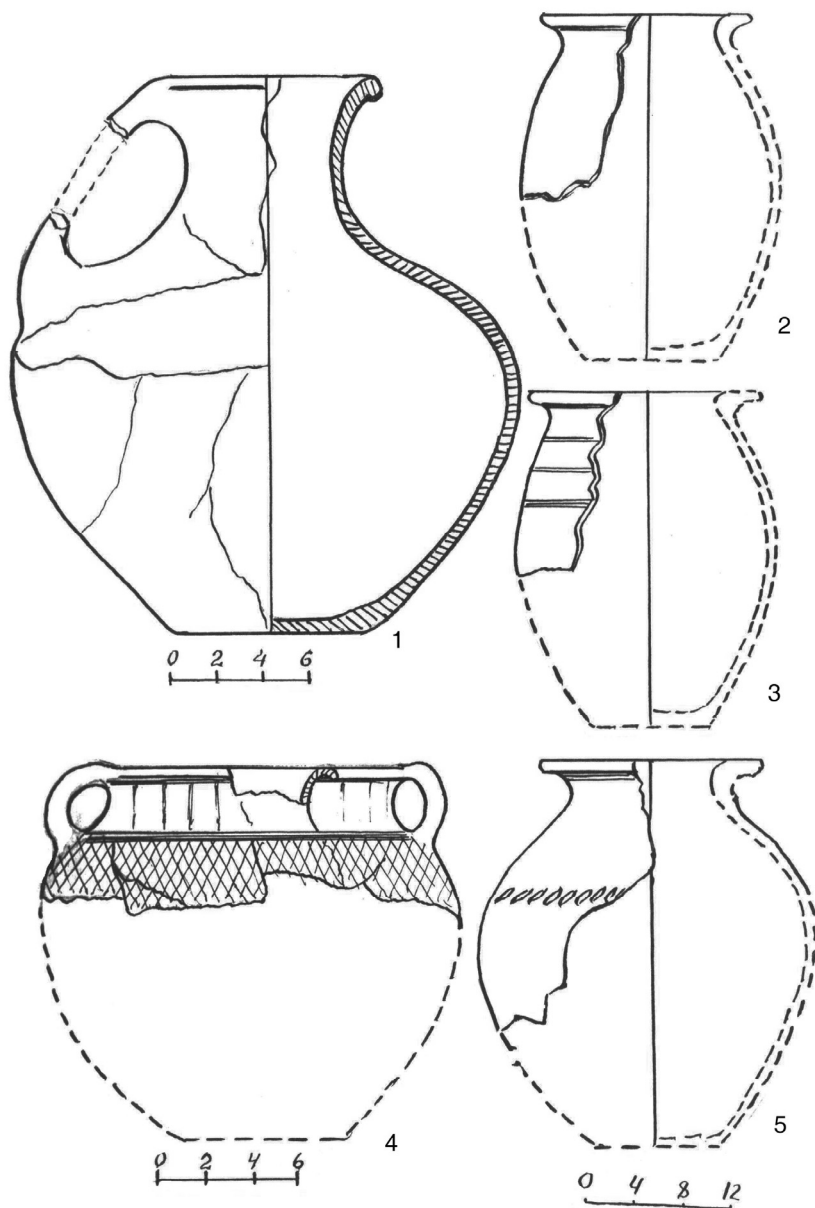
Figure 23. Ceramics of grave No. 14

Şəkil 24. 1-5-14 №-li qəbirdən tapılan qablar; 6-7-15 №-li qəbirdən tapılan qazan tipli qablar

Рисунок 24. 1-5-сосуды из погребения №14; 6-7-сосуды типа котлов из погребения №15

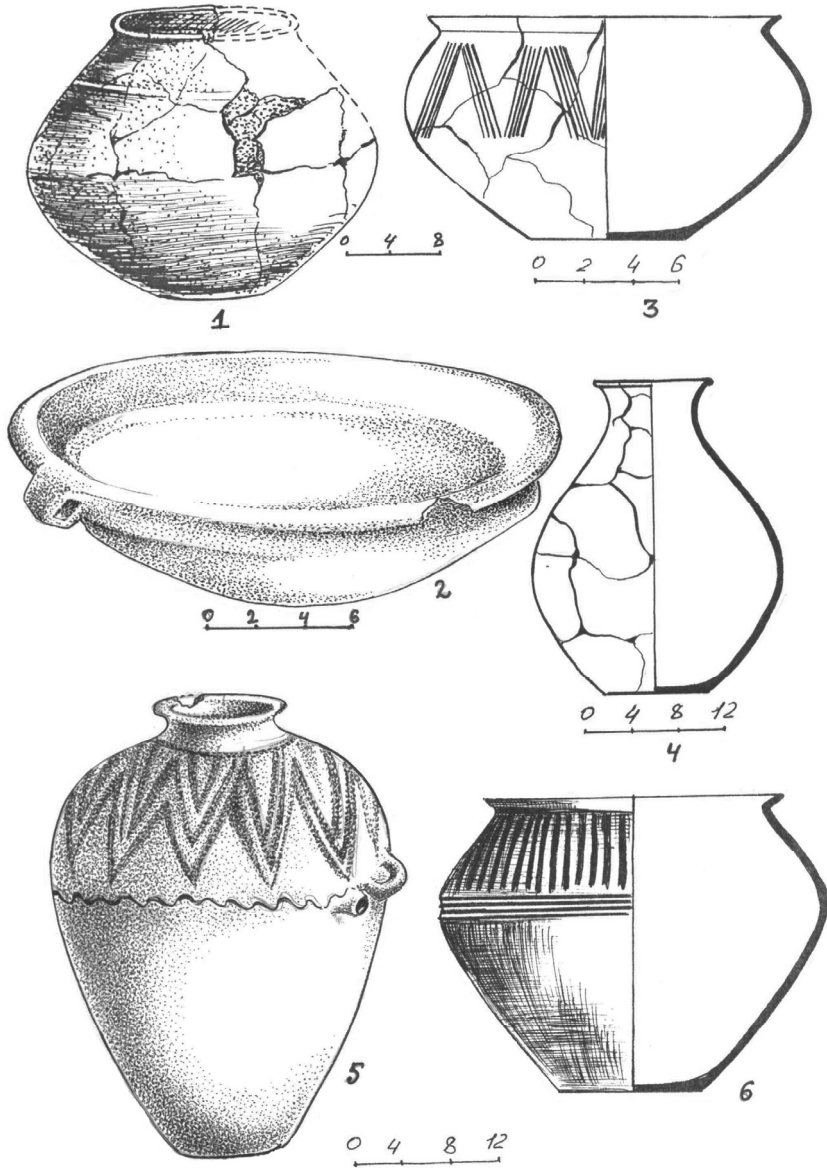
Figure 24. 1-5-vessels found in grave No. 14; 6-7-cooking pot-type vessels found in grave No. 15

Şəkil 25. 15 №-li qəbirdən tapılan keramika nümunələri

Рисунок 25. Керамика из погребения №15

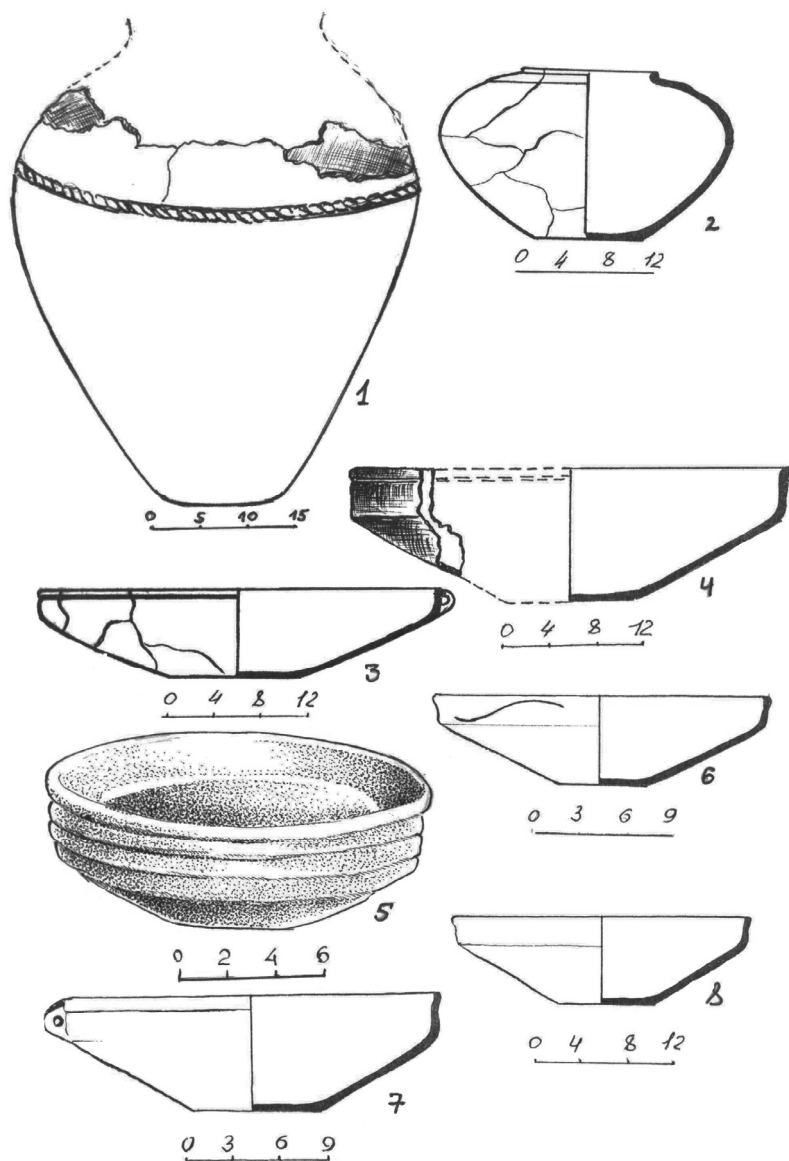
Figure 25. Ceramic samples found in grave No. 15

Şəkil 26. 1-15 №-li qəbirdən tapılan küpə; 3-16 №-li qəbirdən tapılan qazan; 2, 4-6-17 №-li qəbirdən tapılan xeyrə, bardaq, nehrə və küpə

Рисунок 26. Керамика из погребений №№15 (1), 16 (3) и 17 (2, 4-6)

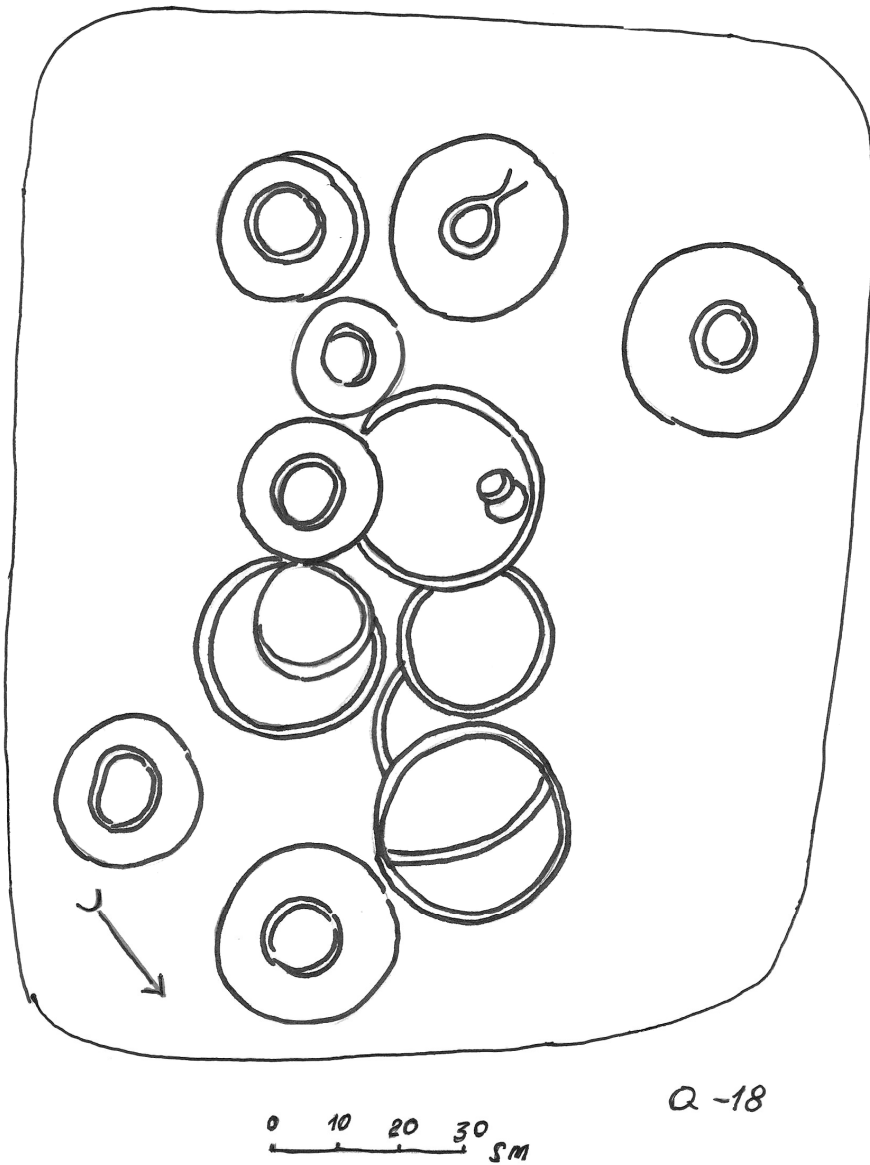
Figure 26. Ceramic samples found in grave No. 15 (1), No. 16 (3) and No. 17 (2, 4-6)

Şəkil 27. 1-4-17 №-li qəbirdən tapılan keramika; 5-8-18 №-li qəbirdən tapılan boşqab və xeyrələr

Рисунок 27. Керамика из погребения №№17 (1-4) и 18 (5-8)

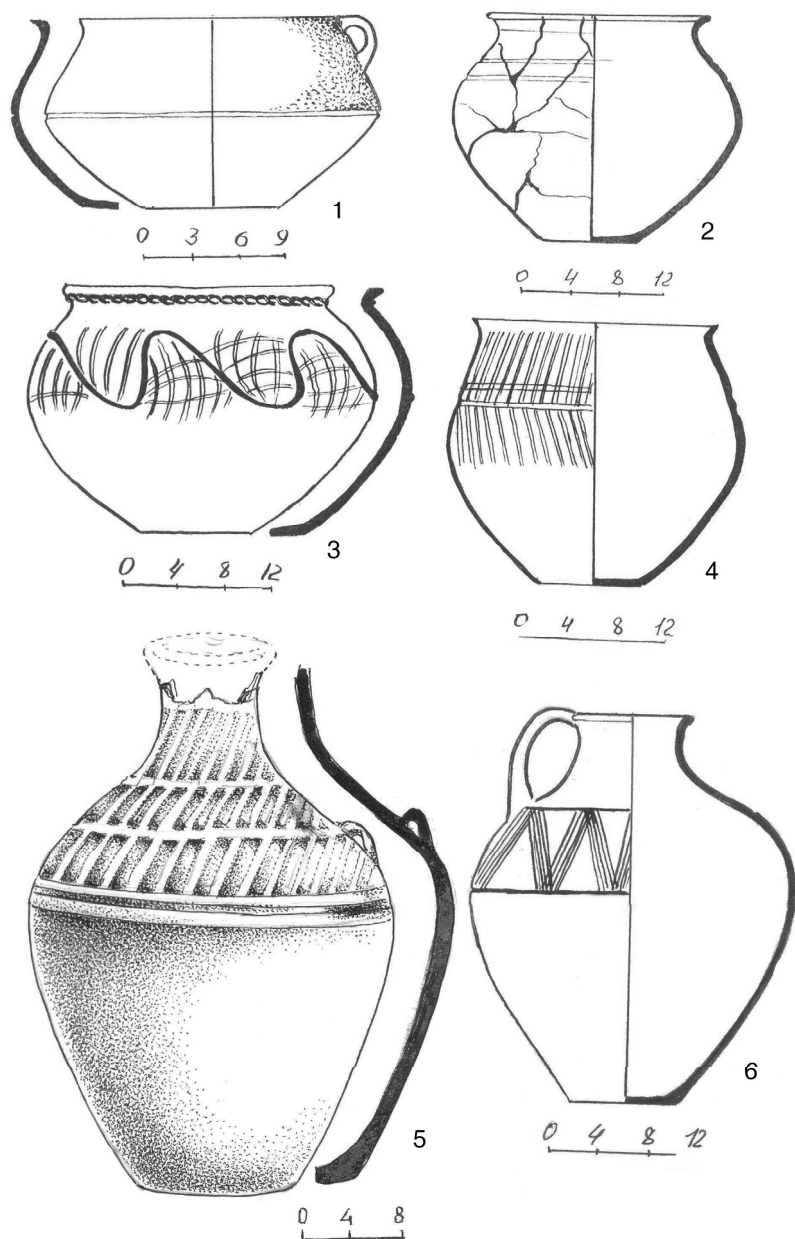
Figure 27. 1-4-ceramics found in grave No. 17; 5-8-dishes and basins revealed in grave No. 18

Şəkil 28. 18 №-li qəbrin planı

Рисунок 28. План погребения №18

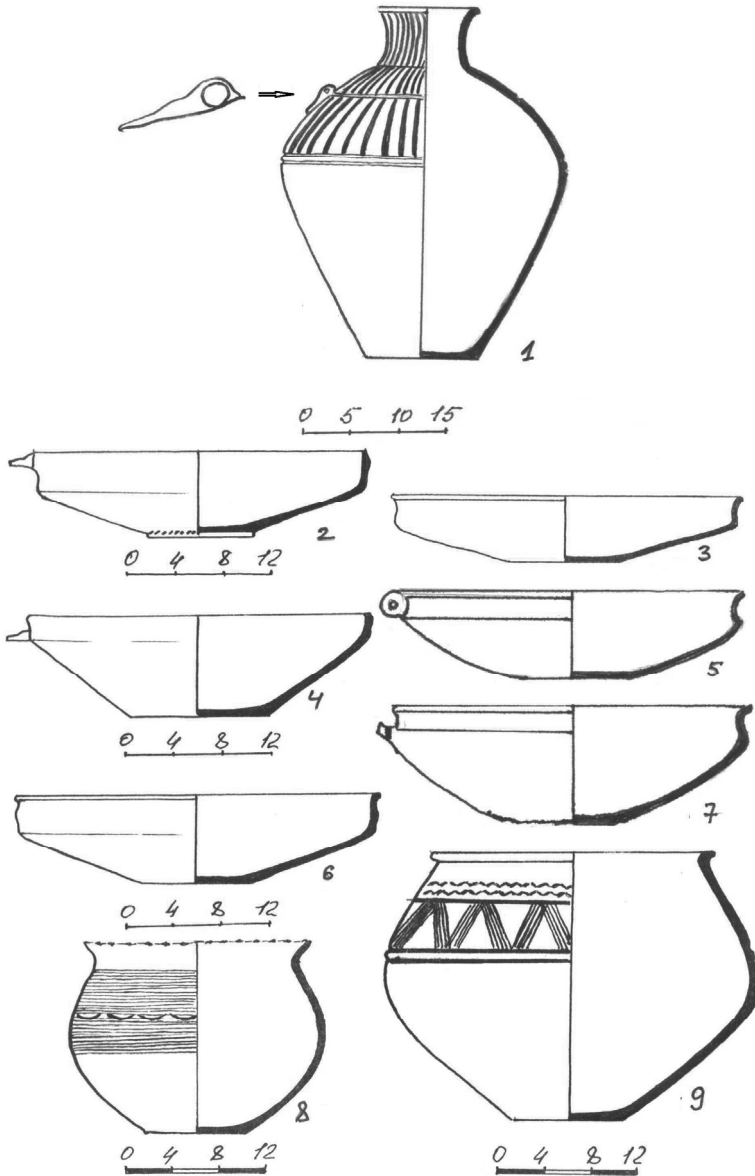
Figure 28. Grave No. 18

Şəkil 29. 18 №-li qəbirdən tapılan keramika nümunələri

Рисунок 29. Керамика из погребения №18

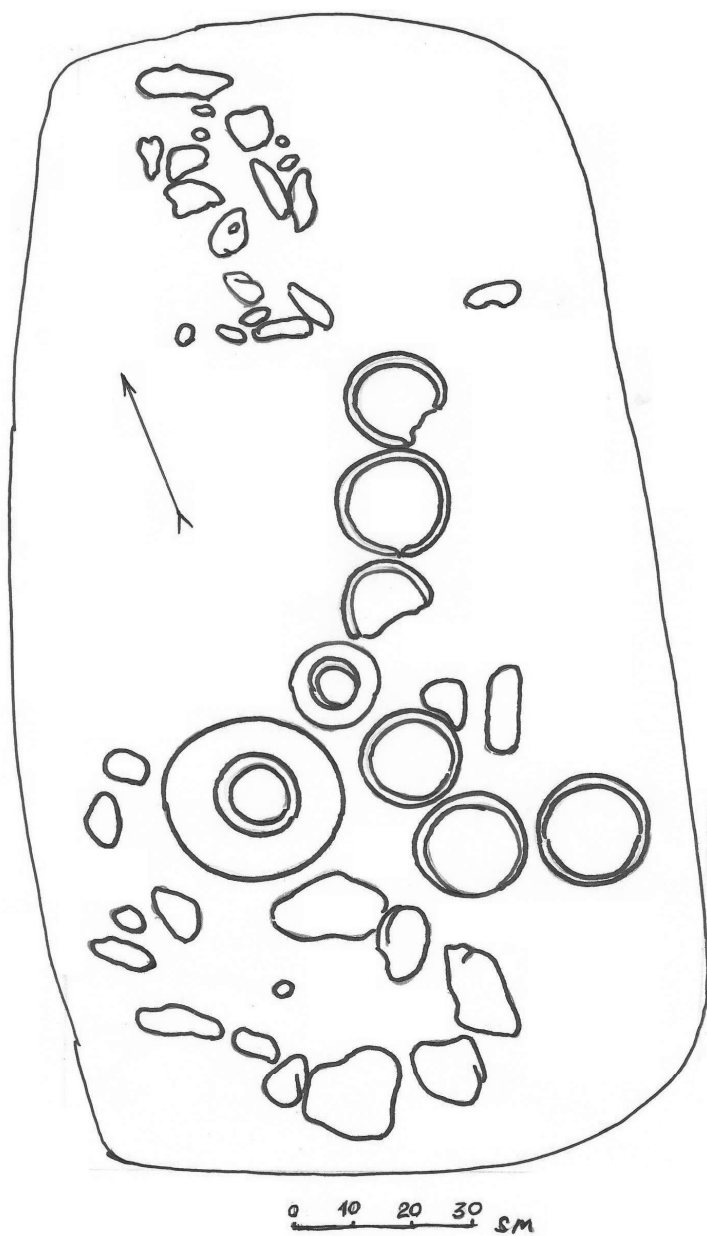
Figure 29. Ceramic samples found in the grave grave No. 18

Şəkil 30. 1-18 №-li qəbirdən tapılan bardaq; 2-9-19 №-li qəbirdən tapılan xeyrələr və qazanlar

Рисунок 30. Керамика из погребений №№18 (1) и 19 (2-9)

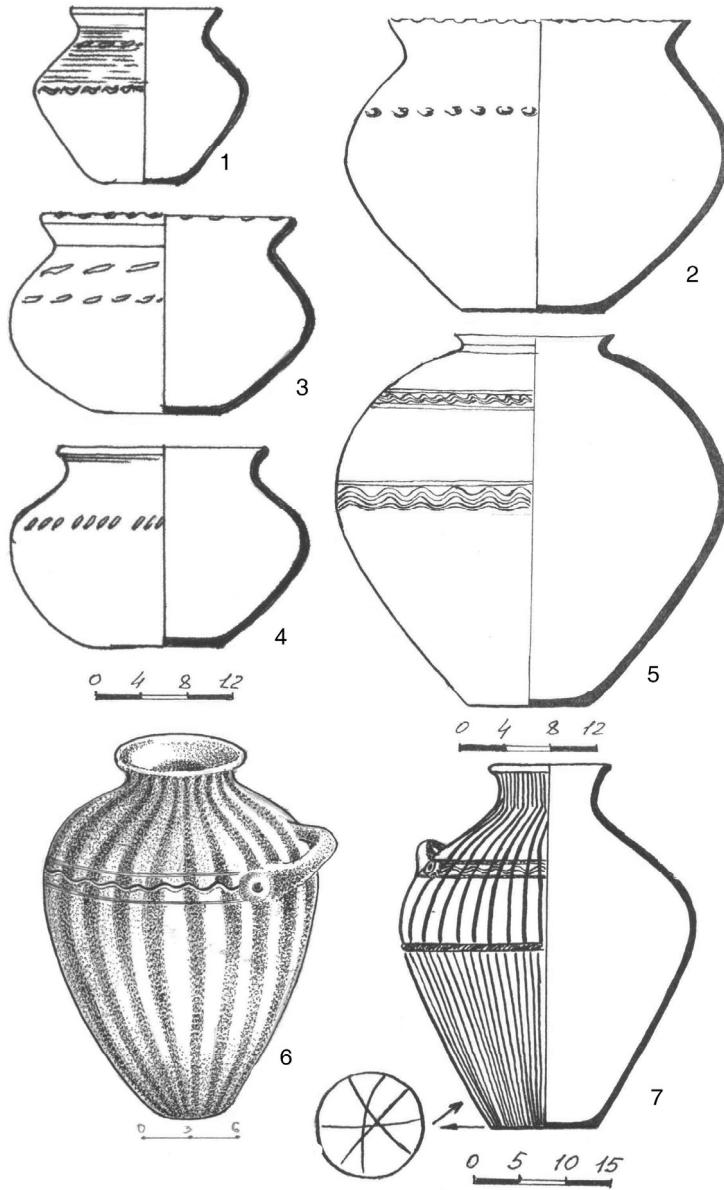
Figure 30. 1-a cooking-pot and a jug found in grave No. 18; 2-9-basins and cooking pots found in grave No. 19

Şəkil 31. 19 №-li qəbir

Рисунок 31. План погребения №19

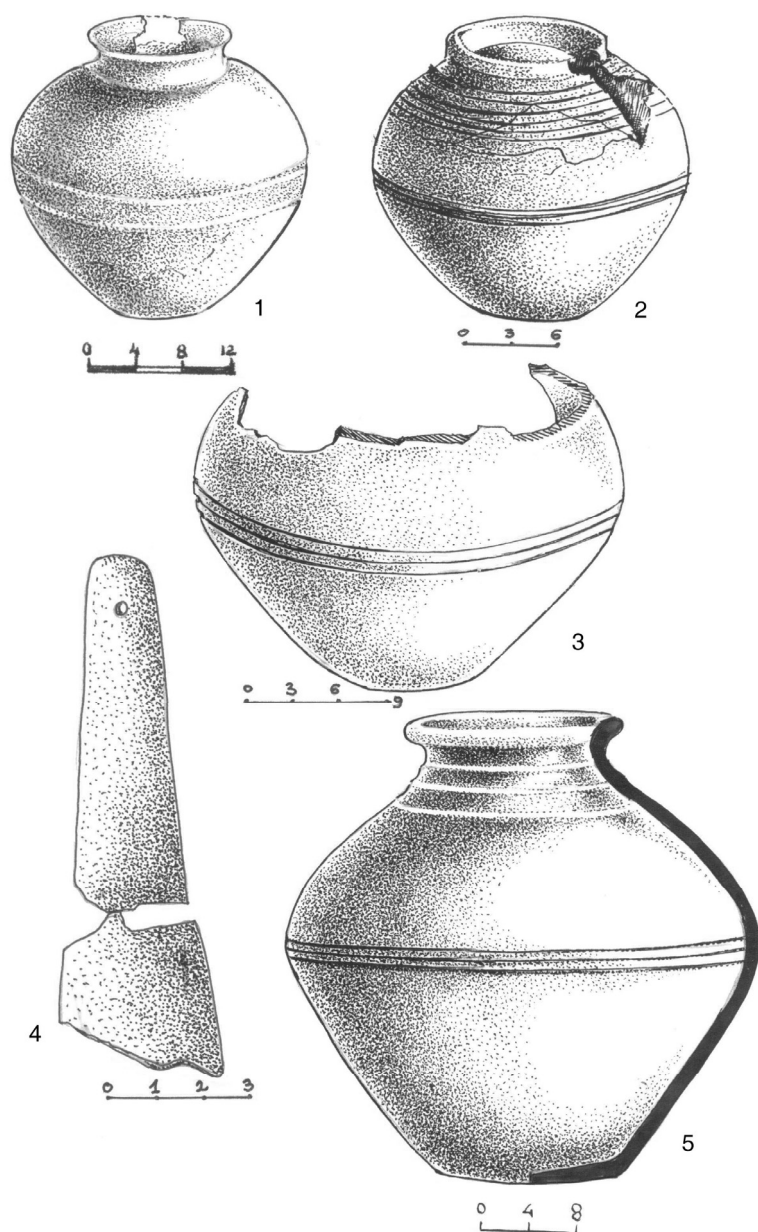
Figure 31. Grave No. 19

Şəkil 32. 19 №-li qəbirdən tapılan küpə, qazan və nehrələr

Рисунок 32. Керамика из погребения №19

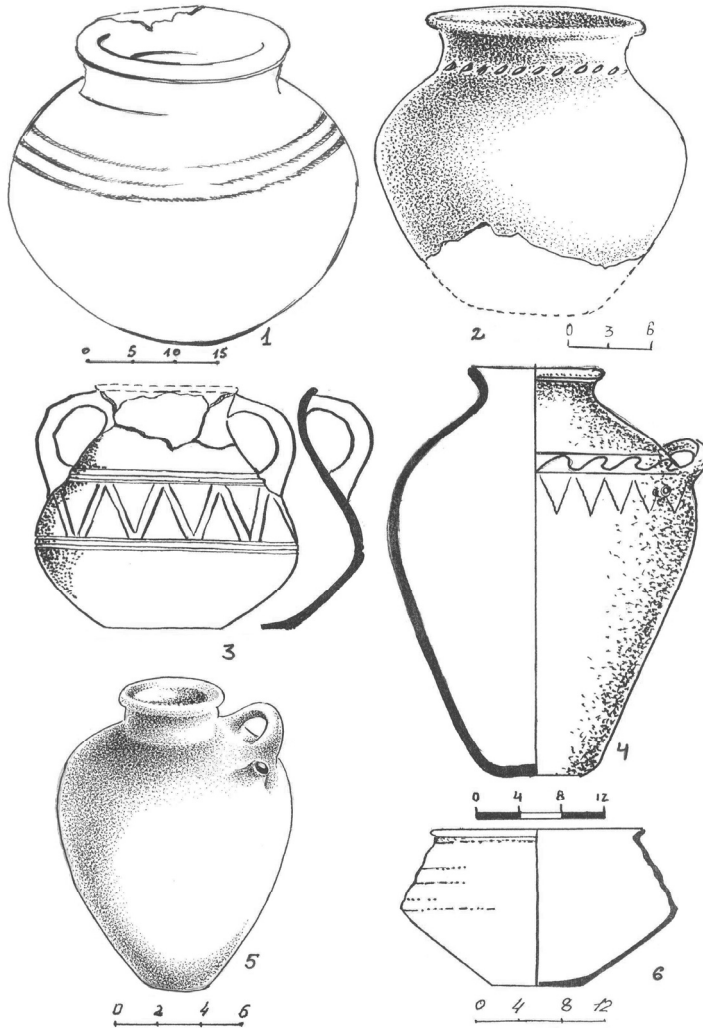
Figure 32. Pitchers, cooking-pots and churns found in grave No. 19

Şəkil 33. 19 №-li qəbirdən tapılan arxeoloji materiallar

Рисунок 33. Археологические материалы из погребения №19

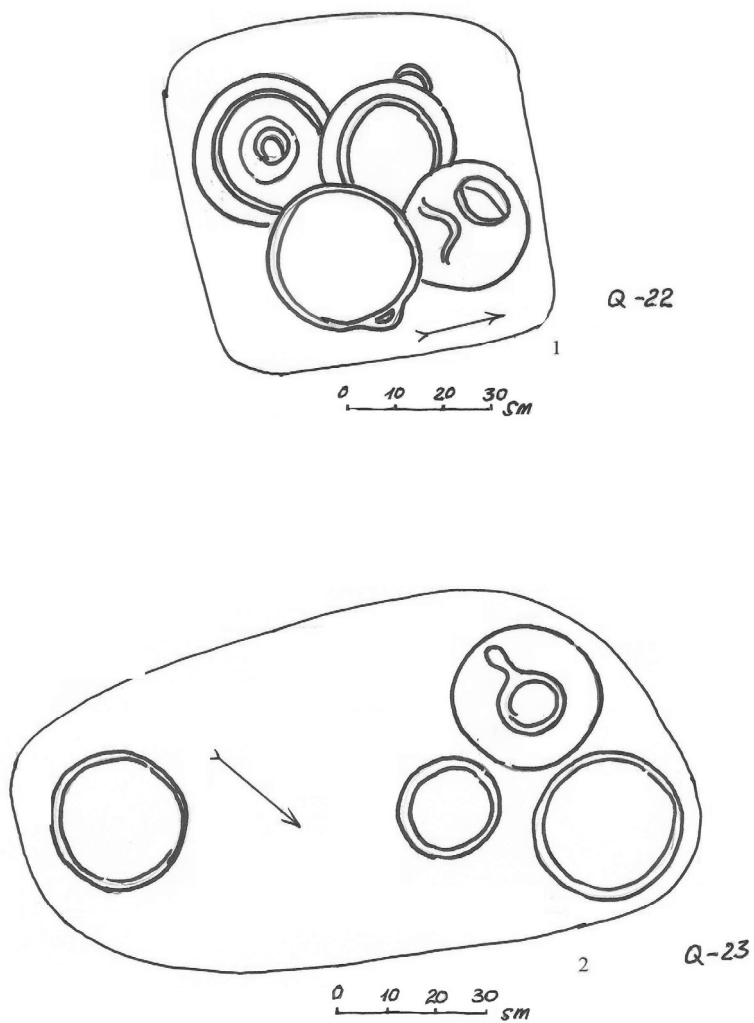
Figure 33. Archaeological goods found in grave No. 19

Şəkil 34. 1-20 №-li qəbirdən tapılan küpə; 2-3-21 №-li qəbirdən tapılan gil qablar; 4-6-22 №-li qəbirdən tapılan nehrələr və qazan

Рисунок 34. Керамика из погребения №№20 (1), 21 (2-3) и 22 (4-6)

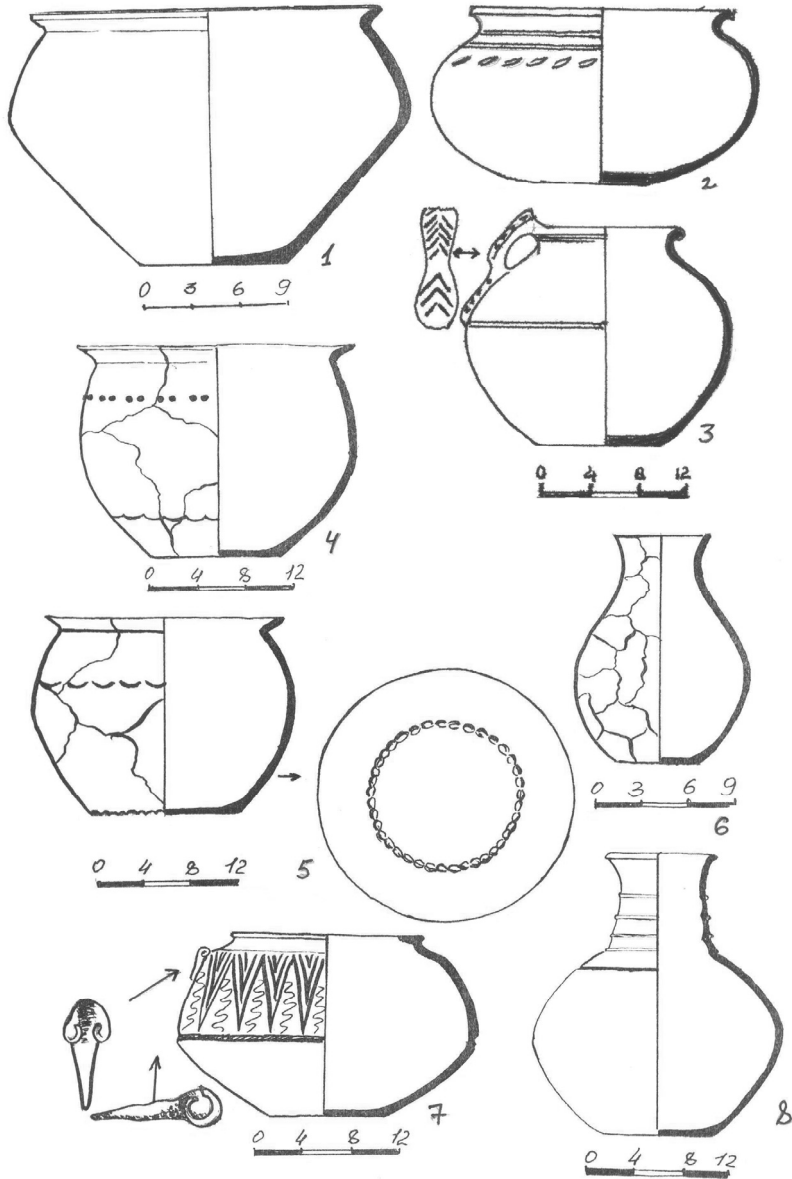
Figure 34. 1-a pitcher found in grave No. 20; 2-3- pottery vessels found in grave No. 21; 4-6- cooking-pots and churns found in grave No. 22

Şəkil 35. 22 №-li və 23 №-li qəbirlərin planı

Рисунок 35 План погребений №№22 и 23

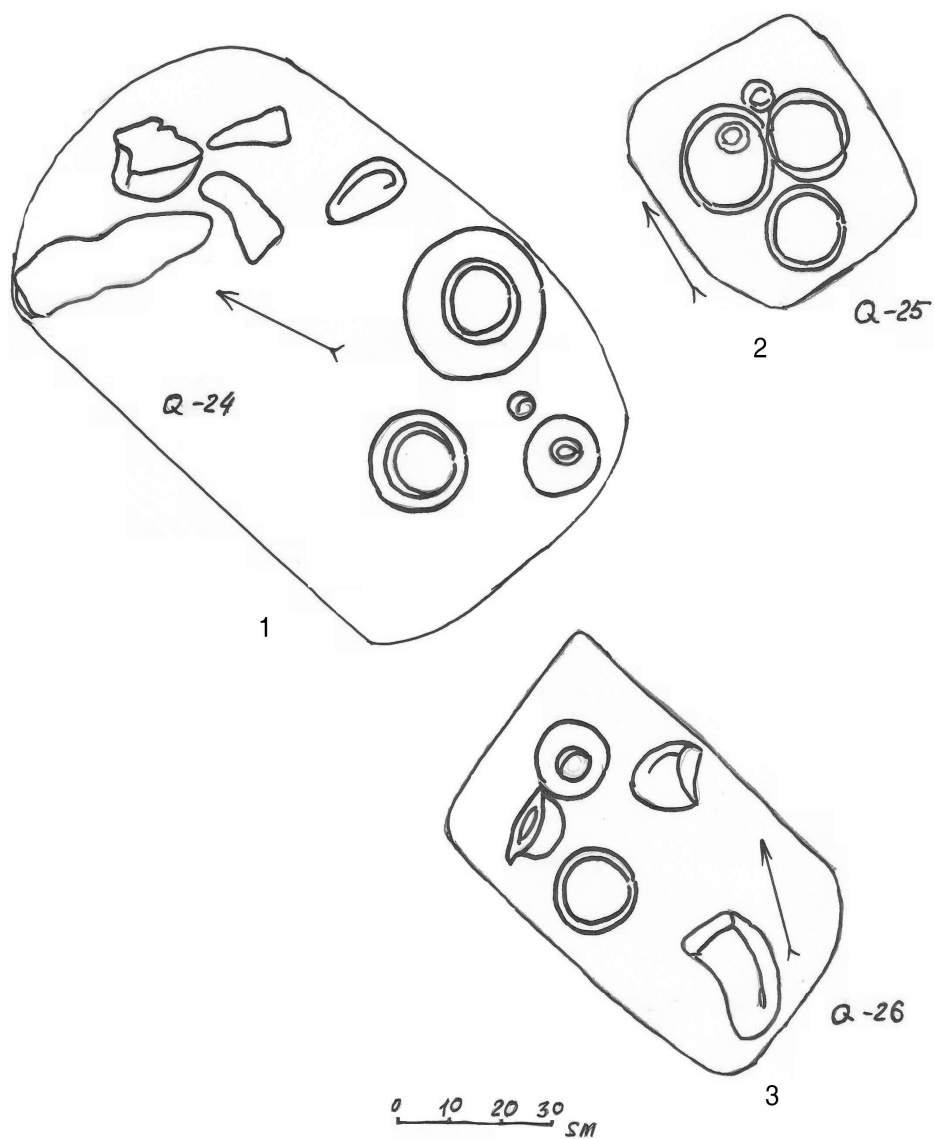
Figure 35. Grave No. 22 and No. 23

Şəkil 36. 1-22 №-li qəbirdən tapılan qazan; 2-3-23 №-li qəbirdən tapılan gil qablar; 4-8-24 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 36. Керамика из погребений №№ 22 (1), 23 (2-3) и 24 (4-8)

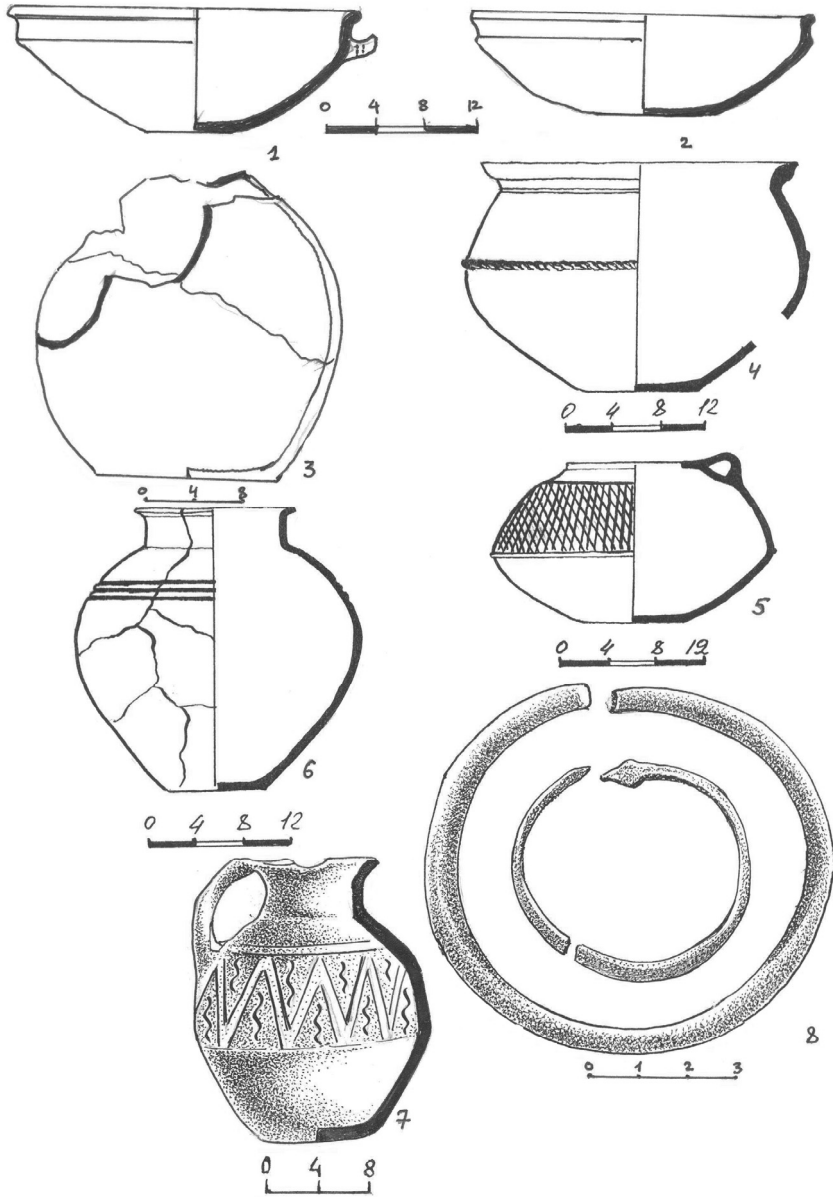
Figure 36. 1-a cooking-pot found in grave No. 22; 2-3- earthenware vessels found in grave No. 23; 4-8-ceramic vessels found in grave No. 24

Şəkil 37. 24, 25 və 26 №-li qəbirlərin planı

Рисунок 37. Планы погребений №№24, 25 и 26

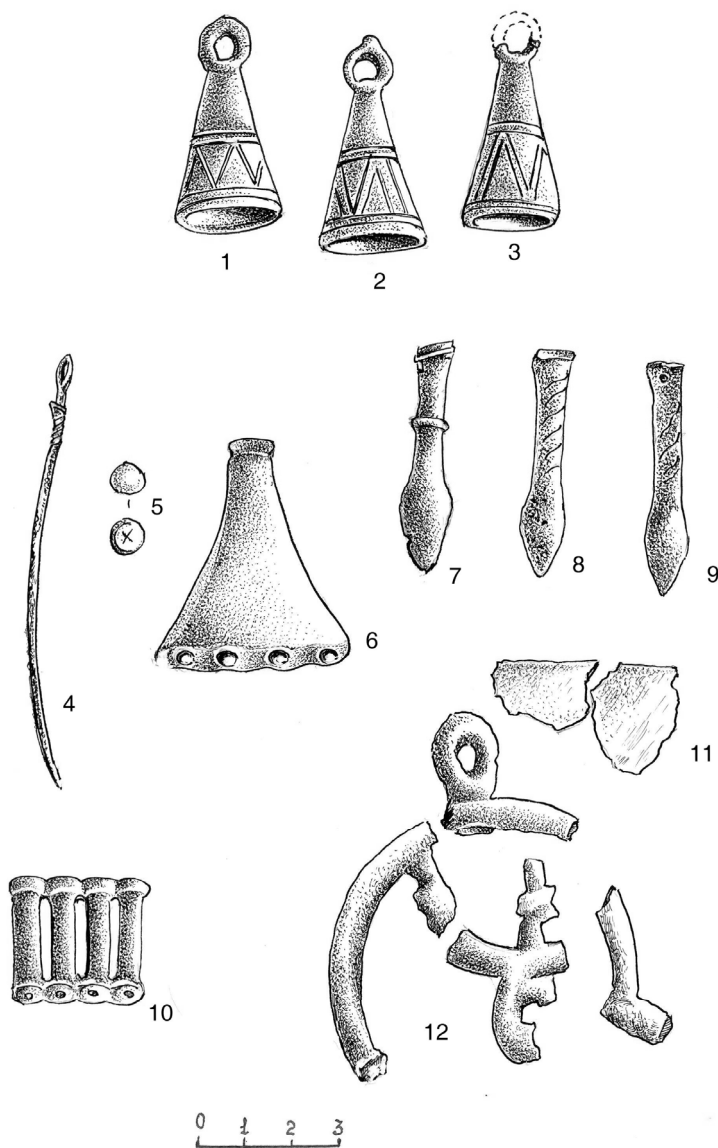
Figure 37. Graves No. 24, No. 25 and No. 26

Şəkil 38. 1-3-25 №-li qəbirdən tapılan qablar; 4-8-26 №-li qəbirdən tapılan artefaktlar

Рисунок 38. Археологические материалы из погребений №№25 (1-3) и 26 (4-8)

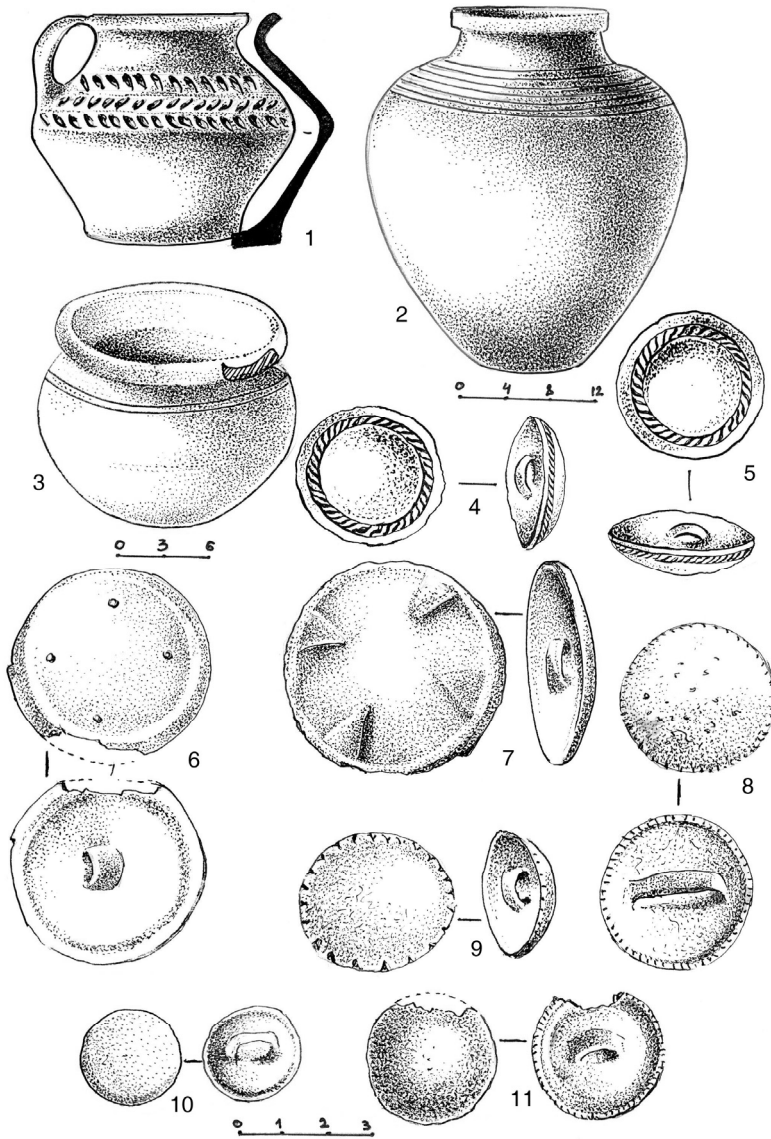
Figure 38. 1-3-vessels found in grave No. 25; 4-8-artefacts found in grave No. 26

Şəkil 39. 26 №-li qəbirdən tapılan metal məmulatı

Рисунок 39. Металлические изделия из погребения №26

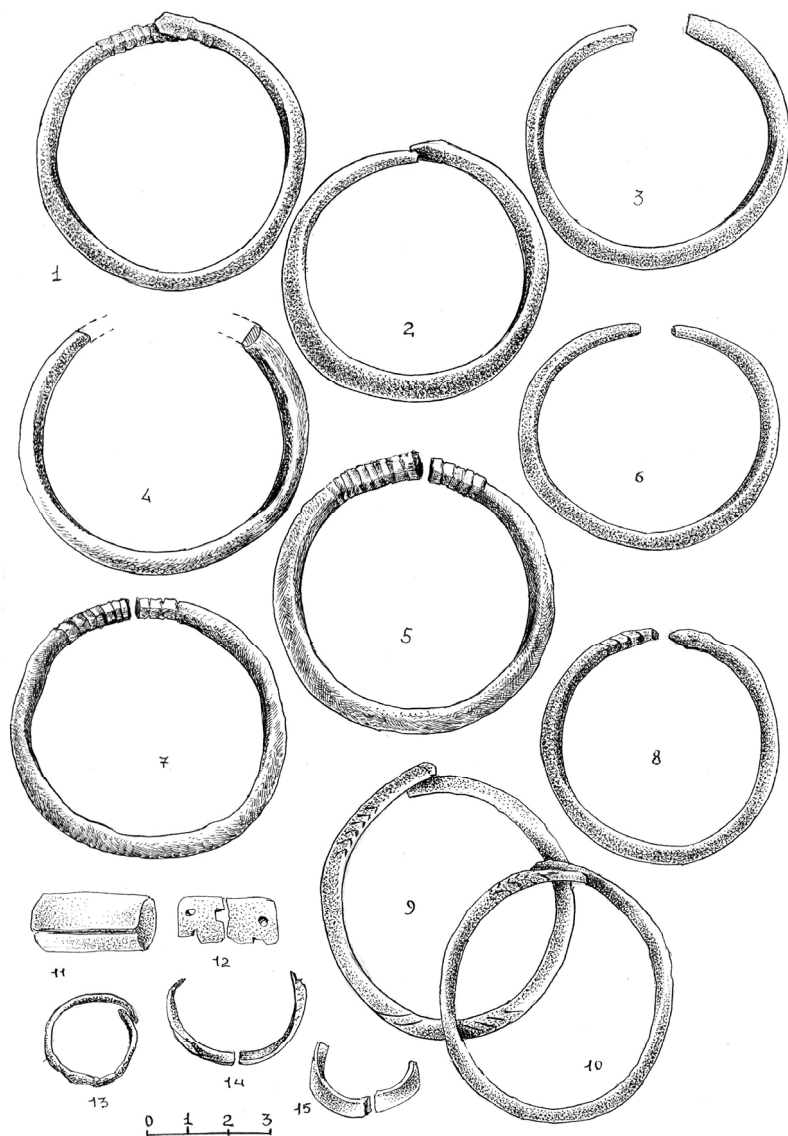
Figure 39. Metal items found in grave No. 26

Şəkil 40. 27 №-li qəbirdən tapılan gil qablar (1-3) və metaldan hazırlanmış müxtəlif formalı düymələr (4-11)

Рисунок 40. Керамика (1-3) и металл из погребения №27

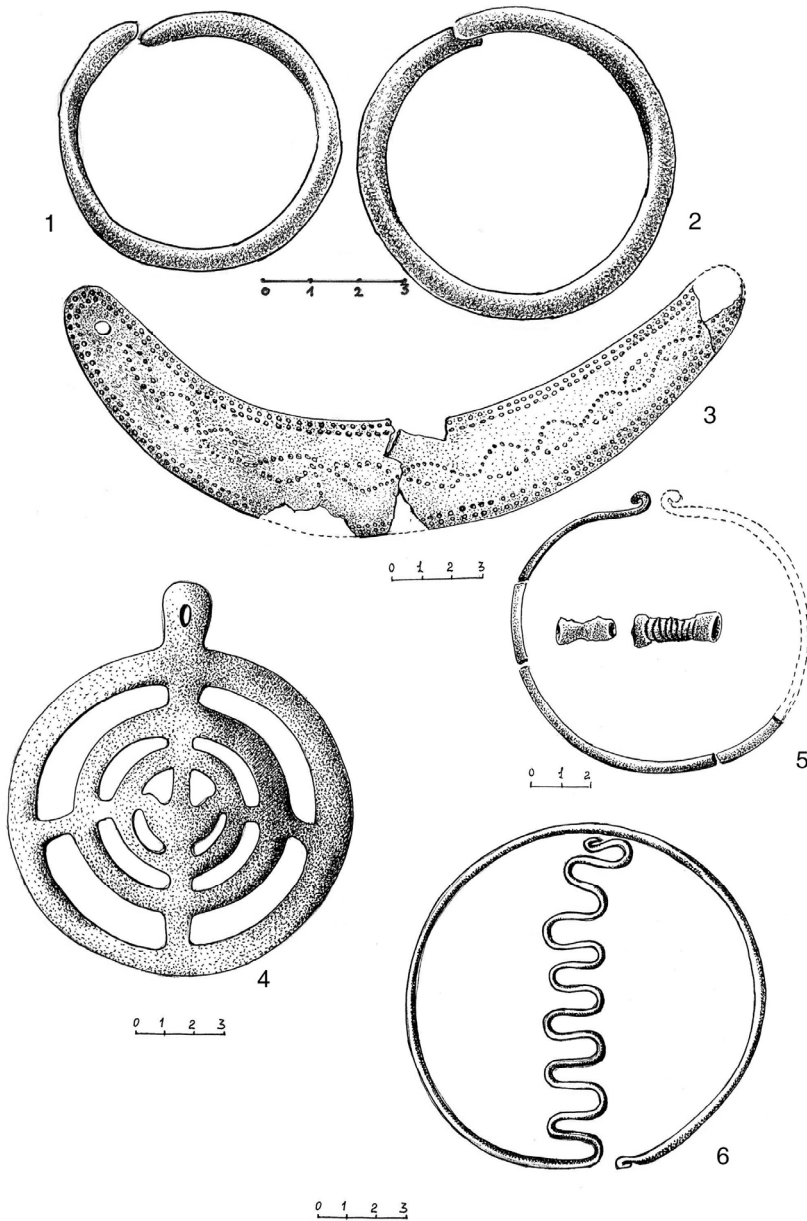
Figure 40. Pottery vessels (1-3) and metal buttons of various forms found in grave No. 27

Şəkil 41. 27 №-li qəbirdən tapılan metal bəzəklər: 1-10-bilərziklər, 11-saç borusu, 12-asma bəzək qalığı, 13-15-üzüklər,

Рисунок 41. Украшения из погребения №27: 1-10-браслеты, 11-трубочки для волос, 12-остаток подвески, 13-15-кольца

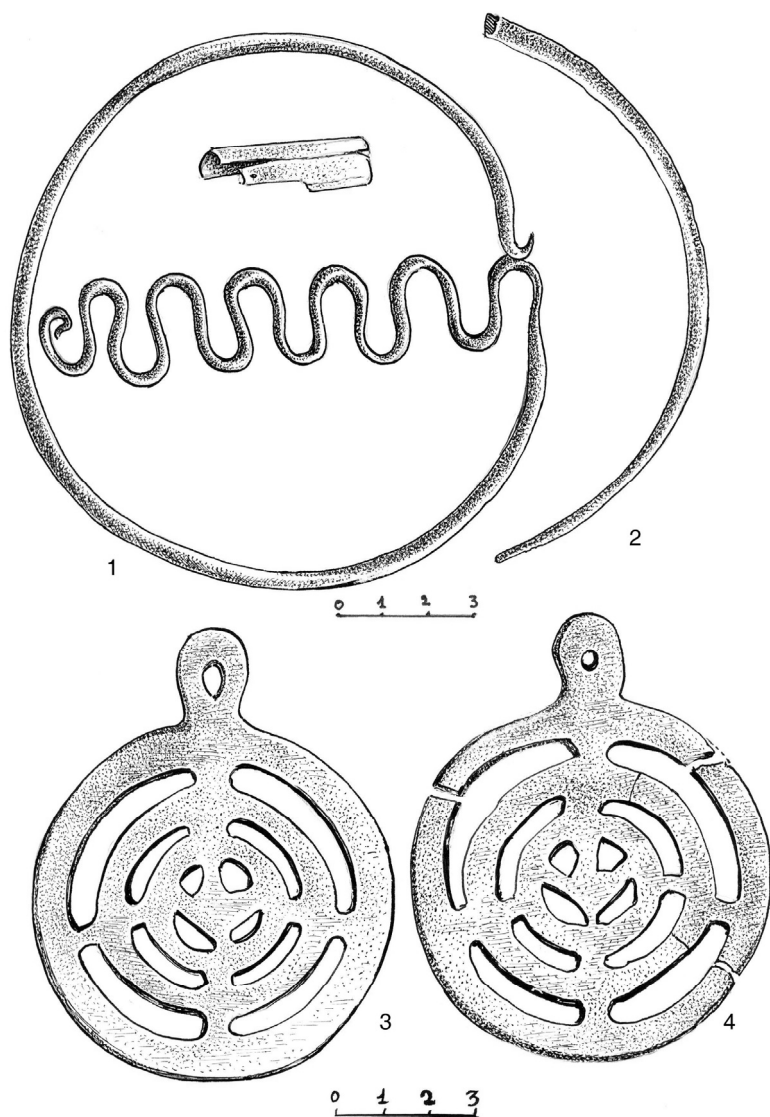
Figure 41. Metal ornaments found in grave No. 27: 1-10- bracelets; 11- hair tubes, 12- a fragment of a pendant; 13-15- rings

Şəkil 42. 27 №-li qəbirdən tapılan metal bəzəklər: bilərziklər, saç boruları, asmalar

Рисунок 42. Металлические изделия из погребения №27)

Figure 42. Metal ornaments: bracelets, hair-tubes, pendants found in grave No. 27

Şəkil 43. 27 №-li qəbirdən tapılan metal bəzəklər: saç borusu və asma bəzəklər

Рисунок 43. Металлические изделия из погребения №27

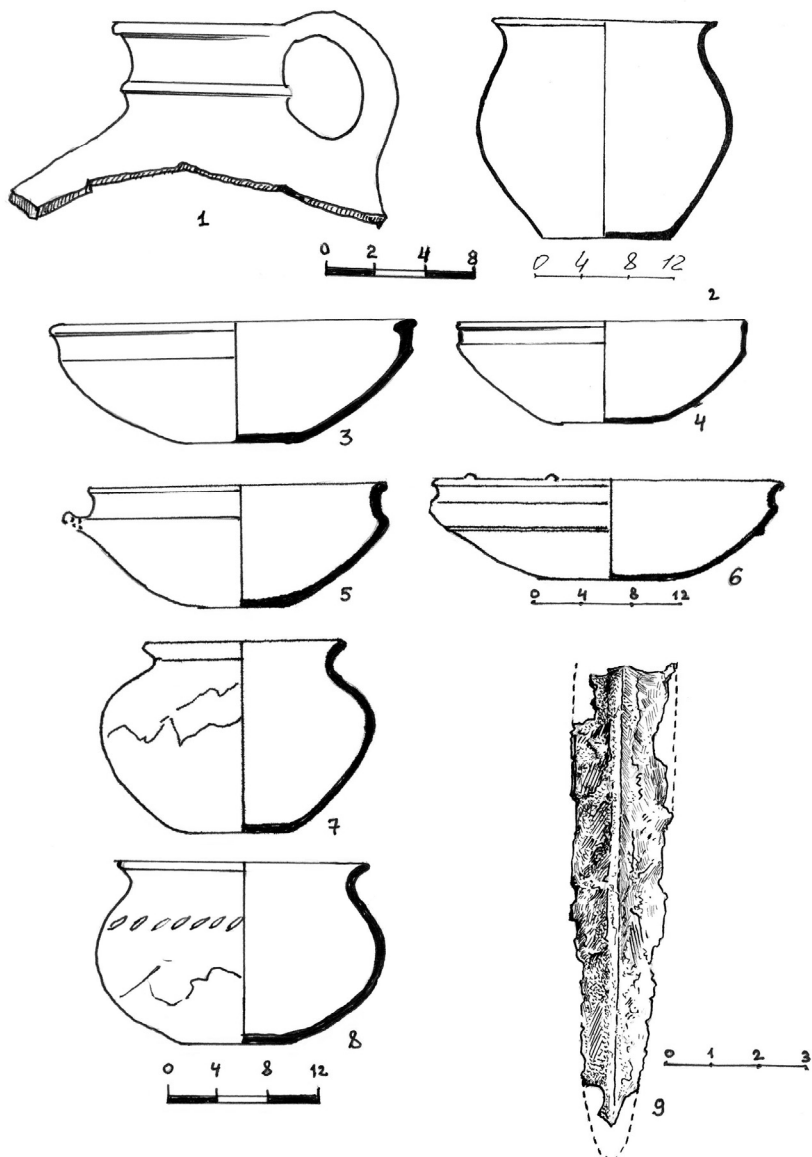
Figure 43. Metal ornaments: bracelets, hair-tubes, pendants found in grave No. 27

Şəkil 44. 27 №-li qəbirdən tapılan metal bəzəklər

Рисунок 44. Металлические изделия из погребения №27

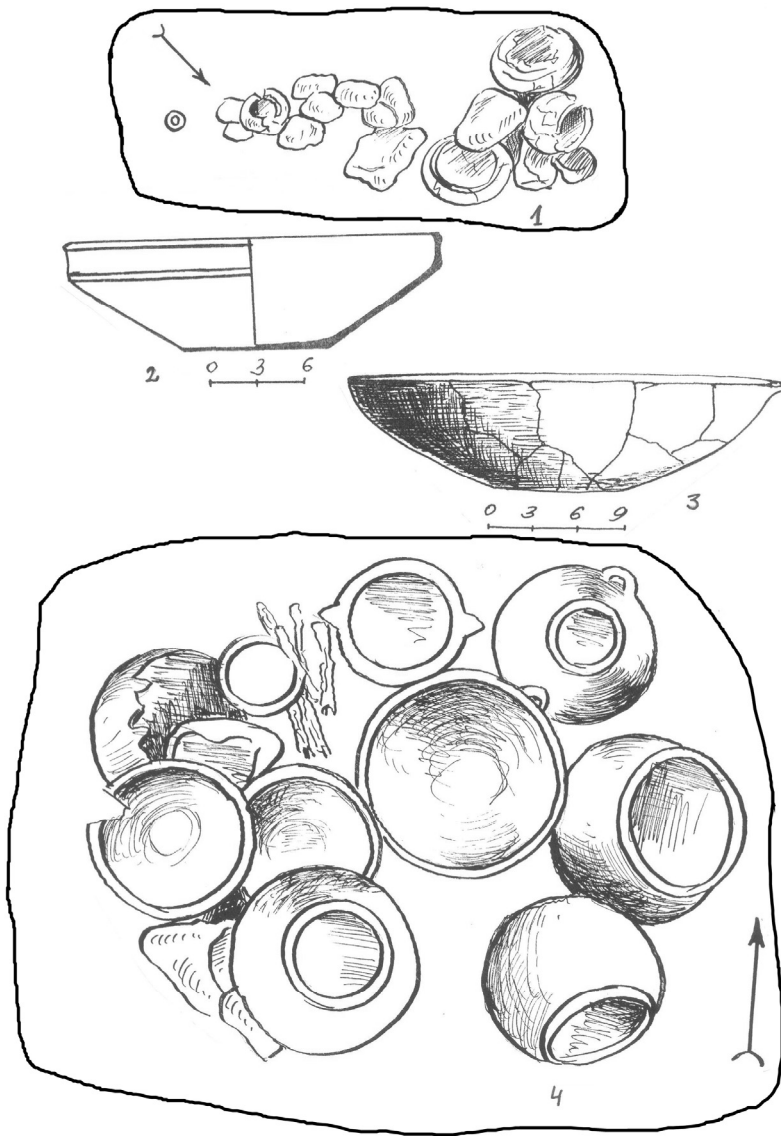
Figure 44. Metal ornaments found in grave No. 27

Şəkil 45. 1-2-28 №-li qəbirdən tapılan bardaq və küpə tipli qablar; 3-8-29 №-li qəbirdən tapılan qablar; 9-dəmir nizə ucluğu (29 №-li qəbir)

Рисунок 45. Керамика из погребения №№28 (1-2) и 29 (3-8); железный наконечник копья (9) погребение №29

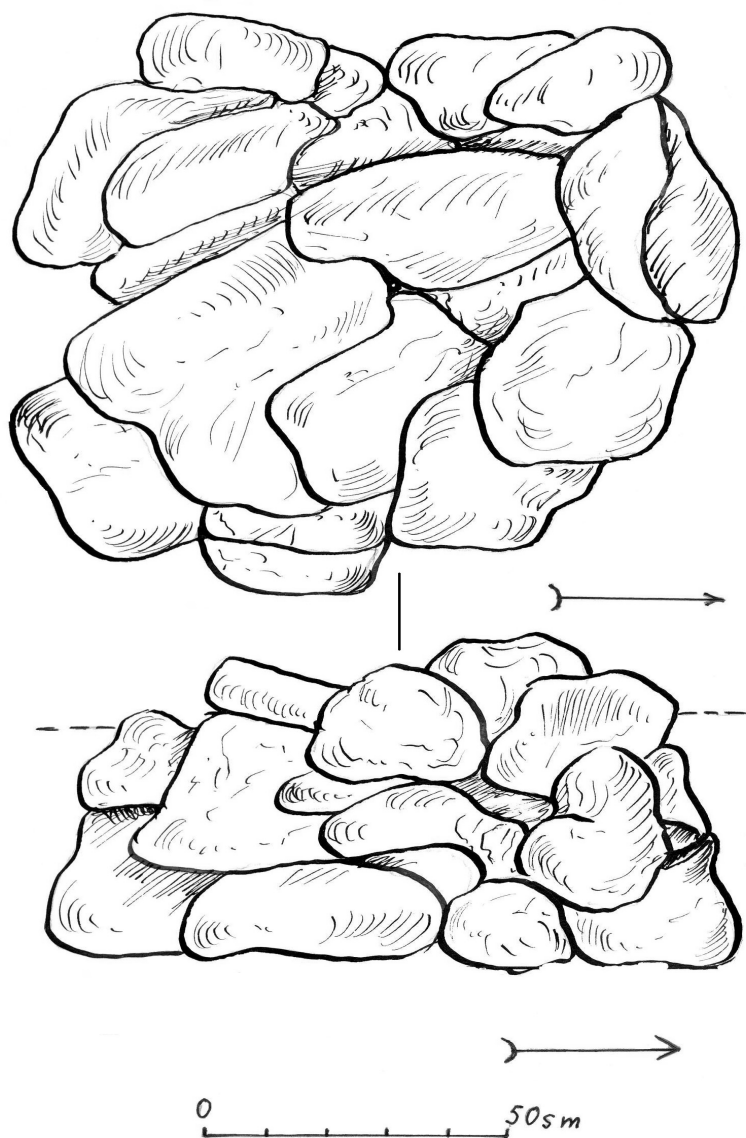
Figure 45. 1-2-a jug and pitcher-type vessels found in grave No. 28; 3-8-vessels found in grave No. 29; 9- an iron lance-head (grave No. 29)

Şəkil 46. 1-30 №-li qəbir; 2-3-30 №-li qəbirdən tapılan xeyrə tipli gil qablar; 4-32 №-li qəbir

Рисунок 46. 1-план погребения №30; 2-3-миски из погребения №30; 4-план погребения №32

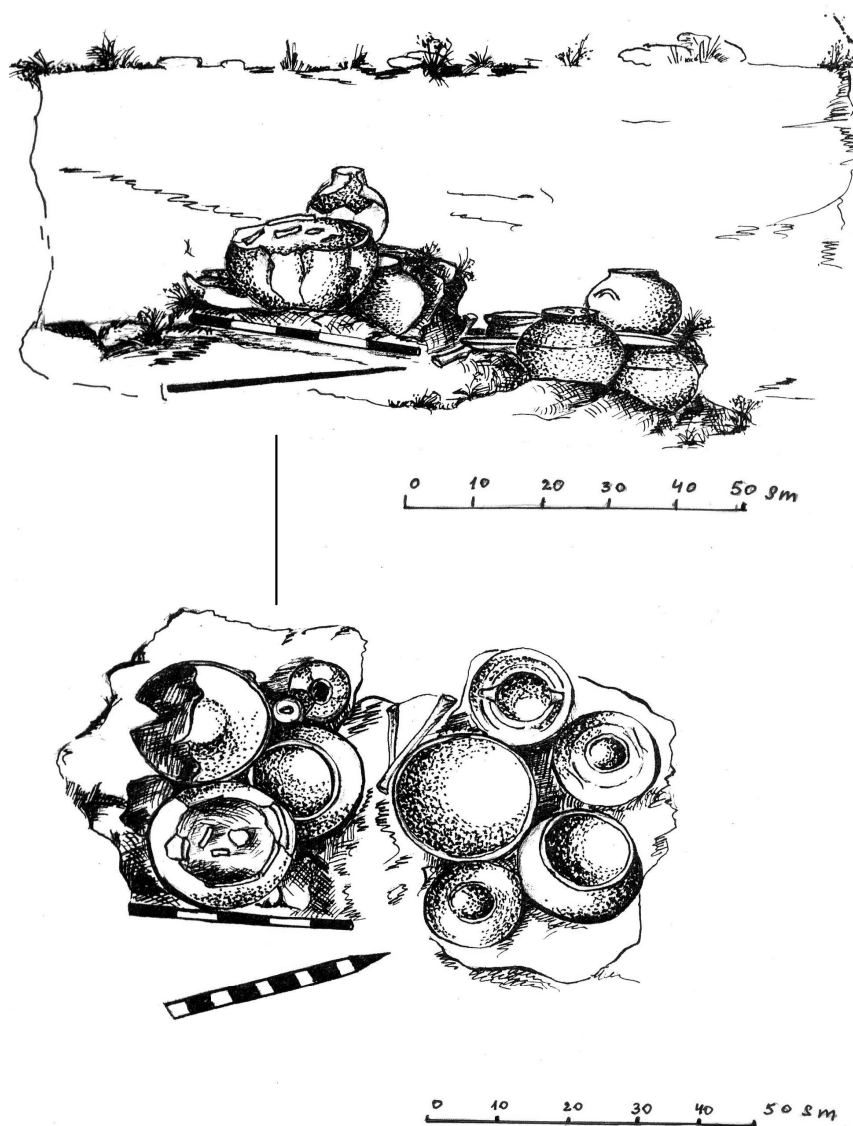
Figure 46. 1- grave No. 30; 2-3-a basin found in grave No. 30; 4- grave No. 32

Şəkil 47. 32 №-li qəbrin daş düzüümü (yuxarıdan və yandan görünüş)

Рисунок 47. Каменный слой погребения №32 (вид сверху и сбоку)

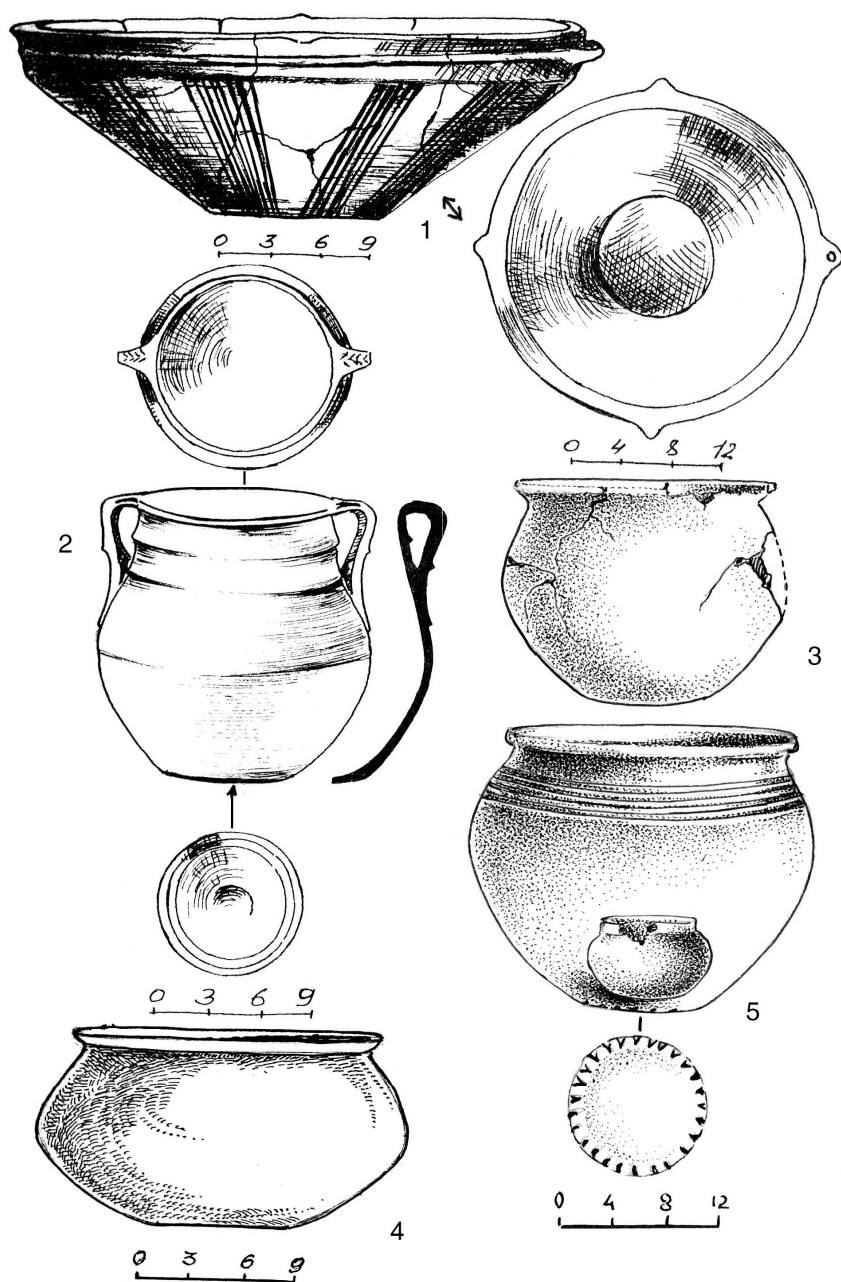
Figure 47. Stone-setting of grave No.32 (view from above and side view)

Şəkil 48. 32 №-li qəbrin kamerasının yandan və yuxarıdan qrafik təsviri

Рисунок 48. Погребение №32

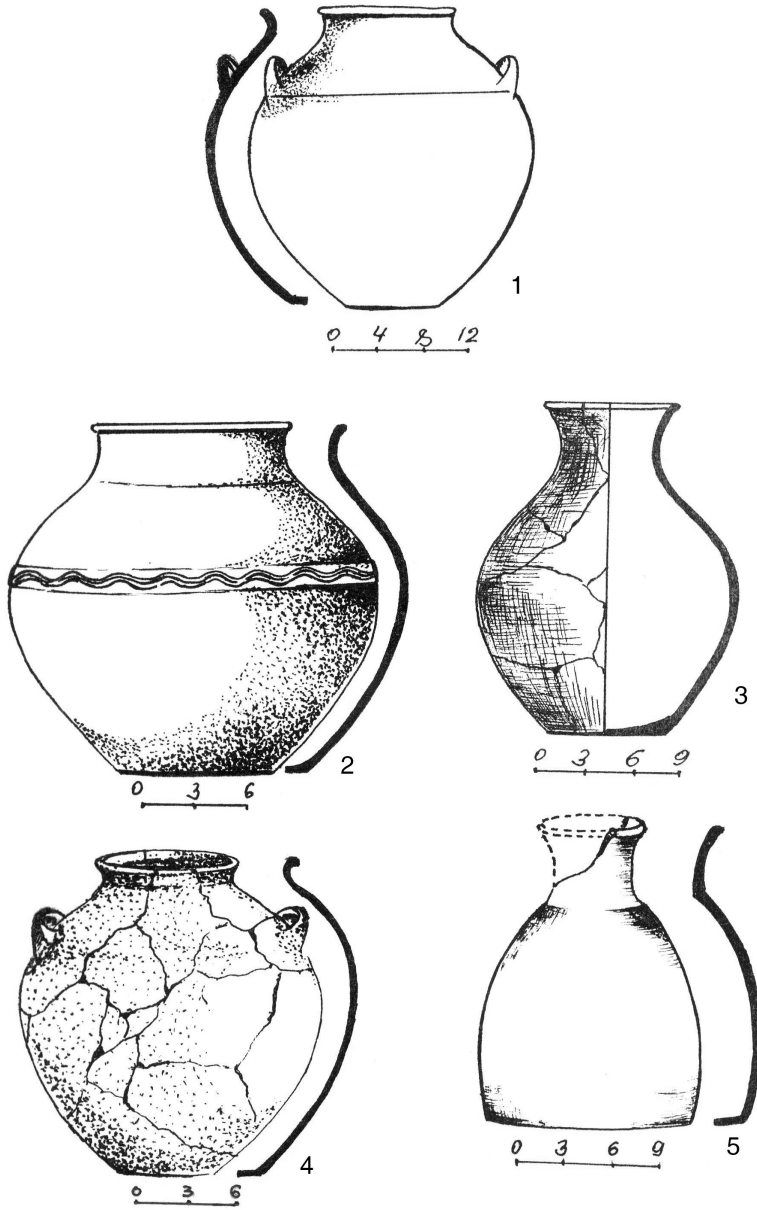
Figure 48. Grave No. 32 from above and a side

Şəkil 49. 32 №-li qəbirdən tapılan keramika nümunələri

Рисунок 49. Керамика из погребения №32

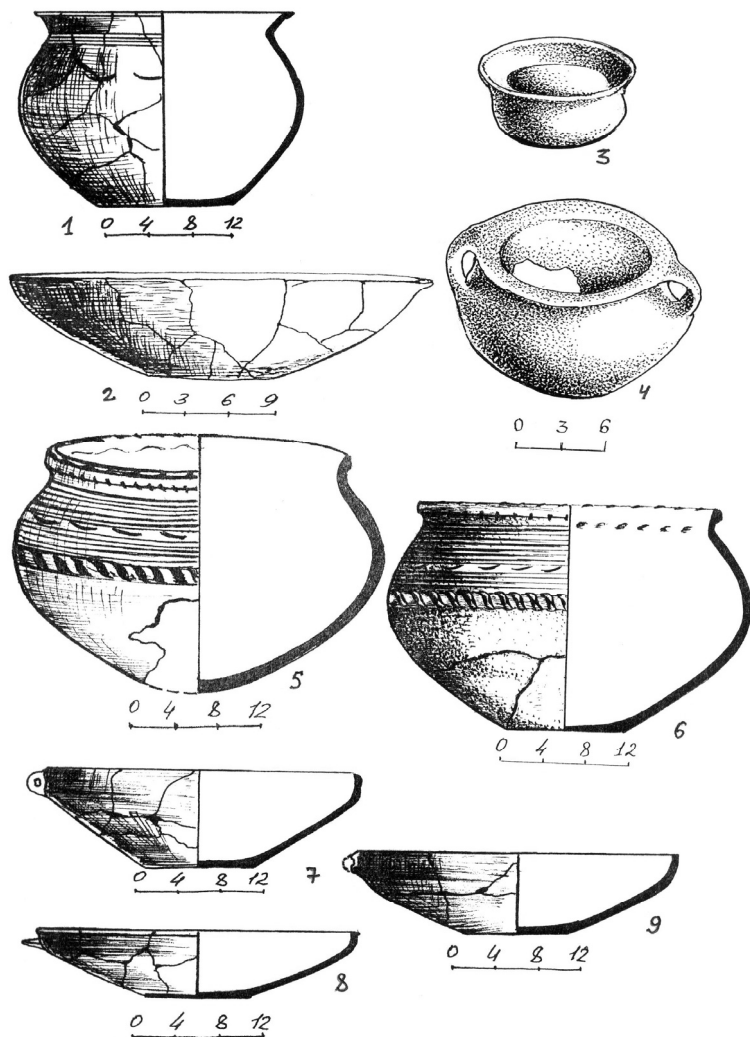
Figure 49. Ceramic samples found in grave No. 32

Şəkil 50. 32 №-li qəbrin keramikası

Рисунок 50. Керамика из погребения №32

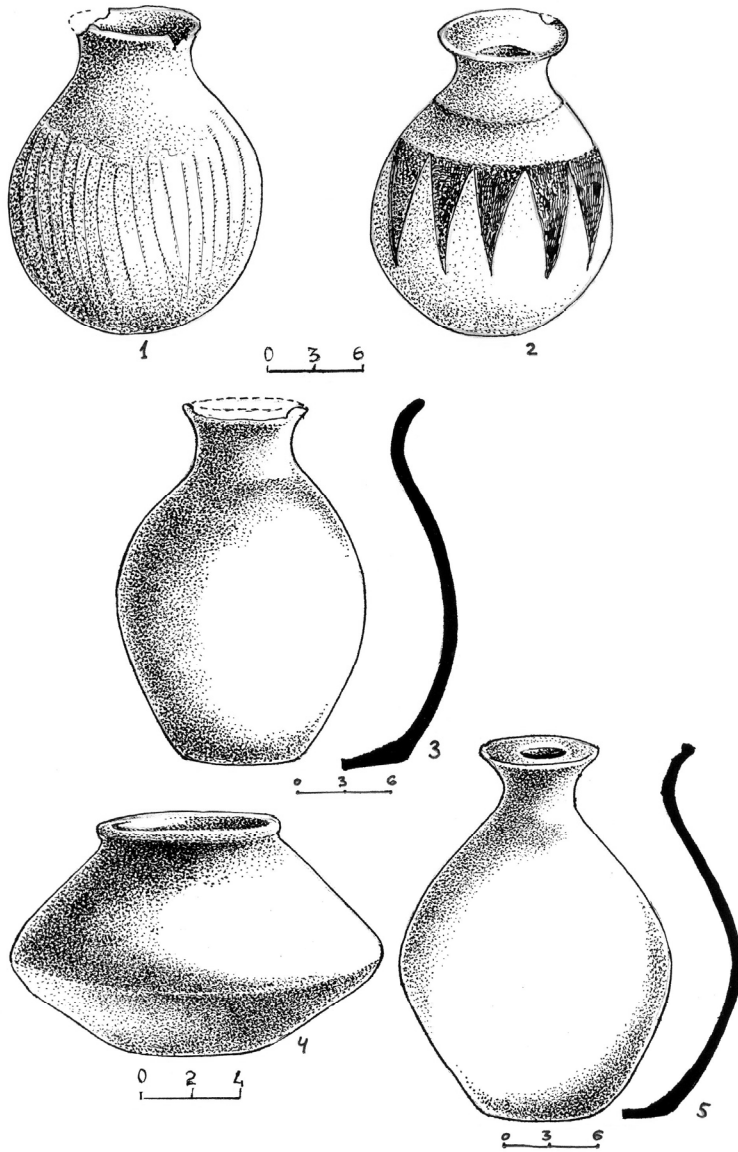
Figure 50. Ceramics of grave No. 32

Şəkil 51. 1-2-32 №-li qəbirdən tapılan küpə və xeyrə; 3-4-33 №-li qəbirdən tapılan kiçik həcmli küpələr; 5-34 №-li qəbirdən tapılan qazan; 6-9-36 №-li qəbirdən tapılan qazan və xeyrələr

Рисунок 51. Керамика: 1-2-погребение №32; 3-4-погребение №33; 5-погребение №34; 6-9-погребение №36

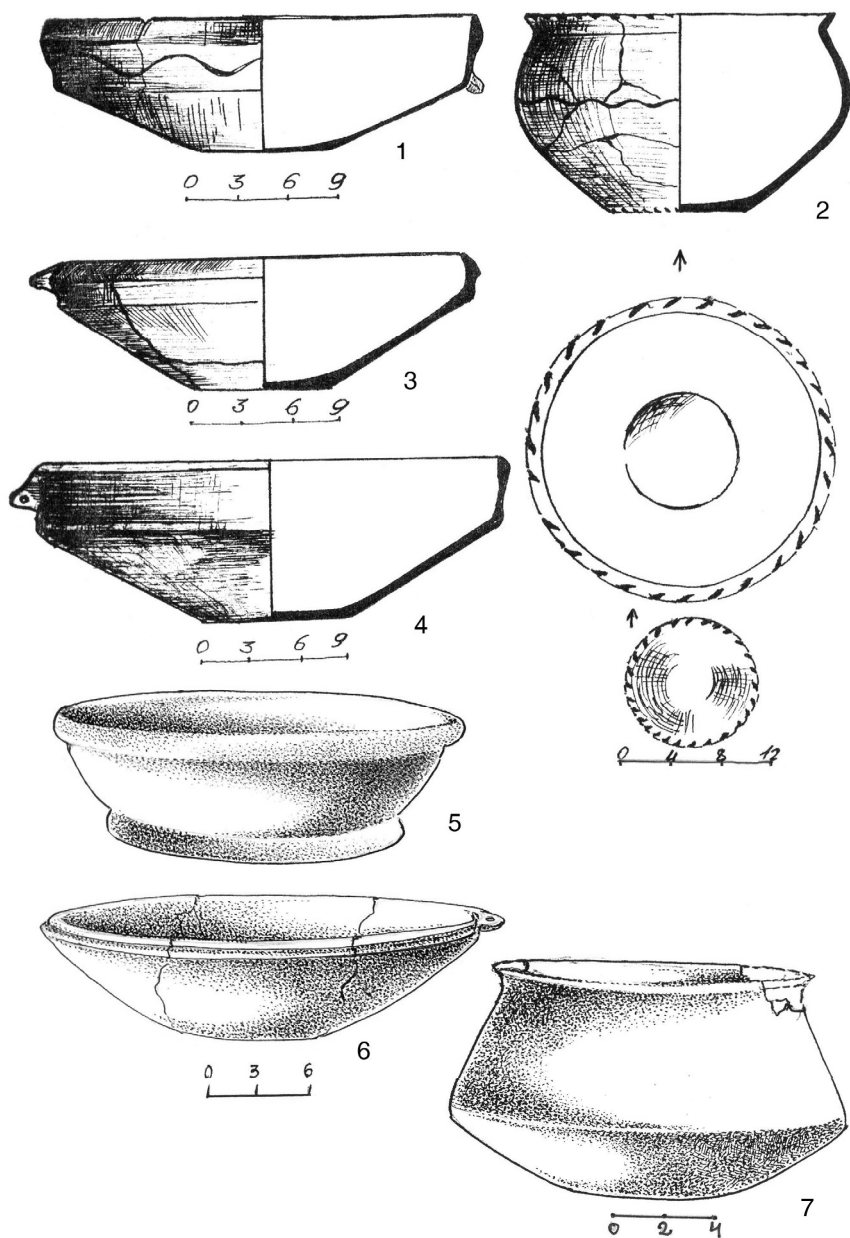
Figure 51. 1-2-a pitcher and a basin found in grave No. 32; 3-4-small-size pitchers found in soil grave No. 33; 5-a cooking-pot found in grave No. 34; 6-9-a cooking-pot and basins revealed in grave No. 36

Şəkil 52. Saxsı qablar: 1-2-36 №-li qəbir; 3-5-38 №-li qəbir

Рисунок 52. Керамика: 1-2-погребение №36; 3-5-погребение №38

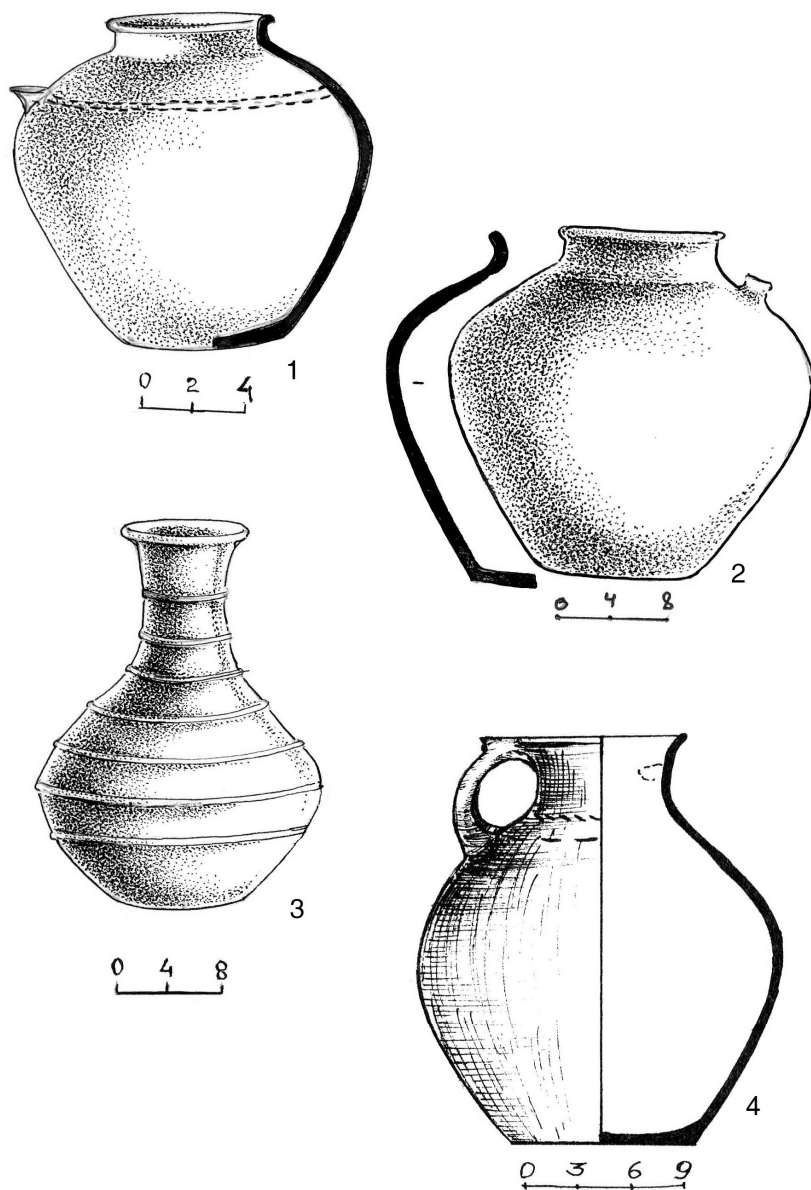
Figure 52. 1-2- jugs found in grave No. 36; 3-5- jugs and a pitcher found in grave No. 38

Şəkil 53. 39 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 53. Керамика из погребения №39

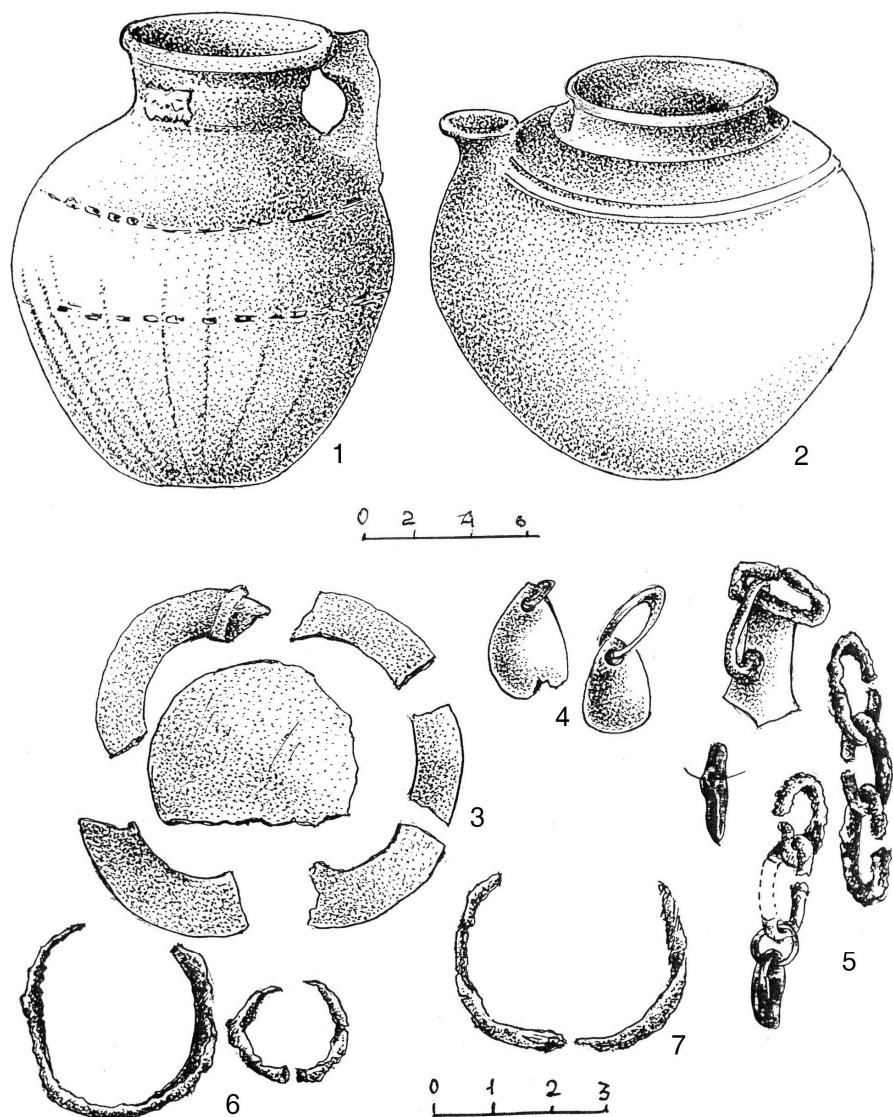
Figure 53. Ceramic samples found in grave No. 39

Şəkil 54. 39 №-li qəbirdən tapılan küpələr və bardaqlar

Рисунок 54. Керамика из погребения №39

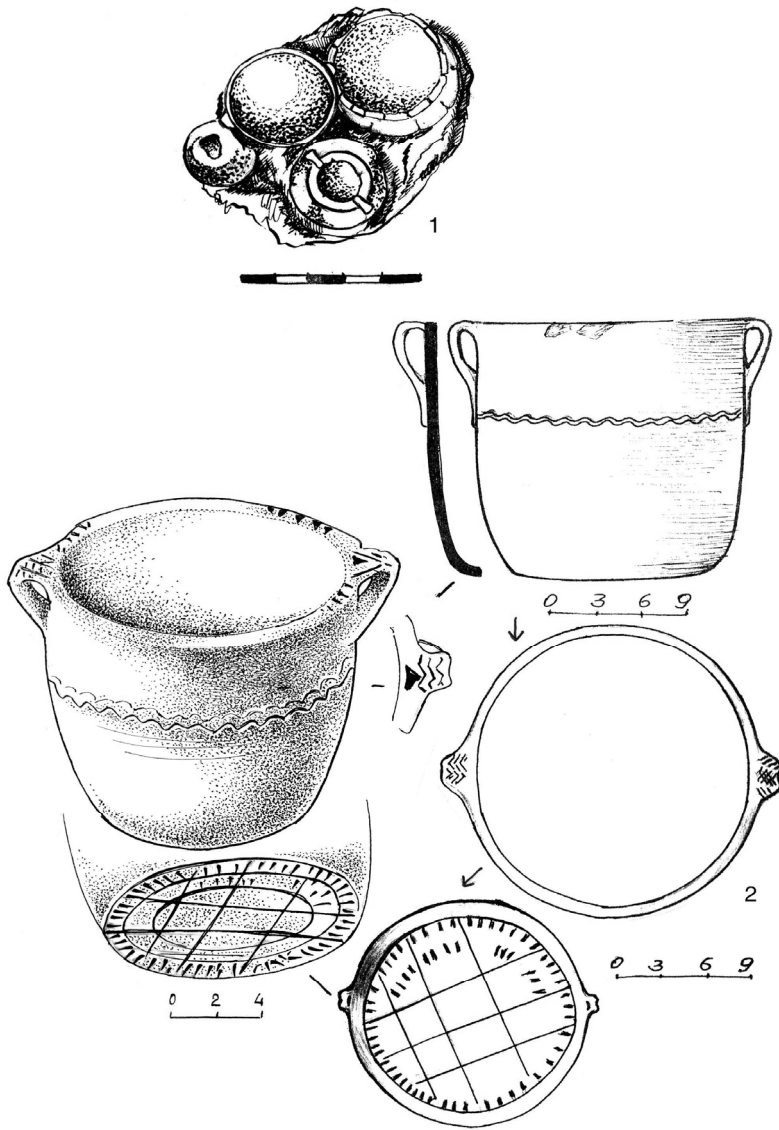
Figure 54. Pitchers and jugs found in grave No. 39

Şəkil 55. 39 №-li qəbirdən tapılan qablar və tunc bəzəklər

Рисунок 55. Керамика и металл из погребения №39

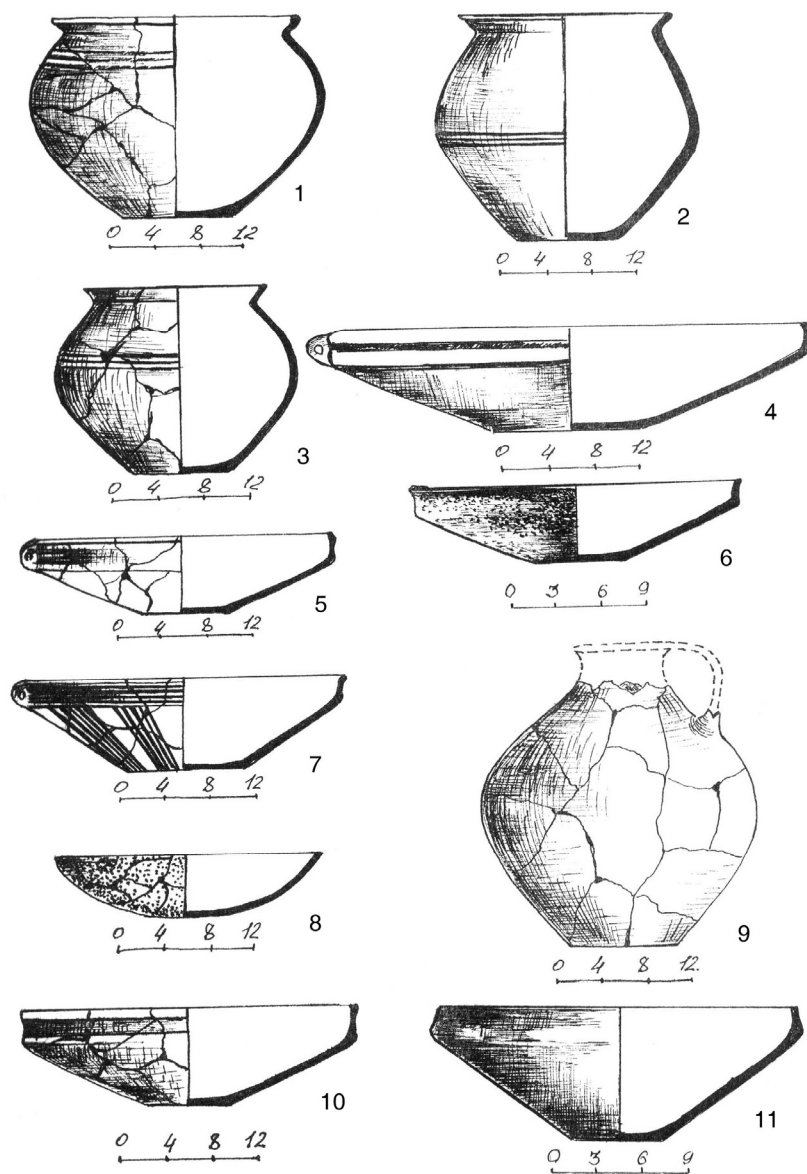
Figure 55. Vessels and bronze decorative items found in grave No. 39

Şəkil 56. 40 №-li qəbrin grafik təsviri-(1) və qəbirdən tapılan silindrik formalı saxsı qab-(2)

Рисунок 56. План погребения №40 и цилиндрический сосуд из этого погребения

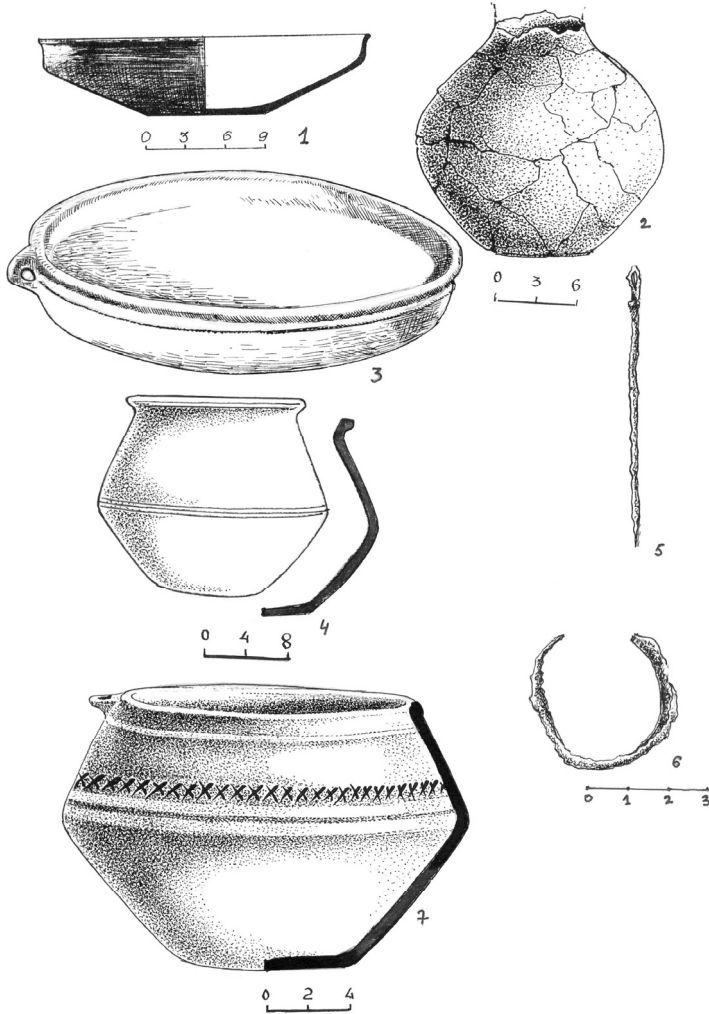
Figure 56. Graphic description of grave No. 40 and a cylindrical pottery dish found in the grave

Şəkil 57. 41 №-li qəbirdən tapılan qazan, xeyrə, boşqab və bardaq tipli saxsı qablar

Рисунок 57. Керамические сосуды из погребения №41

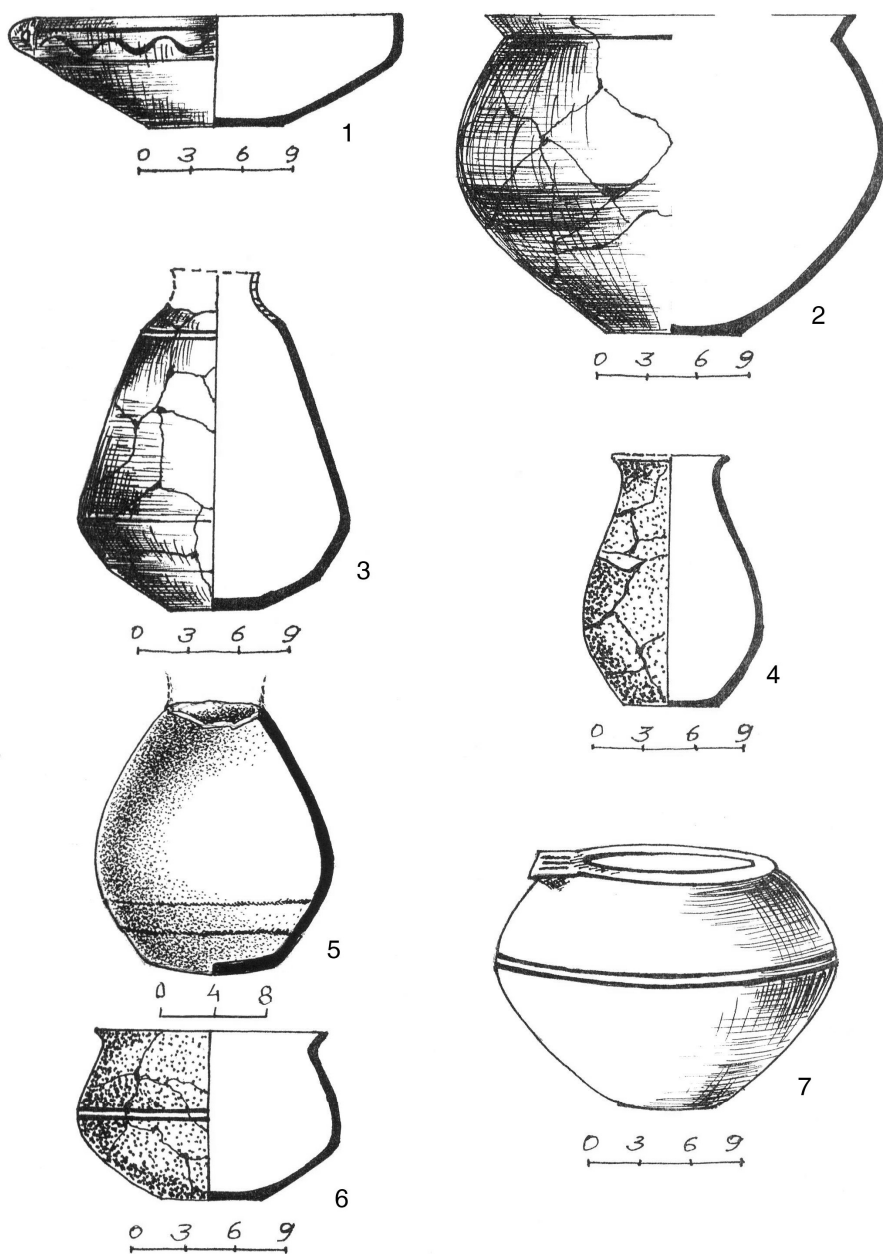
Figure 57. A cooking pot, basin, dish and jug-type pottery vessels found in grave No. 41

Şəkil 58. 1-6-41 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar və metal məmulatı (1- boşqab, 2-bardaq, 3-xeyrə, 4-küpə, 5-iynə, 6-üzük); 7-42 №-li qəbirdən tapılan qazan

Рисунок 58. 1-6-керамические сосуды и металлические изделия из погребения №41; 7-сосуд из погребения №42

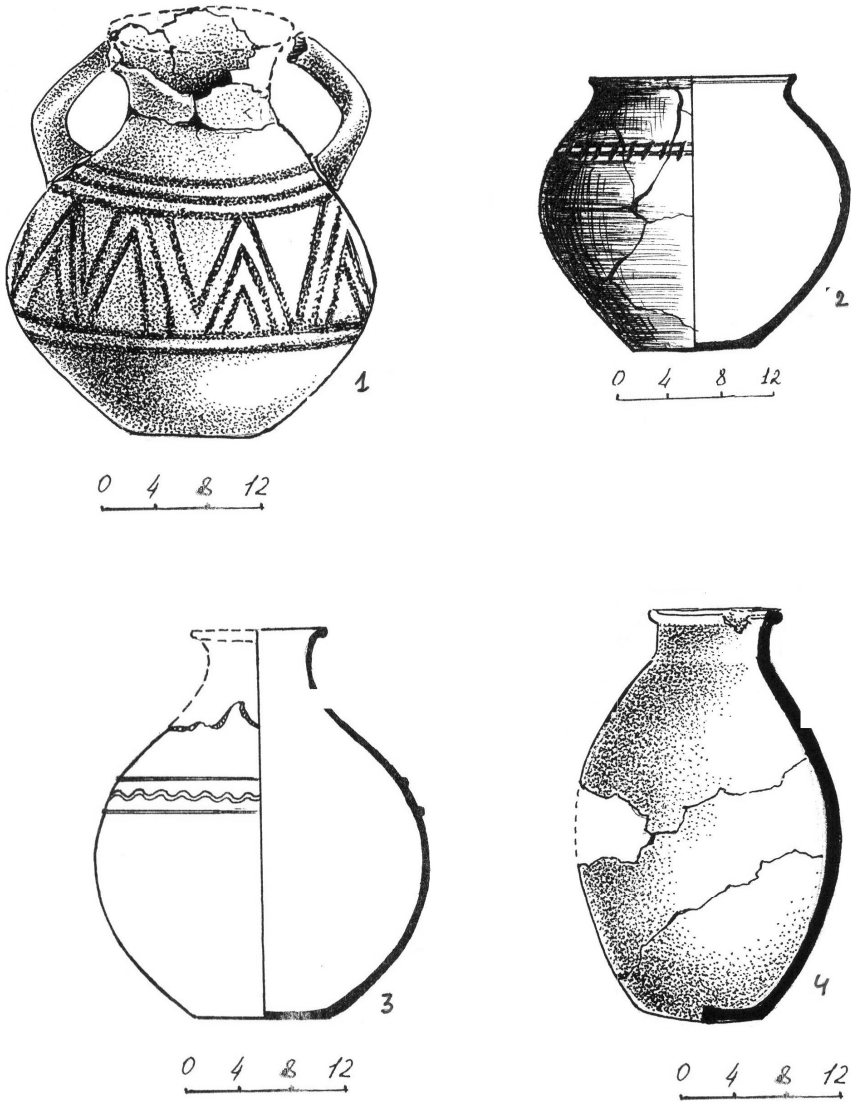
Figure 58. 1-6-pottery vessels and metalwork found in grave No. 41 (1- a dish, 2- a jug, 3- a basin, 4- a small pitcher, 5- a needle, 6- a ring); 7-a cooking pot found in grave No. 42

Şəkil 59. 42 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 59. Керамические сосуды из погребения №42

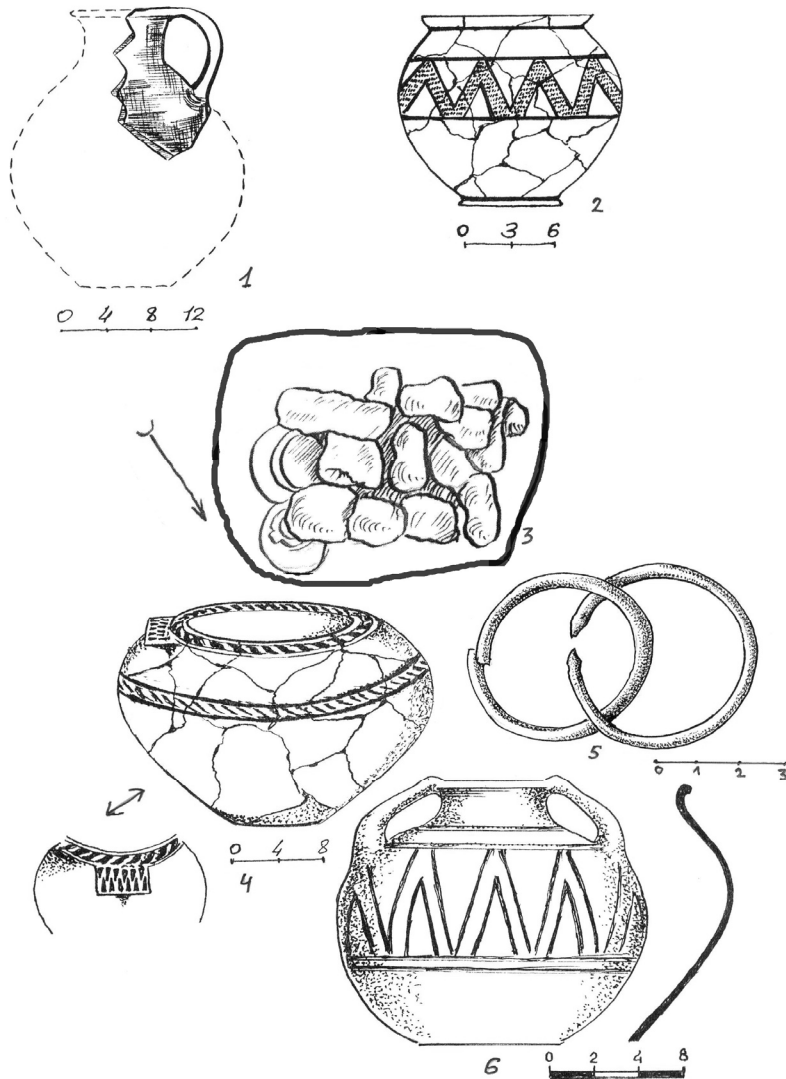
Figure 59. Pottery vessels revealed in grave No. 42

Şəkil 60. 1, 4-42 №-li qəbirdən tapılan bardaqlar; 2-3-43 №-li qəbirdən tapılan qazan və bardaq

Рисунок 60. 1-2-кувшины (№42); 2-3-кувшин и котел, найденные в погребении №43

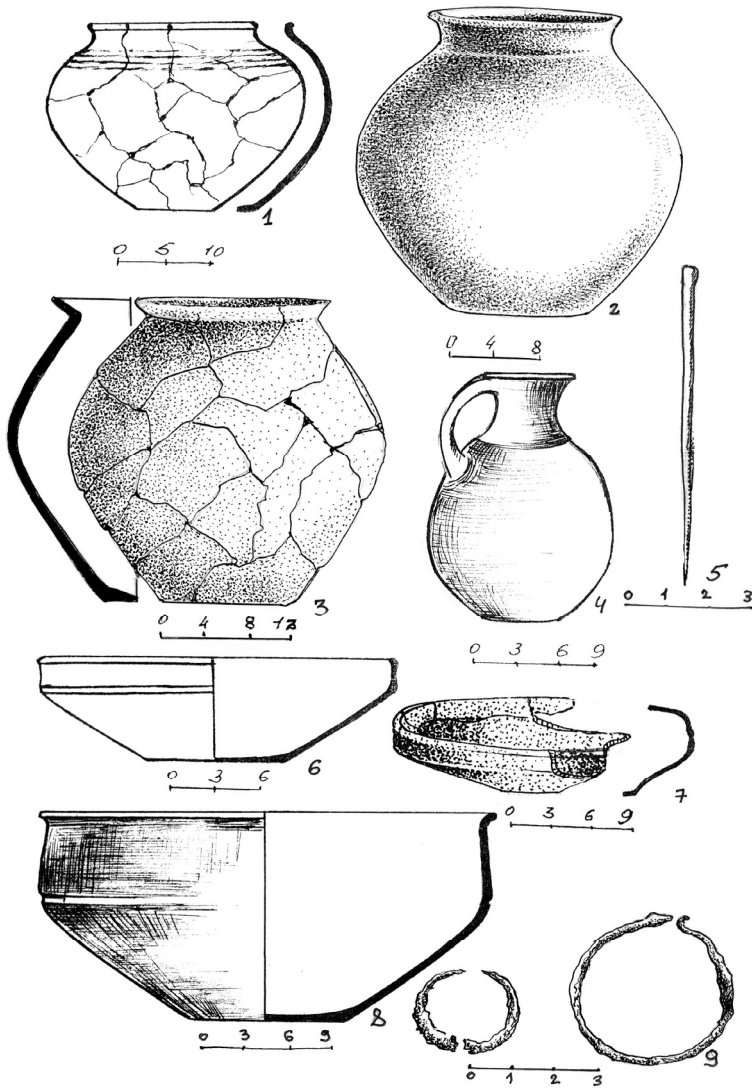
Figure 60. 1-4- jugs found in grave No. 42; 2-3- a jug and a cooking pot found in grave No 43

Şəkil 61. 1-2-43 №-li qəbirdən tapılan kuzə və qazan; 3-44 №-li qəbrin üst daş düzümünün planı; 4-6-44 №-li qəbirdən aşkar edilən tapıntılar (4-qazan, 5-qolbaqlar, 6-küpə)

Рисунок 61. 1-2-керамика из погребения №43; 3-план верхнего каменного слоя погребения №44; 4-6-керамика и бронзовые браслеты из погребения №44

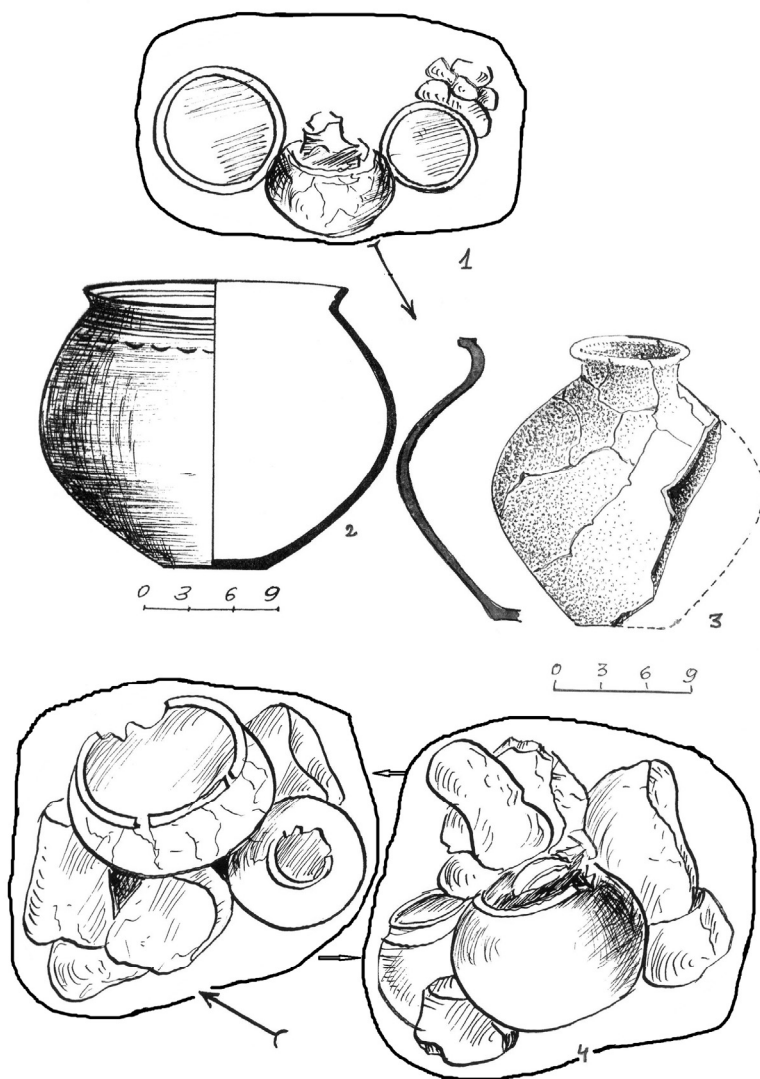
Figure 61. 1-2-a jug (kuza) and a cooking pot found in grave No 43; 3-the top stone setting plan of grave No 44; 4-6- findings revealed in grave No 44; (4-a cooking pot, 5-bracelets, 6-a pitcher)

Şəkil 62. 1-44 №-li qəbirdən tapılan qazan; 2-9-45 №-li qəbirdən aşkar edilən tapıntılar

Рисунок 62. 1-сосуд из погребения №44; 2-7-находки из погребения №45; 8-9-сосуд и бронзовые украшения из погребения №46

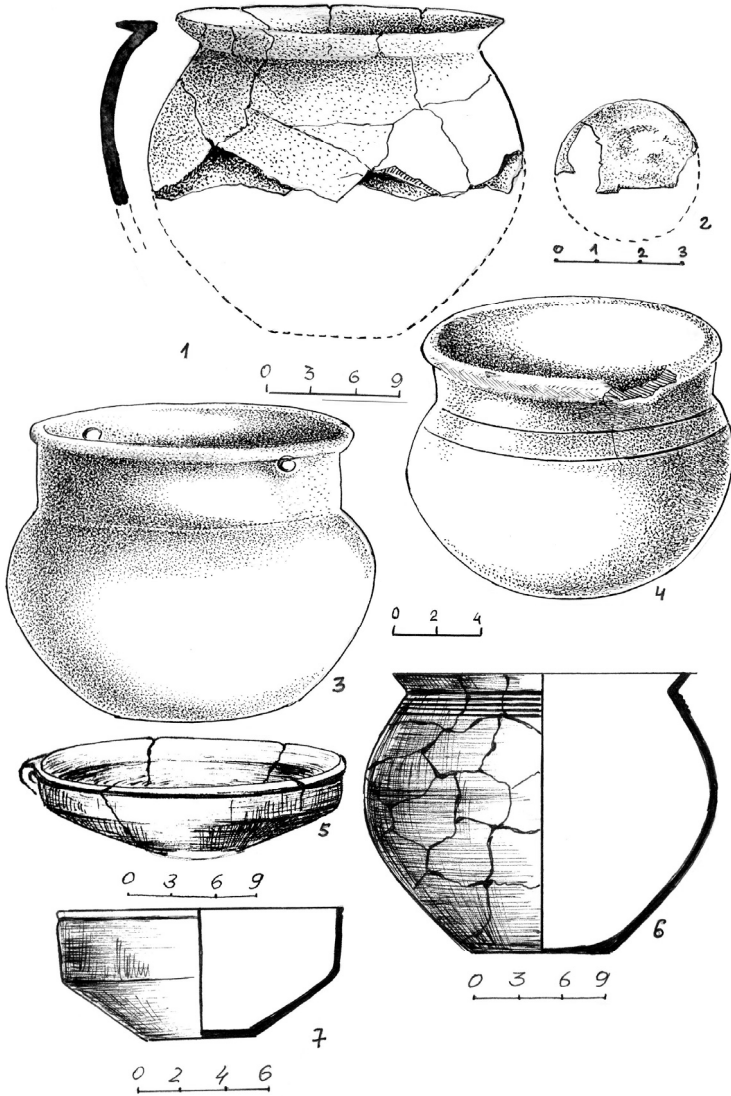
Figure 62. 1-a cooking pot found in grave No. 44; 2-7-finds of grave No. 45; 8-9- basins and bronzework decorative items found in grave No. 46

Şəkil 63. 1-46 №-li torpaq qəbrin planı; 2-46 №-li qəbirdən tapılan qazan; 3-47 №-li qəbirdən aşkar edilən bardaq; 4-47 №-li qəbrin planı

Рисунок 63. 1-план погребения №46; 2-котел из погребения №46; 3-кувшин из погребения №47; 4-план погребения №47

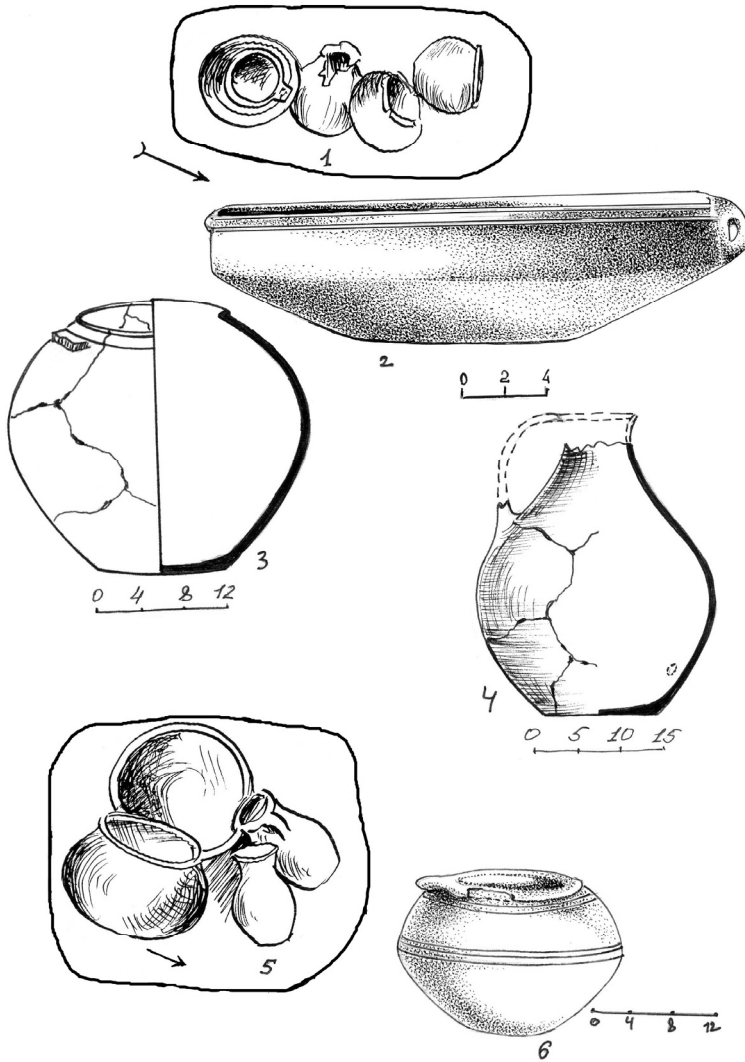
Figure 63. 1-the plan of grave No. 46; 2-a cooking pot found in grave No. 46; 3-a jug found in grave No.47; 4-the plan of grave No. 47

Şəkil 64. 1-47 №-li qəbirdən tapılan qazan; 2-5-48 №-li qəbirdən tapılan artefaktlar; 6-7-49 №-li qəbirdən aşkar edilən qazan və boşqab

Рисунок 64. 1-котел из погребения №47; 2-5-артефакты из погребения №48; 6-9-керамика из погребения №49

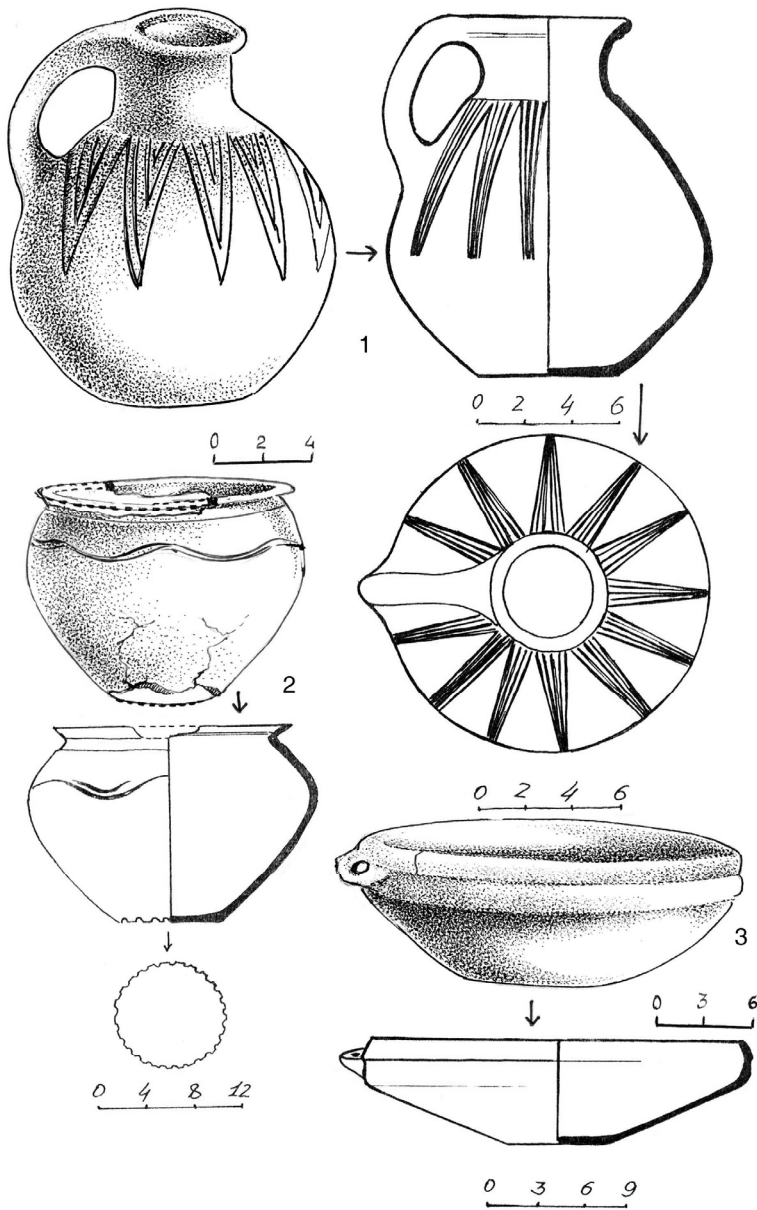
Figure 64. 1-a cooking pot found in grave No. 47; 2-5-artefacts found in grave No. 48; 6-7-a cooking pot and a dish discovered in grave No 49

Şəkil 65. 1-49 №-li qəbrin kamerasında tapılan saxsı qabların sxematik düzülüşü; 2-4-49 №-li qəbirdən tapılan gil qablar; 5-50 №-li qəbrin keramikası; 6-50 №-li qəbrin keramikası

Рисунок 65. 1-план погребения №49; 2-4-сосуды из погребения №49; 5-план погребения №50; 6-котел из погребении №50

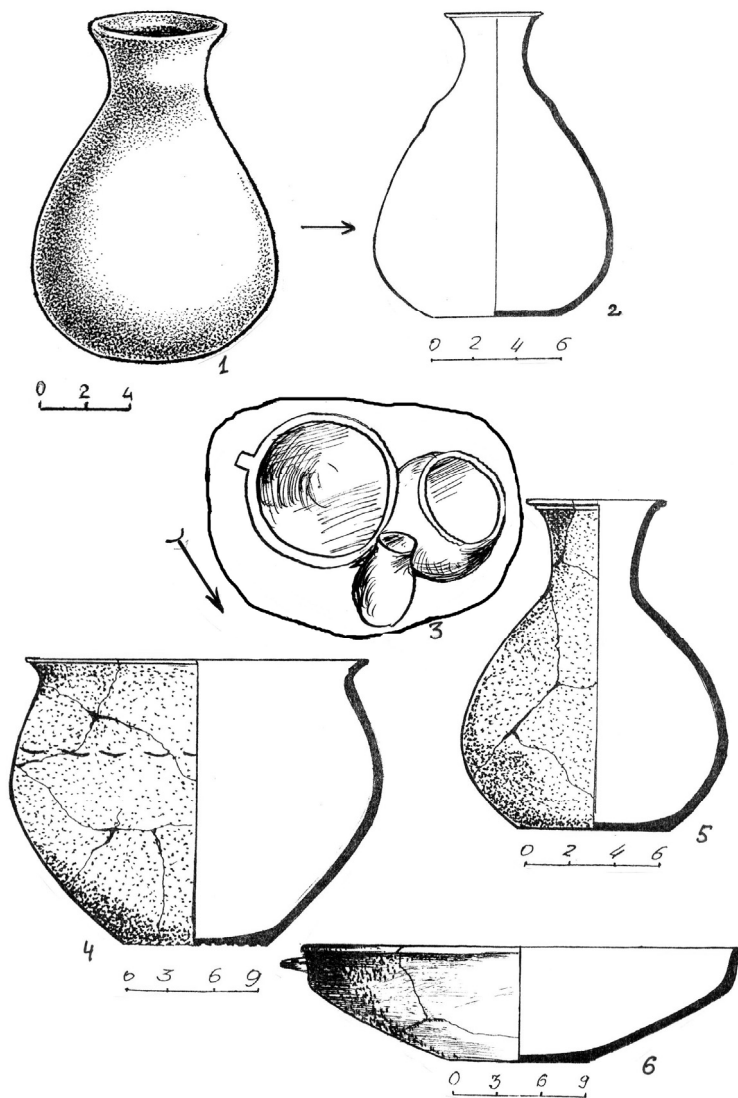
Figure 65. 1-the schematic arrangement of pottery vessels discovered in the grave No. 49; 2-4-a basin, pitcher and a jug found in grave No. 49; 5-grave No. 50; 6-a globular bodied cooking pot with flat rim discovered in grave No. 50

Şəkil 66. 50 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar (bardaqlar, qazan və xeyrələr)

Рисунок 66. Керамика из погребения №50

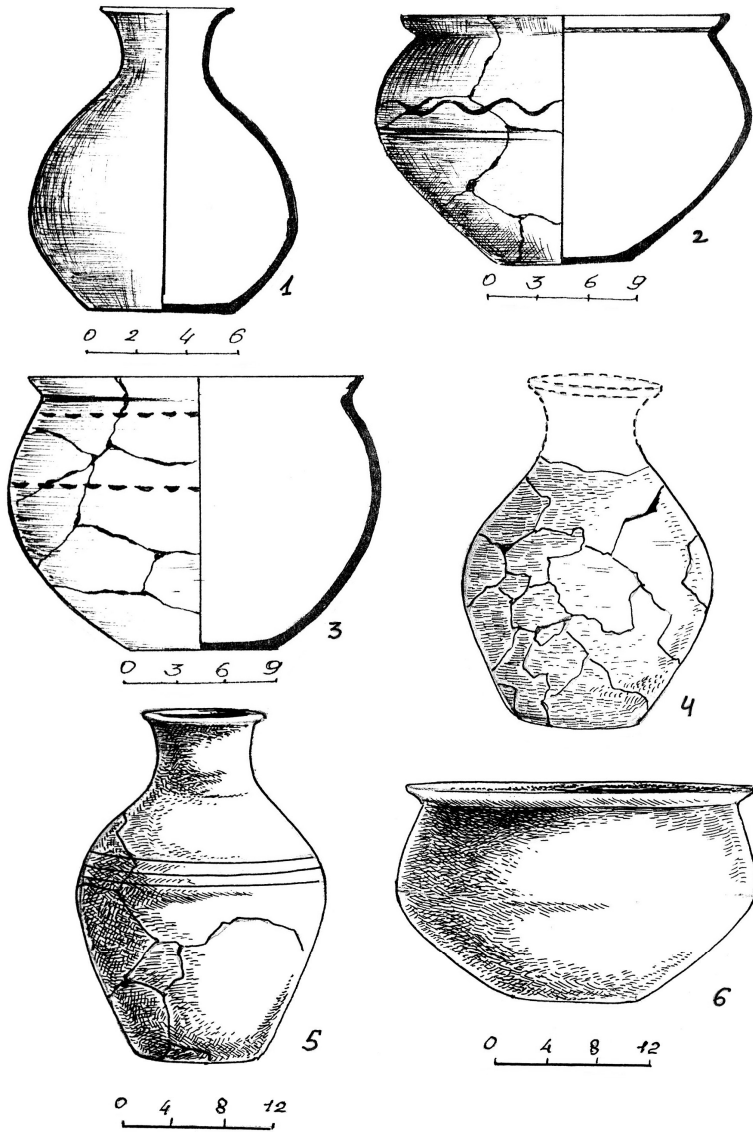
Figure 66. Pottery vessels (jugs, cooking pots and basins) discovered in grave No. 50

Şəkil 67. 1-2-50 №-li qəbirdən tapılan bardaq tipli qab; 3-51 №-li qəbir kamerasında qabların düzülüşü; 4-6-qazan, bardaq və xeyrə tipli gil qablar (51 №-li qəbir)

Рисунок 67. 1-2-керамика погребения №50; 3-план погребения №51; 4-6-керамика из погребения №51

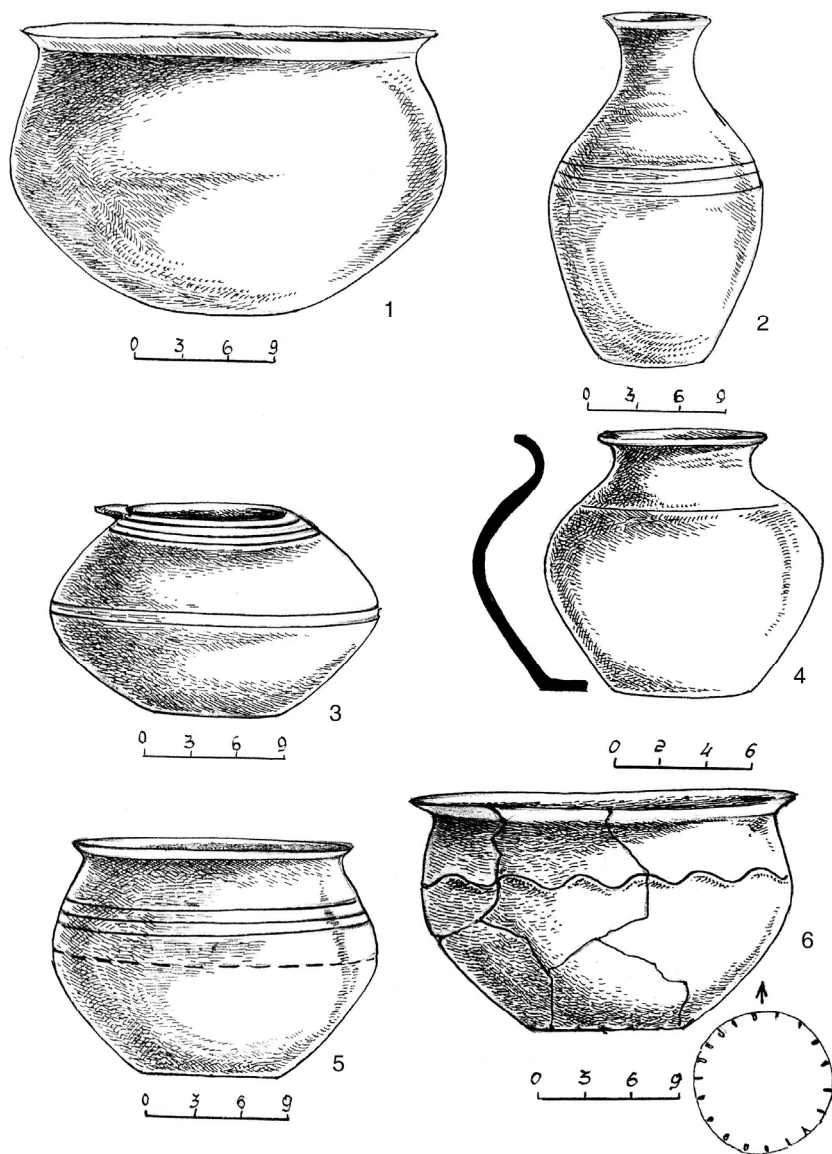
Figure 67. 1-2-a jug-type vessel discovered in grave No. 50; 3-the arrangement of pottery vessels in the chamber of grave No 51; 4-6-a cooking pot, jug and basin-type pottery vessels found in grave No. 51

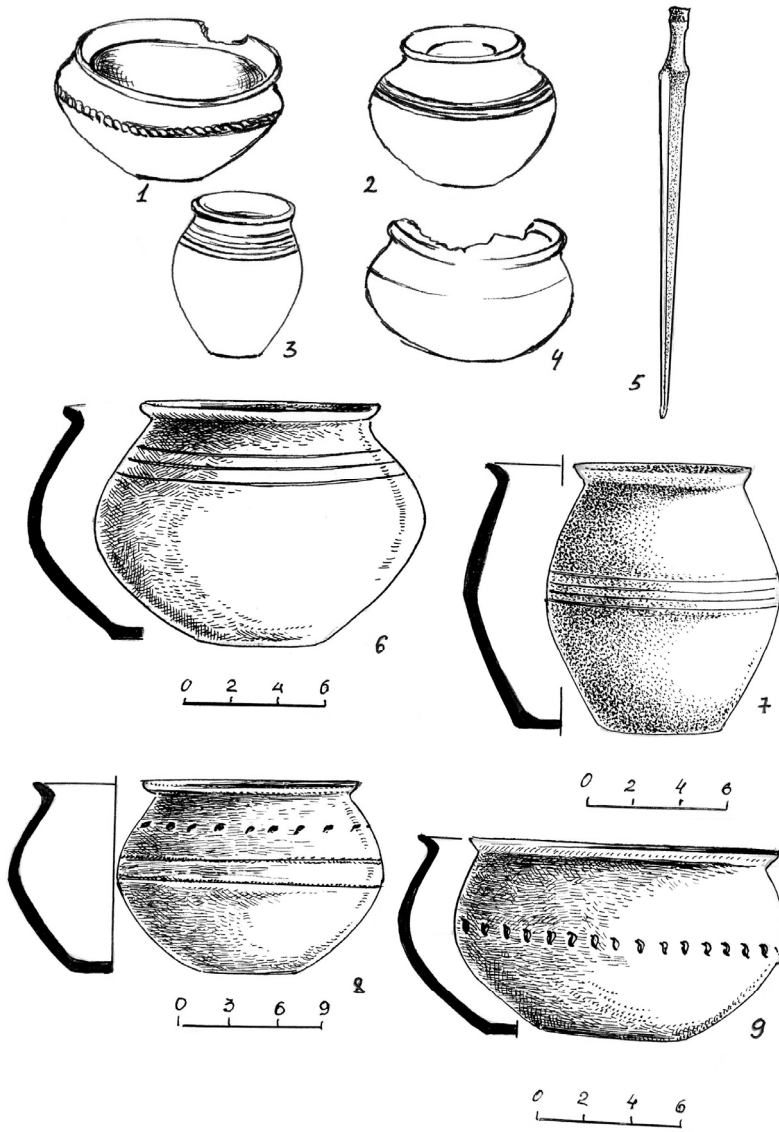
Şəkil 68. 1-bardağ (51 №-li qəbir); 2-qazan (54 №-li qəbir); 3-qazan (55 №-li qəbir); 4-6-56 №-li qəbirdən tapılan qazan və bardaqlar

Рисунок 68. 1-кувшин (погребение №51); 2-горшок (погребение №54); 3-горшок (погребение №55); 4-6-горшок и кувшины (№56)

Figure 68. 1-a jug (grave No. 51); 2-a cooking pot (grave No. 54); 3-a cooking pot (grave No. 55); 4-6-cooking pots and jugs revealed in grave No. 56

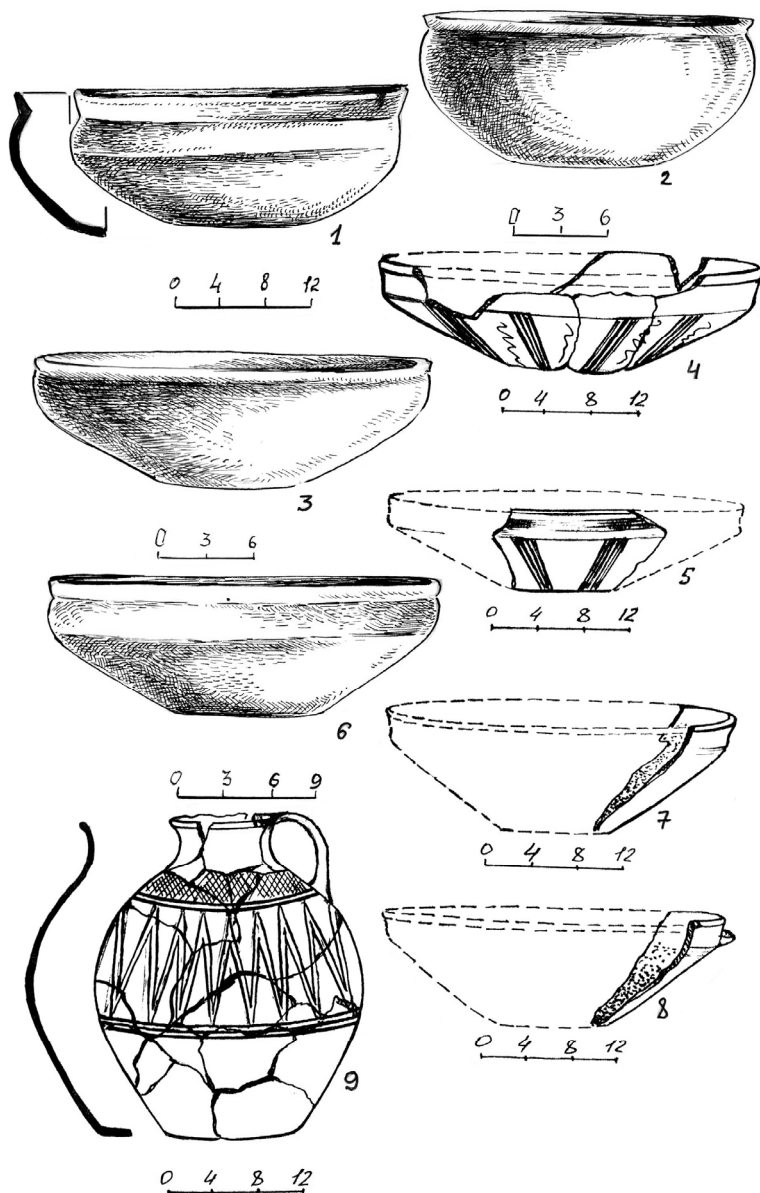
Şəkil 69. 56 №-li qəbirdən tapılan keramika nümunələri
Рисунок 69. Керамика из погребения №56
Figure 69. Ceramic samples revealed in grave No. 56

Şəkil 70. 1-5-57 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar və tunc biz; 6-9-58 №-li torpaq qəbirdən tapılan dopu (7) və bardaqlar (6, 8, 9)

Рисунок 70. 1-5-керамические сосуды и бронзовое шило из погребения №57; горшочек (7) и кувшины (6, 8, 9) из погребения №58

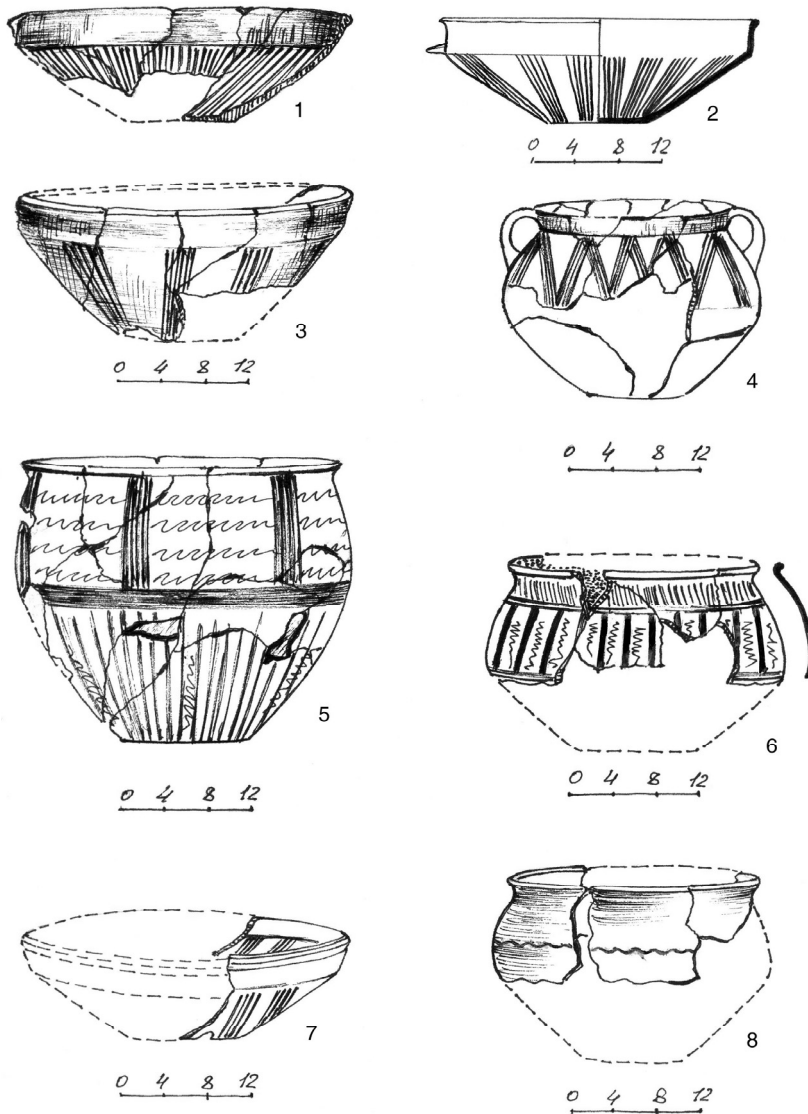
Figure 70. 1-5-pottery vessels and a bronze awl revealed in grave No. 57; a cooking pot-type vessel (7) and jugs (6, 8, 9) revealed in grave No. 58

Şəkil 71. 1-8-59 №-li qəbirdən tapılan xeyrələr; 9-60 №-li qəbirdən tapılan bardaq

Рисунок 71. 1-8-керамика из погребения №59; 9-керамика из погребения №60

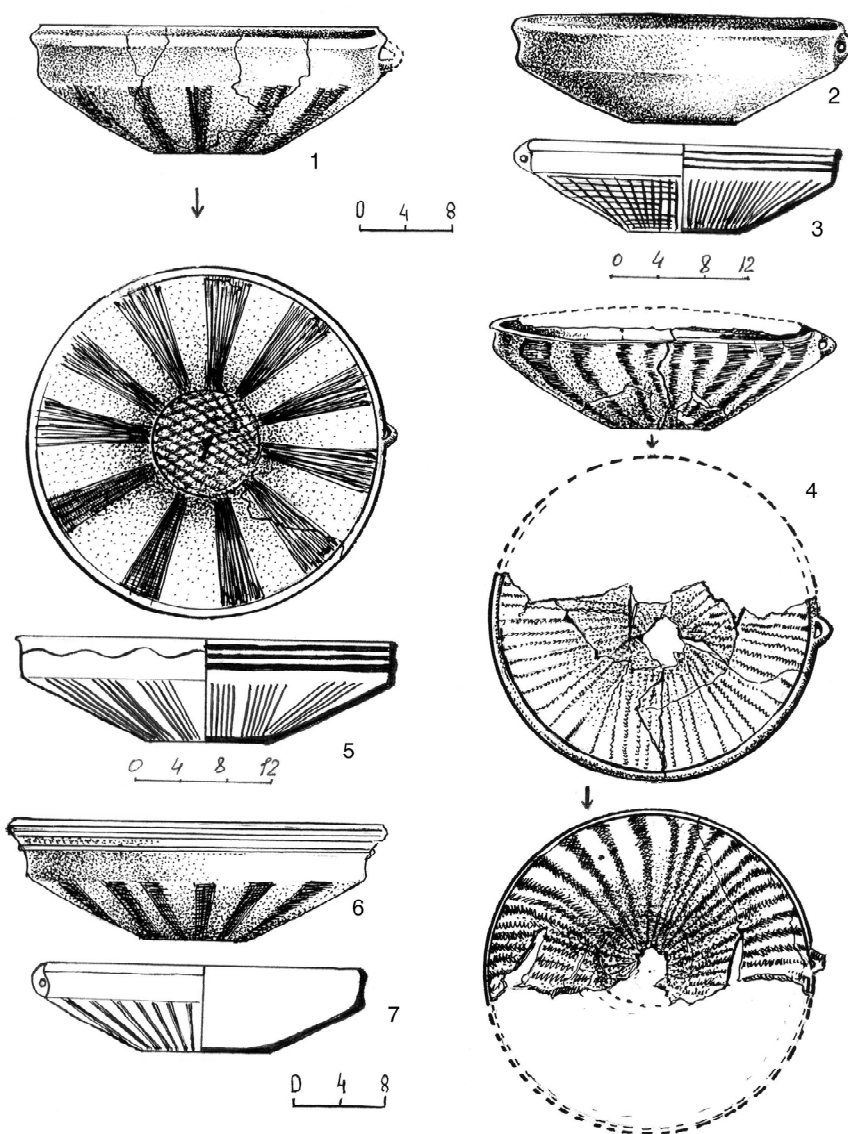
Figure 71. 1-8- basins found in grave No. 59; 9- a jug found in grave No. 60

Şəkil 72. 60 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 72. Керамика из погребения №60

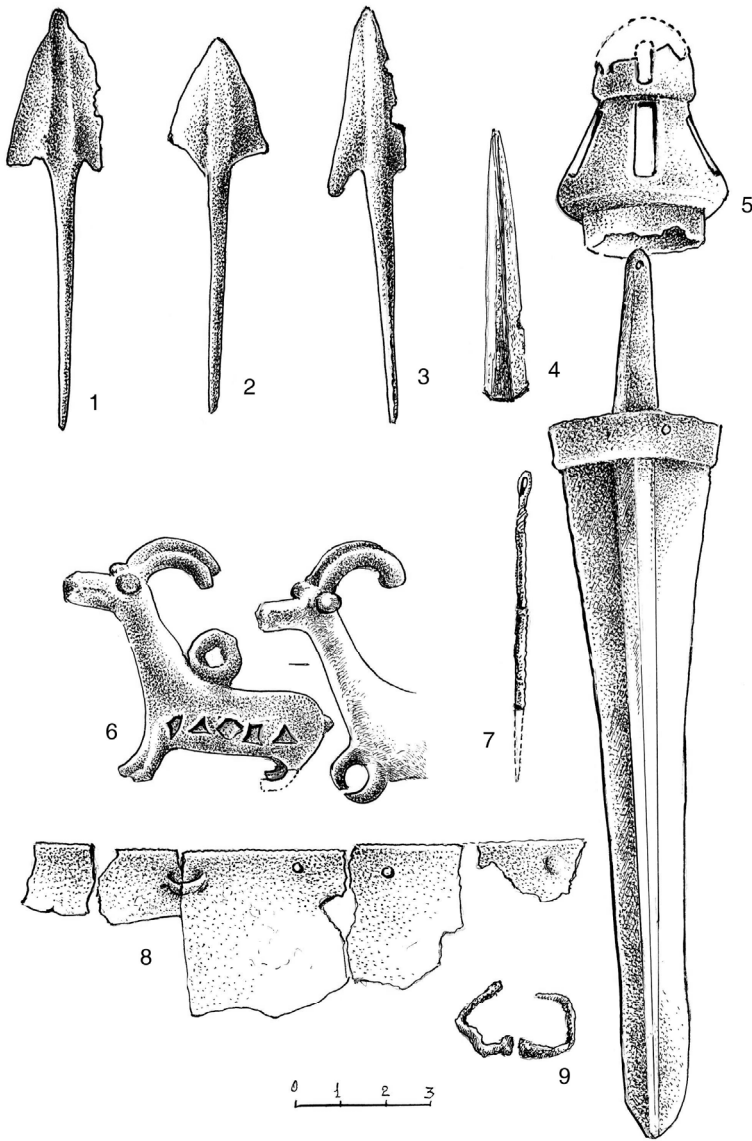
Figure 72. Pottery vessels found in grave No. 60

Şəkil 73. 60 №-li qəbirdən tapılan xeyrə tipli saxsı qablar

Рисунок 73. Керамика из погребения №60

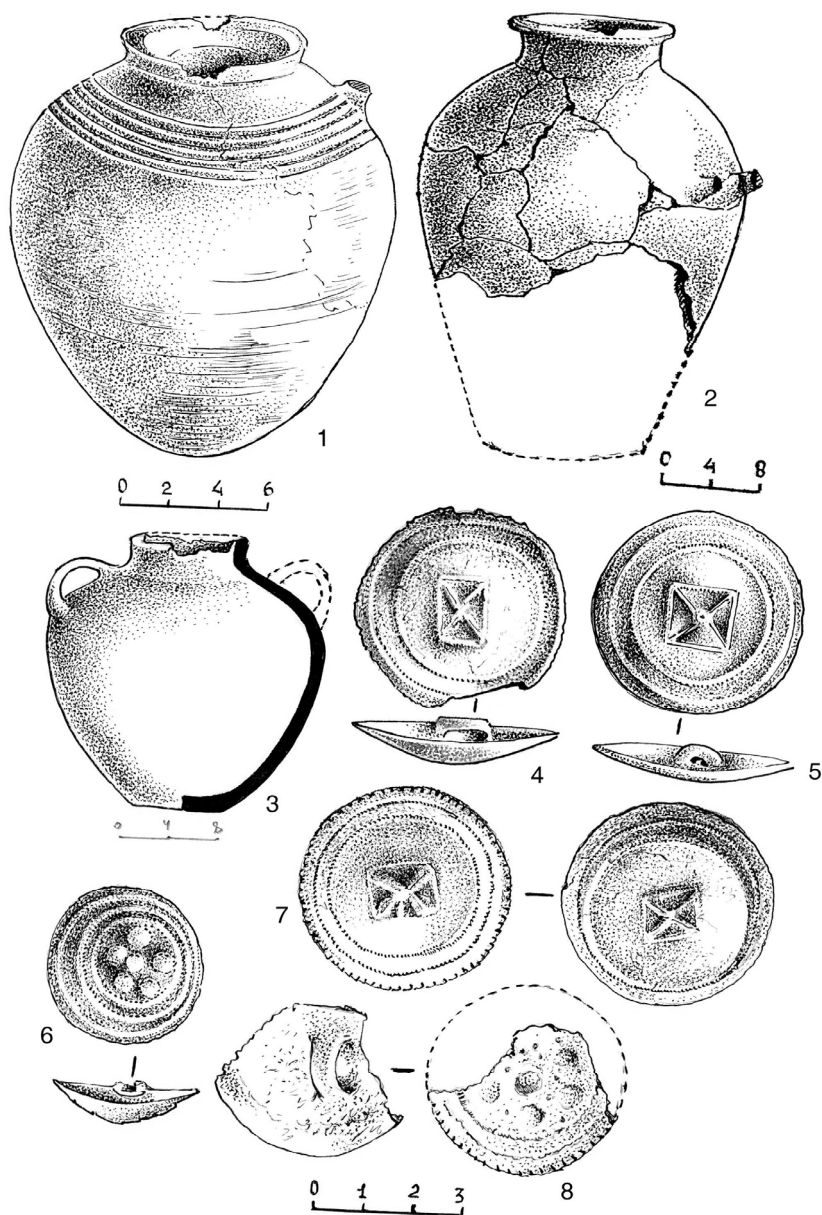
Figure 73. Pottery vessels discovered in grave No. 60

Şəkil 74. 60 №-li qəbirdən tapılan artefaktlar (1-4-ox ucluqları, 5-şəbəkəli başlıqlı xəncər, 6-keçi fiquru, 7-iynə, 8-tunc kəmər qalıqları)

Рисунок 74. Артефакты из погребения №60 (1-4-наконечники стрел, 5-кинжалы, 7-иглолки и др.)

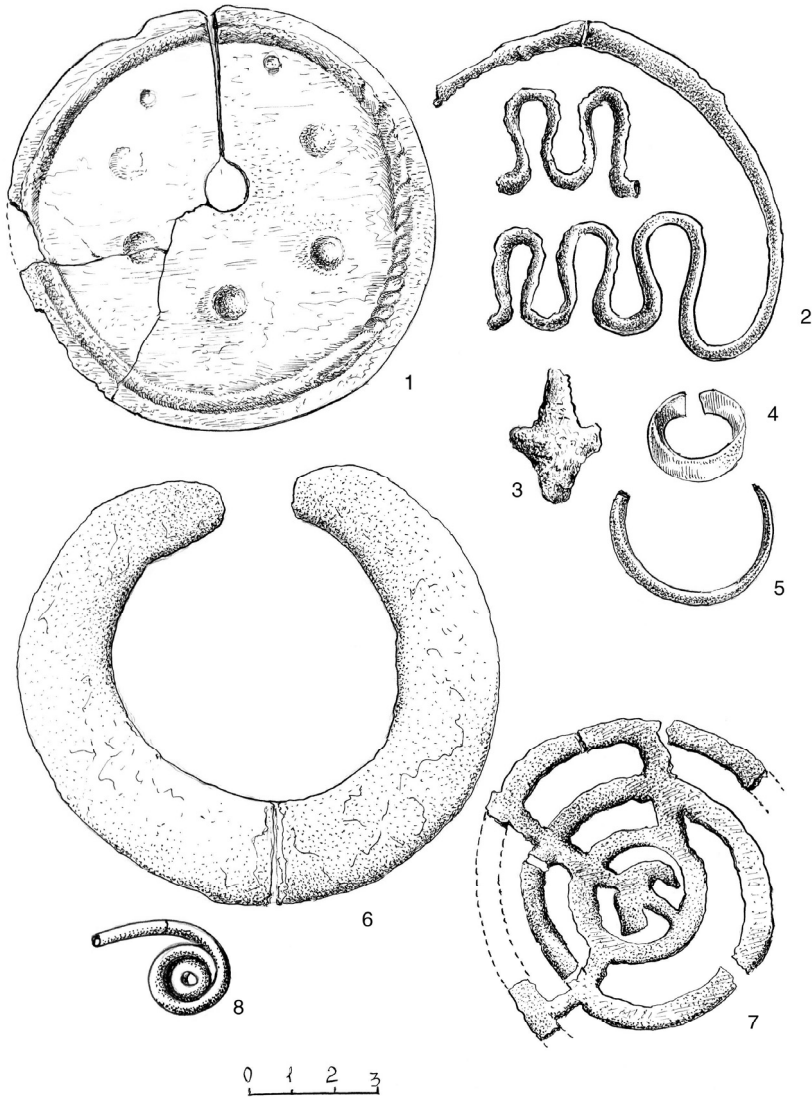
Figure 74. Artefacts (1-4-spearheads, 5-a lattice-headed dagger, 6-a goat figurine, 7-a needle, 8-pieces of a bronze belt) found in grave No. 60

Şəkil 75. 60 №-li qəbirdən tapılan artefaktlar (1-3-saxsı qablar və 4-8-tunc düymələr)

Рисунок 75. Артефакты из погребения №60 (1-3-керамические сосуды и 4-8-бронзовые пуговицы)

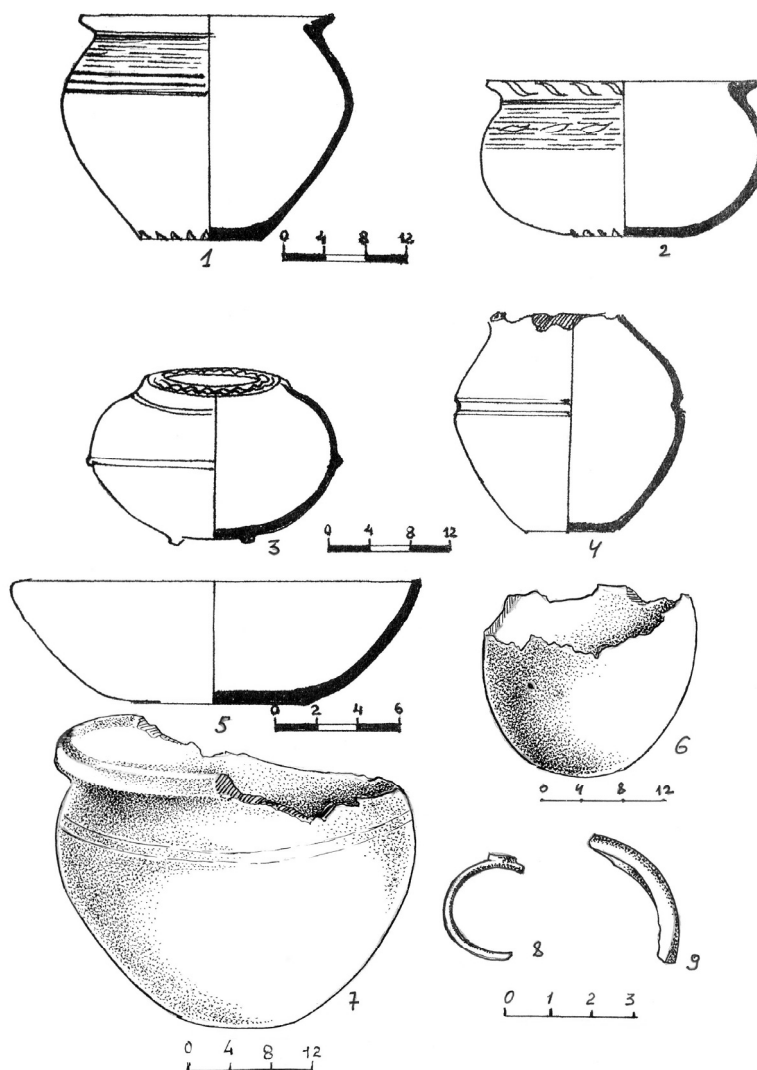
Figure 75. Artefacts (1-3-pottery vessels and 4-8-bronze buttons) found in grave No. 60

Şəkil 76. 61 №-li qəbirdən tapılan tunc bəzəklər

Рисунок 76. Бронзовые украшения из погребения №61

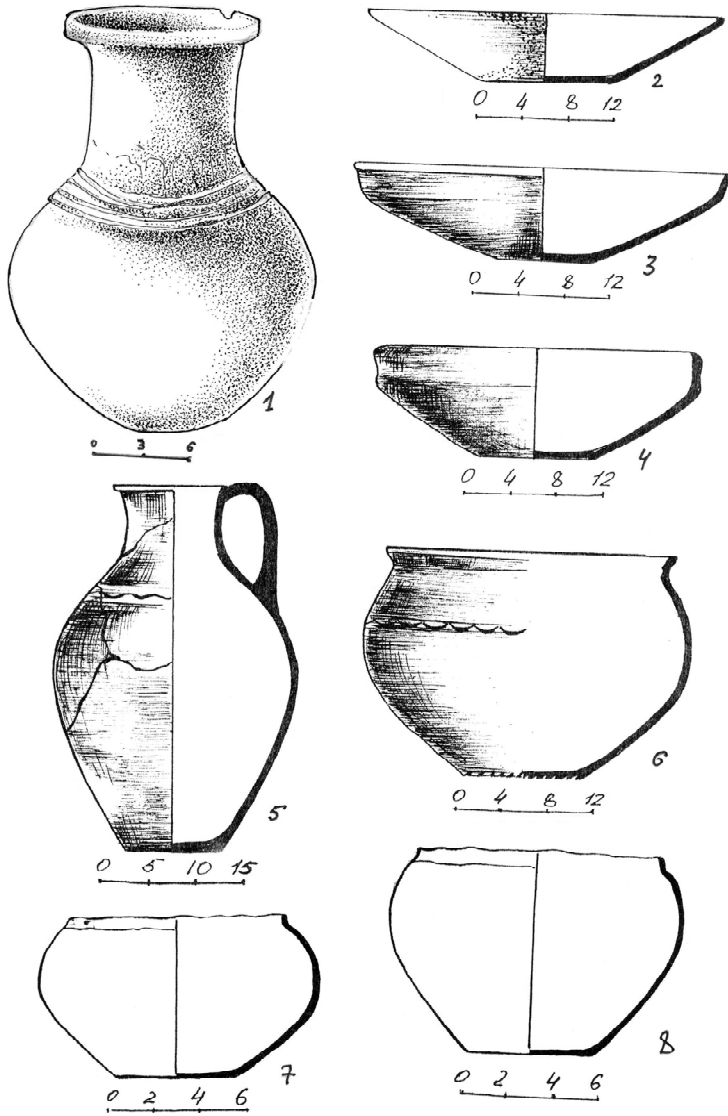
Figure 76. Artefacts (pottery vessels and bronze buttons) found in grave No. 60

Şəkil 77. 1-5-62 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar; 63 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar (6, 7) və bəzək nümunələri (8, 9)

Рисунок 77. 1-5-керамические сосуды из погребения №62; керамические сосуды (6,7) и фрагменты украшения (8,9) из погребения №63

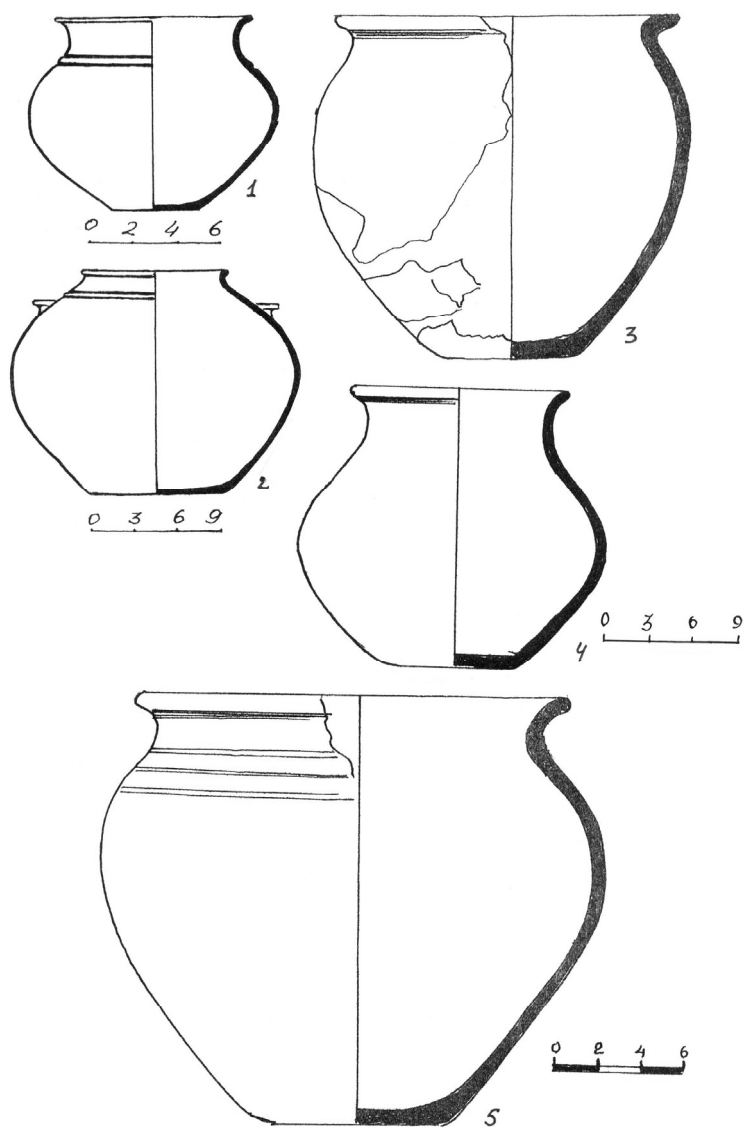
Figure 77. 1-5-pottery vessels revealed in grave No. 62; pottery vessels (6, 7) and decorative items (8, 9) revealed in grave No. 63

Şəkil 78. 1-62 №-li qəbirdən tapılan bardaq; 2-6-64 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar; 7-8-65 №-li qəbirdən tapılan qazan tipli qablar

Рисунок 78. 1-кувшин (погр. №62); 2-6-керамические сосуды (погр. №64); 7-8-горшки (погр. №65)

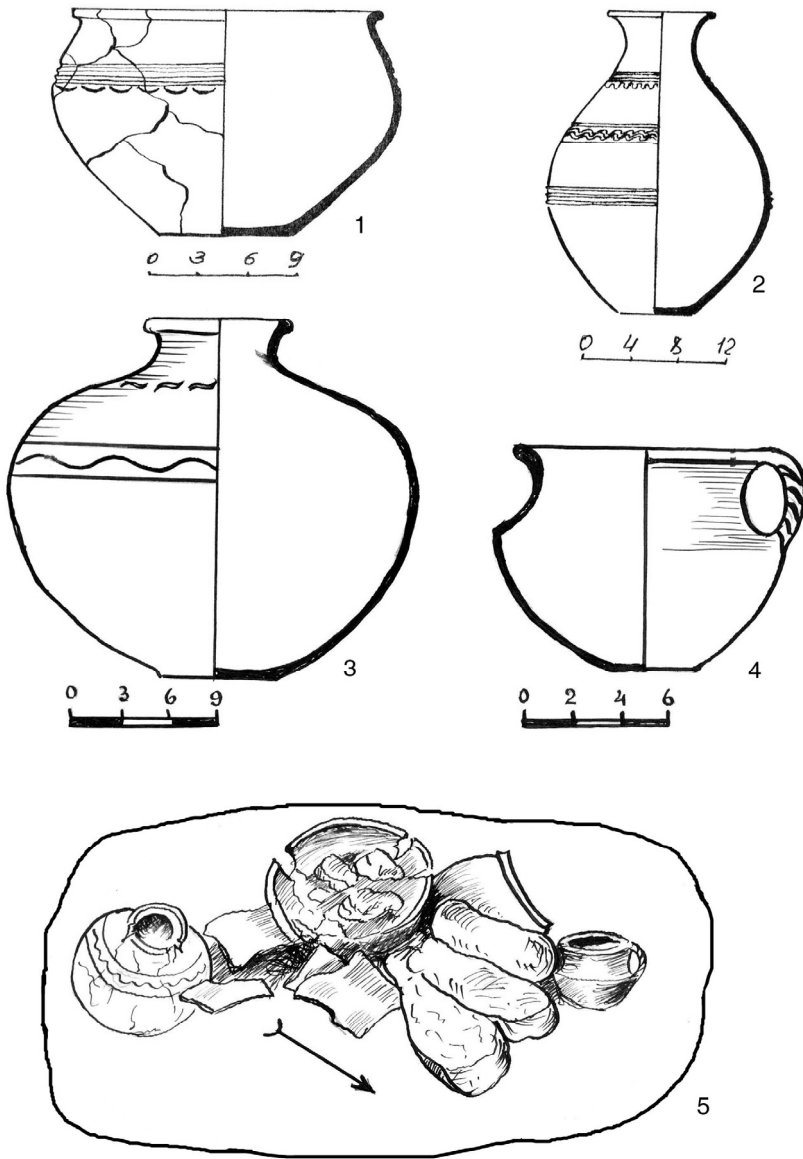
Figure 78. 1-a jug revealed in grave No. 62; 2-6-pottery vessels found in grave No. 64; 7-8-cooking pot-type vessels found in grave No. 65

Şəkil 79. 1-2-65 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar; 3-5-66 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 79. 1-2-керамика из погребений №65 (1-2) и №66 (3-5)

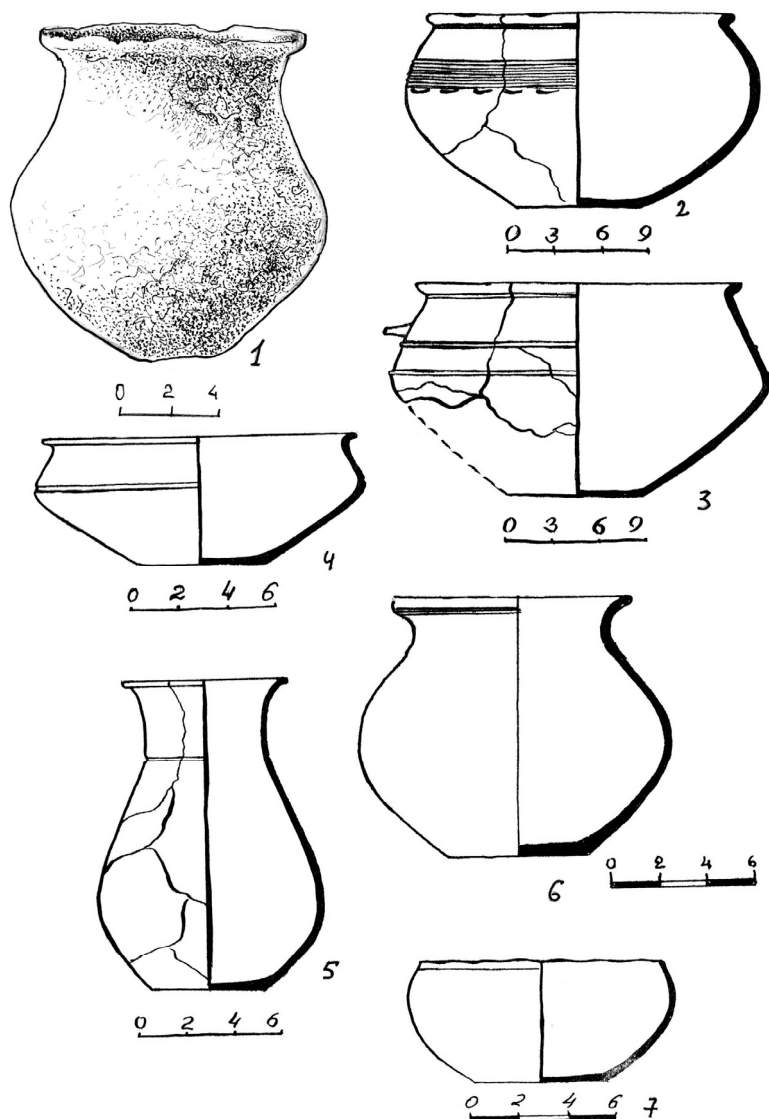
Figure 79. 1-2-pottery vessels found in grave No. 65; 3-5-pottery vessels found in grave No. 66

Şəkil 80. 67 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar və qəbrin planı

Рисунок 80. Керамика и план погребения №67

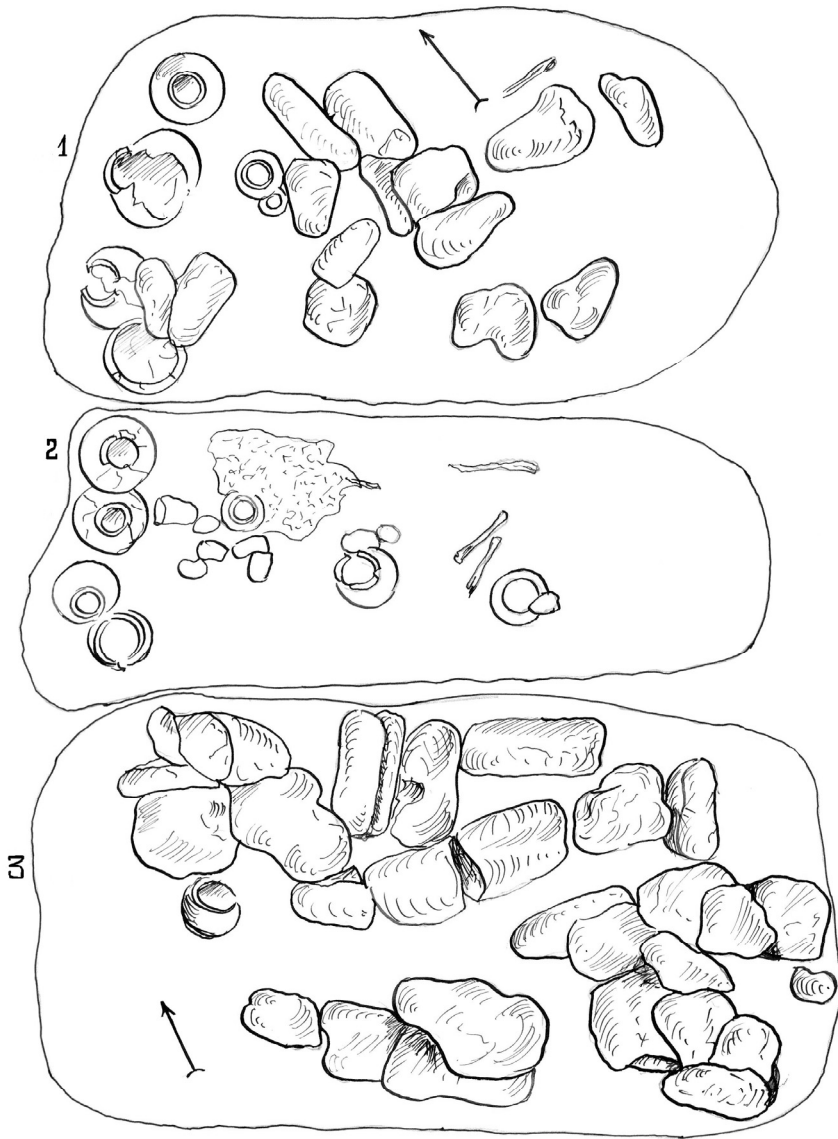
Figure 80. Pottery vessels found in grave No. 67 and the graphic description of the grave

Şəkil 81. 1-66 №-li qəbirdən tapılan dopu; 2-5-67 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar; 6-7-68 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 81. Керамика погребения №66 (1), №67 (2-5) и №68 (6-7)

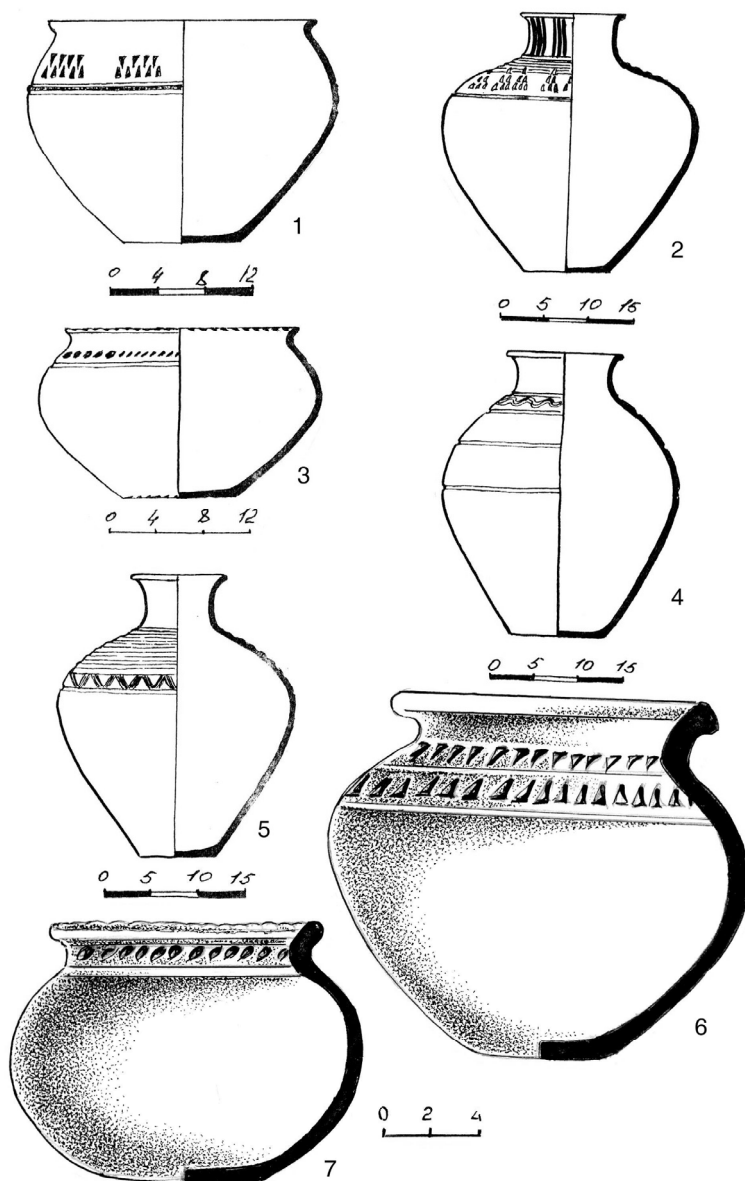
Figure 81. 1-a small cooking pot found in grave No. 66; 2-5-pottery vessels found in grave No. 67; 6-7-pottery vessels found in grave No. 68

Şəkil 82. 68 №-li qəbrin qazıntı mərhələləri

Рисунок 82. Этапы зачистки погребения №68

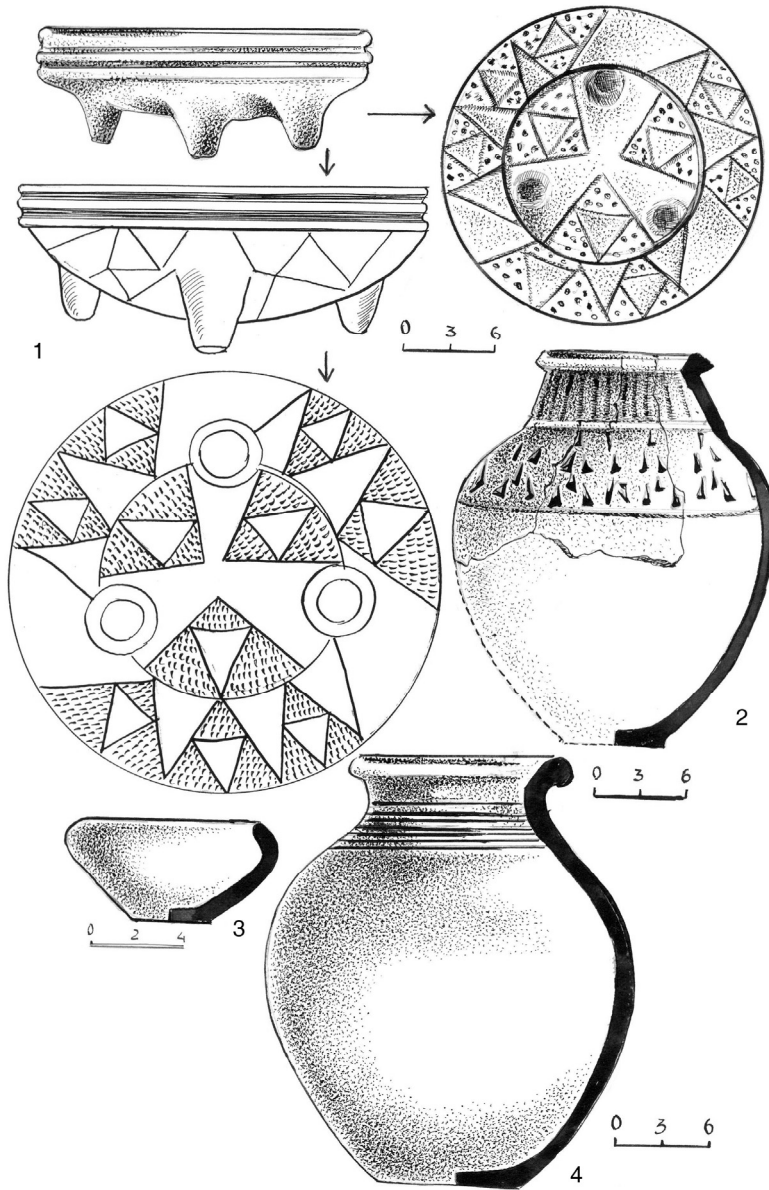
Figure 82. Grave No. 68

Şəkil 83. 68 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 83. Керамика из погребения №68

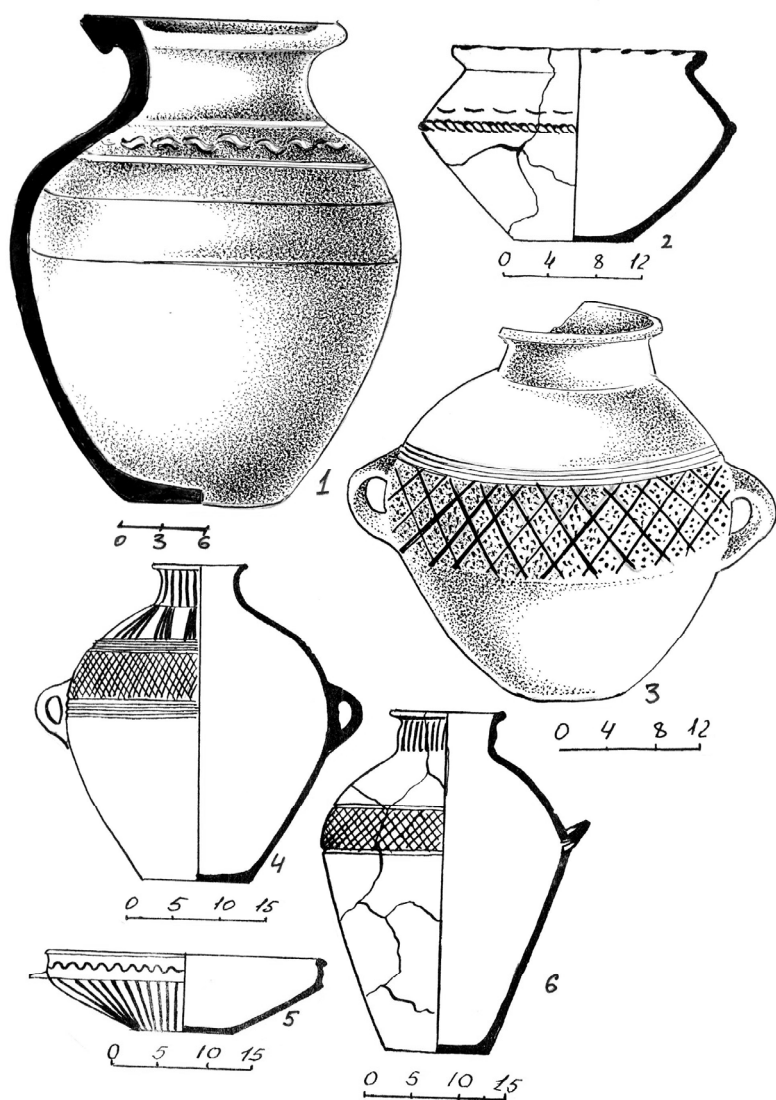
Figure 83. Pottery vessels found in grave No. 68

Şəkil 84. 68 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 84. Керамика из погребения №68

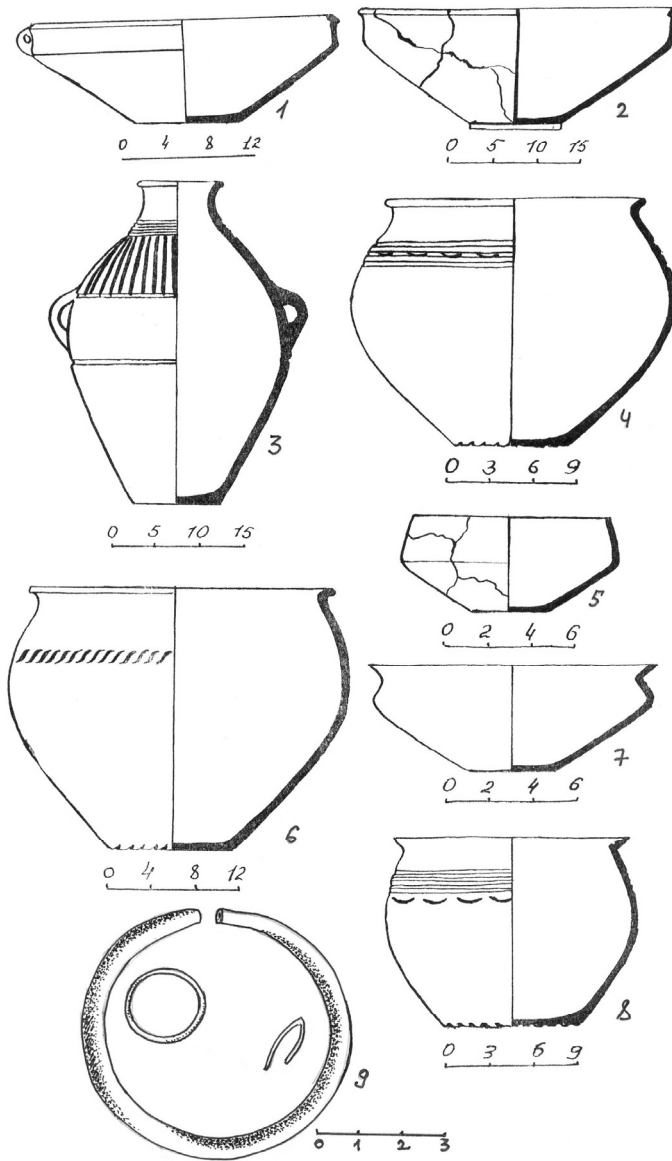
Figure 84. Pottery vessels found in grave No. 68

Şəkil 85. 1-68 №-li qəbirdən tapılan bardaq; 2-6-70 №-li qəbirdən tapılan qablar

Рисунок 85. Керамика из погребений №68 (1) и № 70 (2-6)

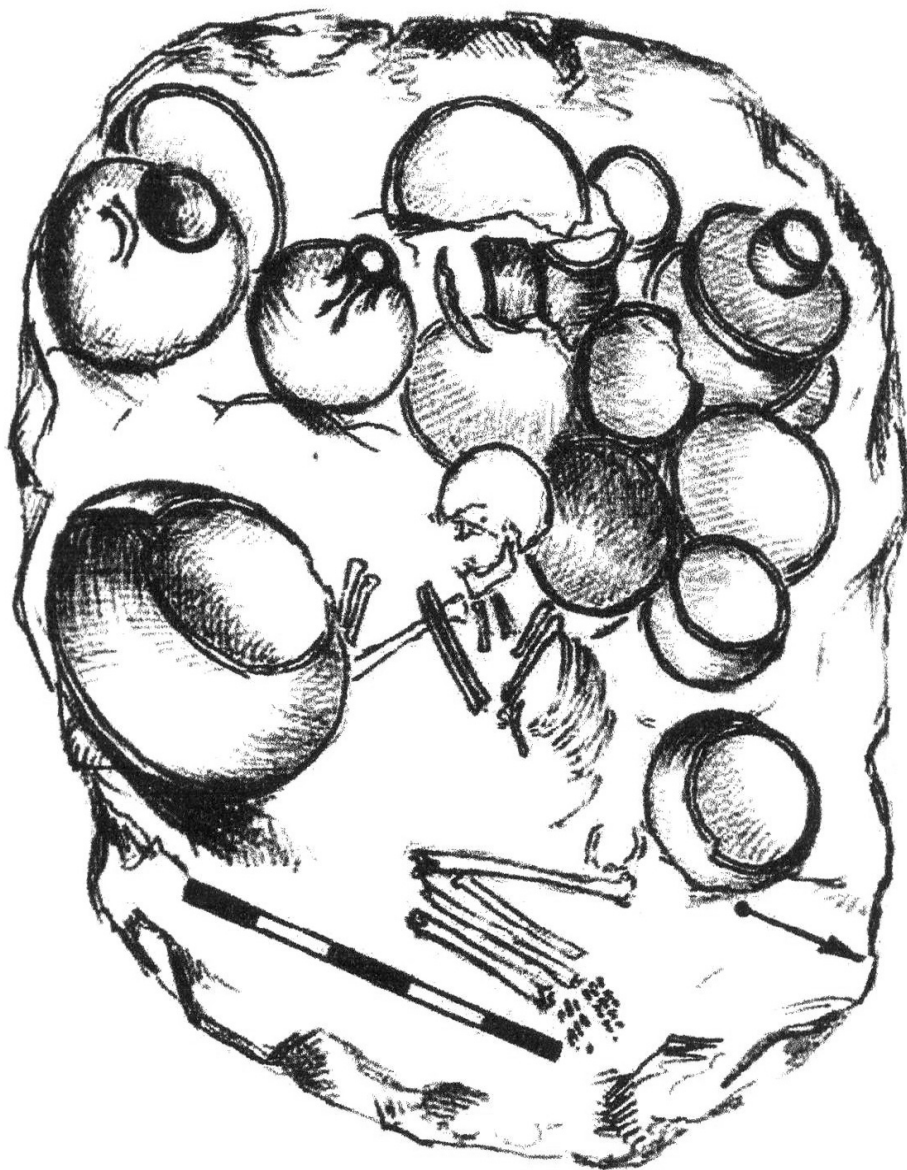
Figure 85. 1-a jug found in grave No. 68; 2-6-vessels revealed in grave No.70

Şəkil 86. 1-70 №-li qəbirdən tapılan xeyrə; 2-9-71 №-li qəbirdən tapılan qablar və tunc bəzəklər

Рисунок 86. Находки из погребения №70 (1) и №71 (2-9)

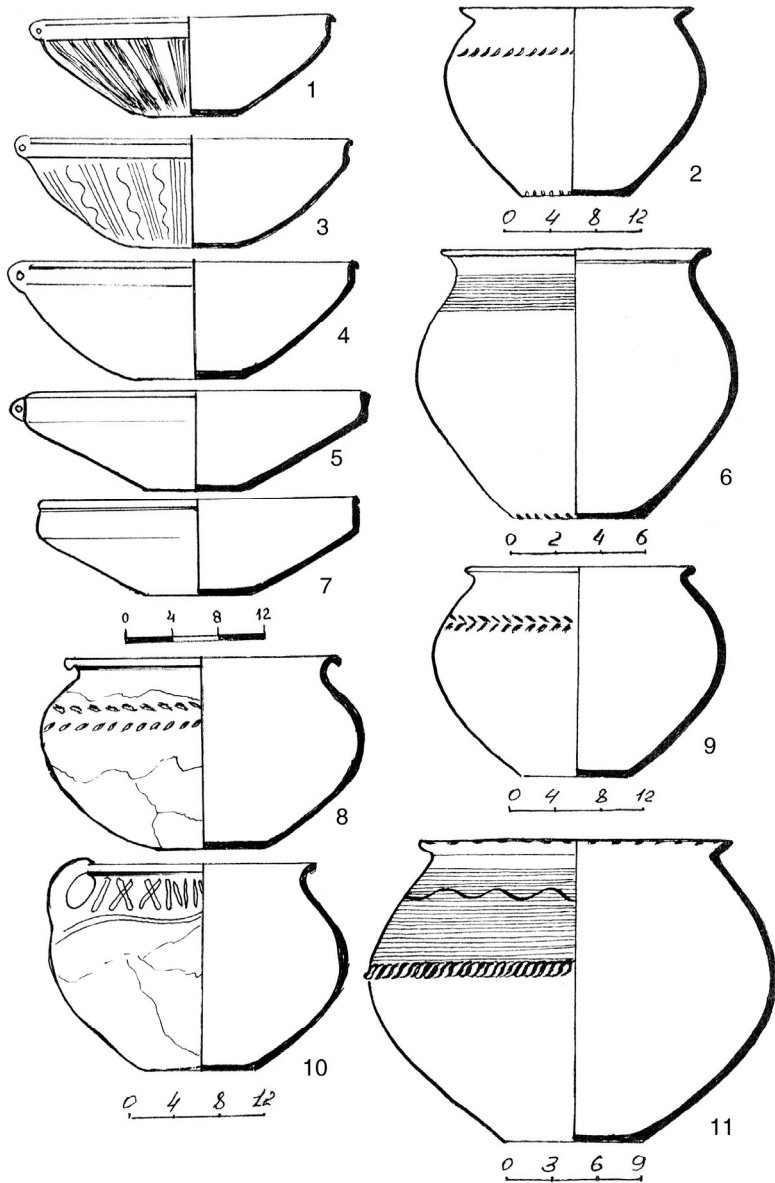
Figure 86. 1-a basin found in grave No. 70; 2-9-vessels and bronze decorative items found in grave No. 71

Şəkil 87. 72 №-li daş örtüklü qəbir

Рисунок 87. Погребение №72

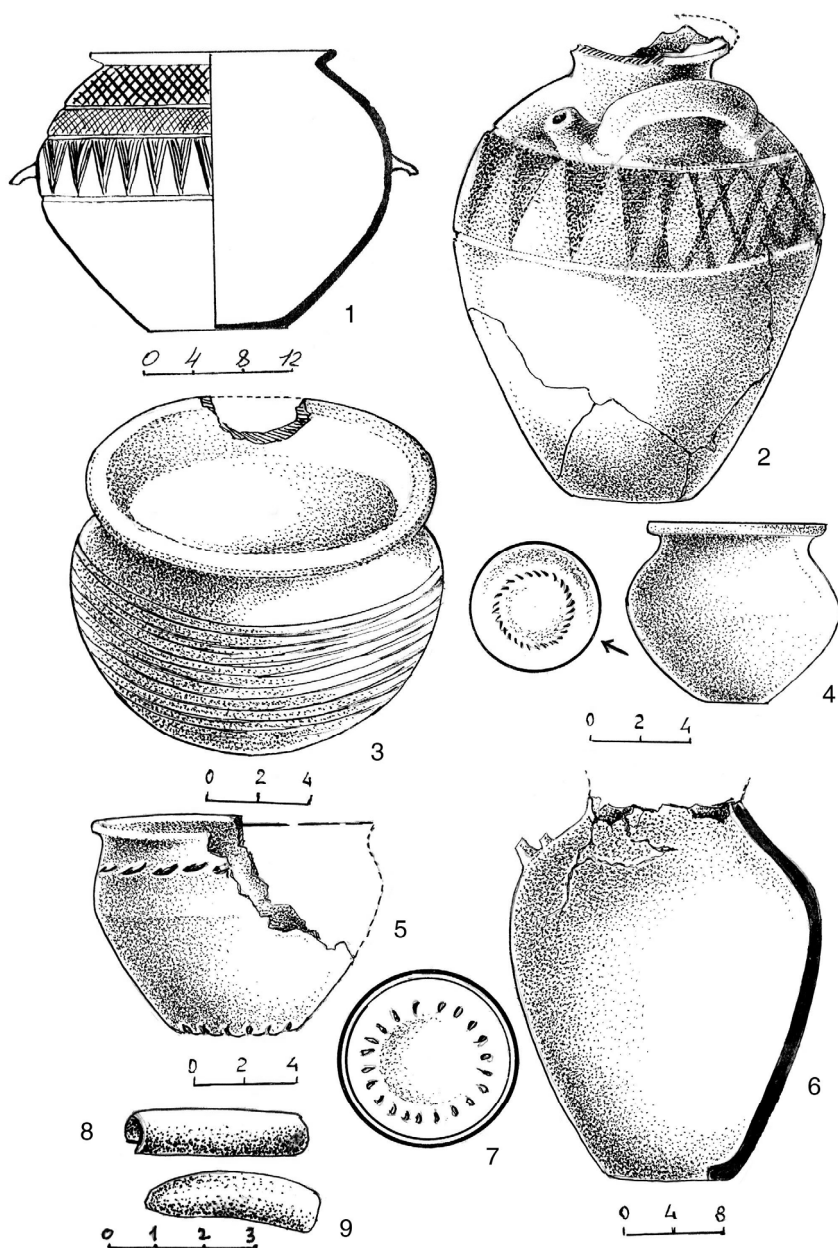
Figure 87. Grave No. 72

Şəkil 88. 72 №-li qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 88. Керамические сосуды из погребения №72

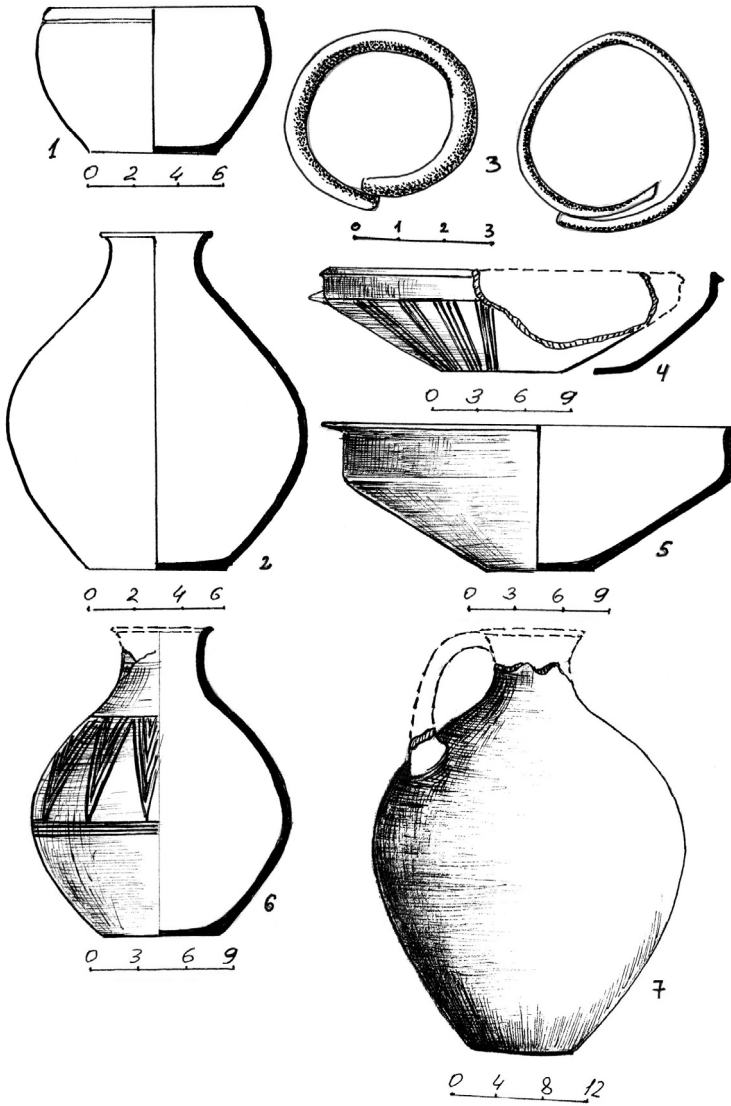
Figure 88. Pottery vessels found in grave No. 72

Şəkil 89. 72 №-li qəbirdən tapılan artefaktlar

Рисунок 89. Артефакты из погребения №72

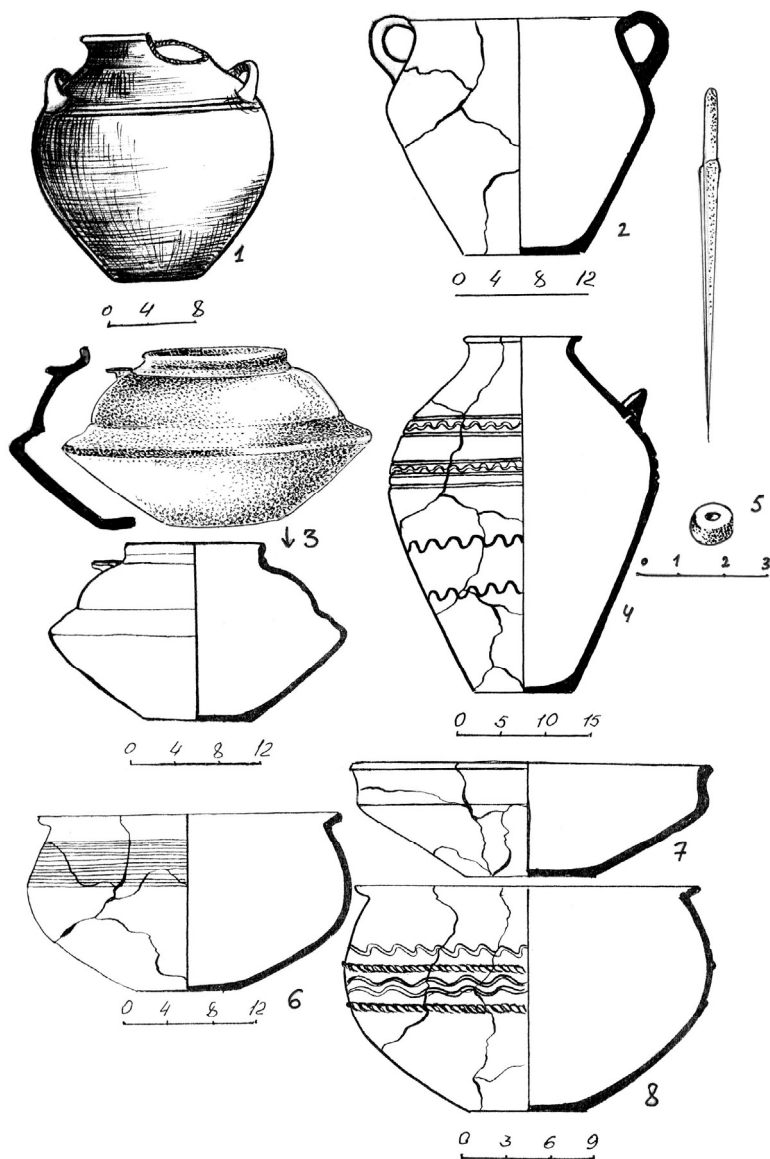
Figure 89. Artefacts found in grave No. 72

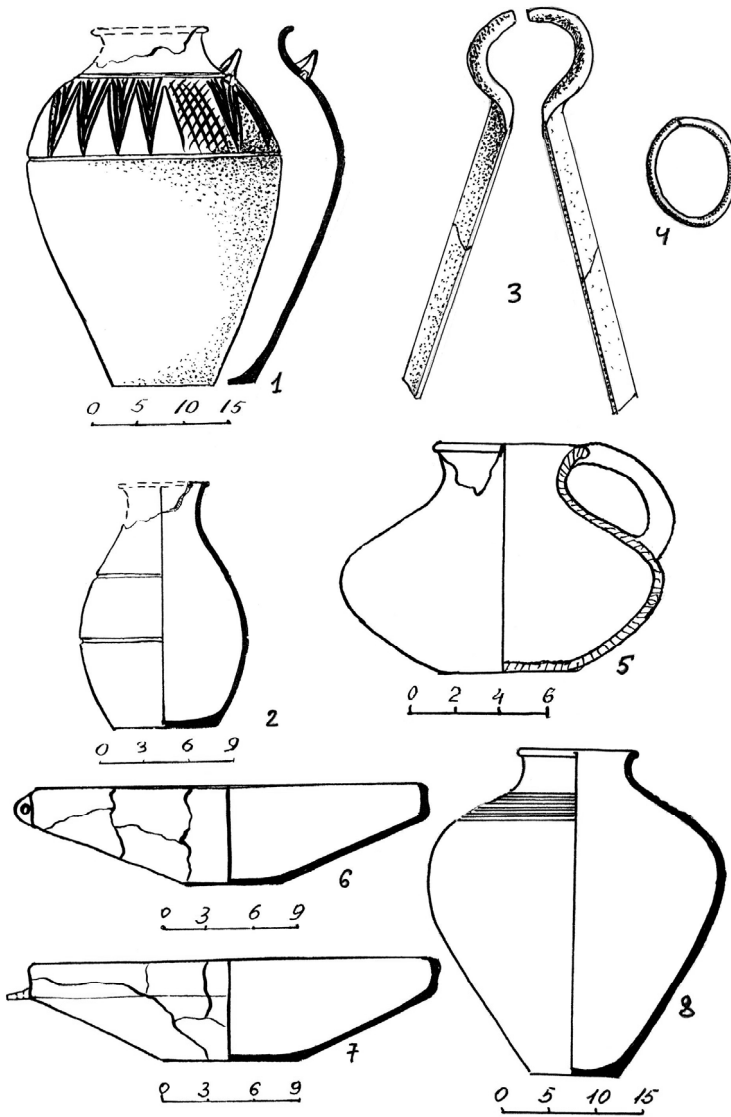
Şəkil 90. 1-3-72 №-li qəbirdən tapılan artefaktlar; 4-7-74 №-li qəbirdən aşkar edilən xeyrələr və bardaqlar

Рисунок 90. 1-3-артефакты из погребения №72; 4-7-миски и кувшины, обнаруженные погребении №74

Figure 90. 1-3-artefacts found in grave No.72; basins and jugs revealed in grave No. 74

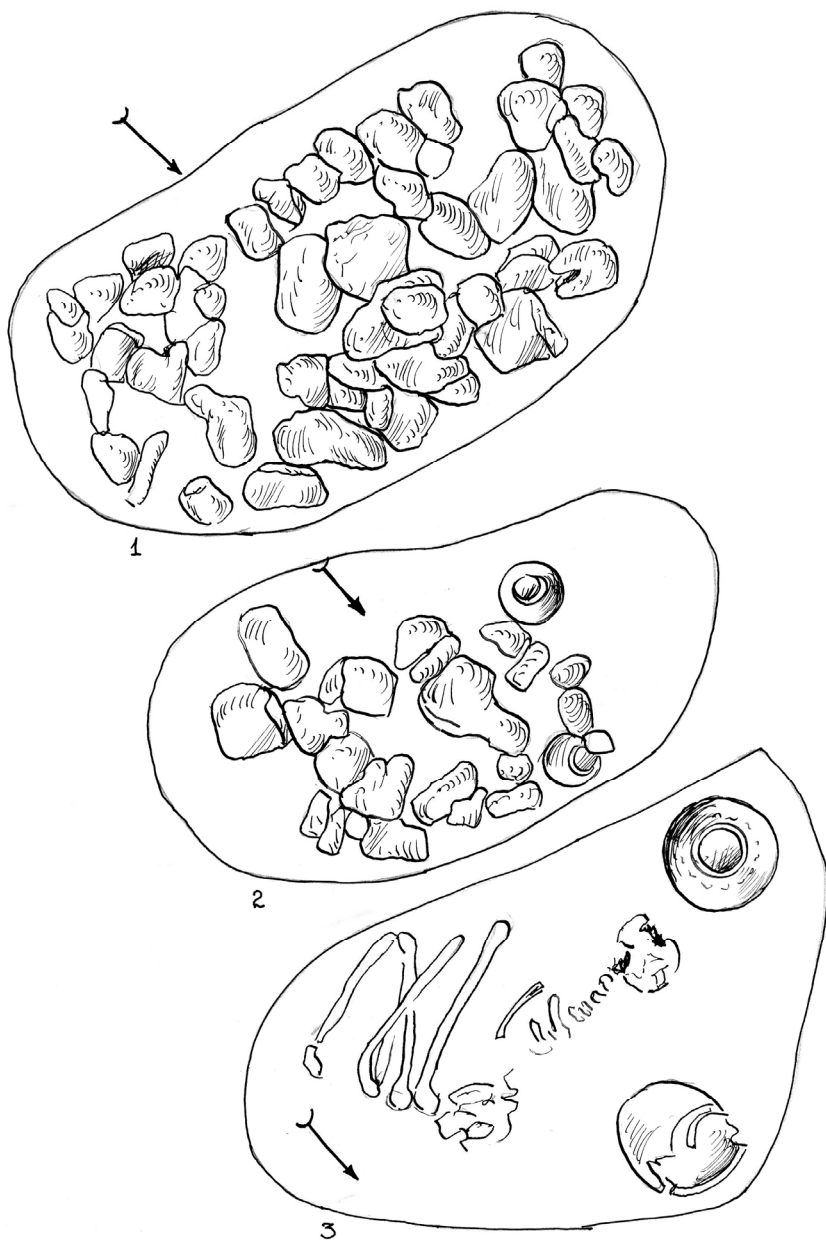
Şəkil 91. 1-74 №-li qəbirdən tapılan küpə; 2-5-76 №-li qəbirdən aşkar edilən artefaktlar; 6-8-77 №-li qəbirdən aşkar edilən qazan və xeyrə tipli gil qablar
Рисунок 91. Материалы из погребения №74 (1), №76 (2-5) и №77 (6-8)
Figure 91. 1-a small pitcher revealed in grave No. 74; 2-5-artefacts revealed in grave No. 76; 6-8-the cooking pots and basin-type pottery vessels revealed in grave No. 77

Şəkil 92. 1-4-77 №-li qəbirdən tapılan artefaktlar; 5-78 №-li qəbirdən aşkar edilən kiçik həcmli bardaq; 6-7-80 №-li qəbirdən tapılan xeyrələr; 8-iri həcmli küpə (82 №-li qəbir)

Рисунок 92. . Материалы из погребения №77 (1-4), №78 (5) и №80 (6-7) и №82 (8)

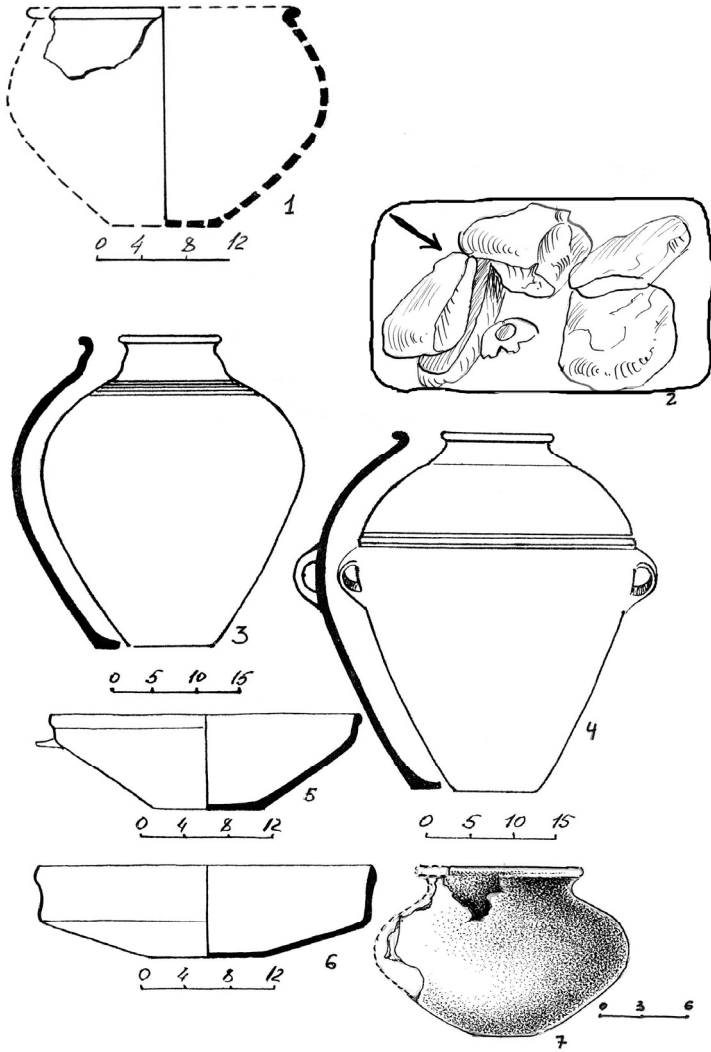
Figure 92. 1-4-artefacts found in grave No. 77; 5-a small jug revealed in grave No. 78; 6-7- basins discovered in grave No. 80; big jug (grave No. 82)

Şəkil 93. 82 №-li qəbrin qazıntı mərhələləri

Рисунок 93. Этапы зачистки погребения №82

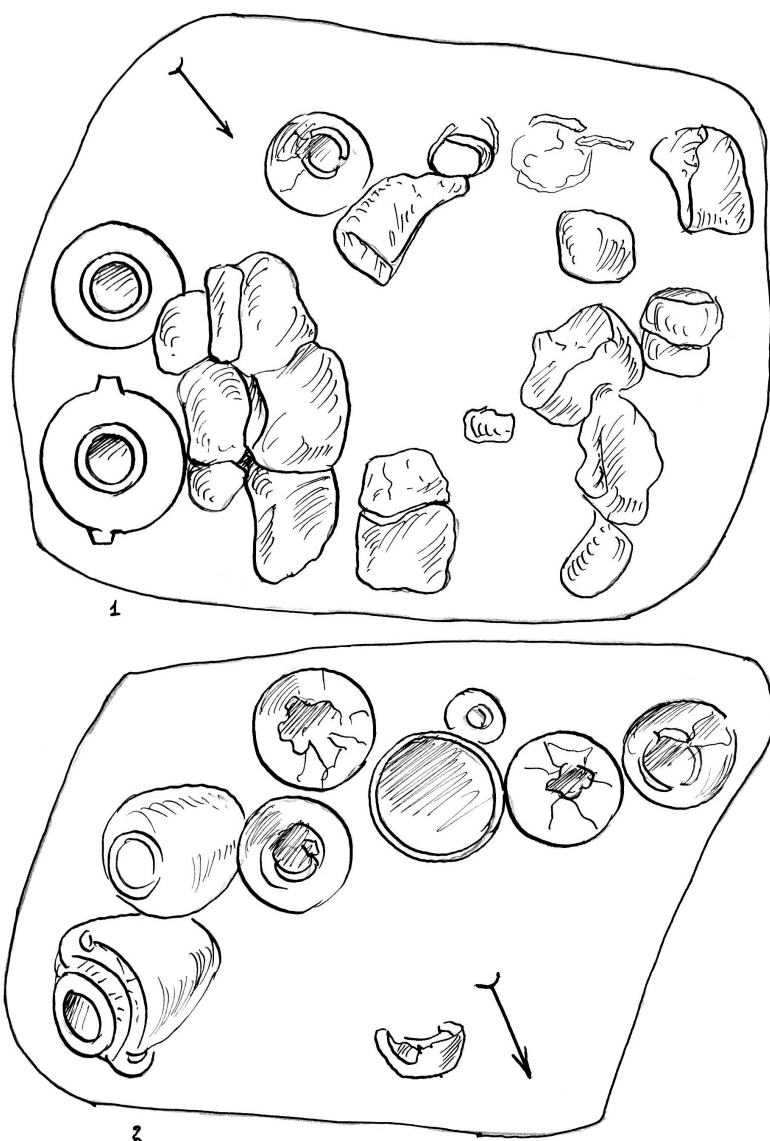
Figure 93. Grave No. 82

Şəkil 94. 1-qazan tipli saxsı qab (82 №-li qəbir); 2-83 №-li qəbrin üst daş düzüümü; 3-4-84 №-li qəbirdən aşkar edilən saxsı qablar; 5-7-85 №-li qəbrin keramikası

Рисунок 94. 1-горшок (погребение №82); 2-верхний каменный слой погребения №83; 3-4-керамические сосуды, обнаруженные в погребении №84; 5-7-керамика погребения №85

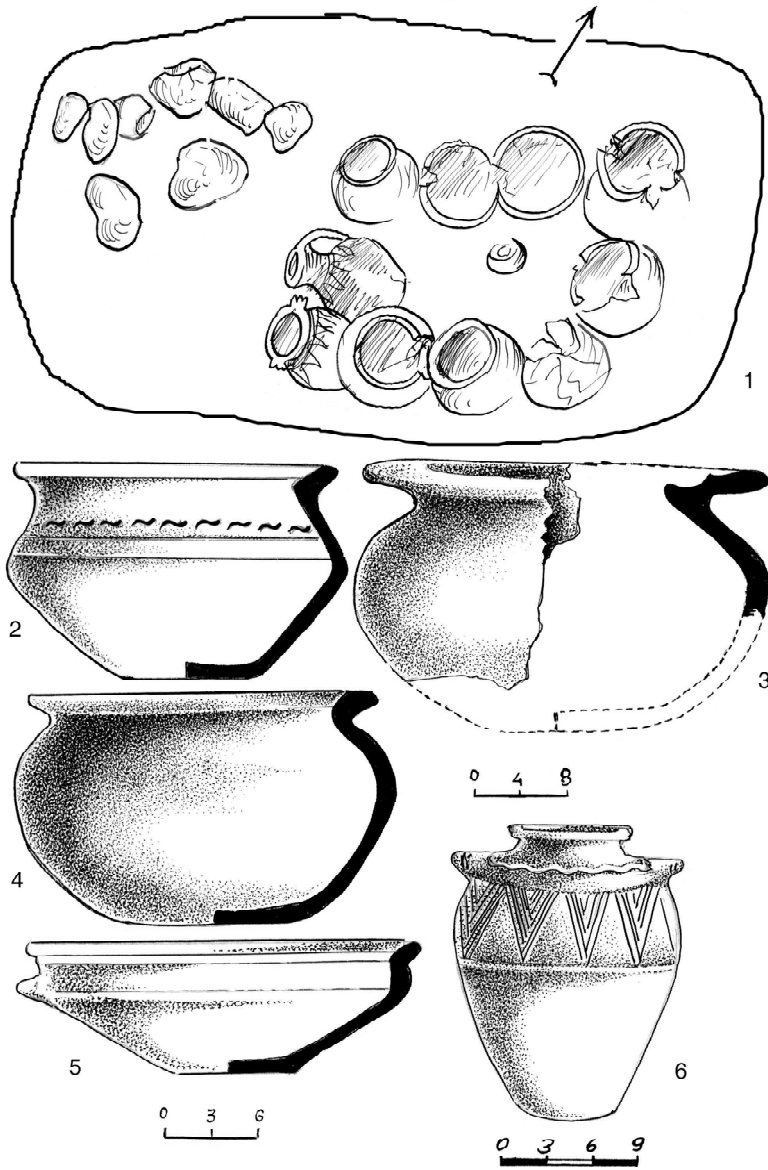
Figure 94. 1-a cooking pot-type pottery vessel (grave No. 82); 2-the top stone setting of grave No. 83; 3-4-pottery vessels revealed in grave No. 84; 5-7-ceramics of grave No. 85

Şəkil 95. 84 №-li qəbrin qazıntı mərhələləri

Рисунок 95. Этапы зачистки погребения №84

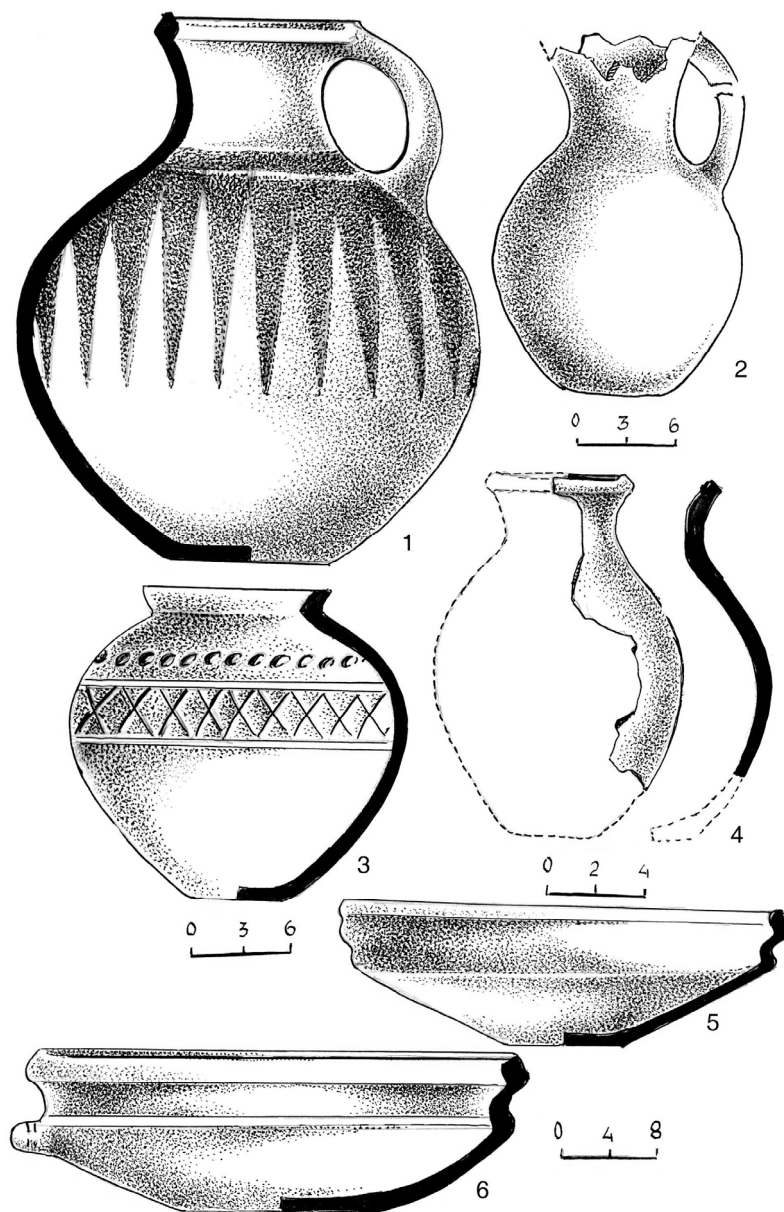
Figure 95. The grave No. 84

Şəkil 96. 85 №-li qəbir və qəbirdən tapılan saxsı qablar

Рисунок 96. План и керамика погребения №84

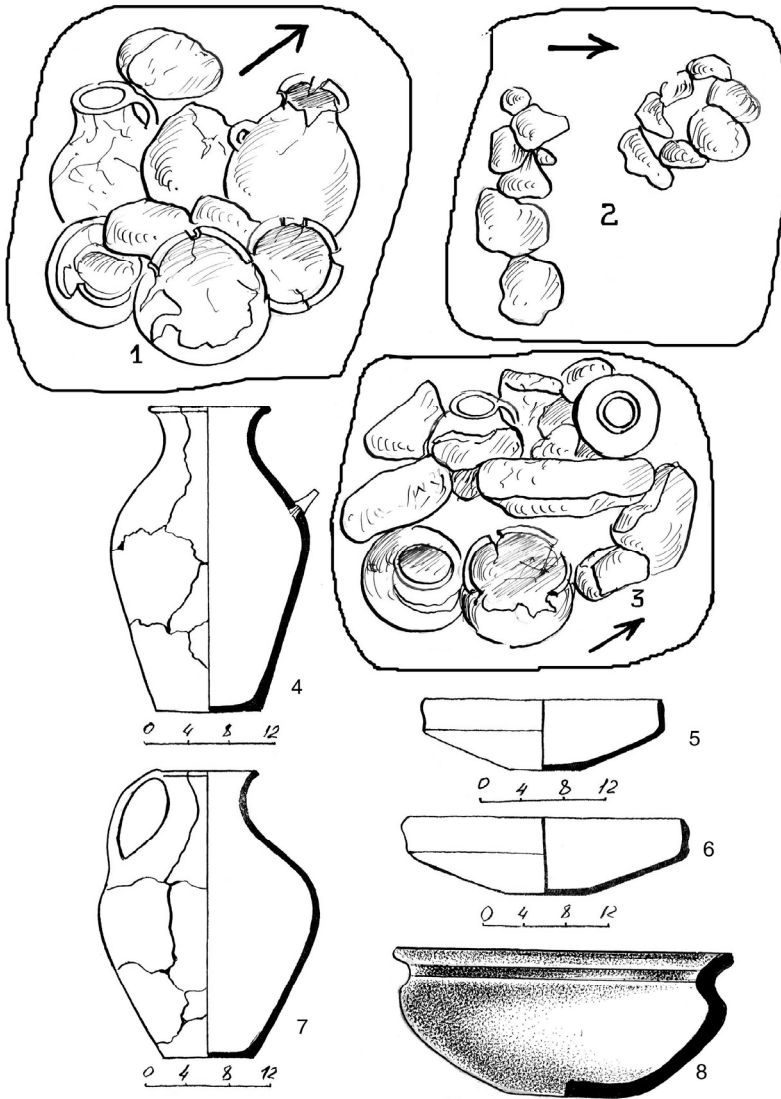
Figure 96. Grave No. 85 and pottery vessels revealed in grave No. 85

Şəkil 97. 85 №-li qəbirdən aşkar edilmiş bardaq, küpə və boşqablar

Рисунок 97. Керамика из погребения №85

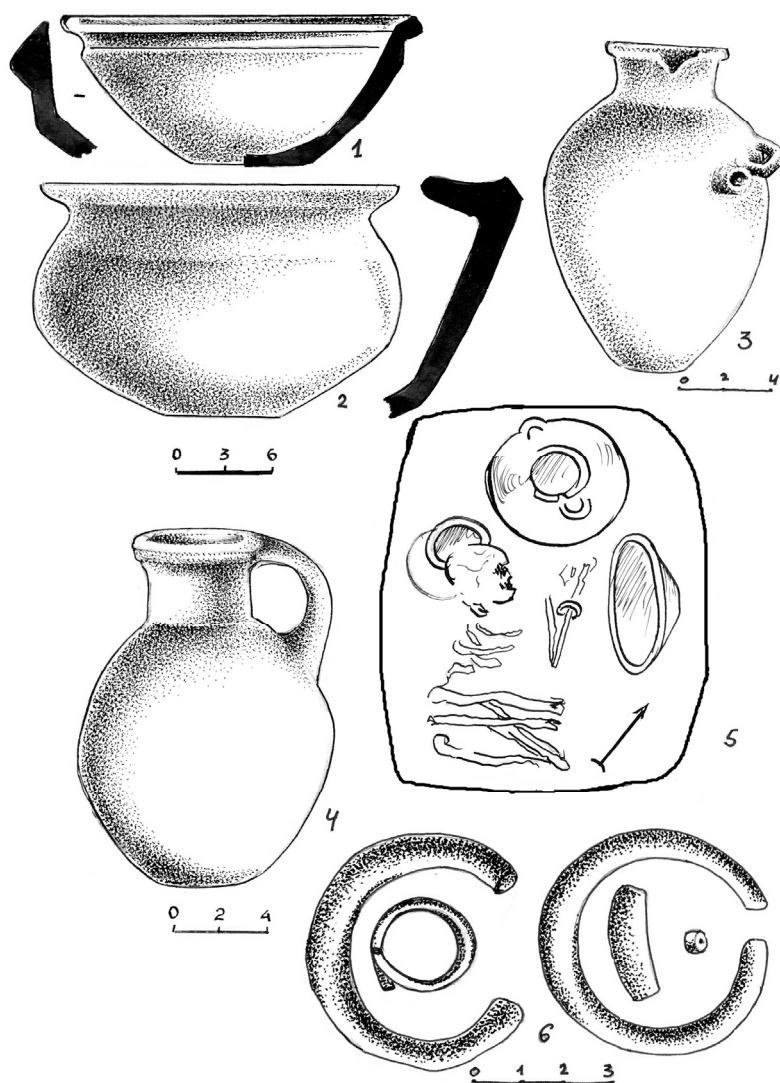
Figure 97. A jug, pitcher and plates revealed in grave No. 85

Şəkil 98. 86 №-li qəbrin daş düzüümü, saxsı qabların düzülüşü və qəbirdən aşkar edilmiş bardaq, küpə və xeyrələr

Рисунок 98. План и керамика погребения №86

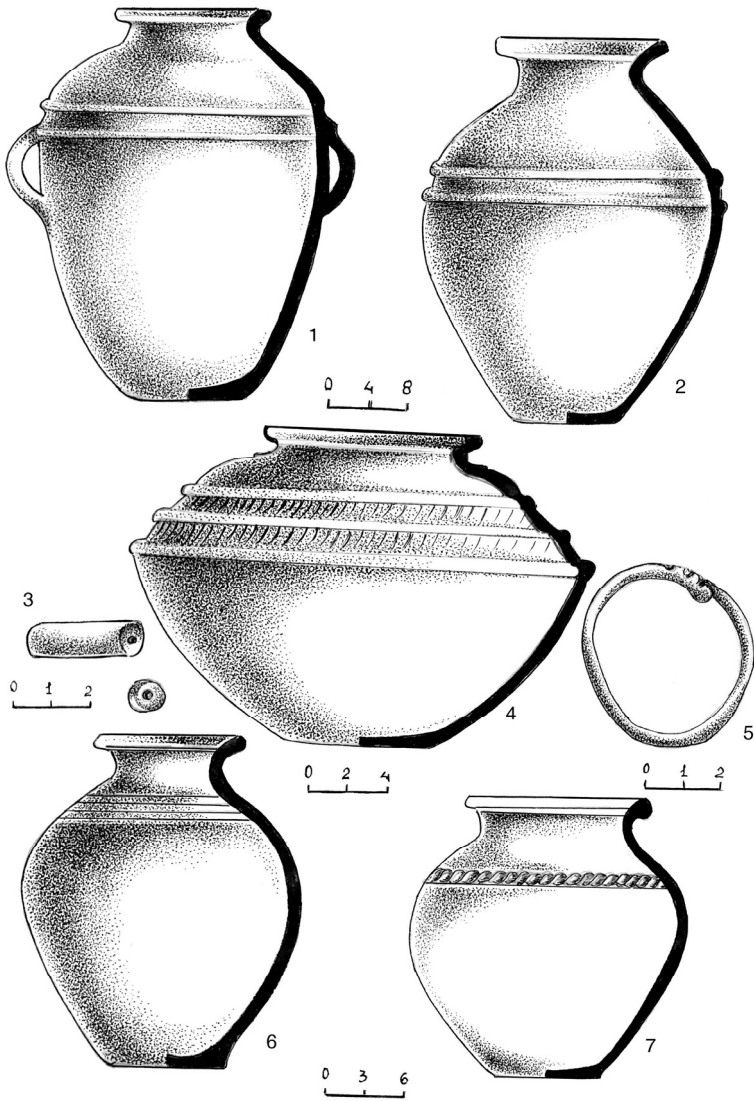
Figure 98. Grave No. 86, the placement (schematic plan) of pottery vessels and jugs, pitchers and basins discovered in the grave

Şəkil 99. 1-2-86 №-li qəbrin keramikası; 3-4, 6-88 №-li qəbirdən aşkar edilmiş artefaktlar; 5-88 №-li qəbrin planı

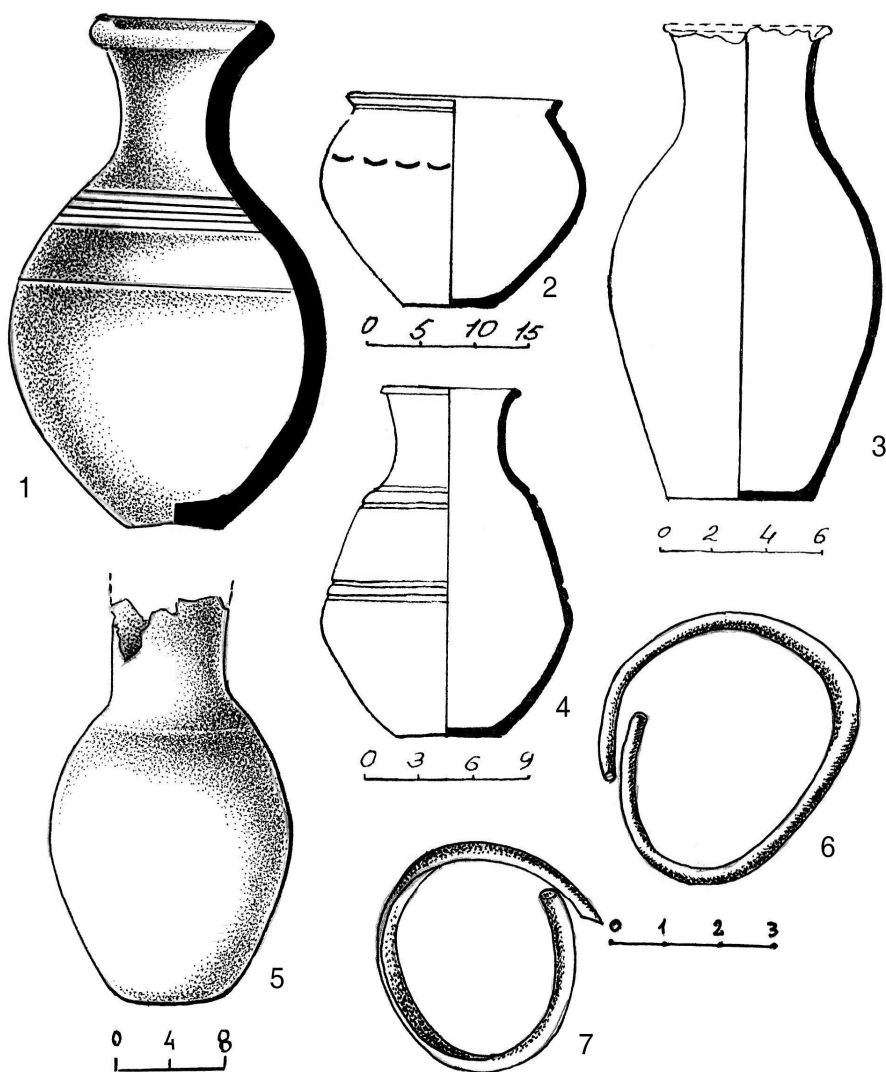
Рисунок 99. 1-2-керамика погребения №86; 3-4, 6-артефакты, обнаруженные в погребении №88; 5-план погребения №88

Figure 99. 1-2-ceramics of grave No. 86; 3-4, 6-artefacts revealed in grave No. 88; 5-the schematic plan of grave No. 88

Şəkil 100. 88 №-li qəbirdən aşkar edilmiş saxsı qablar və metal bəzəklər
Рисунок 100. Керамические сосуды и металлические украшения из погребения №88

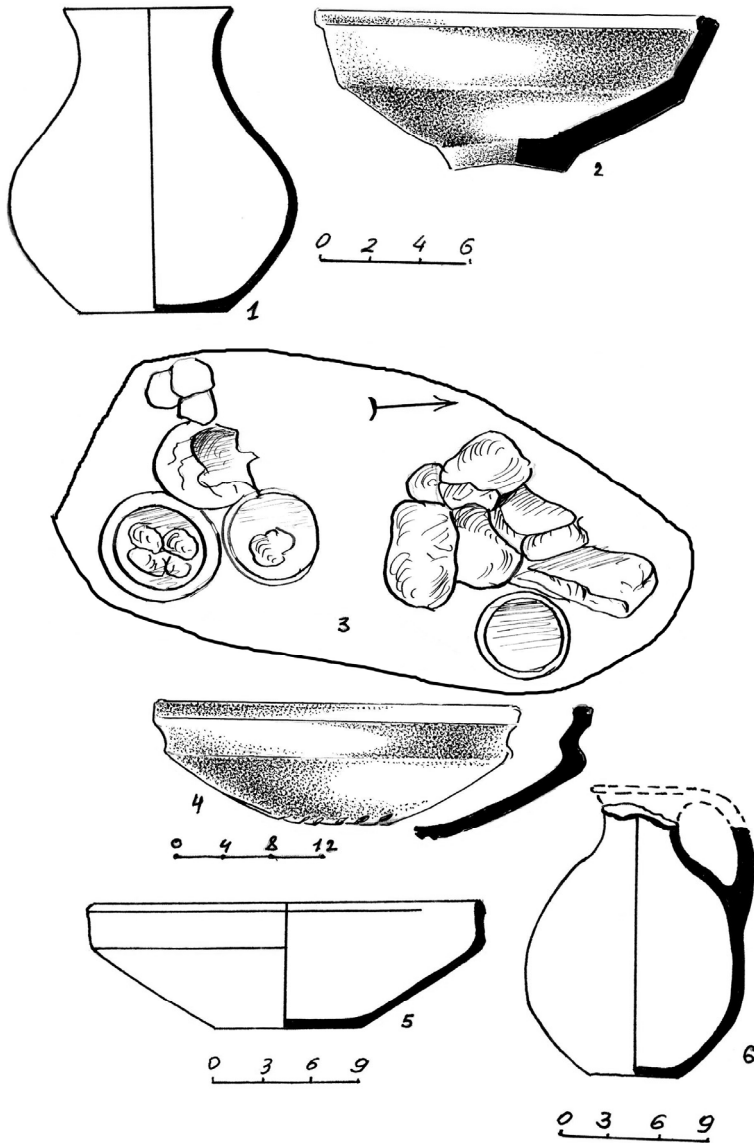
Figure 100. Pottery vessels and metal ornaments revealed in grave No. 88

Şəkil 101. 89 №-li qəbrdən aşkar edilmiş artefaktlar

Рисунок 101. Материалы из погребения №89

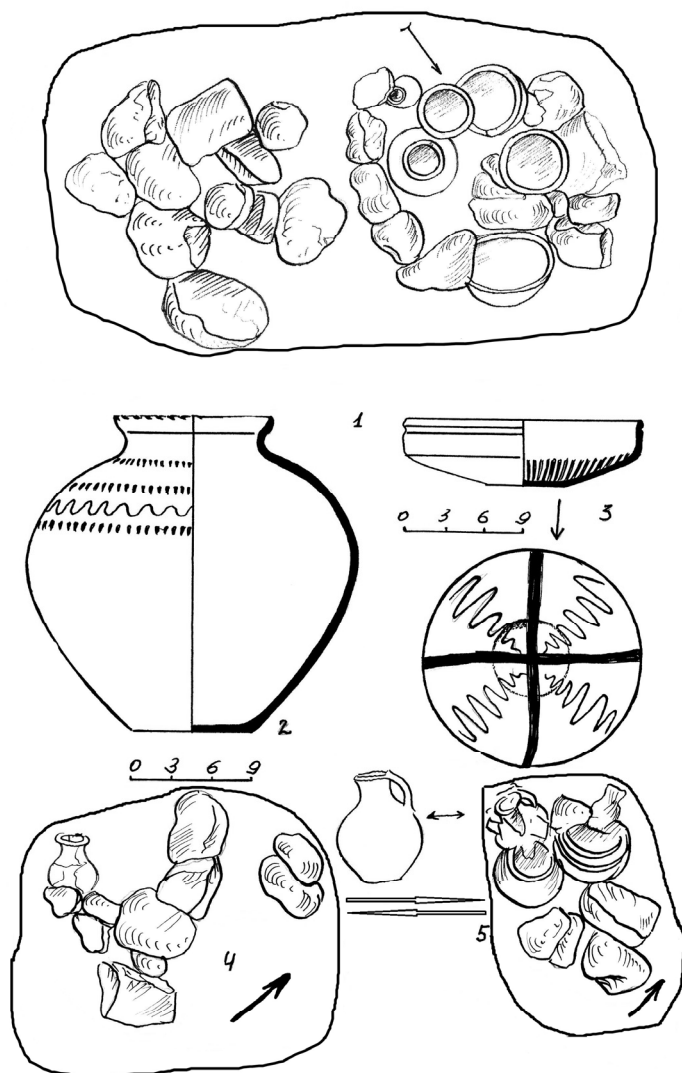
Figure 101. Artefacts in grave No. 89

Şəkil 102. 1-2-90 №-li qəbrin keramikası; 3-4-91 №-li qəbrin planı və qəbirdən tapılmış xeyrə tipli gil qab; 5-6-92 №-li qəbrin keramikası

Рисунок 102. 1-2-керамика погребения №90; 3-4-план погребения №91 и миска; 5-6-керамика погребения №92

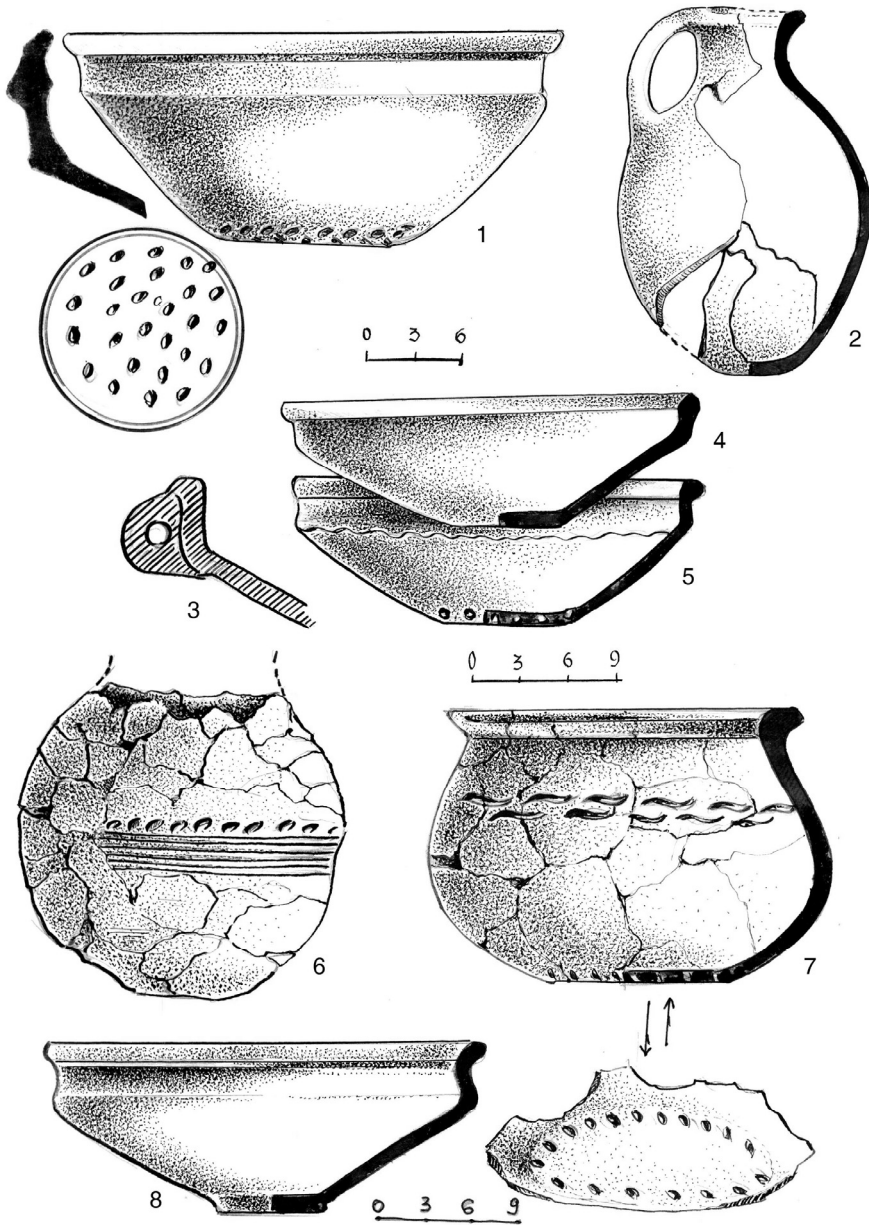
Figure 102. 1-2-ceramics of grave No. 90; 3-4-the schematic plan of of grave No. 91 and a basin-type pottery dish revealed in the grave; 5-6-ceramics of grave No. 92

Şəkil 103. 1-3-92 №-li qəbrin planı və qəbirdən tapılmış gil qablar; 4-5-93 №-li qəbrin planı

Рисунок 103. 1-3-план и керамика погребения №92 и глиняные сосуды; 4-5-план погребения №93

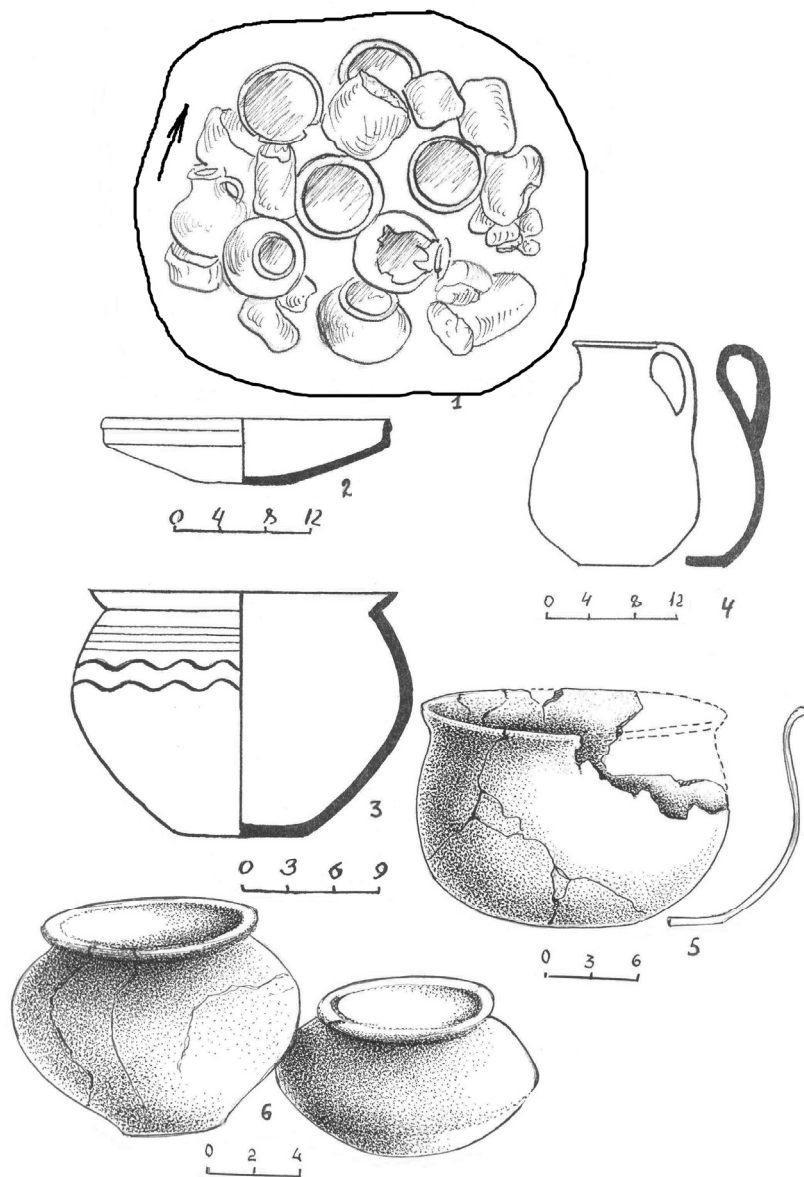
Figure 103. 1-3-the plan of grave No. 92 and pottery vessels found in the grave; 4-5-the schematic plan of grave No. 93

Şəkil 104. 93 №-li qəbirdən aşkar edilmiş saxsı qablar

Рисунок 104. Керамика из погребения №93

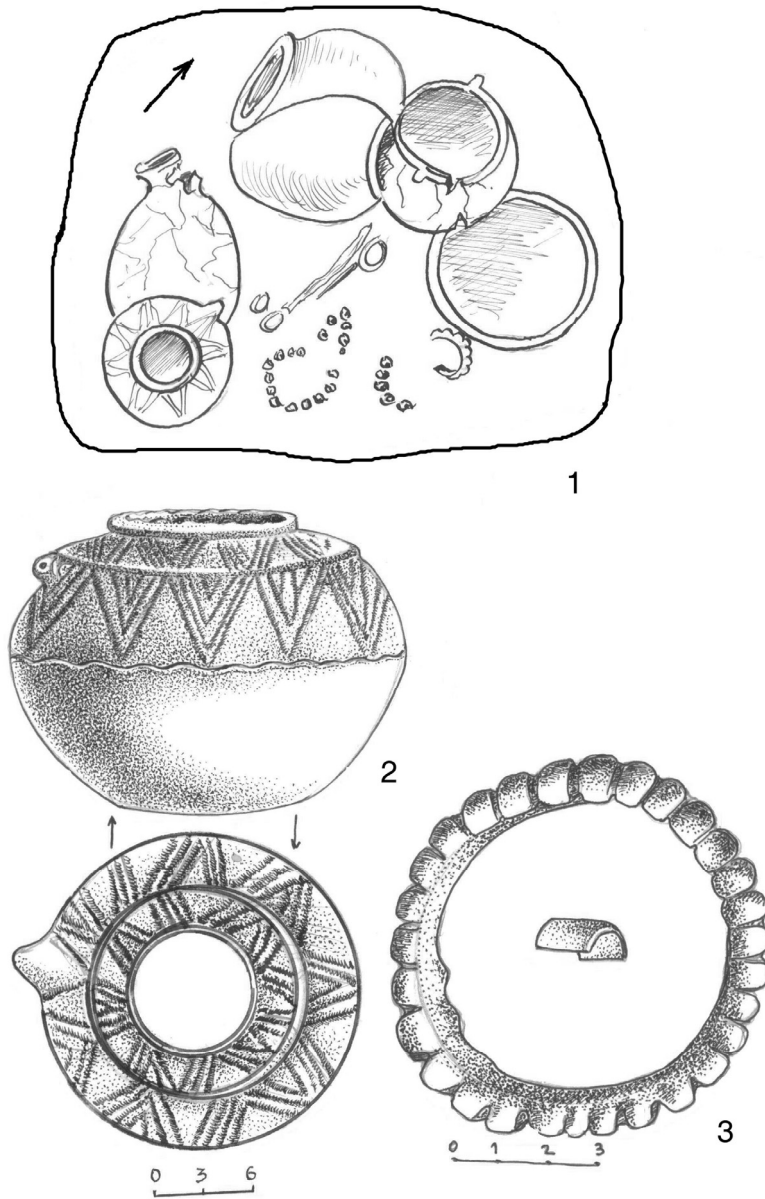
Figure 104. Pottery vessels discovered in grave No. 93

Şəkil 105. 1-94 №-li qəbrin planı; 2-4-94 №-li qəbrin keramikası; 5-6-95 №-li torpaq qəbrin keramikası

Рисунок 105. 1-план погребения №94; керамика из погребения №94 (2-4) и №95 (5-6)

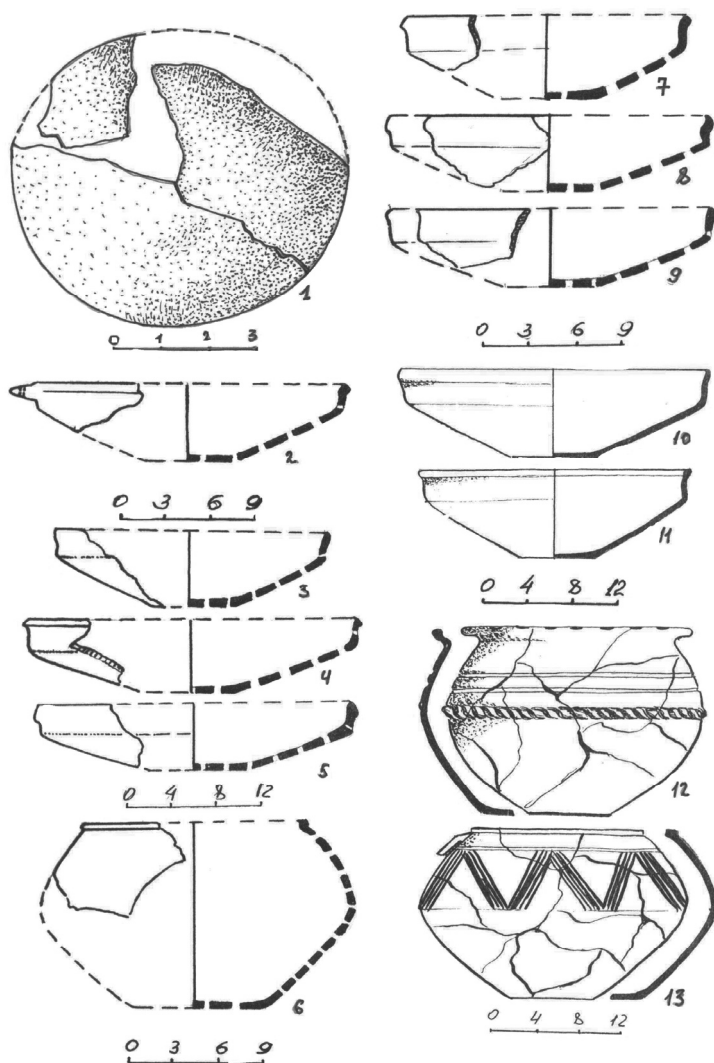
Figure 105. 1-the plan of grave No. 94; 2-4-ceramics of grave No. 94; 5-6-ceramics of grave No. 95

Şəkil 106. 95 №-li qəbir və qəbirdən aşkar edilmiş arxeoloji materiallar

Рисунок 106. План и материалы погребения №95

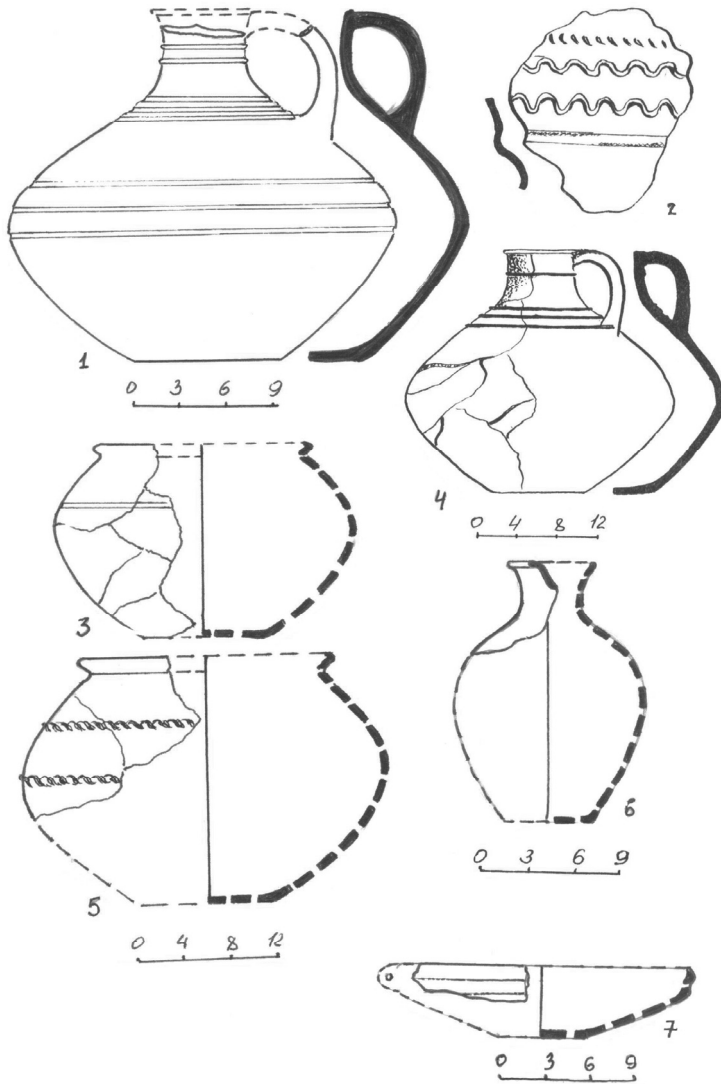
Figure 106. Grave No. 95 and archaeological goods revealed in the grave

Şəkil 107. 1-95 №-li qəbirdən tapılmış tunc sinəbənd; 2-6-96 №-li qəbirdən aşkar edilmiş qazan və xeyrələr; 7-13-97 №-li qəbirdən tapılmış xeyrə və qazanlar

Рисунок 107. 1-бронзовая подвеска (№95); 2-6 – горшки и миски (№96); 7-13-миски и горшки (№97)

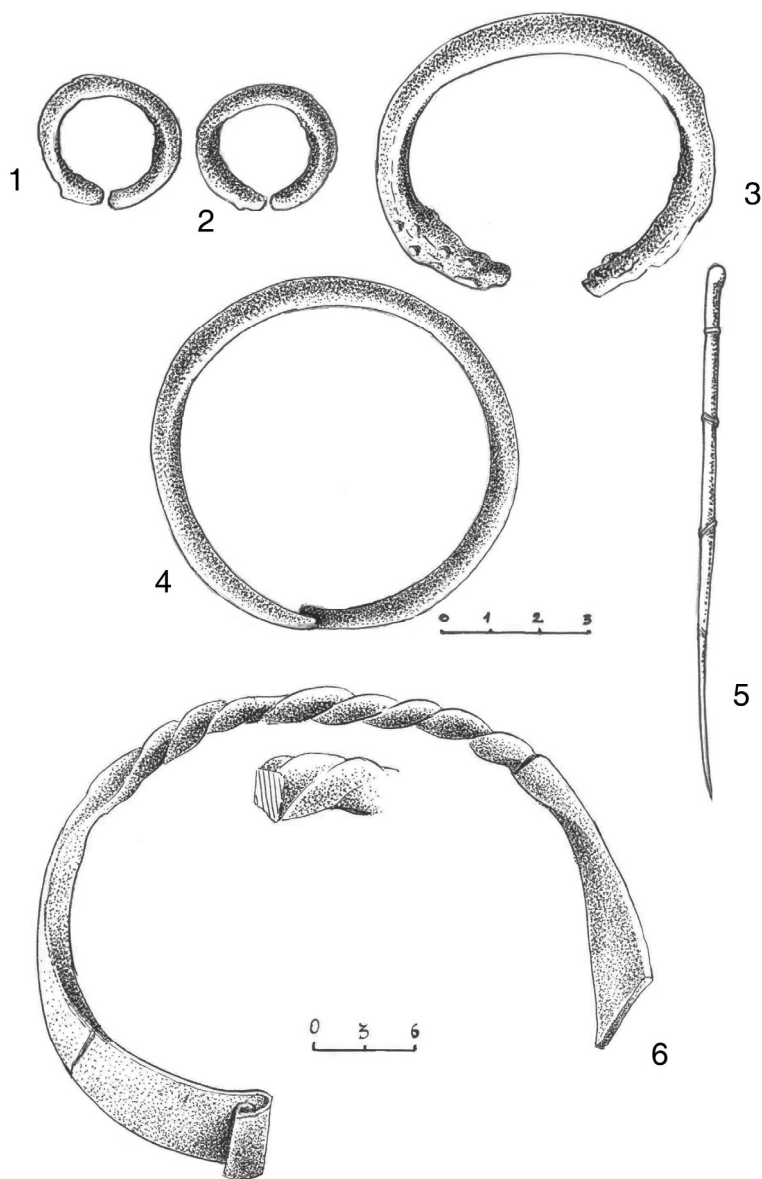
Figure 107. 1-a bronze chest decoration found in grave No. 95; 2-6-a cooking pot and basins found in grave No. 96; 7-13-basins and cooking pots found in grave No. 97

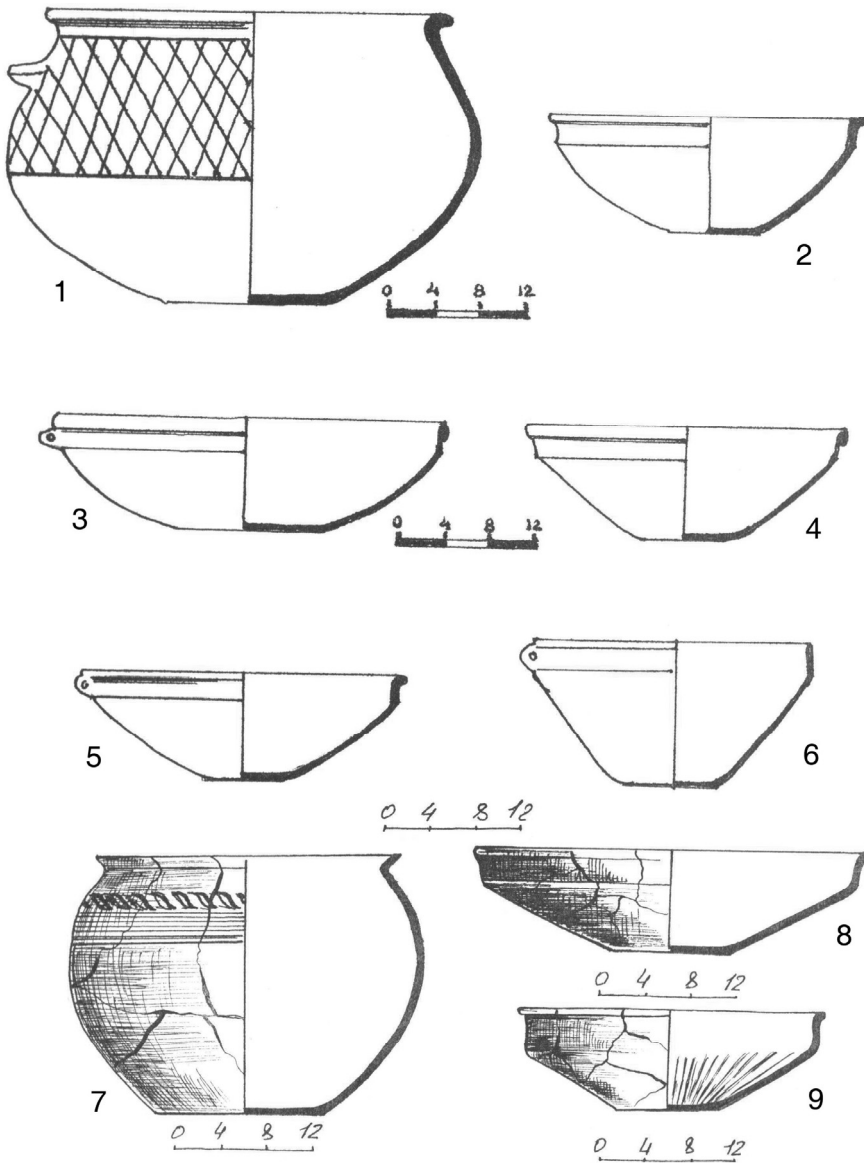
Şəkil 108. 1-5-97 №-li qəbirdən tapılmış saxsı qablar; 6-7-98 №-li qəbirdən aşkar edilmiş bardaq və xeyrə

Рисунок 108. Керамика из погребений №97 (1-5) и № 98 (6-7)

Figure 108. 1-5-pottery vessels found in grave No. 97; 6-7-jugs and basins found in grave No. 98

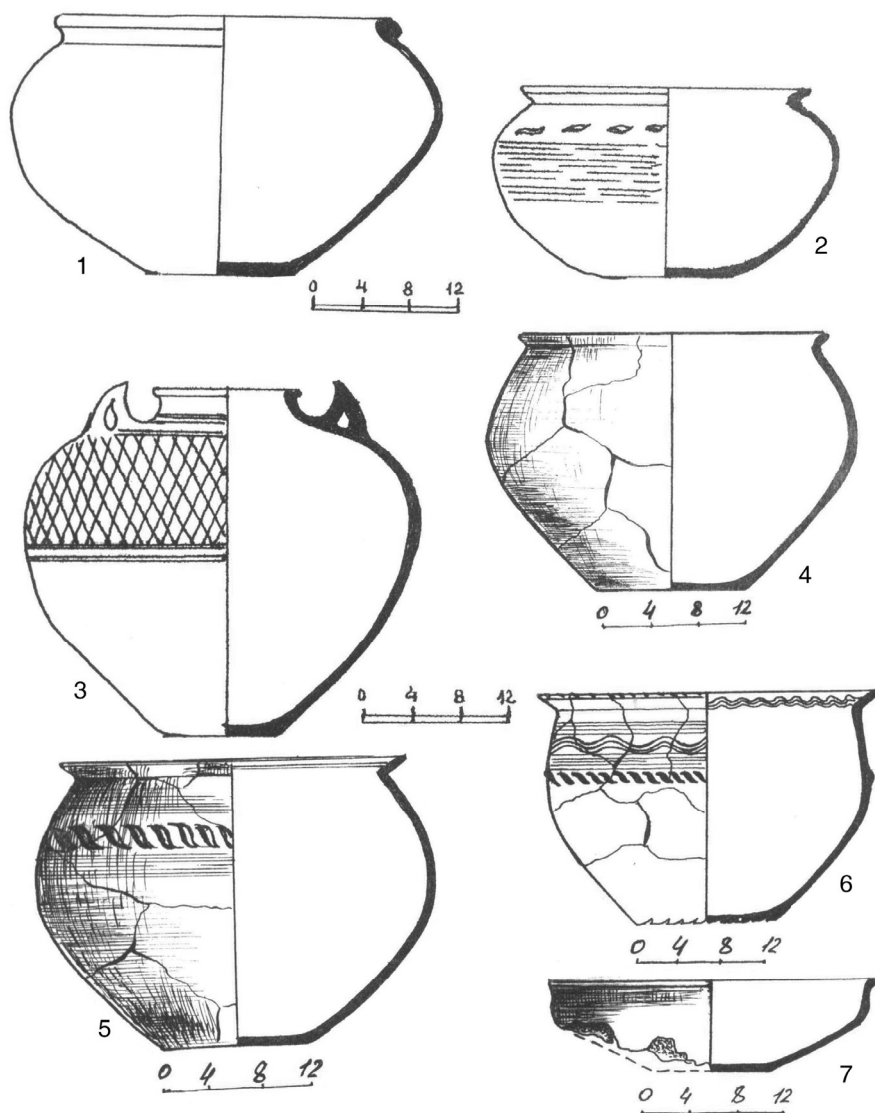
Şəkil 109. 102 №-li qəbirdən tapılmış tunc bəzəklər və iynə
Рисунок 109. Бронзовые украшения и игла из погребения №102
Figure 109. Bronze decorations and a needle found in grave No. 102

Şəkil 110. 105 №-li qəbirdən tapılmış saxsı qablar

Рисунок 110. Керамические сосуды из погребения №105

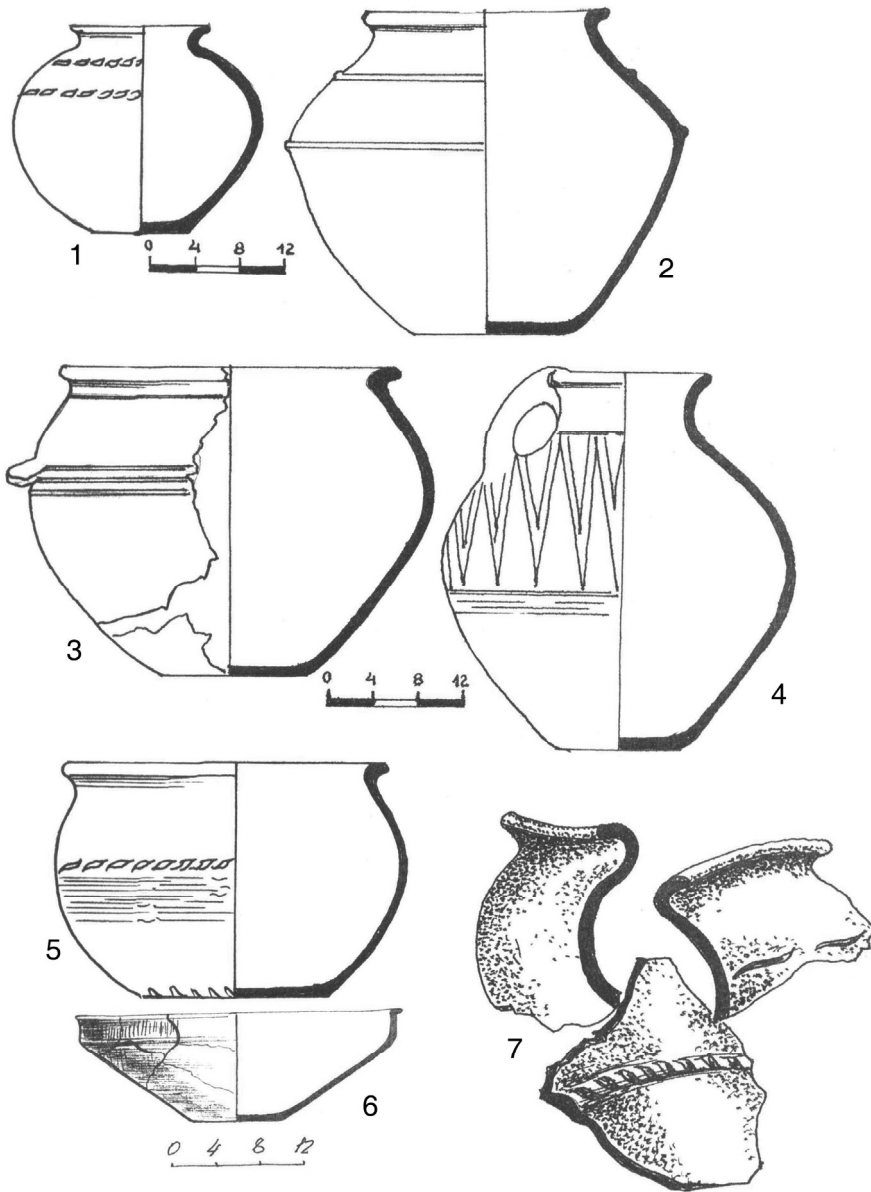
Figure 110. Pottery vessels revealed in grave No. 105

Şəkil 111. 105 №-li qəbirdən tapılmış gil qablar

Рисунок 111. Керамические сосуды из погребения №105

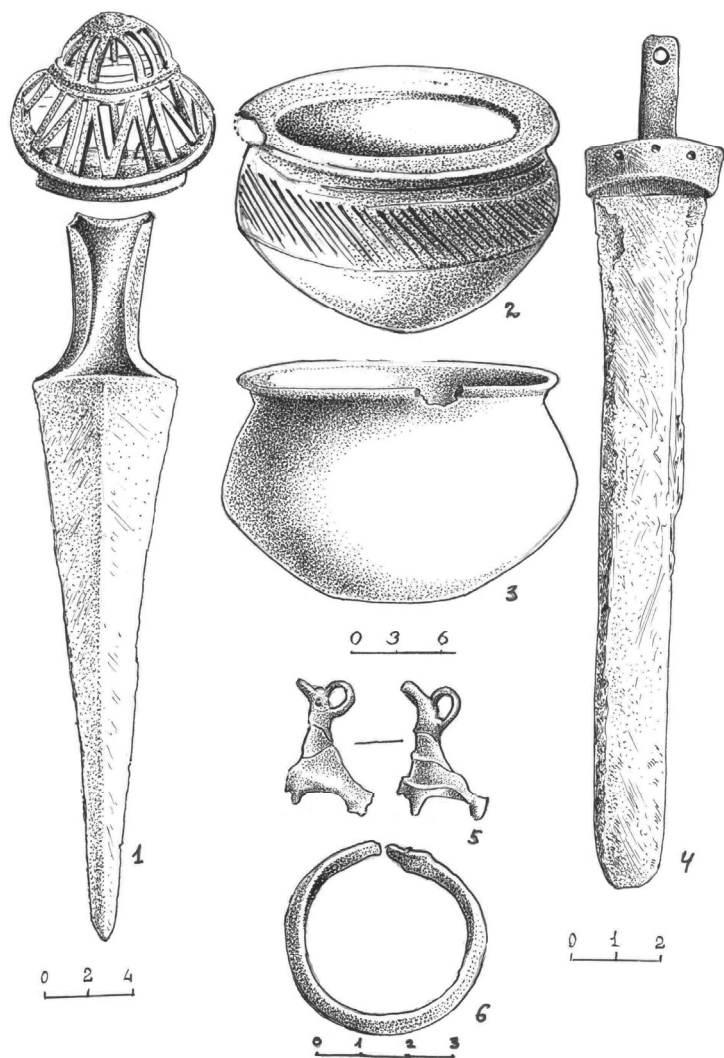
Figure 111. Pottery vessels found in grave No. 105

Şəkil 112. 105 №-li qəbirdən tapılmış keramika

Рисунок 112. Керамика из погребения №105

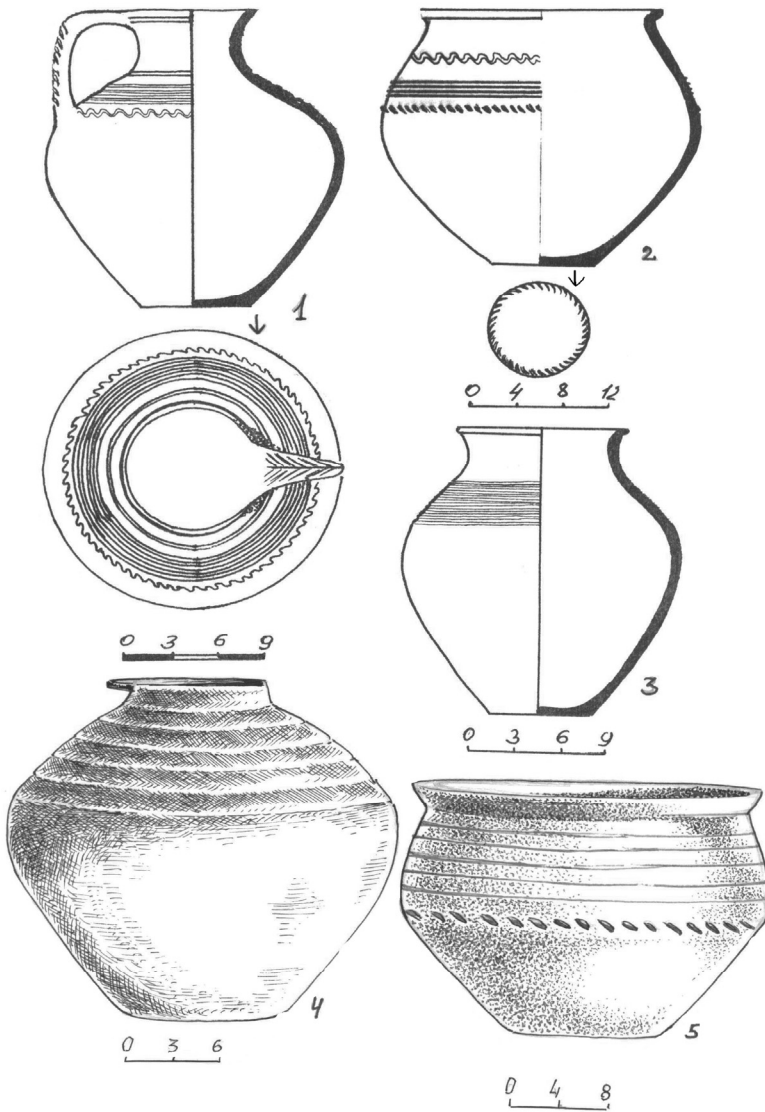
Figure 112. Ceramics found in grave No. 105

Şəkil 113. 1-Ön Asiya tipli xəncər (105 №-li qəbir); 2-3-saxsı qazanlar (105 №-li qəbir); 4-Cənubi Qafqaz tipli xəncər (105 №-li qəbir); 5-6-zoomorf fiqur və sırğa (106 №-li qəbir)

Рисунок 113. 1-кинжал переднеазиатского типа (№105); 2-3-горшки (№105); 4-кинжал южнокавказского типа (№105); 5-6-зооморфная фигура и серьга (№106)

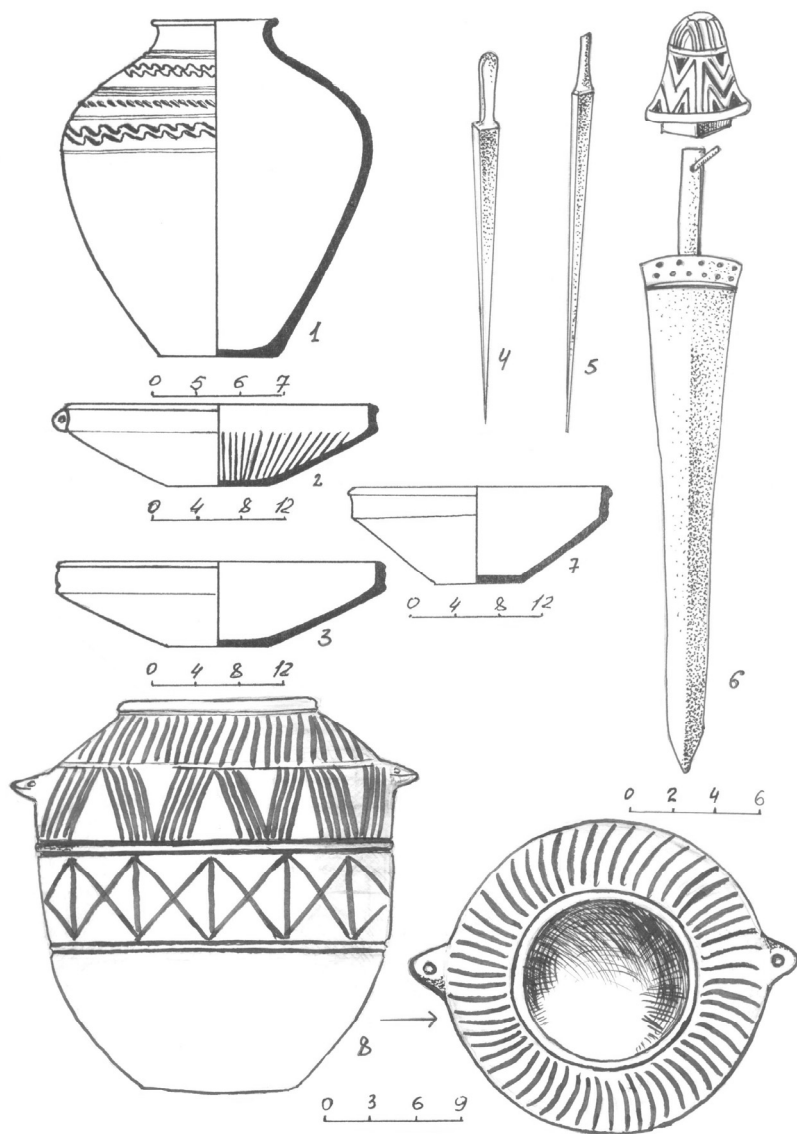
Figure 113. 1-a Western Asian-type dagger (grave No. 105); 2-3-pottery cooking pots (grave No. 105); 4-South Caucasian-type dagger (grave No. 105); 5-6-zoomorphic figurine and an earring (grave No. 106)

Şəkil 114. 1-3-107 №-li qəbirdən tapılmış keramika; 4-5-109 №-li qəbirdən tapılmış küpə və qazan

Рисунок 114. Керамика из погребений №107 (1-3) и №109 (4-5)

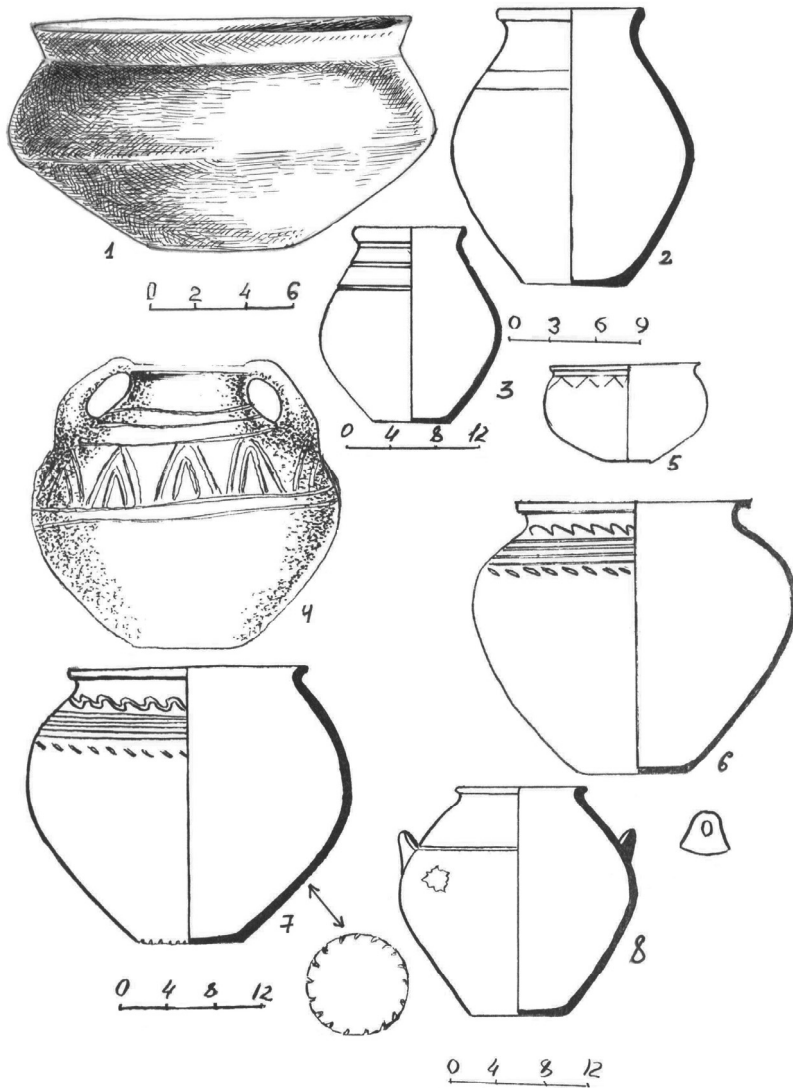
Figure 114. 1-3-ceramics found in grave No. 107; 4-5-a pitcher and cooking pot found in grave No. 109

Şəkil 115. 1-3, 5-7-111 №-li qəbirdən tapılmış artefaktlar (saxsı qablar, biz və şəbəkəli başlıqlı ilgəkli tunc xəncər); 4, 8-112 №-li torpaq qəbirdən tapılmış biz və banka formalı qab

Рисунок 115. Материалы из погребений №111 (1-3, 5-7) и №112 (4, 8)

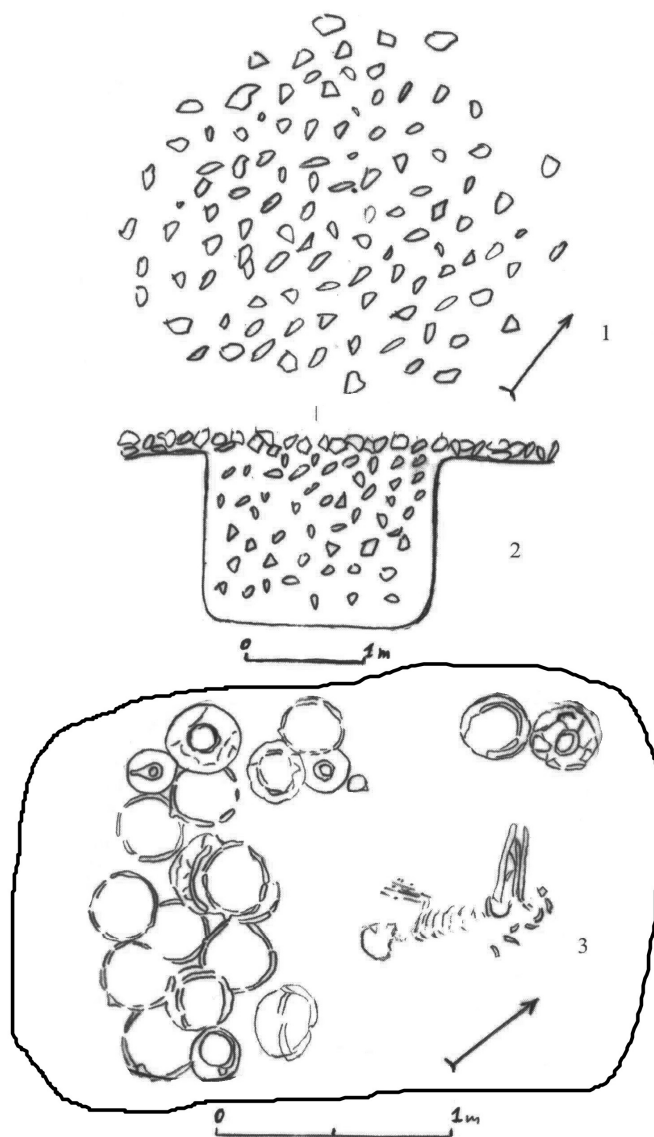
Figure 115. 1-3, 5-7-artefacts revealed in grave No. 111; 4, 8- an awl and a biconic-shaped dish revealed in grave No. 112

Şəkil 116. 1-3-114 №-li qəbirdən tapılmış qazan və kiçik küpələr; 4-8-115 №-li qəbirdən tapılmış saxsı qablar

Рисунок 116. Керамика из погребений №114 (1-3) и №115 (4-8)

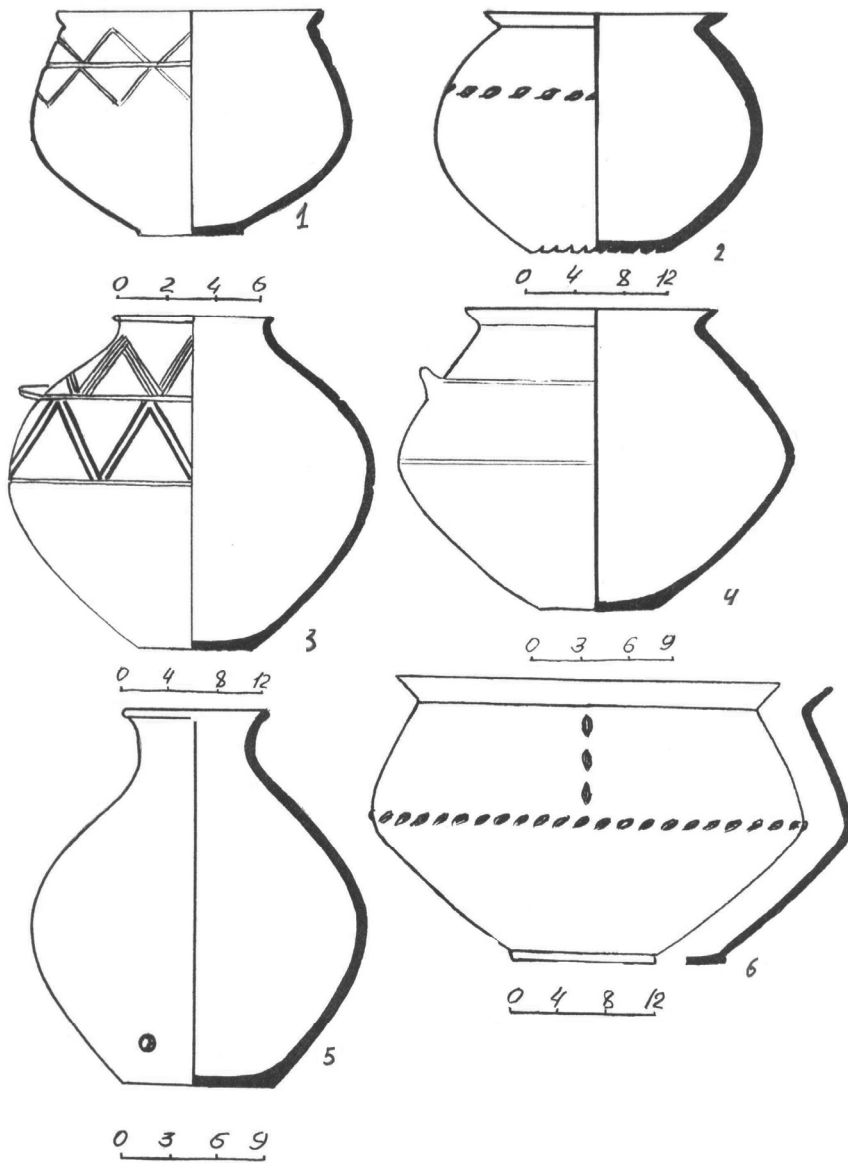
Figure 116. 1-3-cooking pots and small-size pitchers found in grave No. 114; 4-8-ceramics found in grave No. 115

Şəkil 117. 116 №-li kurqan

Рисунок 117. План кургана №116

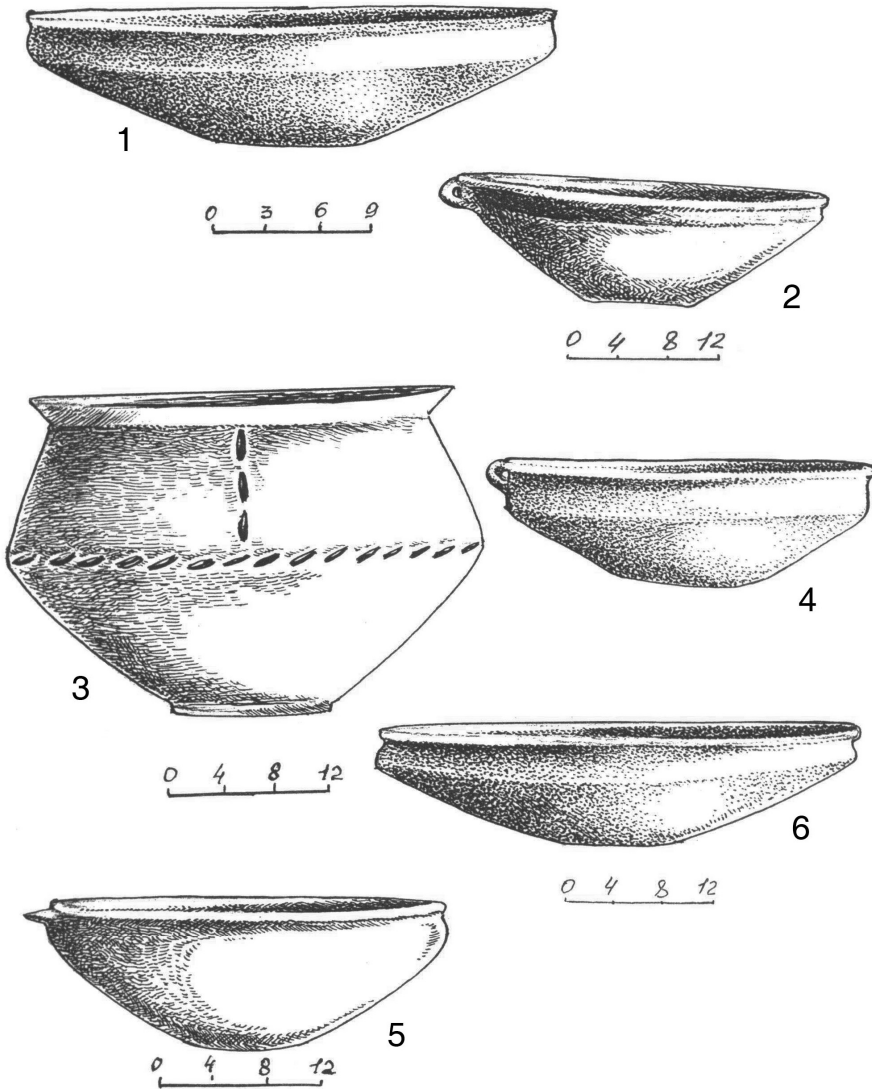
Figure 117. Kurgan No. 116

Şəkil 118. 116 sayılı kurqandan tapılan gil qablar

Рисунок 118. Глиняные сосуды из кургана №116

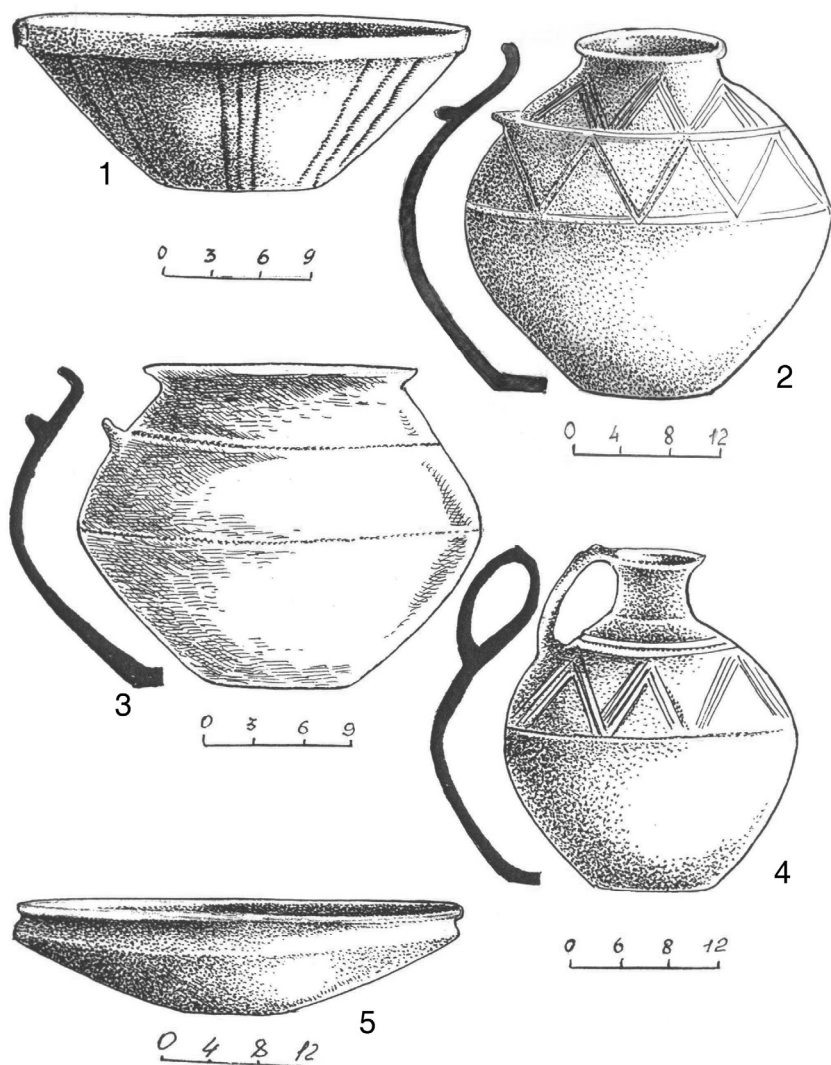
Figure 118. Pottery vessels discovered in kurgan No. 116

Şəkil 120. 116 №-li kurqanın keramikası

Рисунок 120. Керамика из кургана №116

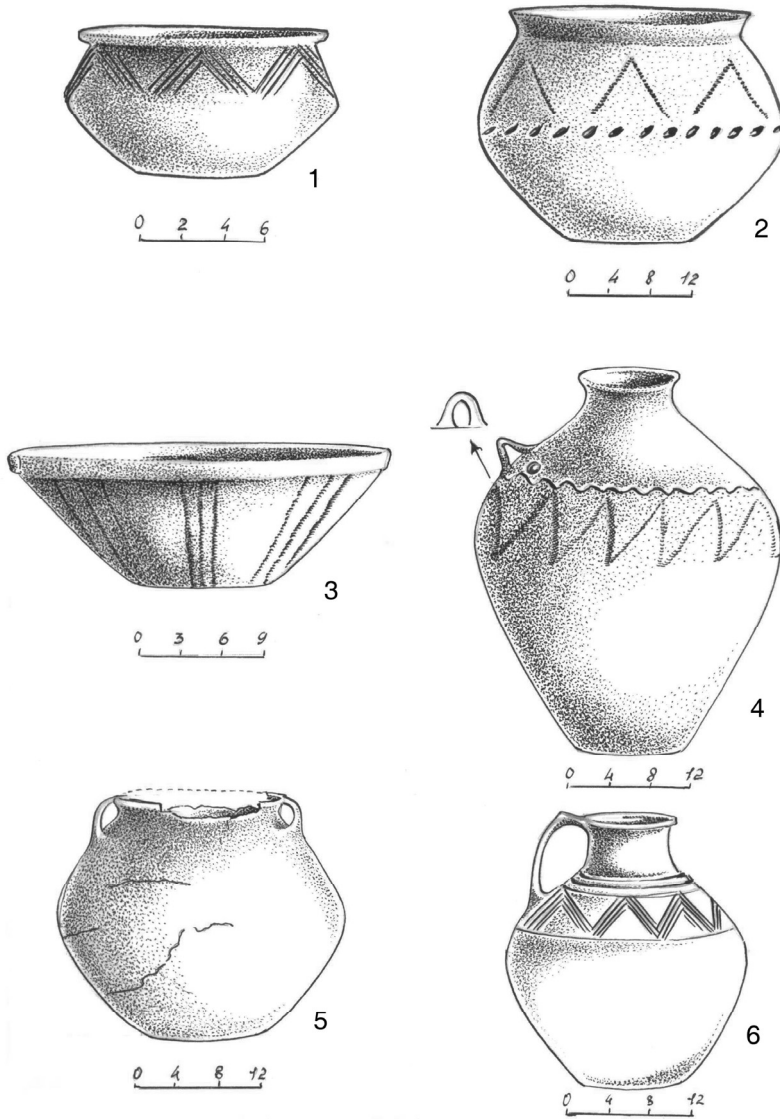
Figure 120. Ceramics of kurgan No. 116

Şəkil 121. 116 №-li kurganın keramikası

Рисунок 121. Керамика из кургана №116

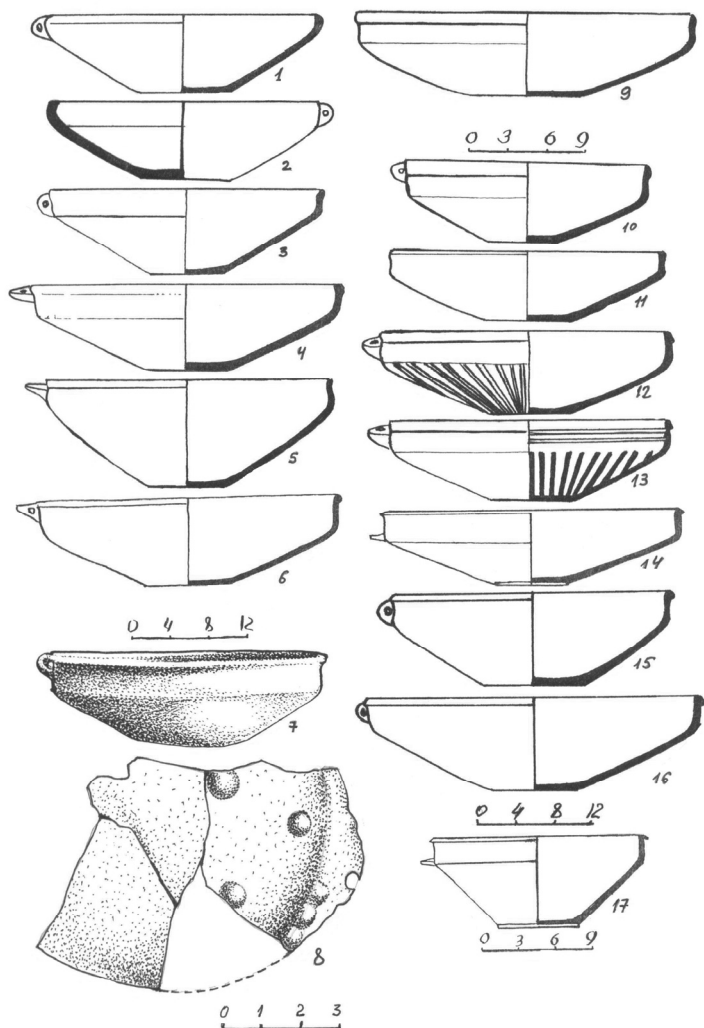
Figure 121. Ceramics of kurgan No. 116

Şəkil 122. 116 №-li kurqandan tapılmış saxsı qablar

Рисунок 122. Керамические сосуды из кургана №116

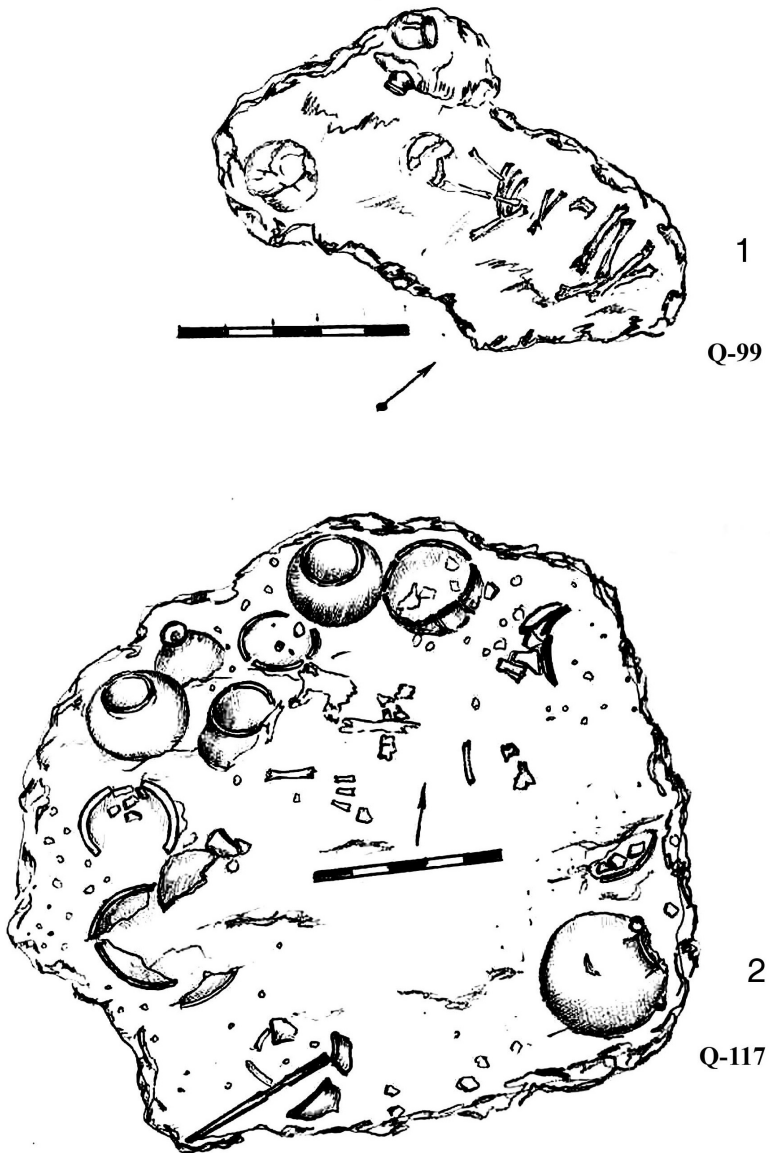
Figure 122. Pottery vessels found in kurgan No. 116

Şəkil 123. 116 №-li kurgandan tapılmış xeyrə tipli gil qablar (1-7) və tunc asma bəzək (8); 9-17-117 №-li qəbirdən tapılan xeyrə və boşqablar

Рисунок 123. Миски (1-7) и бронзовая подвеска (8), найденные в кургане №116; 9-17-миски из кургана №117

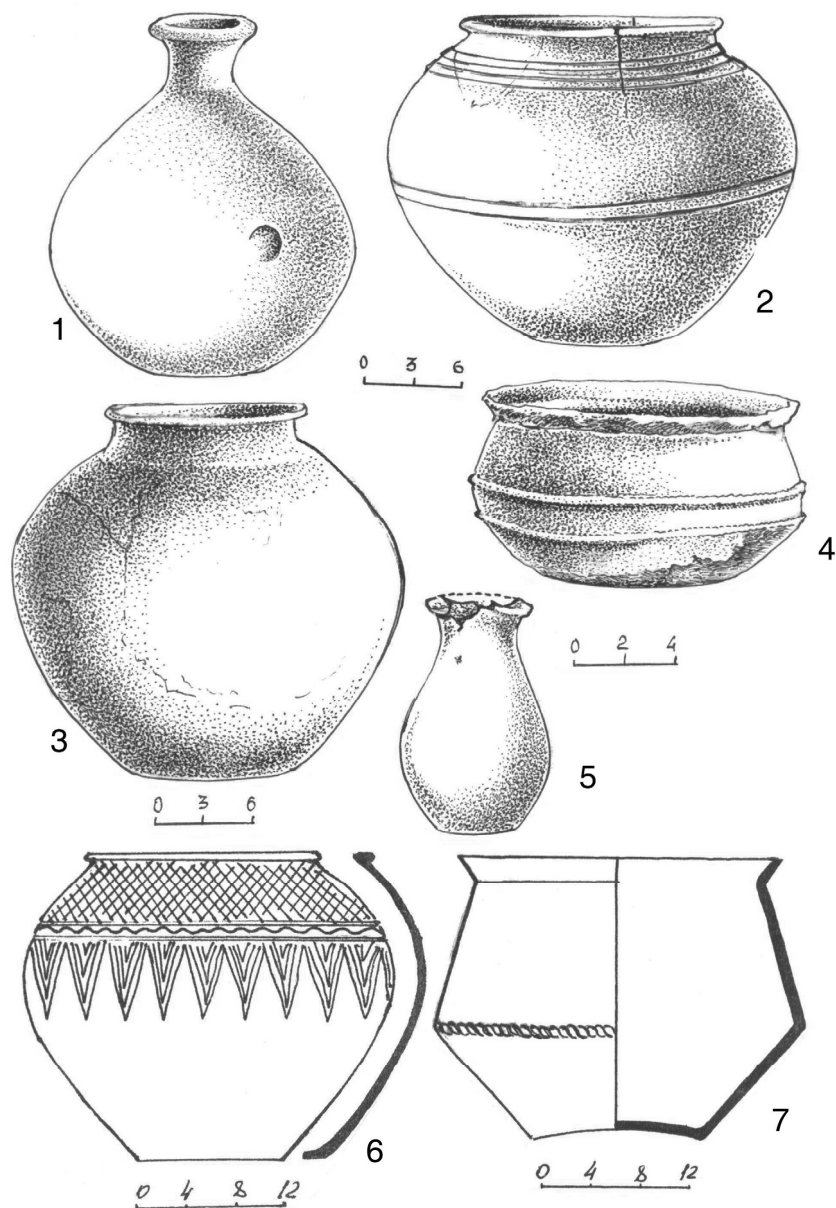
Figure 123. A basin-type eathenware dishes found in kurgan No. 116 (1-7) and bronze pendants (8); 9-17- basins and dishes found in grave No. 117

Şəkil 124. 99 və 117 №-li qəbirlər

Рисунок 124. Погребение №№99 и 117

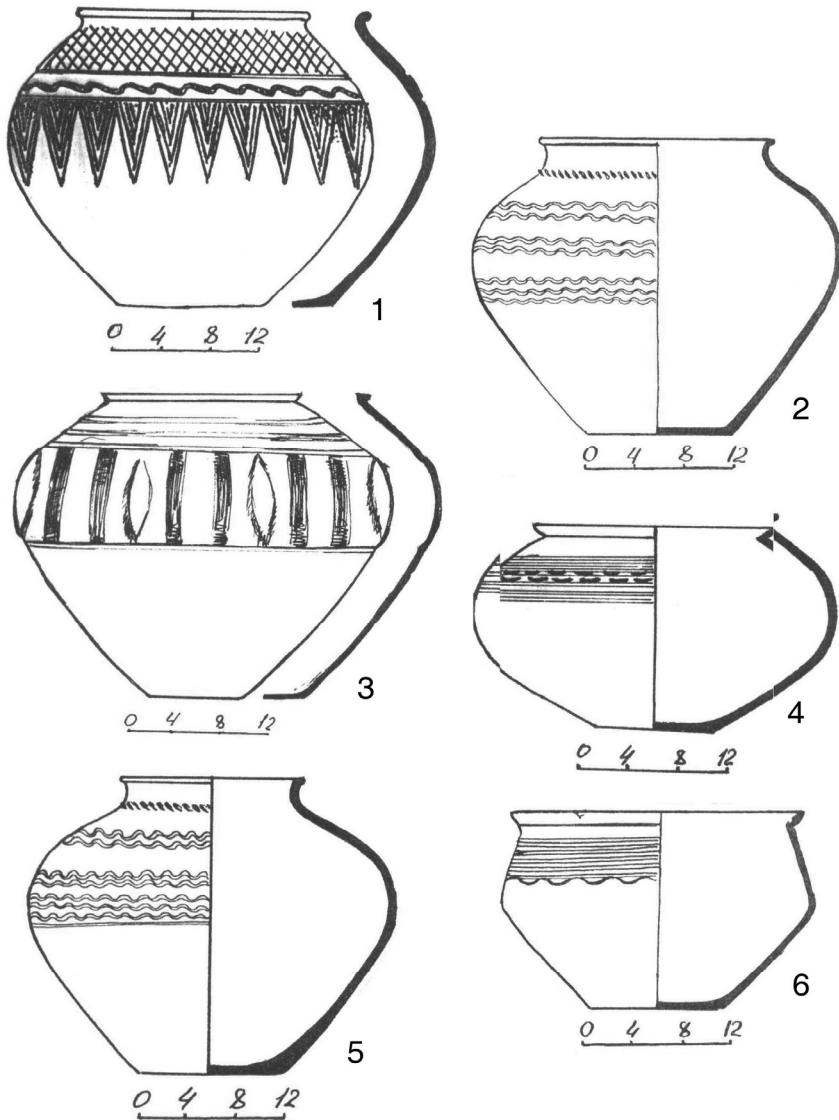
Figure 124. Grave No. 99 and grave No. 117

Şəkil 125. 117 №-li qəbirdən aşkar edilən saxsı qablar

Рисунок 125. Керамические сосуды из погребения №117

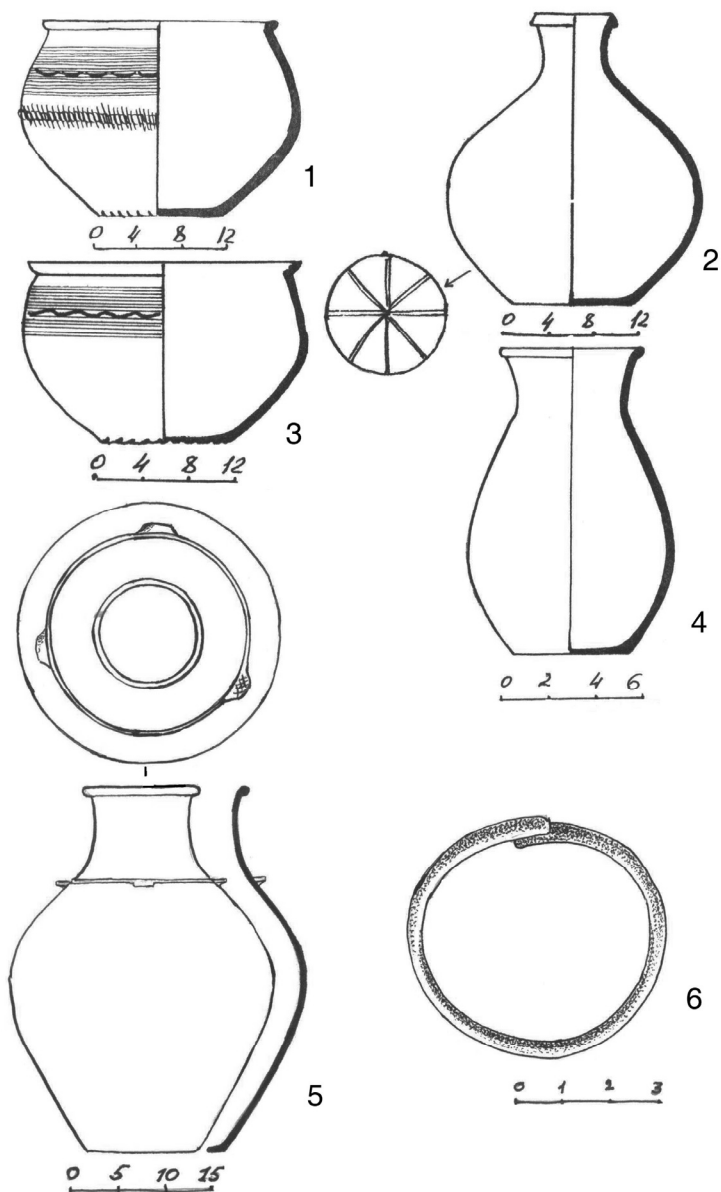
Figure 125. Pottery vessels revealed in grave No. 117

Şəkil 126. Qazan və küpə tipli qablar-117 №-li qəbir

Рисунок 126. Керамика из погребения №117

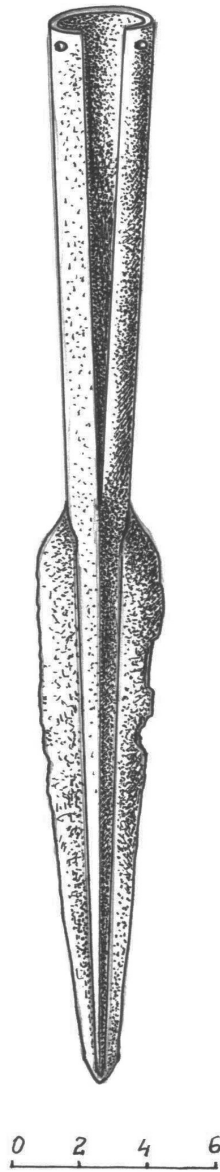
Figure 126. Cooking pots and pitcher-type vessels grave No. 117

Şəkil 127. 117 №-li qəbirdən tapılan qazan, küpə, bardaq tipli gil qablar və tunc qolbaq

Рисунок 127. Керамика из погребения №117

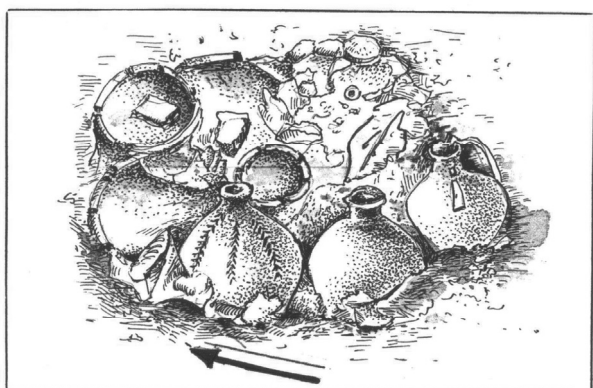
Figure 127. Cooking pots, jugs and a bronze bracelet found in grave No. 117

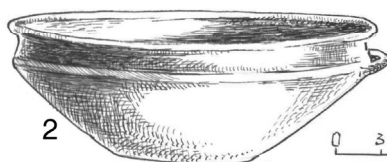
Şəkil 128. Tunc nizə ucluğu - 117 №-li daş örtüklü qəbir

Рисунок 128. Бронзовый наконечник копья из погребения №117

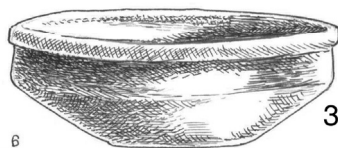
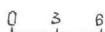
Figure 128. A bronze spearhead - grave No. 117

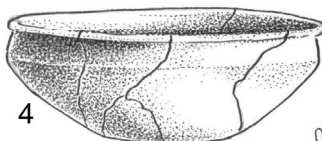
1

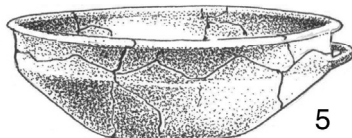
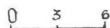
2

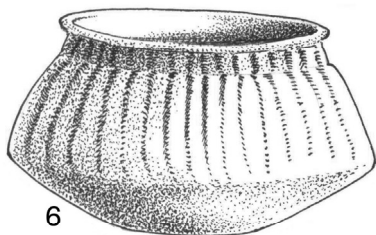
3

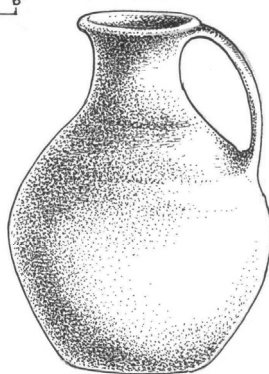
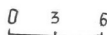
4

5

6

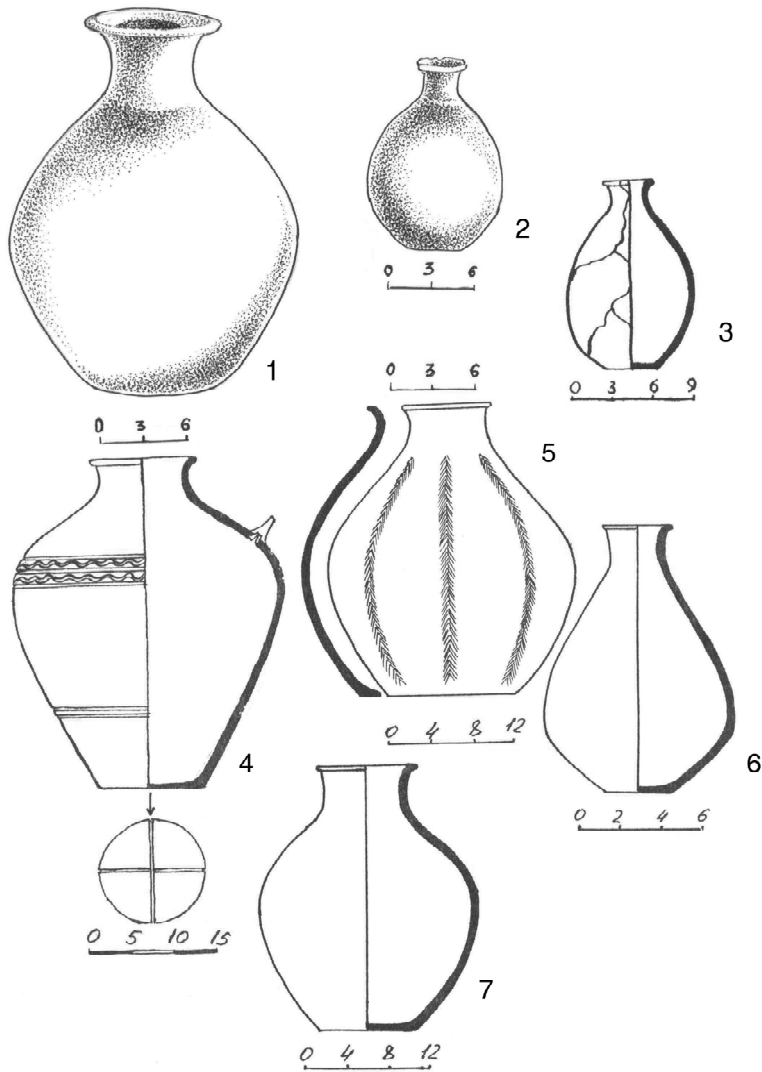

7

Şəkil 129. 118 №-li qəbrin qrafik təsviri və qəbirdən tapılan boşqablar, qazan və bardaq

Рисунок 129. Графическое изображение и керамика погребения №118

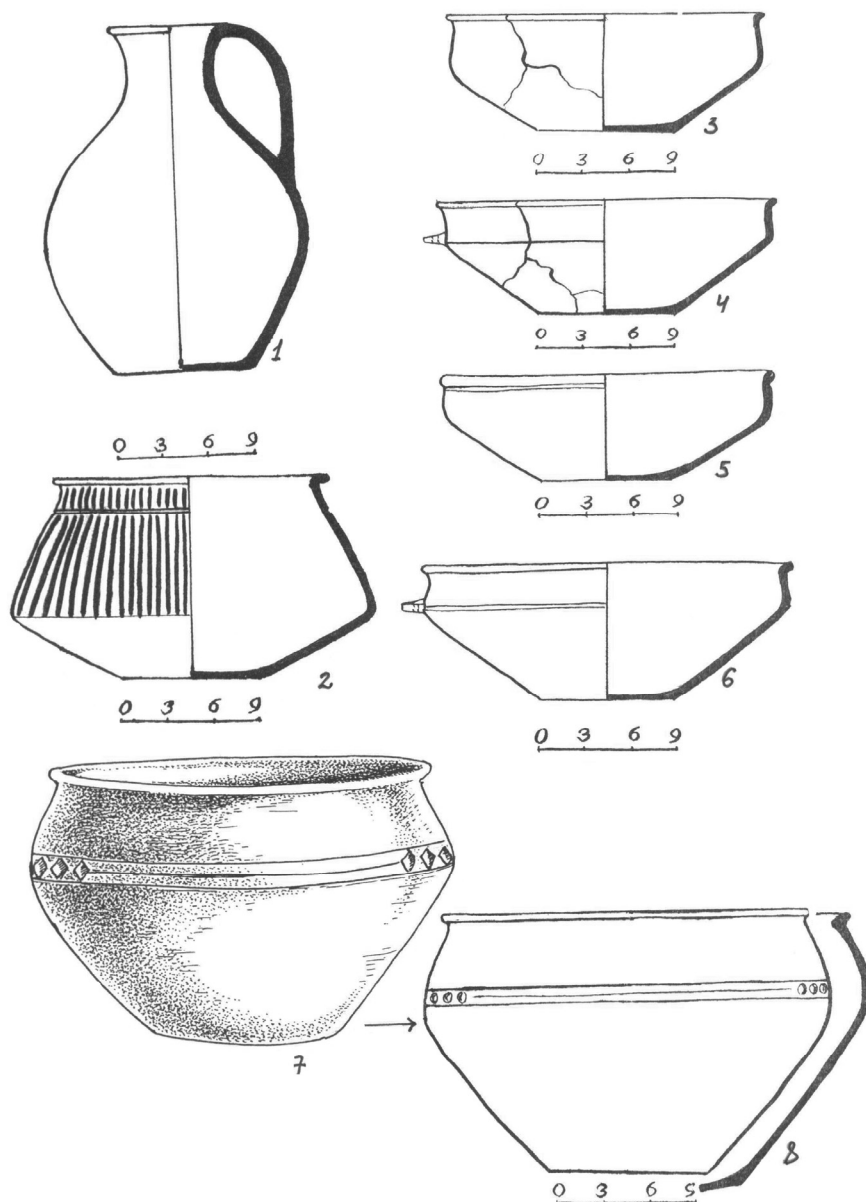
Figure 129. The graphic description of grave No. 118 and dishes, a cooking pot and a jug revealed in the grave.

Şəkil 130. 118 №-li qəbrin saxsı qabları

Рисунок 130. Керамические сосуды из погребения №118

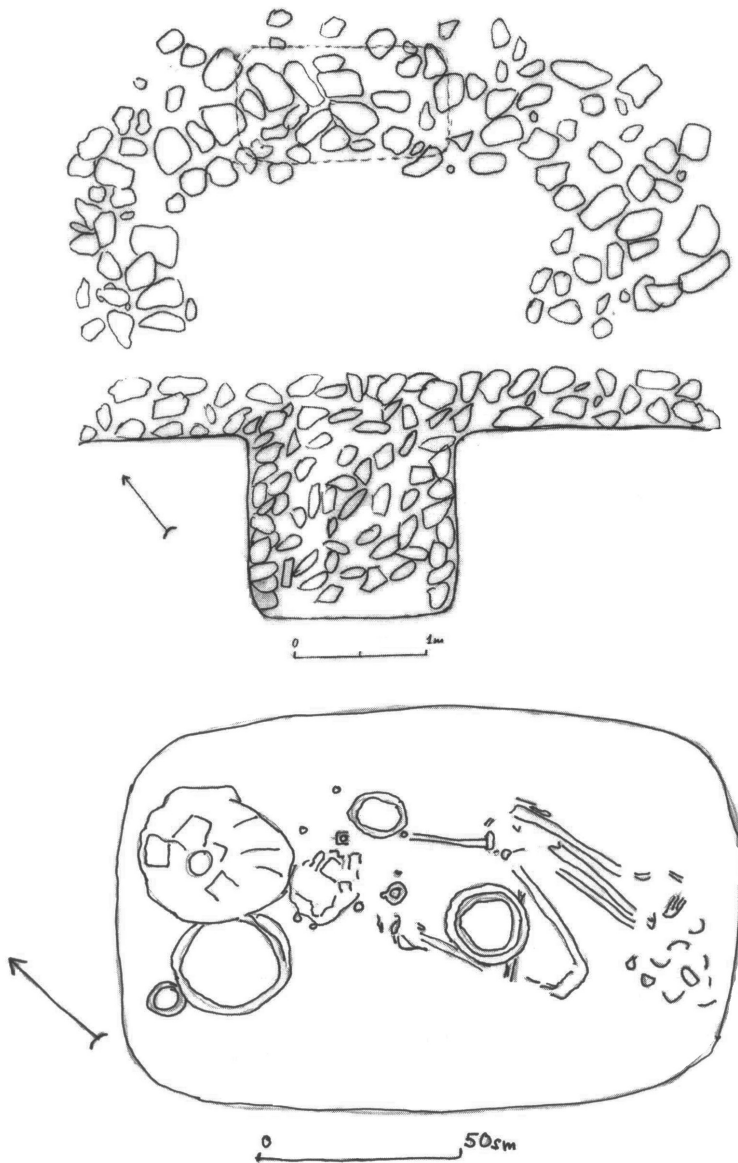
Figure 130. Pottery vessels of grave No. 118

Şəkil 131. 1-6-118 №-li qəbirdən tapılmış bardaq, qazan və xeyrələr; 7-8-119 №-li kurqandan tapılmış qazanlar

Рисунок 131. Керамика из погребения №118 (1-6) и кургана №119 (7-8)

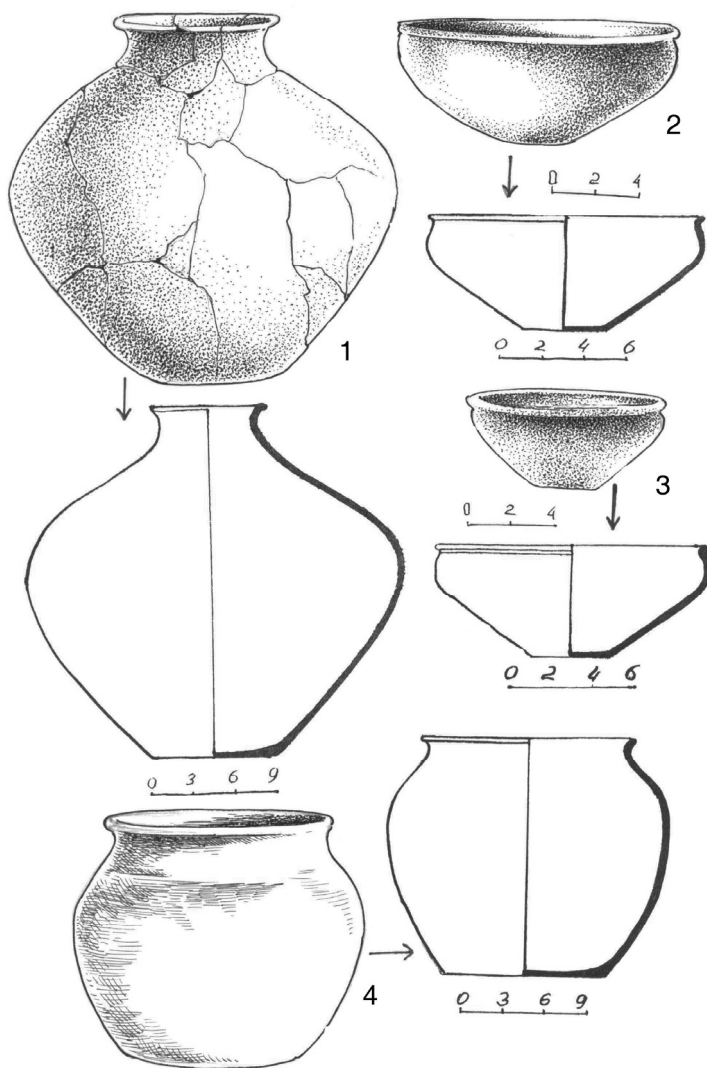
Figure 131. 1-6- a jug, cooking pots and basins found in grave No. 118

Şəkil 132. 119 №-li kurgan

Рисунок 132. Курган №119

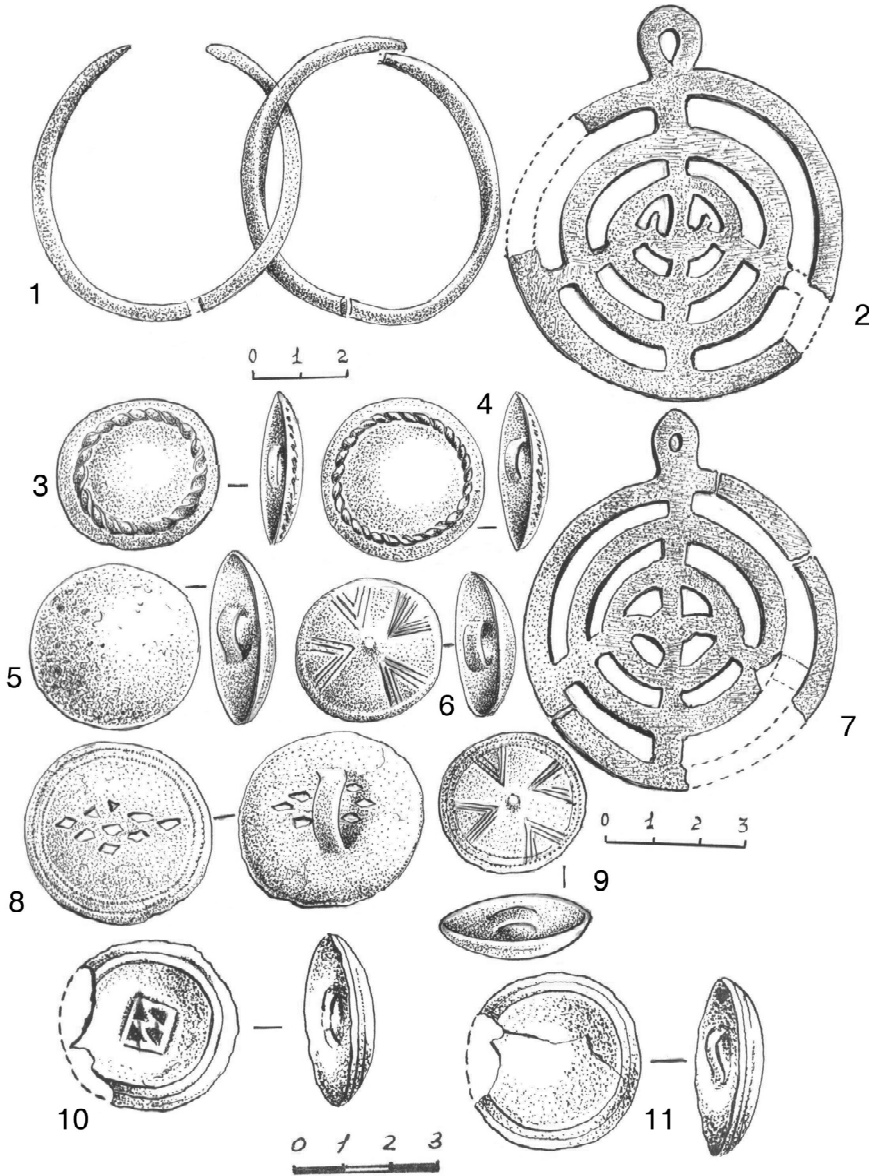
Figure 132. Kurgan No.119

Şəkil 133. 119 №-li kurqandan tapılmış saxsı qablar

Рисунок 133. Керамические сосуды из кургана №119

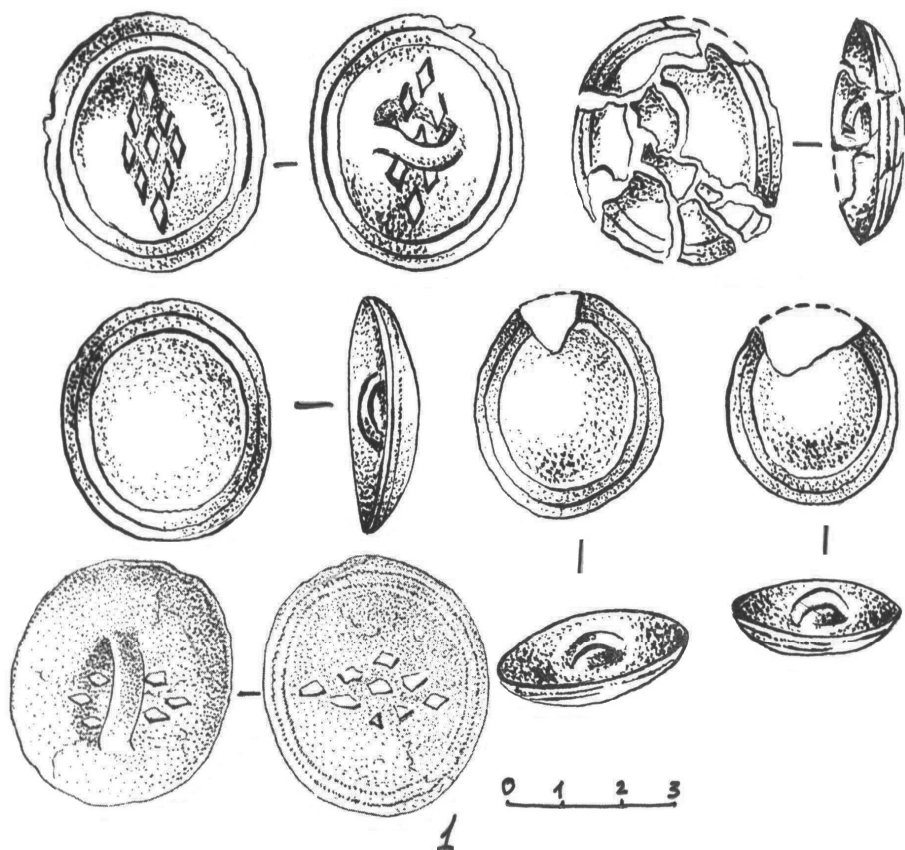
Figure 133. Pottery vessels revealed in kurgan No. 119

Şəkil 134. 119 №-li kurqandan tapılmış tunc bəzəklər: 1-qolbaqlar, 2, 7-asmalar və 3-6, 8-11-düymələr

Рисунок 134. Бронзовые украшения из кургана №119: 1-браслеты, 2, 7-подвески и 3-6, 8-11-пуговицы

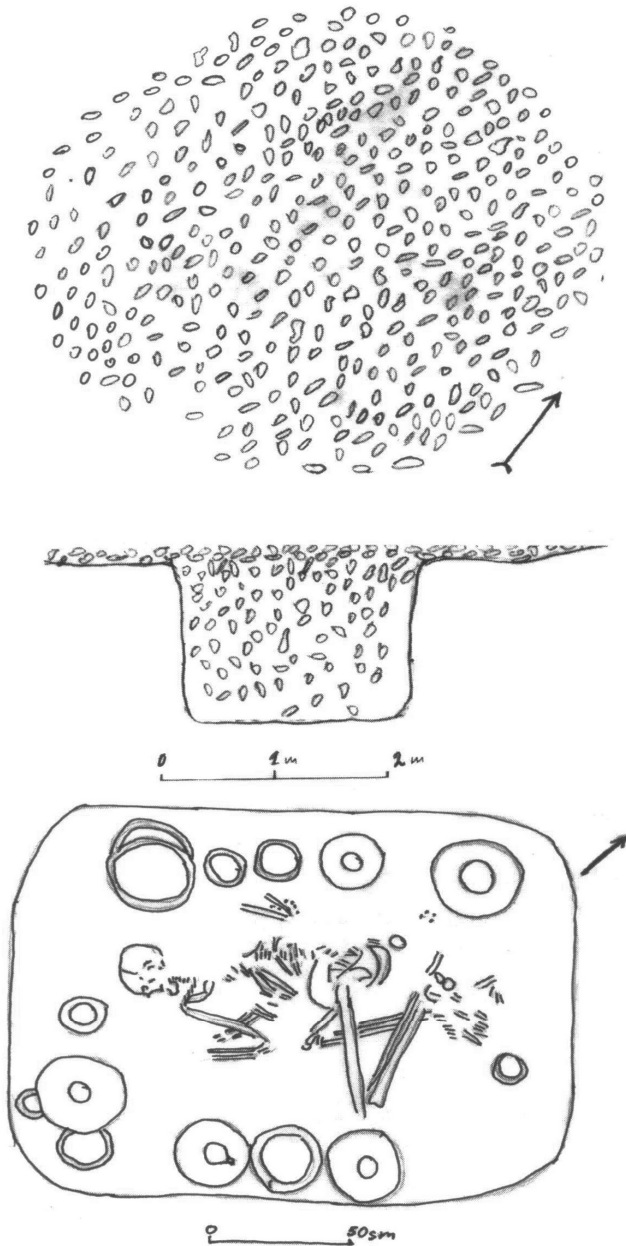
Figure 134. Bronze decorative items: 1-bracelets, 2, 7-pendants and 3-6, 8-11-buttons revealed in kurgan No. 119

Şəkil 135. 1-119 №-li kurqandan tapılmış tunc düymələr

Рисунок 135. Бронзовые пуговицы из кургана №119

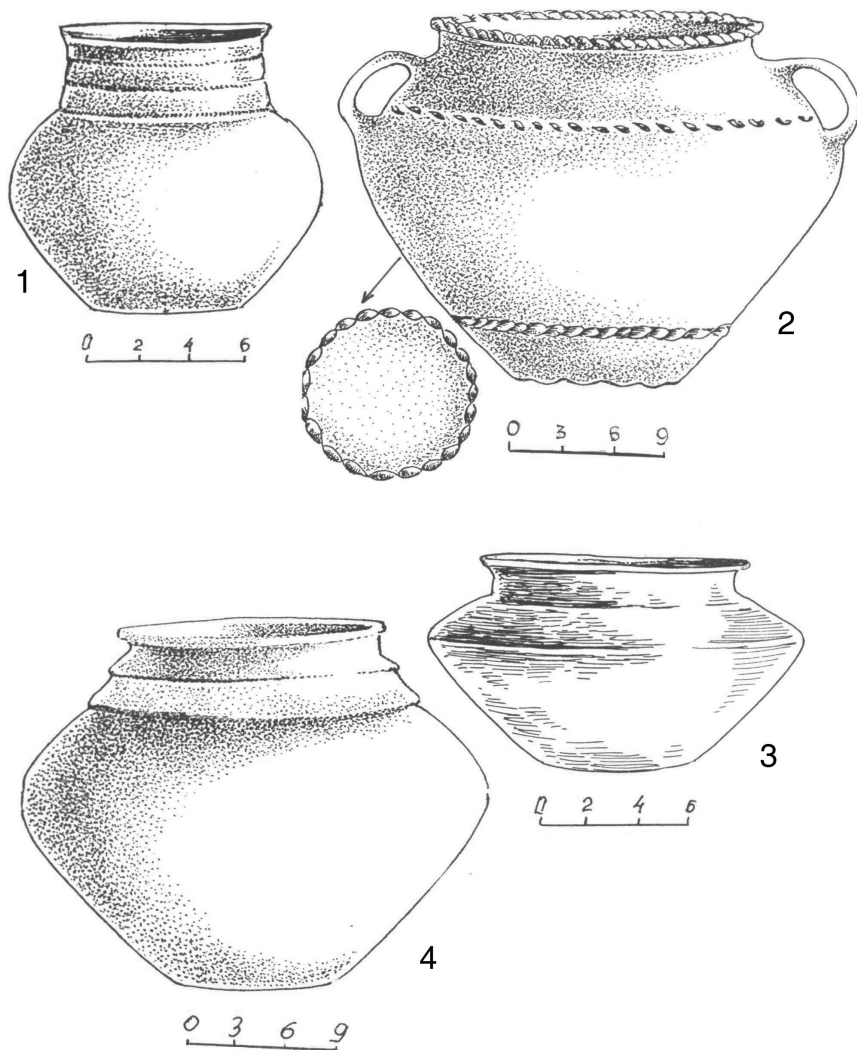
Figure 135. Bronze buttons revealed in kurgan No. 119

Şəkil 136. 120 №-li kurqan

Рисунок 136. Курган №120

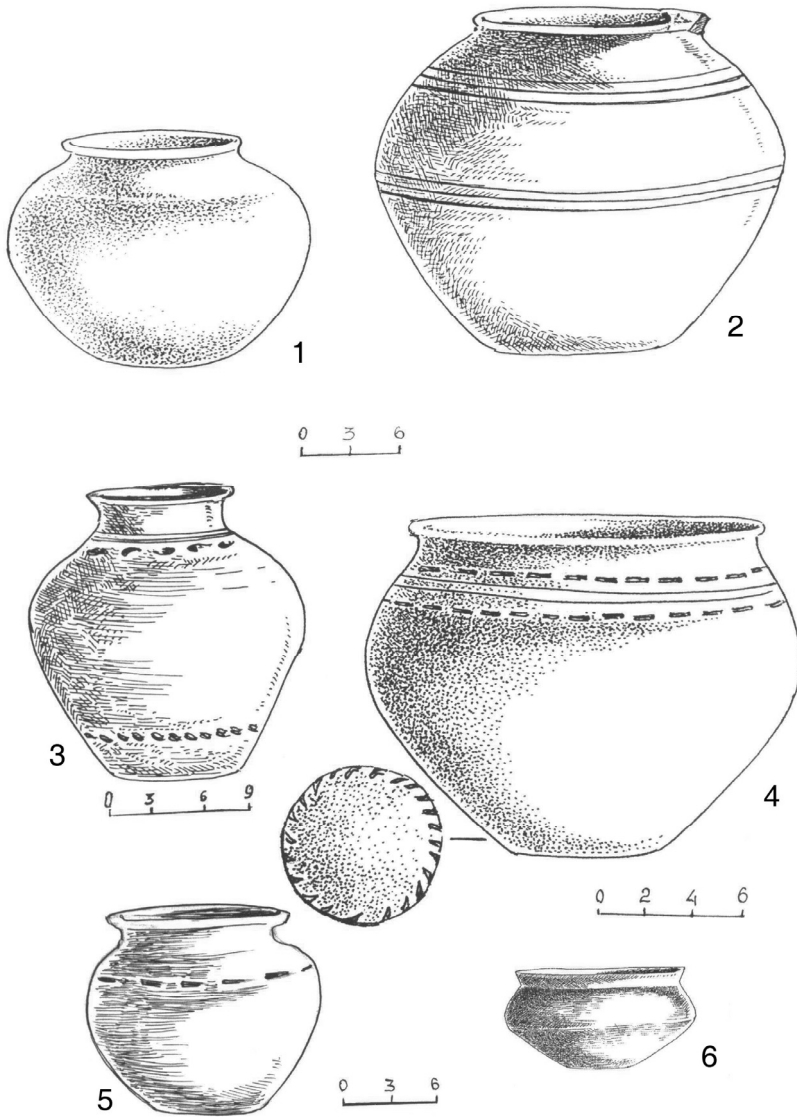
Figure 136. Kurgan No. 120

Şəkil 137. 120 №-li kurganın keramikası

Рисунок 137. Керамика кургана №120

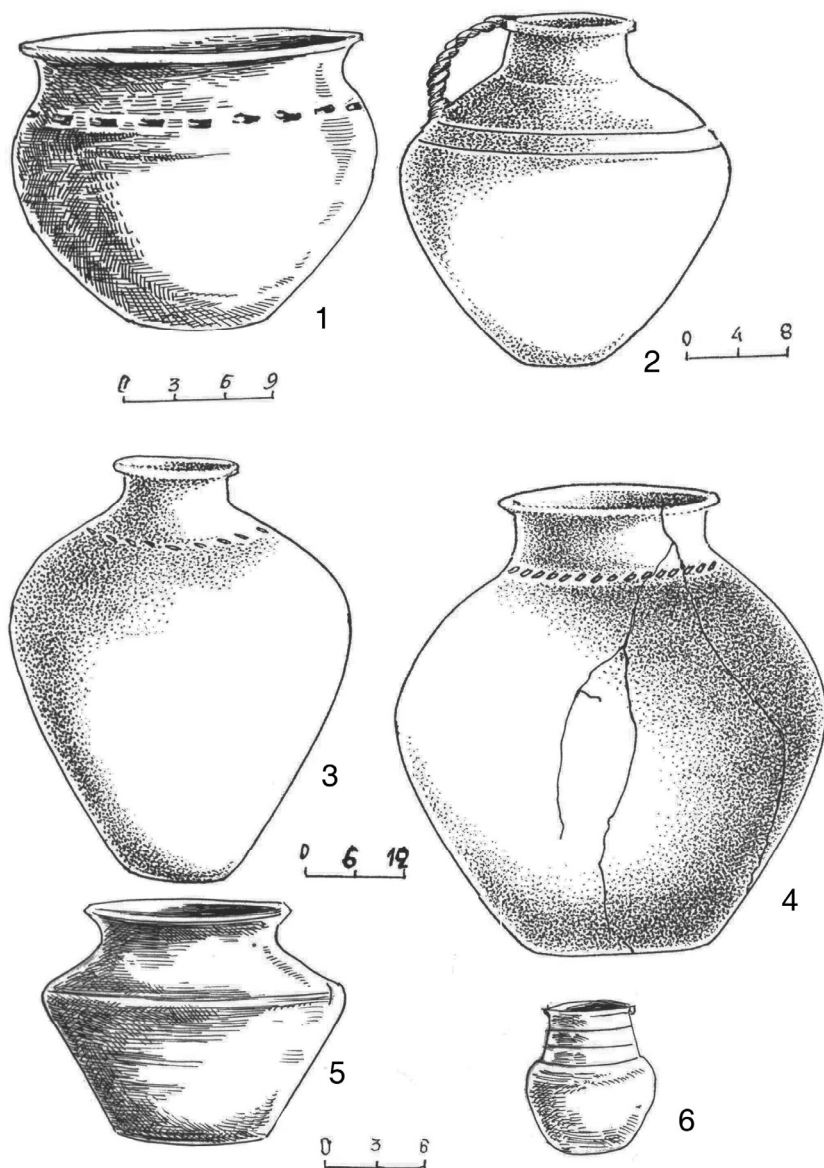
Figure 137. Ceramics of kurgan No. 120

Şəkil 138. 120 №-li kurqandan tapılmış gil qablar

Рисунок 138. Керамика из кургана №120

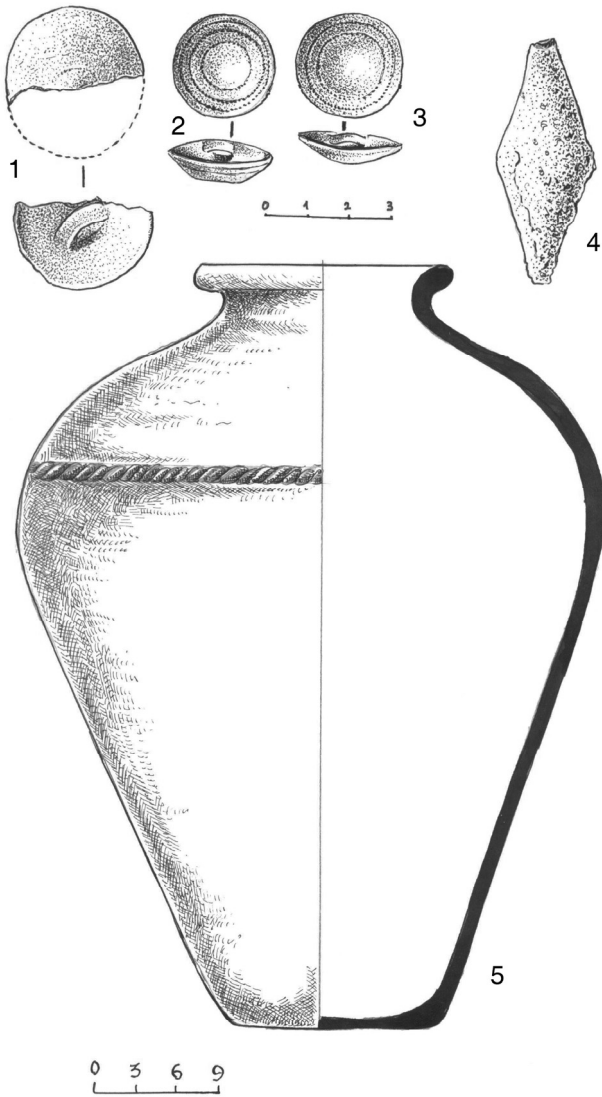
Figure 138. Pottery vessels revealed in kurgan No.120

Şəkil 139. 120 №-li kurqandan tapılmış gil qablar

Рисунок 139. Керамика из кургана №120

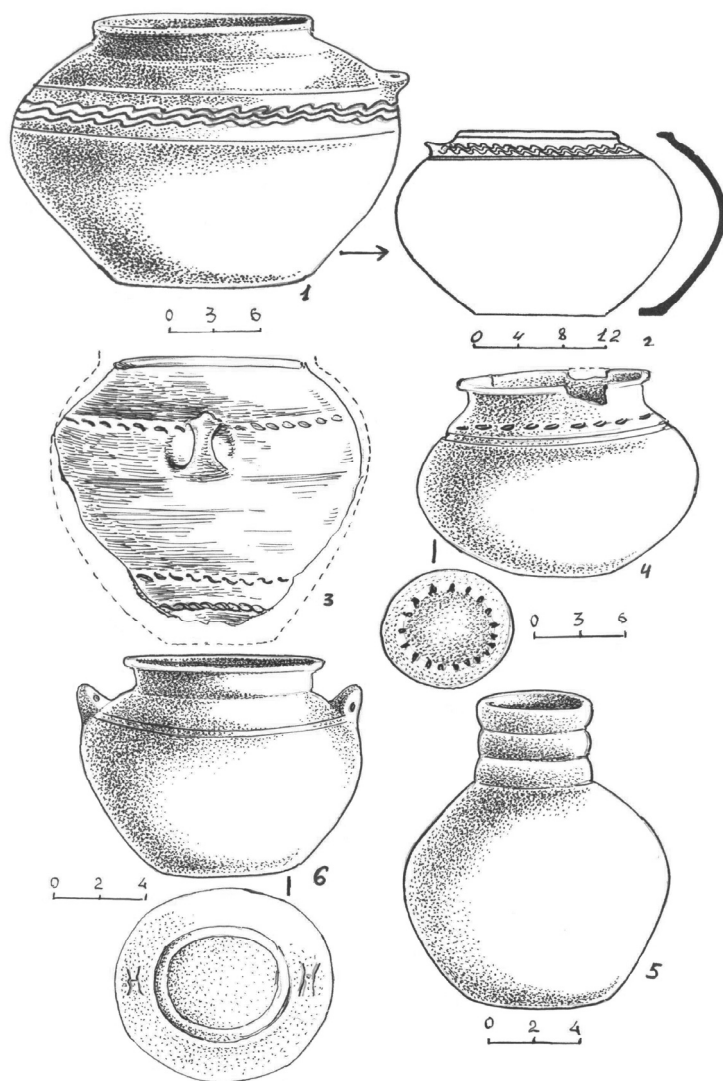
Figure 139. Pottery vessels revealed in kurgan No. 120

Şəkil 140. 120 №-li kurqandan tapılmış tunc bəzəklər (1-3-düymələr və 4-muncuq) və 5-küpə

Рисунок 140. Бронзовые украшения (1-3-пуговицы и 4-бусина) и 5-кувшин из кургане №120

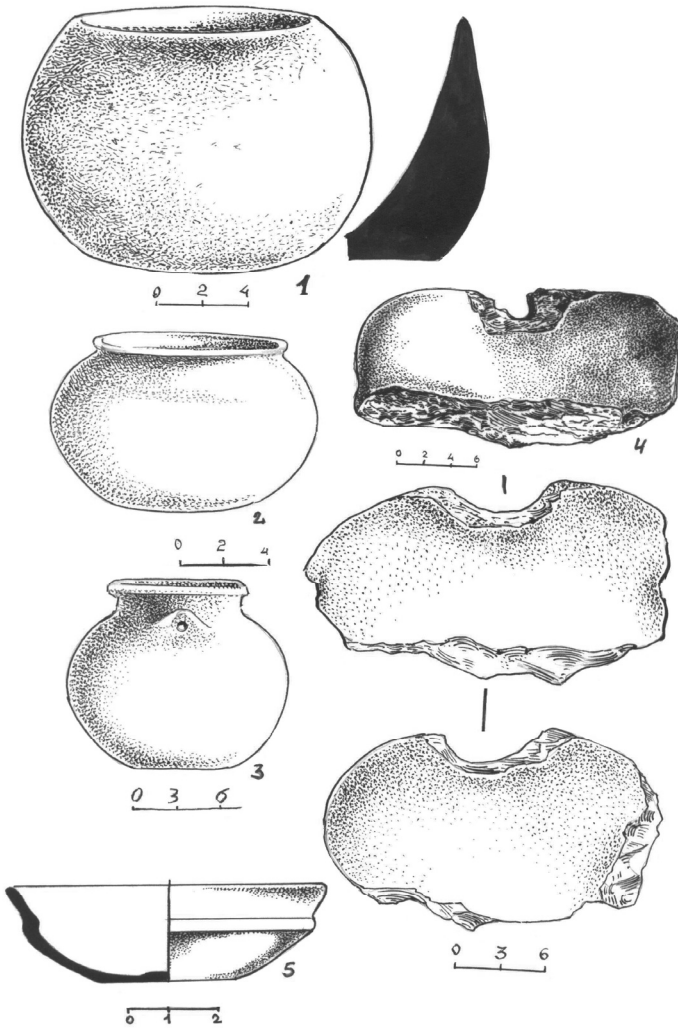
Figure 140. Bronze decorations (1-3-buttons and a 4-bead) and a 5-pitcher revealed in kurgan No. 120

Şəkil 141. Saxsı qablar: 1-3-120 №-li kurqan; 4-5-121 №-li qəbir; 6-122 №-li qəbir

Рисунок 141. Керамические сосуды: 1-3-курган №120; 4-5-погребение №121; 6-погребение №122

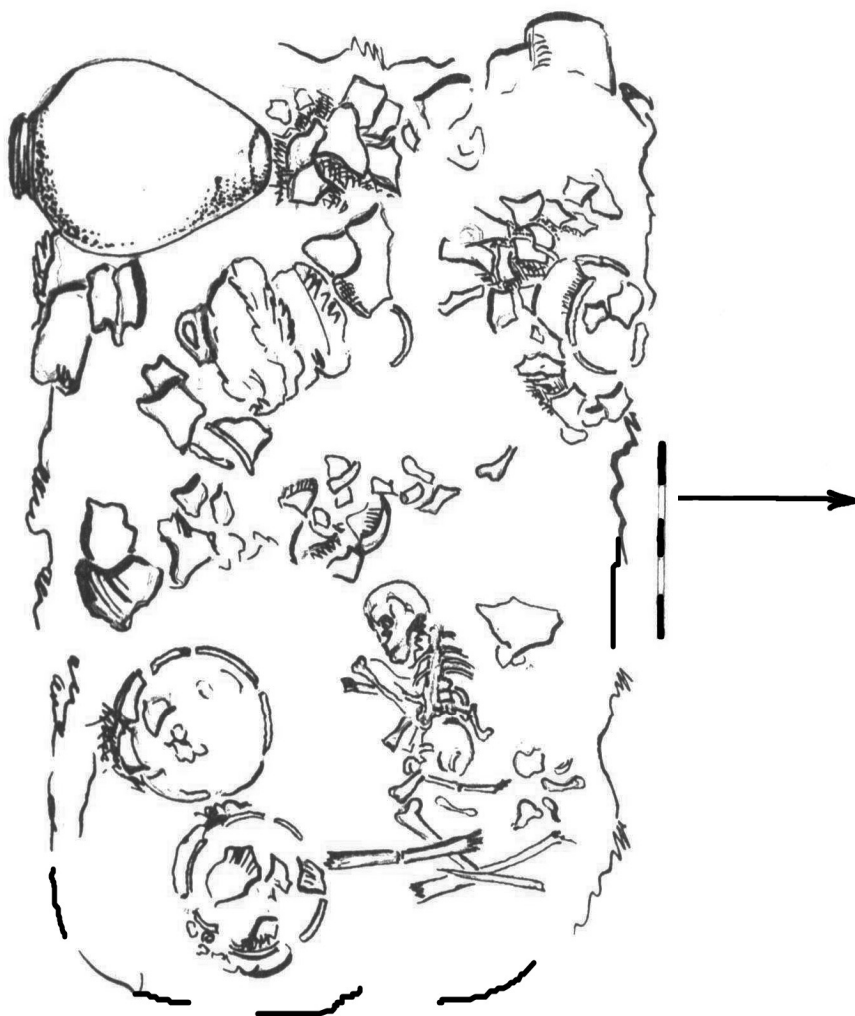
Figure 141. Pottery vessels: 1-3-kurgan No. 120; 4-5-grave No. 121; 6-grave No. 122

Şəkil 142. 1-qab (121 №-li qəbir); 2-3-qazan və küpə (122 №-li qəbir); 4-daş toxa (121 №-li qəbir); 5-xeyrə (123 №-li qəbir)

Рисунок 142. 1-сосуд (погребение №121); 2-3-горшки (погребение №122); 4-каменная мотыга (погребение №121); 5-миска (погребение №123)

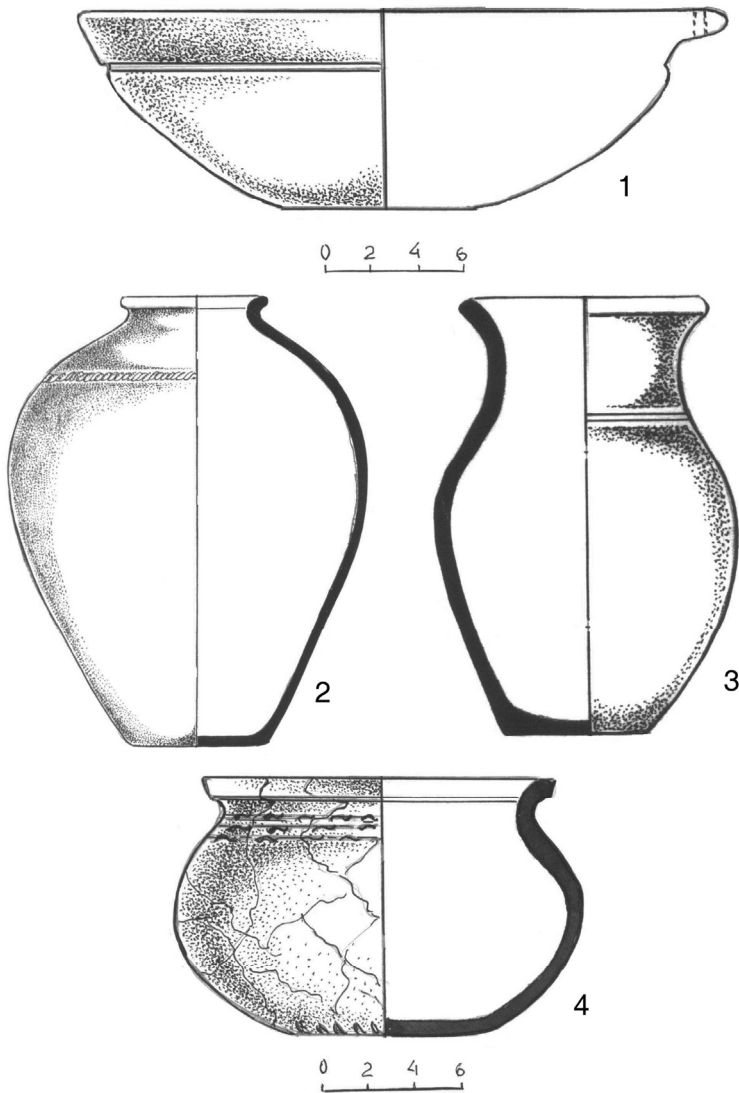
Figure 142. 1-a plate (grave No. 121); 2-3-a cooking pot and a pitcher (grave No. 122); 4-a stone hoe (grave No. 121); 5-a basin (grave No. 123)

Şəkil 143. 123 №-li qəbrin kamerası

Рисунок 143. План погребения №123

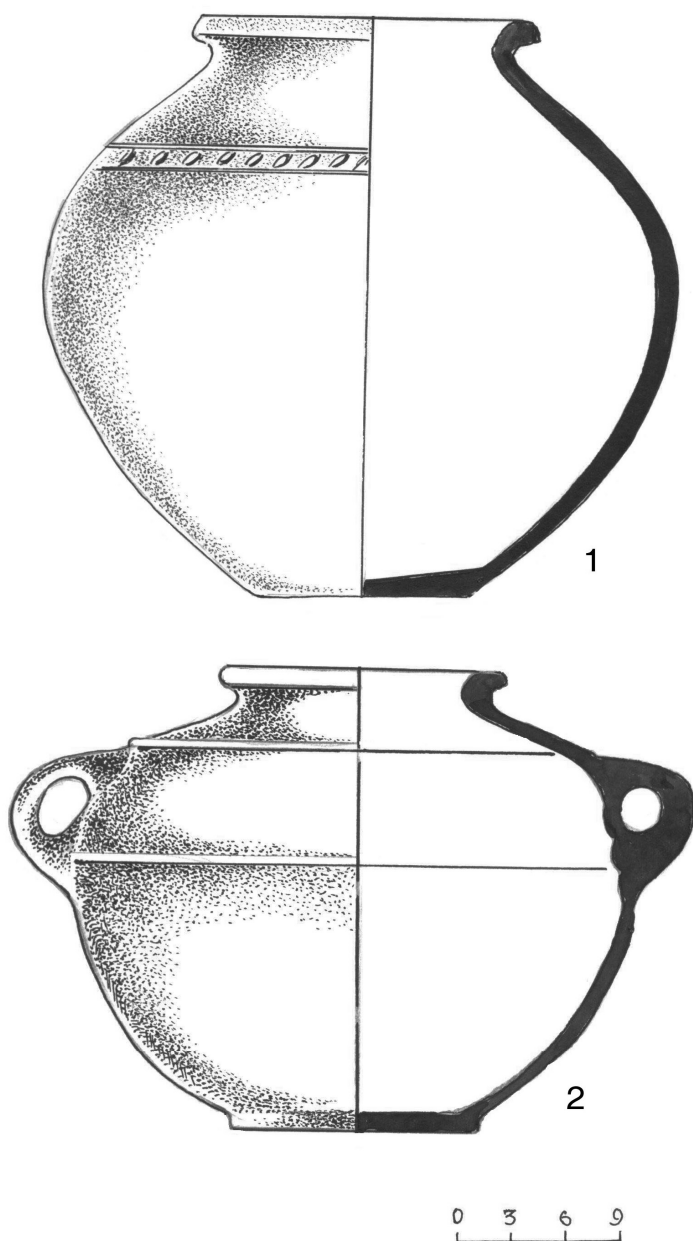
Figure 143. Grave chamber of grave No. 123

Şəkil 144. 123 №-li qəbirdən tapılmış xeyrə (1), küpə (2), dopu (3) və qazan (4)

Рисунок 144. Керамика из погребения №123

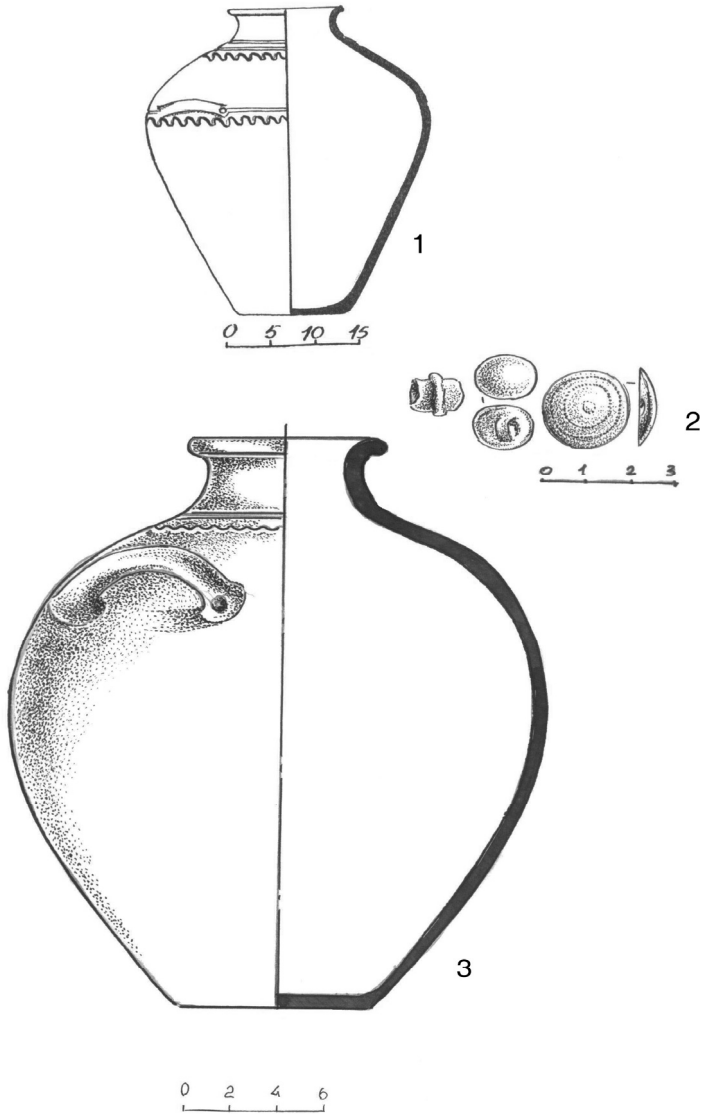
Figure 144. A basin (1), pitcher (2), a cooking pot-type dish (3) and a cooking pot (4) found in grave No. 123

Şəkil 145. 123 №-li qəbirdən tapılmış saxsı qablar

Рисунок 145. Керамические сосуды из погребения №123

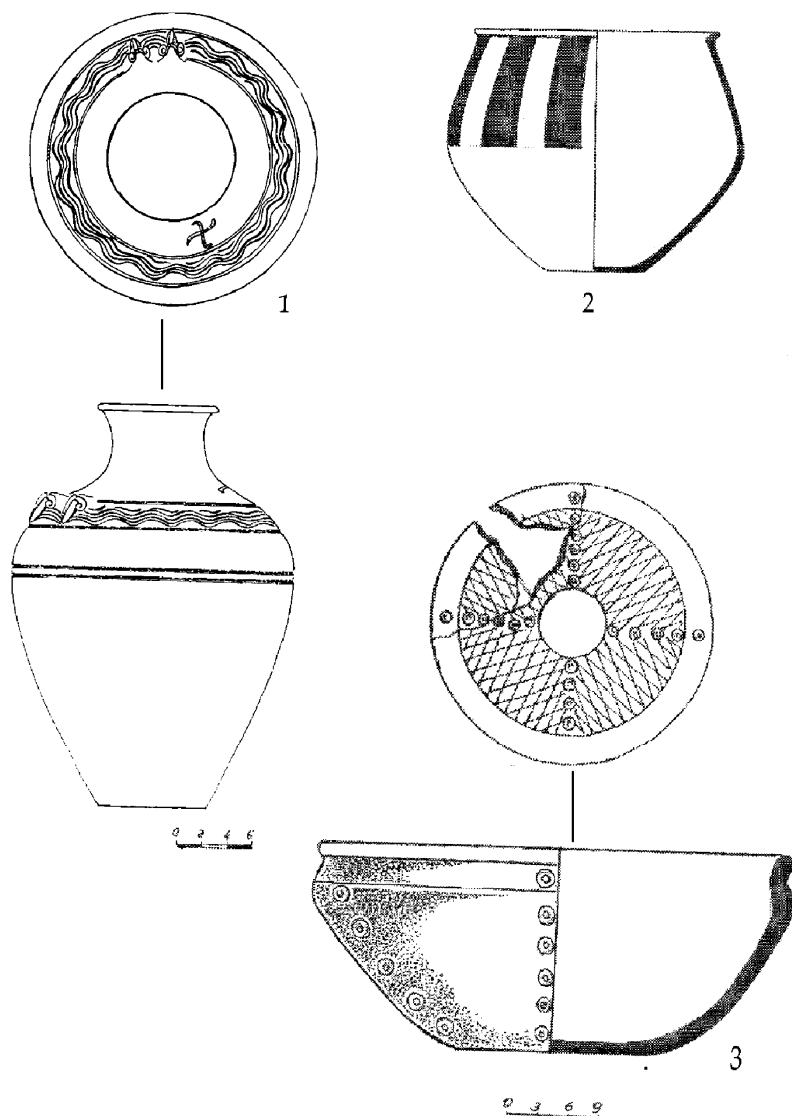
Figure 145. Pottery vessels discovered in grave No. 123

Şəkil 146. 123 №-li qəbirdən tapılmış nehrə-1, küpə-3 və tunc bəzəklər-2 (düymələr və muncuq)

Рисунок 146. Маслобойка-1, горшок-3 и бронзовые изделия-2 (пуговицы и бусина) из погребения №123

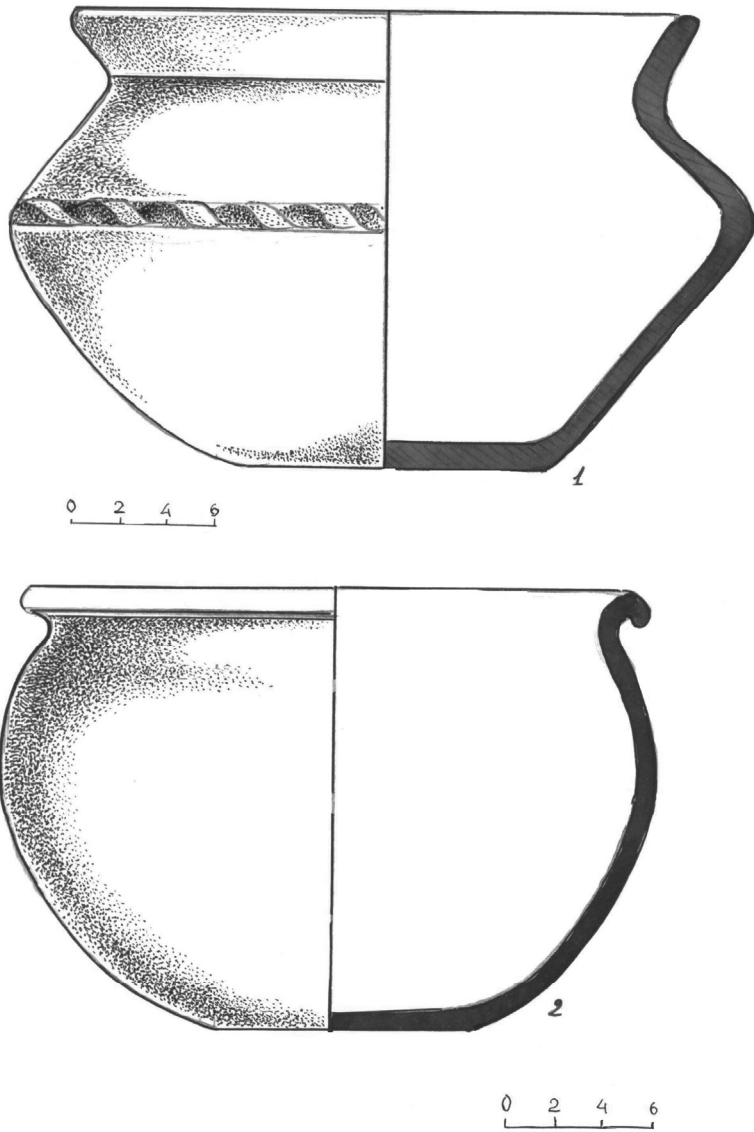
Figure 146. A churn-1, pitcher-3 and bronze decorations-2 (buttons and a bead) discovered in grave No. 123

Şəkil 147. 1-küpə (12 №-li qəbir); 2-küpə (129 №-li qəbir); 3-kasa (123 №-li qəbir)

Рисунок 147. Керамика из погребение №12 (1), №129 (2) и №123 (3)

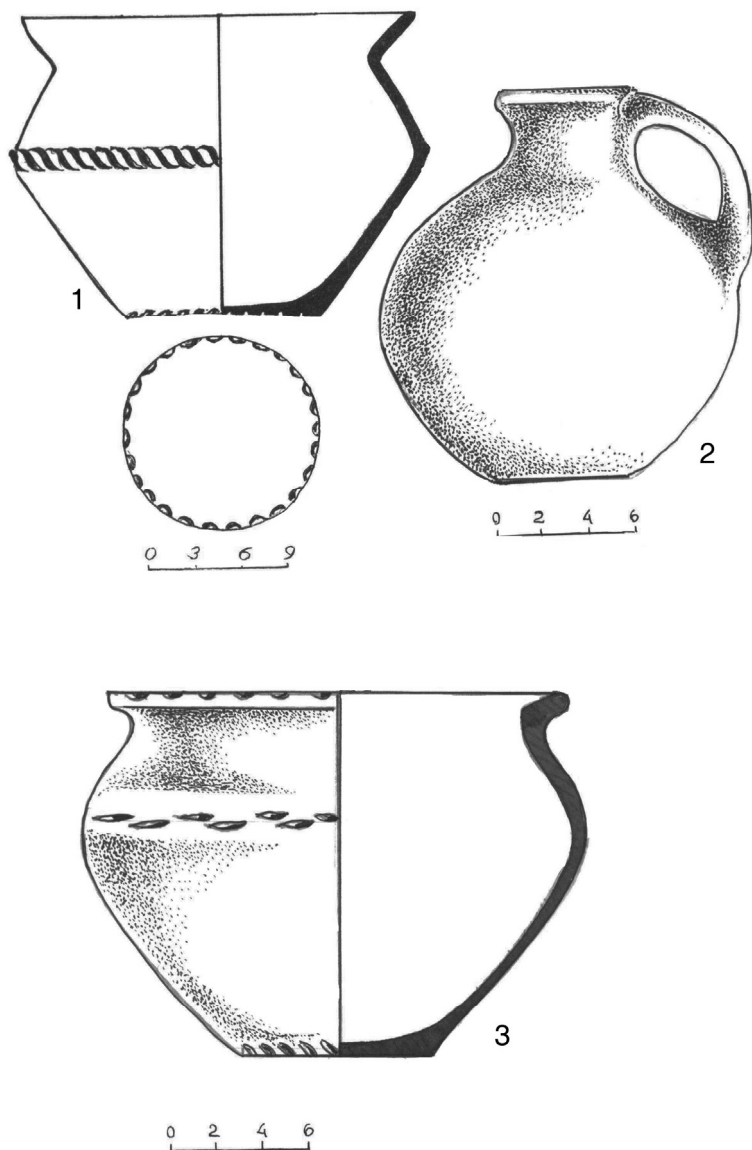
Figure 147. 1-jug (grave No. 12); 2-jug (grave No. 129); 3-basin (grave No. 123)

Şəkil 148. Qazanlar: 1-124 №-li qəbir; 2-125 №-li qəbir

Рисунок 148. Горшки: 1-погребение №124; 2-погребение № 125

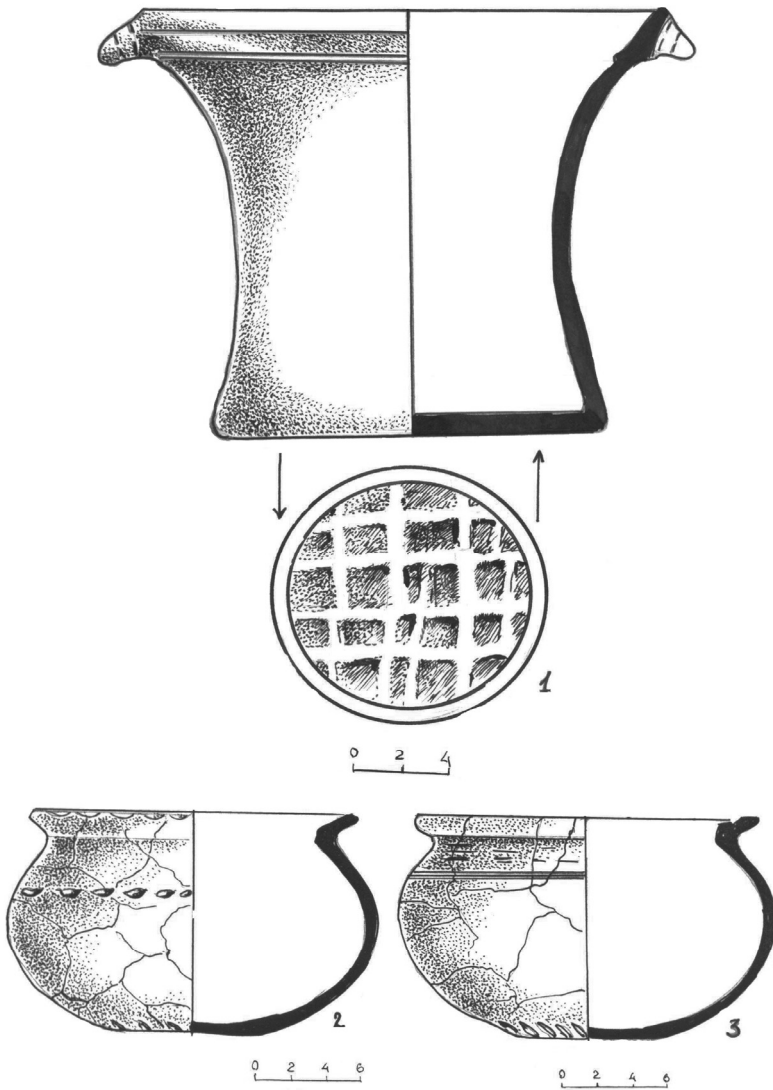
Figure 148. Cooking pots: 1-grave No. 124; 2-grave No. 125

Şəkil 149. 124 №-li qəbirdən tapılmış gil qablar

Рисунок 149. Керамика из погребения № 124

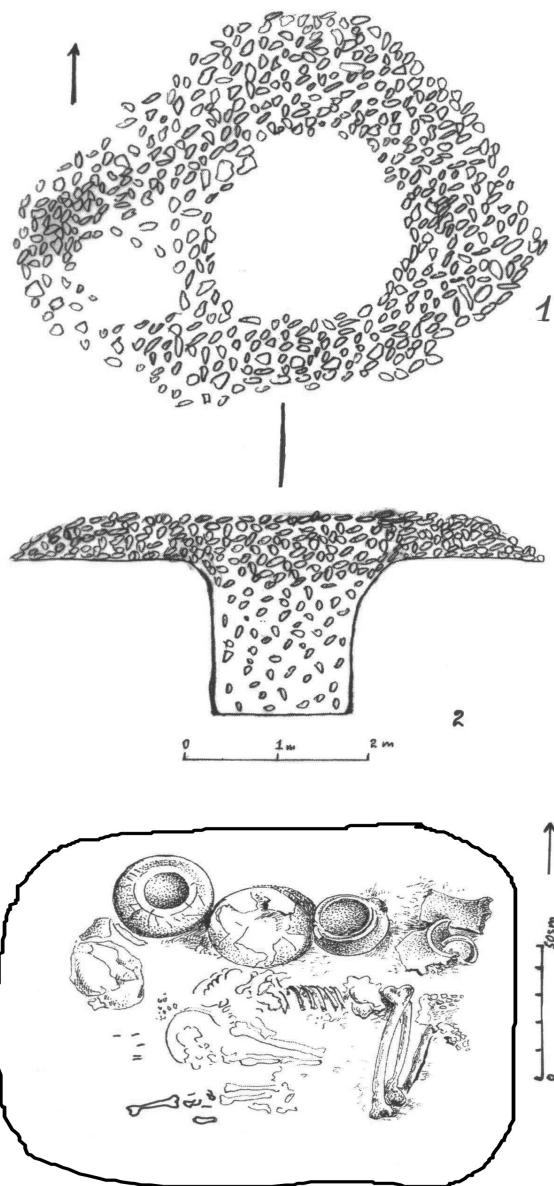
Figure 149. Pottery vessels discovered in grave No. 124

Şəkil 150. 1-silindr formalı qab-124 №-li qəbir; 2-3-qazanlar-125 №-li qəbir

Рисунок 150. Керамика из погребений №124 (1) и №125 (2-3)

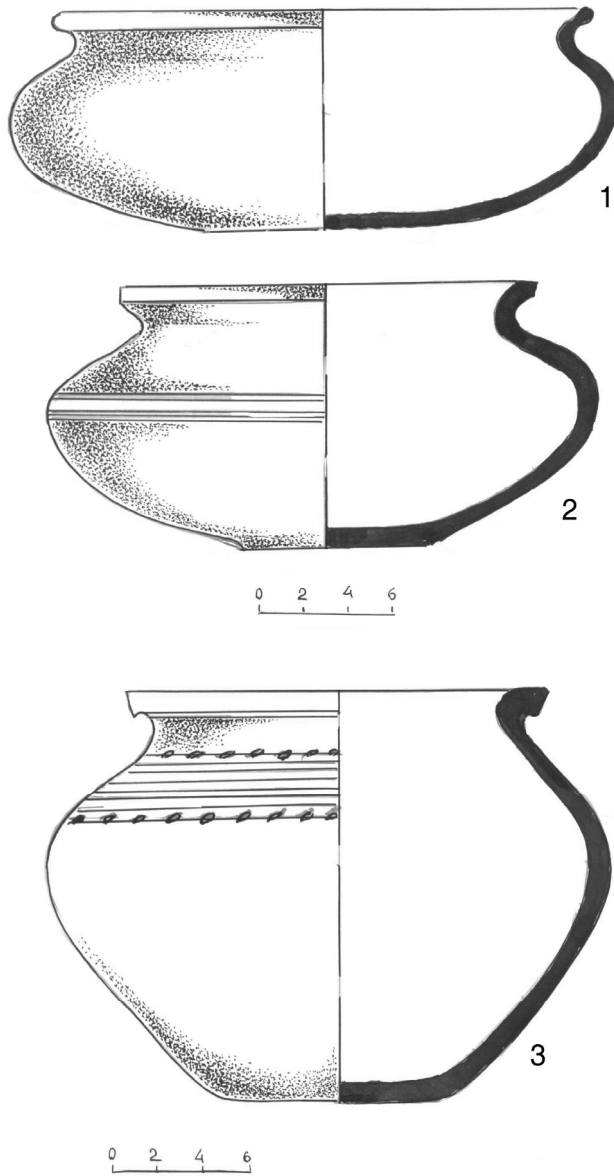
Figure 150. 1-a cylindrical vessel grave No. 124; 2-3-cooking pots grave No. 125

Şəkil 151. 126 №-li kurqan

Рисунок 151. Курган №126

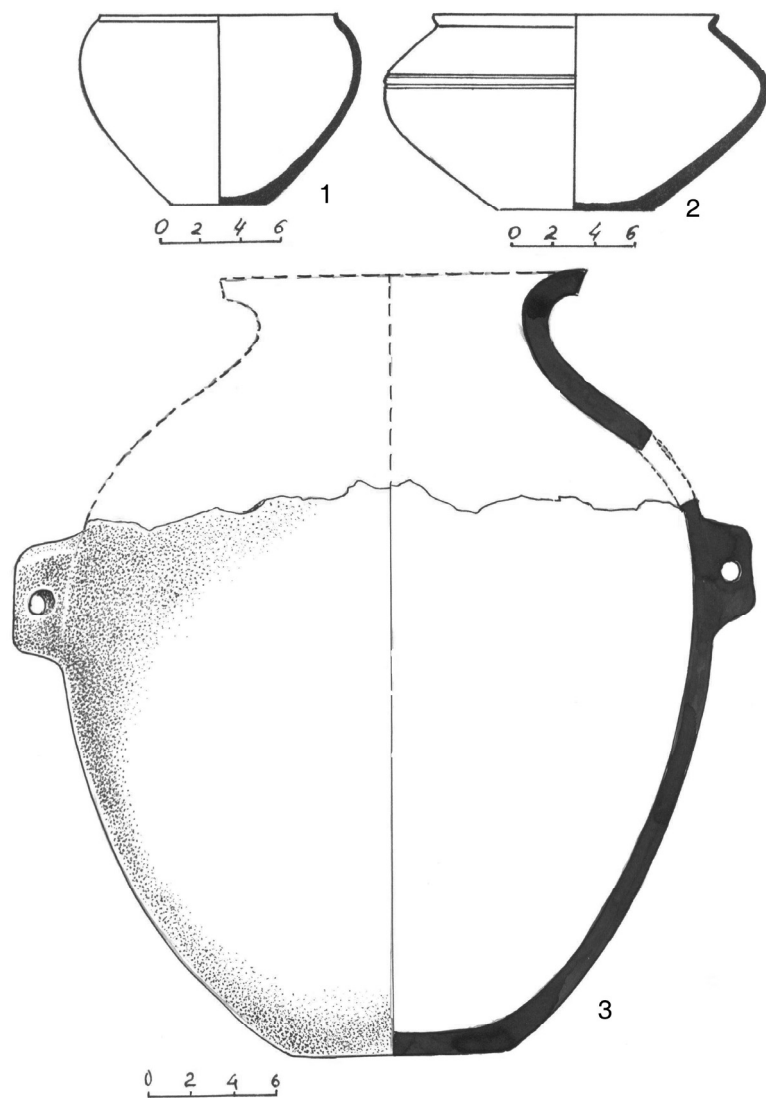
Figure 151. Kurgan No. 126

Şəkil 152. 126 №-li kurqandan tapılmış gil qablar

Рисунок 152. Керамика из кургана №126

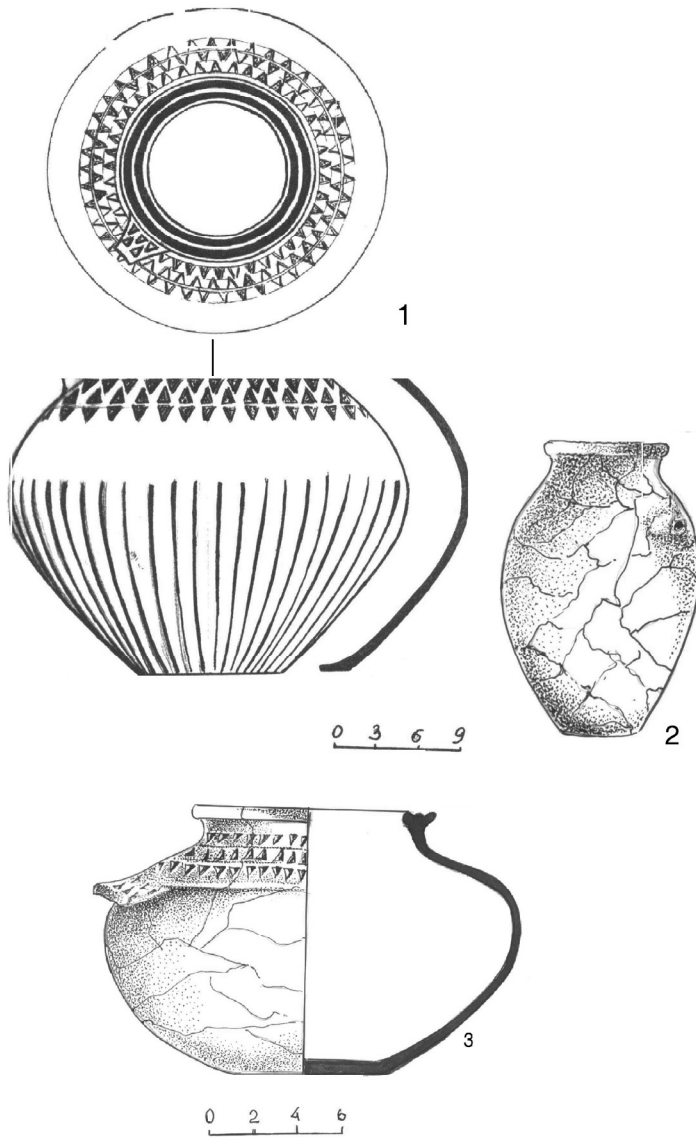
Figure 152. Pottery vessels revealed in kurgan No. 126

Şəkil 153. 126 №-li kurqandan tapılmış gil qablar

Рисунок 153. Керамика из кургана №126

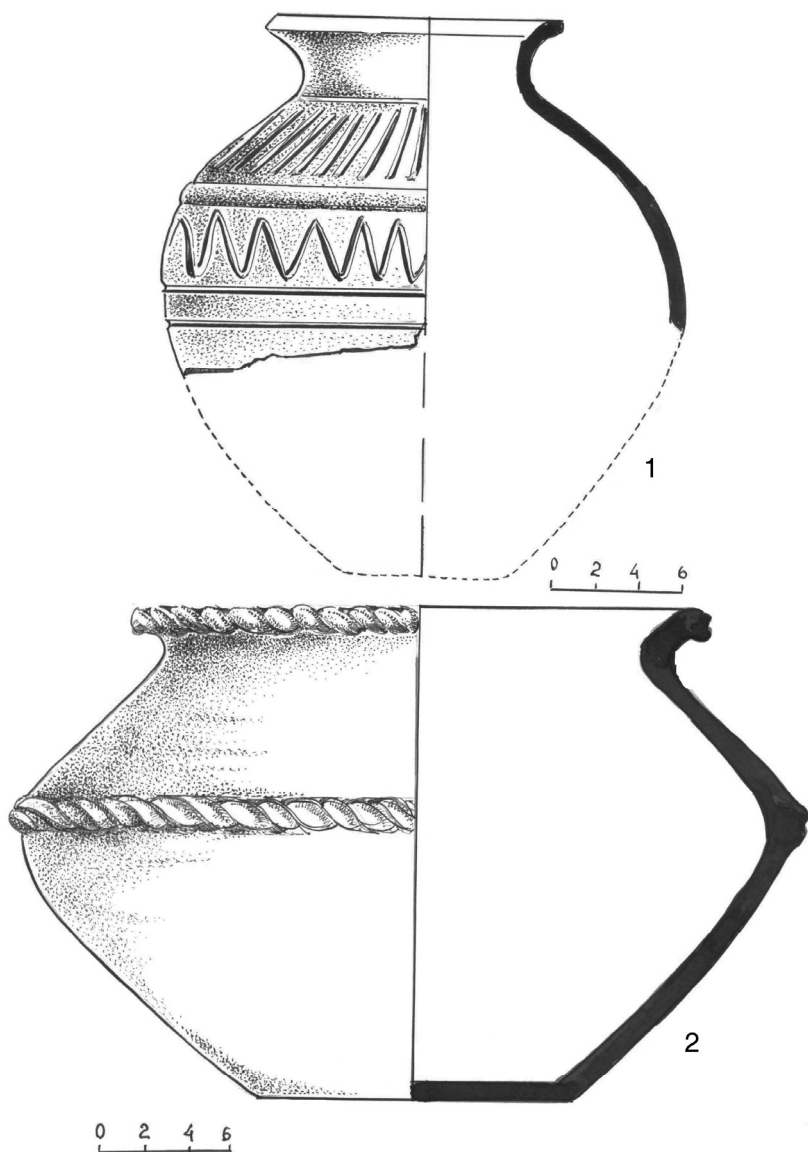
Figure 153. Pottery vessels revealed in kurgan No. 126

Şəkil 154. 127 №-li qəbirdən tapılmış gil qablar

Рисунок 154. Керамика из погребения №127

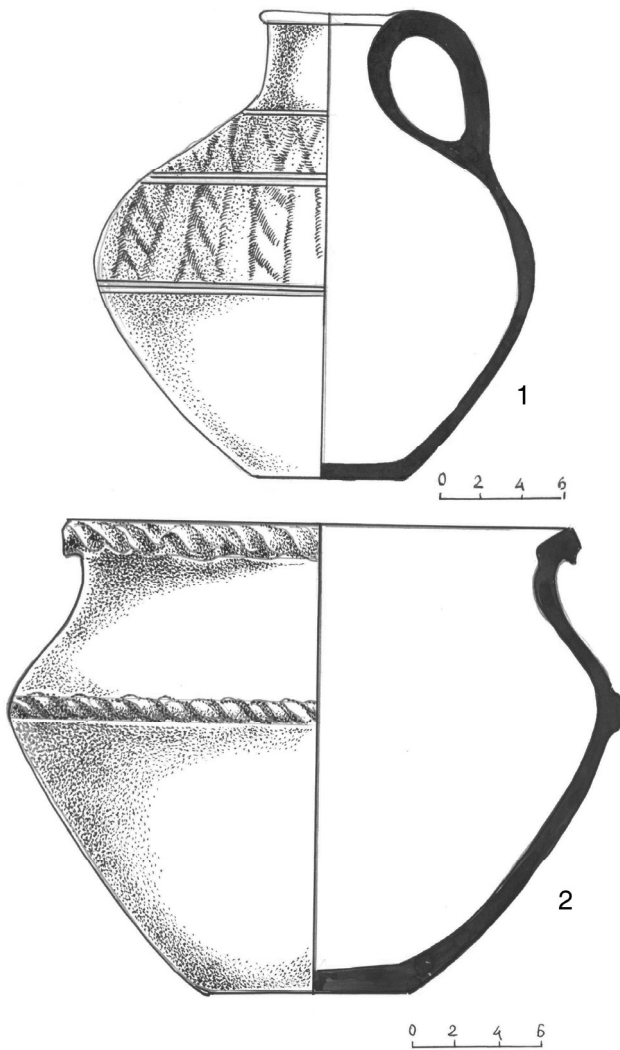
Figure 154. Pottery vessels revealed in kurgan No. 127

Şəkil 155. 127 №-li qəbirdən tapılmış gil qablar

Рисунок 155. Керамика из погребения №127

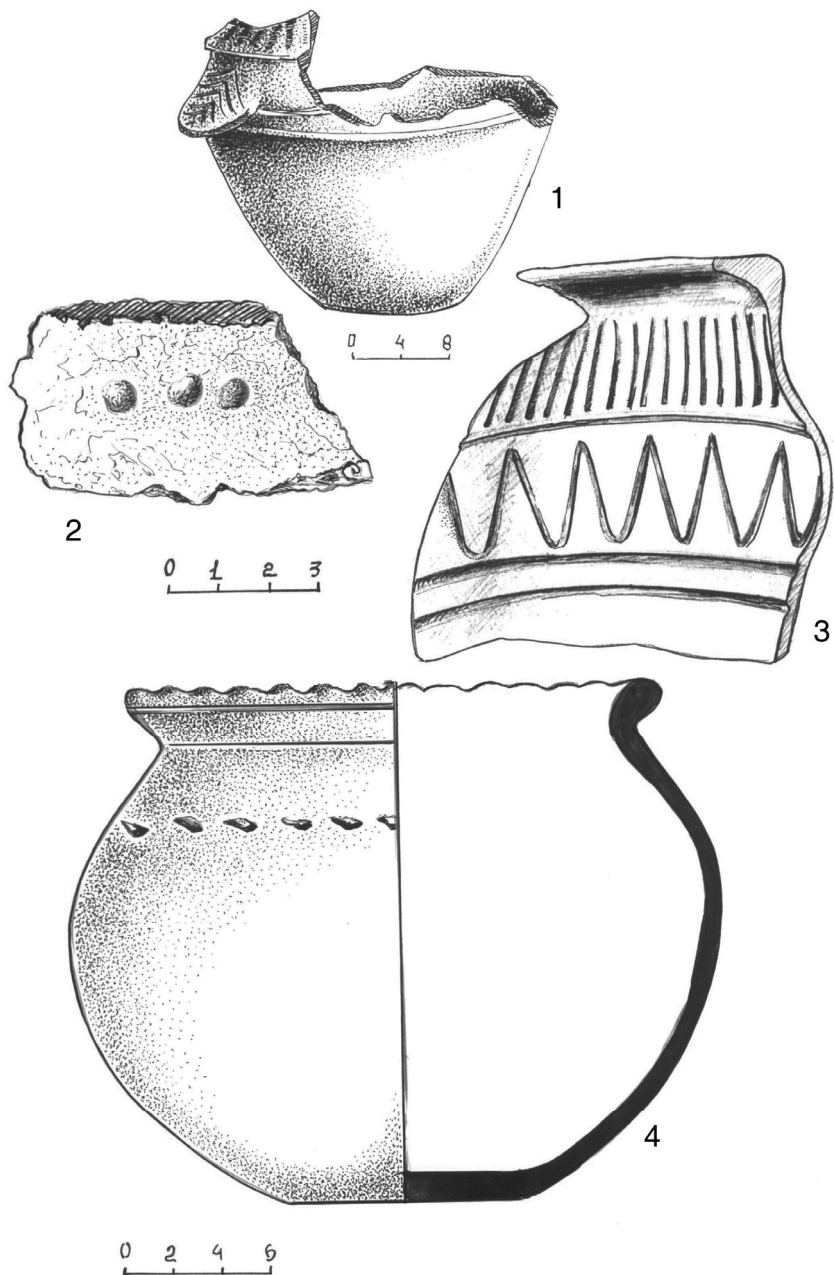
Figure 155. Pottery vessels revealed in grave No. 127

Şəkil 156. 127 №-li qəbirdən tapılmış gil qablar

Рисунок 156. Керамика из погребения №127

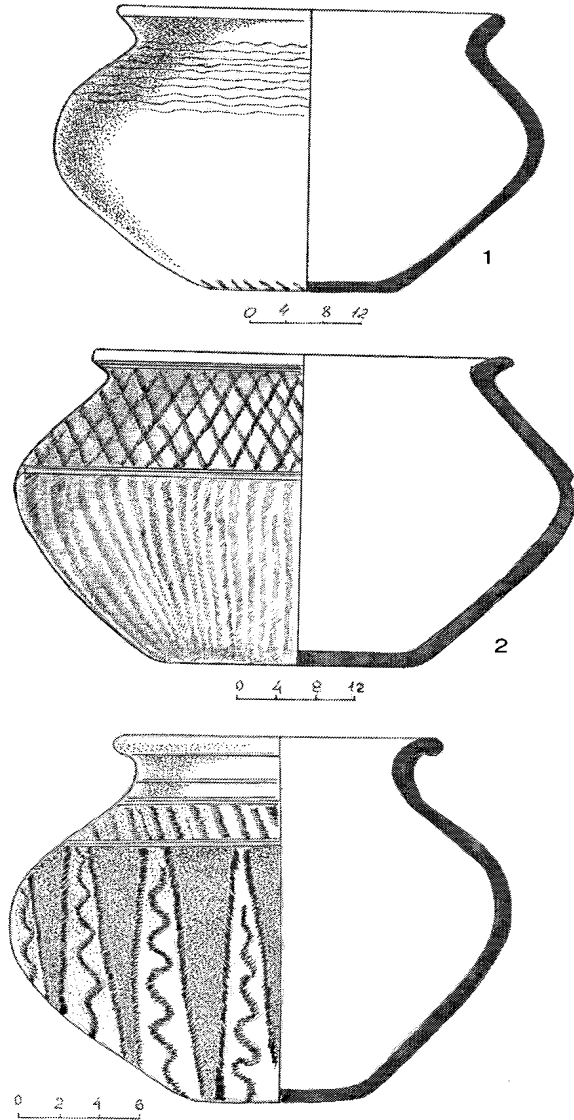
Figure 156. Pottery vessels revealed in grave No. 127

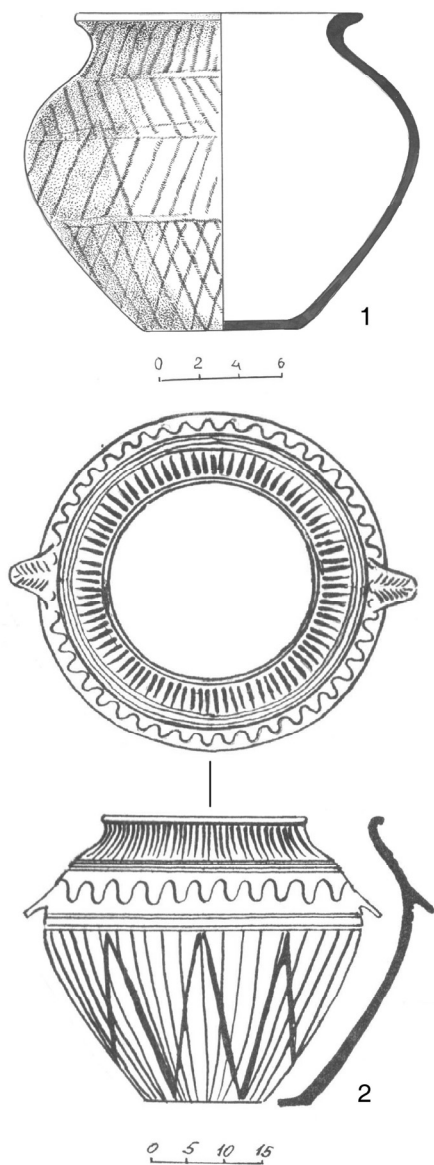
Şəkil 157. 127 №-li qəbirdən tapılmış gil qablar

Рисунок 157. Керамика из погребения погребения №127

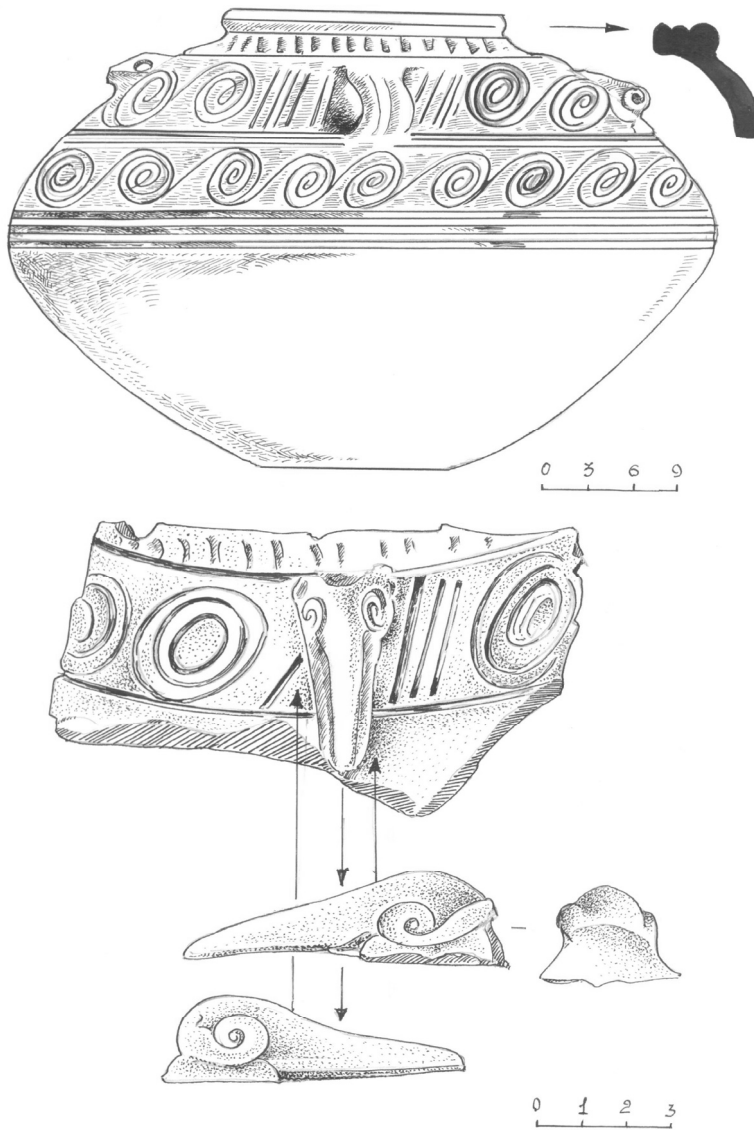
Figure 157. Pottery vessels revealed in grave No. 127

Şəkil 158. 127 №-li qəbirdən tapılmış gil qablar
Рисунок 158. Керамика из погребения №127
Figure 158. Pottery vessels revealed in grave No. 127

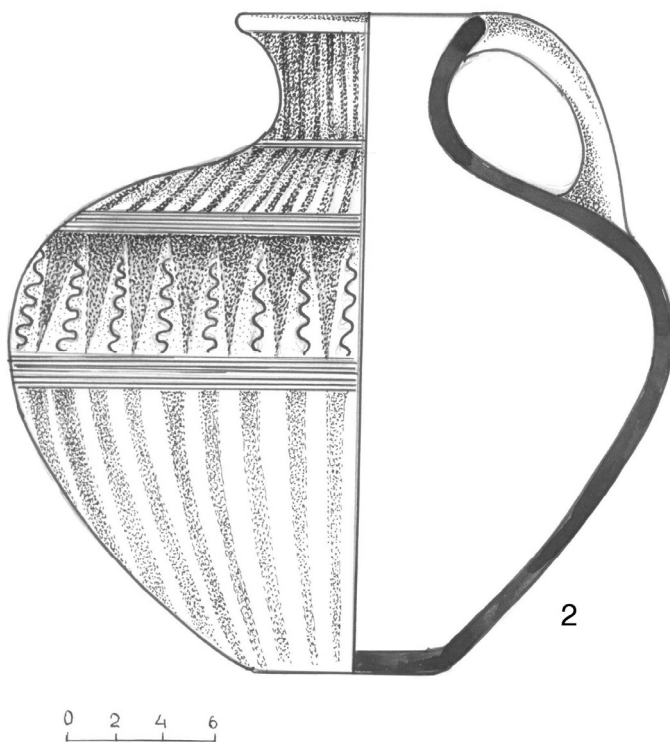
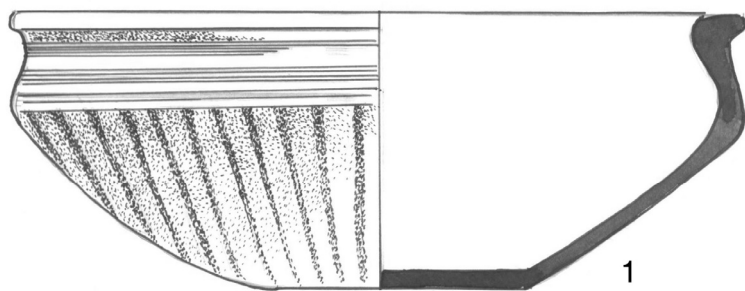
Şəkil 159. 127 №-li qəbirdən tapılmış gil qablar
Рисунок 159. Керамика из погребения №127
Figure 159. Pottery vessels revealed in grave No. 127

Şəkil 160. Zommorf qulplu küpə-127 №-li qəbir

Рисунок 160. Сосуд с зооморфной ручкой из погребения №127

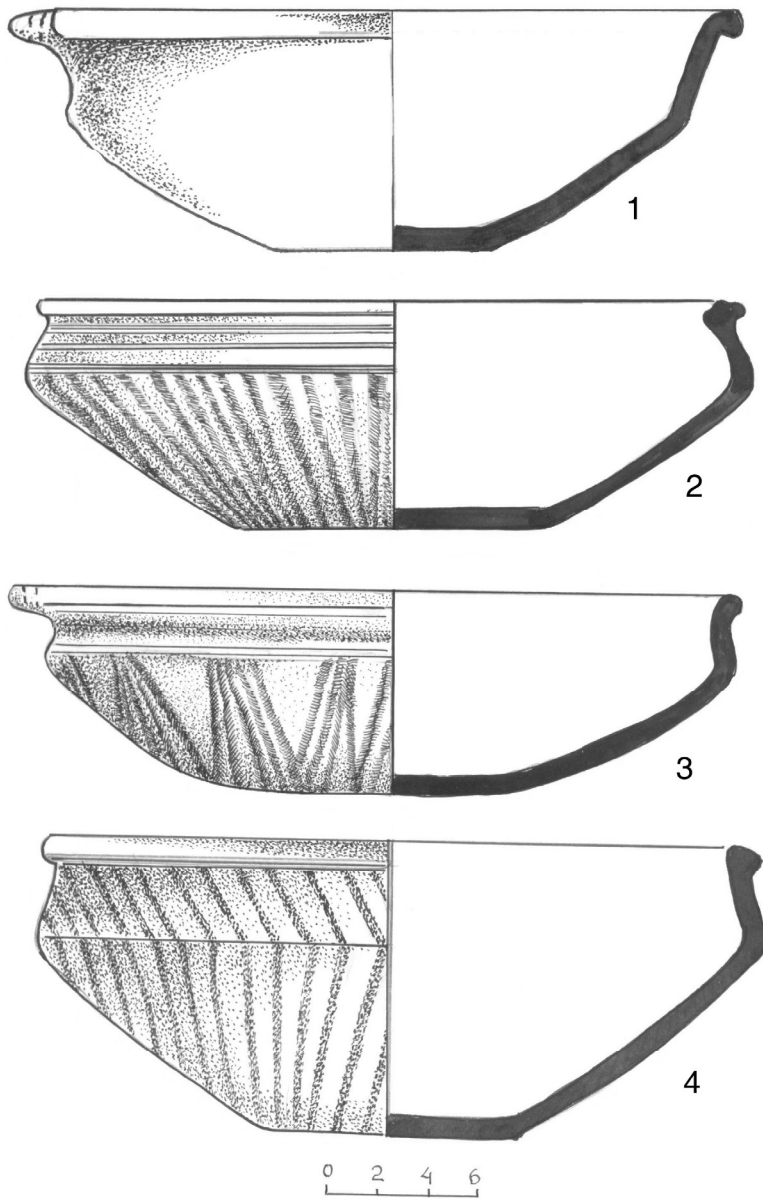
Figure 160. A pitcher-type with a zoomorphic handle-grave No. 127

Şəkil 161. 127 №-li qəbirdən tapılmış xeyrə (1) və bardaq (2)

Рисунок 161. Керамика из погребения №127

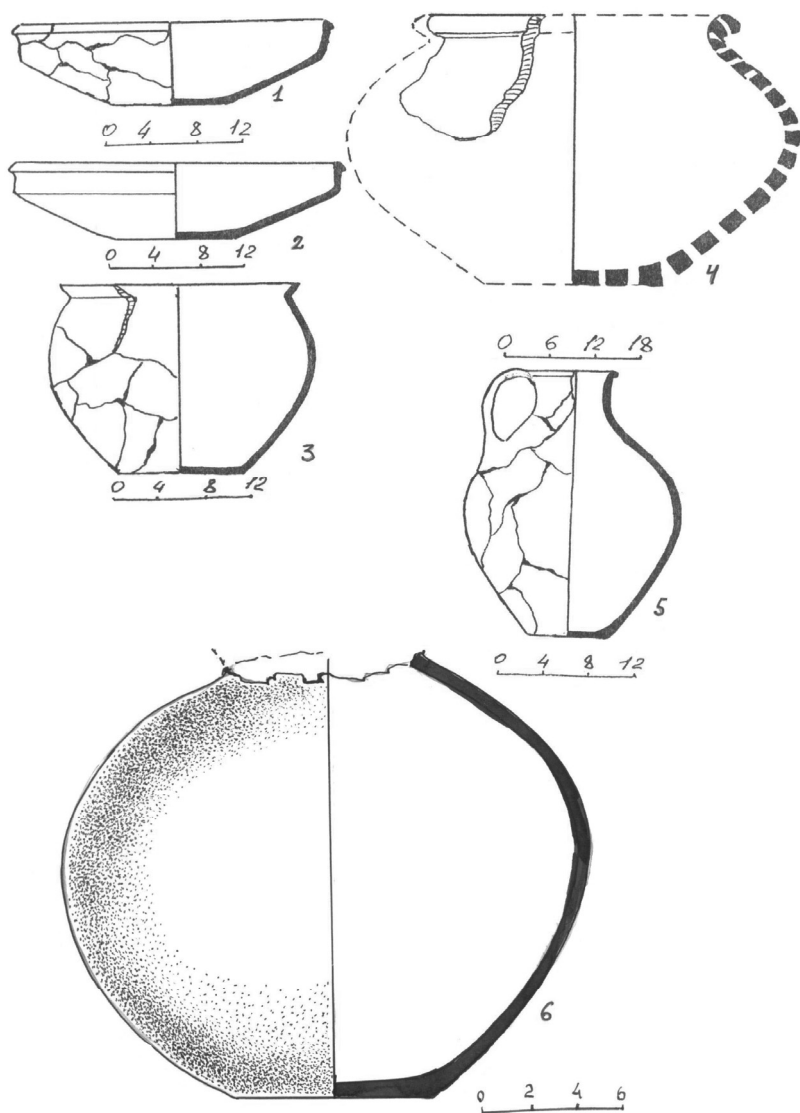
Figure 161. A basin (1) and a jug (2) revealed in grave No. 127

Şəkil 162. 127 №-li qəbirdən tapılmış xeyrə tipli gil qablar

Рисунок 162. Миски из погребения №127

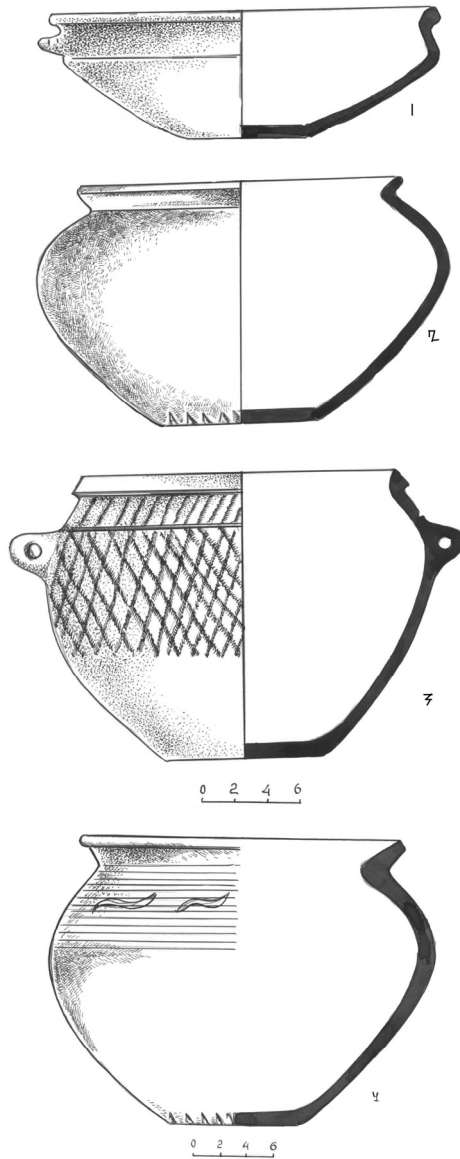
Figure 162. Basin-type pottery vessels revealed in grave No. 127

Şəkil 163. 1-5-128 №-li qəbirdən tapılmış gil qablar; 6-küpə-129 №-li qəbir

Рисунок 163. Керамика из погребений №128 (1-5) и №129 (6)

Figure 163. 1-5-pottery vessels discovered in grave No. 128; 6-a pitcher - grave No. 129

Şəkil 164. Saxsı qablar: 1-3-129 №-li qəbir; 4-130 №-li qəbirdən tapılan qazan

Рисунок 164. Керамика из погребений №№129 и 130

Figure 164. Pottery vessels of grave No. 129 and No. 130

1

2

Şəkil 165. 1-18 №-li qəbir; 2-27 №-li qəbrin üst daş örtüyü

Рисунок 165. 1-погребение №18; 2-верхнее каменное покрытие погребения №27

Figure 165. 1- grave No. 18; 2-top stone setting of grave No. 27

1

2

Şəkil 166. 1-27 №-li qəbrin kamerası; 2-68 №-li qəbrin üst daş örtüyü

Рисунок 166. 1-камера погребения №27; 2-верхнее каменное покрытие погребения №68

Figure 166. 1-chamber of grave No. 27; 2-top stone setting of grave No. 68

1

2

Şəkil 167. 1-71 və 2-102 №-li qəbirlər

Рисунок 167. 1-2-камера погребений №№71 и 102

Figure 167. 1-2-chamber of graves No. 71 and No. 102

1

2

Şəkil 168. 1-103 və 2-105 №-li qəbirlər

Рисунок 168. 1-2-погребения №№103 и 105

Figure 168. 1-2-chamber of graves No. 103 and No. 105

1

2

Şəkil 169. 1-109 №-li qəbir; 2-115 №-li qəbir

Рисунок 169. Погребение №109 (1) и № 115 (2)

Figure 169. 1-grave No. 109; 2-grave No. 115

1

2

Şəkil 170. 1-116 №-li kurqanın qəbir kamerası; 2-117 №-li qəbir

Рисунок 170. 1-камера кургана №116; 2-погребение № 117

Figure 170. 1-grave chamber of kurgan No. 116; 2-grave No. 117

1

2

Şəkil 171. 1-118 №-li qəbir; 2-119 №-li kurqanın üst daş örtüyü

Рисунок 171. 1-погребение №118; 2-верхнее каменное покрытие кургана №119

Figure 171. 1-grave No. 118; 2-top stone setting of grave No. 119

1

2

Şəkil 172. 1-119 №-li kurqanın qəbir kamerası; 2-120 №-li kurqanın qəbir kamerası

Рисунок 172. 1-камера кургана №119; 2-камера кургана №120

Figure 172. 1-grave chamber of kurgan No.119; 2-grave chamber of kurgan No.120

1

2

3

4

5

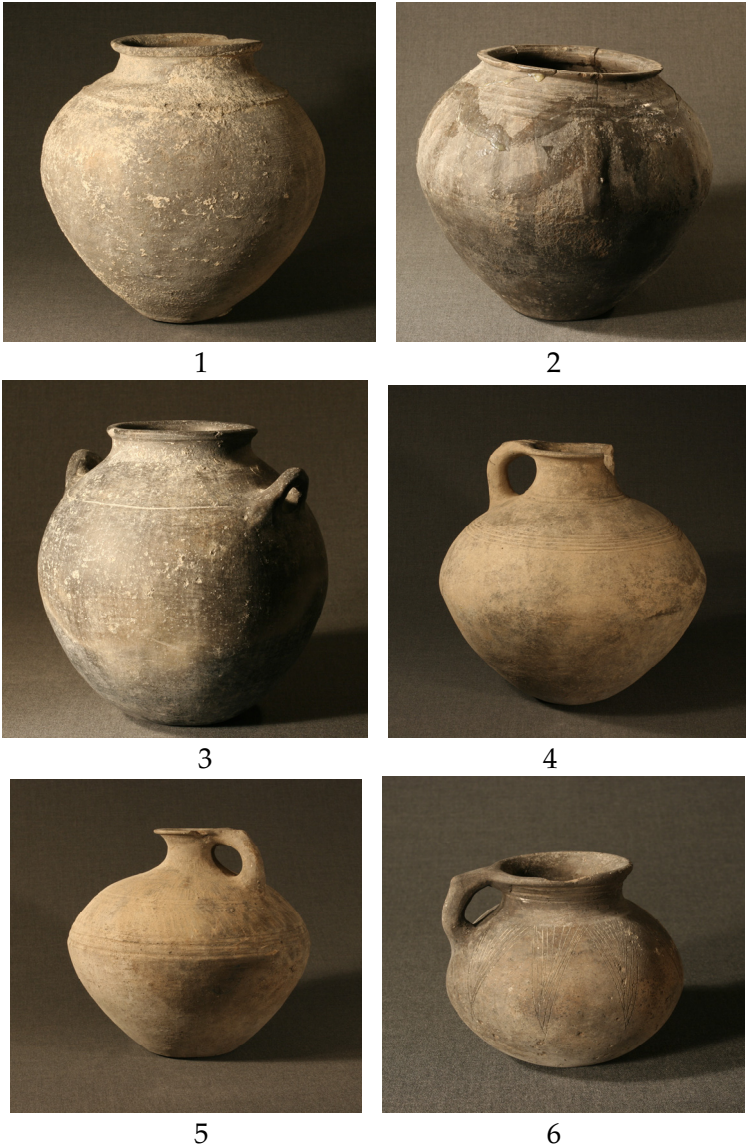

6

Şəkil 173. 1, 3-qazanlar (1-42 №-li qəbir); 2, 4-6-küpələr

Рисунок 173. 1,3-котлы (1-погребение №42); 2,4-6-горшки

Figure 173. 1, 3-cooking pots(1-grave No. 42); 2, 4-6-pitchers

Şəkil 174. 1-3-küpələr (3-32 №-li qəbir); 4-5-bardaqlar (4-3 №-li qəbir; 5-39 №-li qəbir); 6-parç tipli saxsı qab

Рисунок 174. 1-3-горшки (3-погребение №32); 4-5-кувшины (4-погребение №3; 5-погребение №39); 6-сосуд с ручкой

Figure 174. 1-3- pitchers (3-grave No. 32); 4-5-jugs (4-grave No. 3; 5-grave No. 39); 6-a mug-type pottery vessel

1

2

3

4

5

6

Şəkil 175. 1-2, 4-6-iri həcmli küpələr (1-123 №-li qəbir; 2-84 №-li qəbir; 4-117 №-li qəbir); 3-kuzə tipli saxsı qab

Рисунок 175. 1-2, 4-6-кувшины (1-погр. №123; 2-погр. №84; 4-погр. №117)

Figure 175. 1-2, 4-6- big pitchers (1-grave No. 123; 2-grave No. 84; 4-grave No. 117)

1

2

3

4

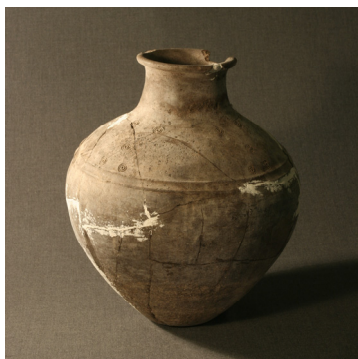
Şəkil 176. Nehrələr: 1-17 №-li qəbir; 2-19 №-li qəbir; 3-22 №-li qəbir; 4-60 №-li qəbir

Рисунок 176. Маслобойки: 1-погребение №17; 2-погребение №19; 3-погребение №22; 4-погребение №60

Figure 176. Churns: 1-grave No. 17; 2-grave No. 19; 3-grave No. 22; 4-grave No. 60

1

2

3

4

5

6

Şəkil 177. 1-küp; 2-küpə; 3-bardaq; 4-6-dopu tipli saxsı qablar (4-50 №-li qəbir; 5-117 №-li qəbir; 6-38 №-li qəbir)

Рисунок 177. Керамические сосуды: 4-погр. №50; 5-погр. №117; 6-погр. №38)

Figure 177. 1-a small-size pitcher; 2-pitcher; 3- a jug; 4-6-a jug- type pottery vessels (4-grave No. 50; 5-grave No. 117; 6-grave No. 38)

1

2

3

4

5

6

Şəkil 178. 1-silindr formalı qab (124 №-li qəbir); 2-4-kiçik həcmli bardaqlar (2-88 №-li qəbir); 5-6-küpələr (5-122 №-li qəbir)

Рисунок 178. 1-сосуд цилиндрической формы (погребение №124); 2-4-маленькие кувшины (2-погр. №88); 5-6-горшки (погребение №122)

Figure 178. 1- cylindrical vessel (grave No. 124); 2-4-small-size jugs (2-grave No. 88); 5-6-small-size pitchers (5-grave No. 122)

1

2

3

4

5

Şəkil 179. 1-76 №-li qəbirdən tapılan saxsı qab; 2-112 №-li qəbirdən tapılmış banka formalı qab; 3-silindr formalı qabın oturacağı (40 №-li qəbir); 4-5-xeyrələr (50 və 85 №-li qəbirlər)

Рисунок 179. 1-биконический сосуд (погр. №76); 2-сосуд баночной формы из погребения №112; 3-цилиндрический сосуд (погр. №40); 4-5-миски (погр. №50 и №85)

Figure 179. 1-a pottery vessel discovered in grave No.76; 2-a biconic vessel found in grave No. 112; 3-a cylindric dish revealed in grave No. 40; 4-5-basins (graves No. 50 and 85)

Şəkil 180. 1-2-boşqab tipli gil qablar (116 №-li kurqan); 3-qazan; 4-5-küçük həcmli küpələr; 6-7-bardaqlar; 8-kuzə (89 №-li qəbir); 9-üçayaqlı gil vaza (111 №-li qəbir)

Рисунок 180. 1-2-сосуды типа мисок (курган №116); 3-котел; 4-5-горшки; 6-8-кувшины (8-погребение №89); 9-ваза (погр. №62)

Figure 180. 1-2-plate-type pottery dishes (kurgan No. 116); 3-a cooking pot; 4-5-small pitchers; 6-8-a jugs (8-grave No. 89); 9-three-legged pottery vase (grave No. 62)

1

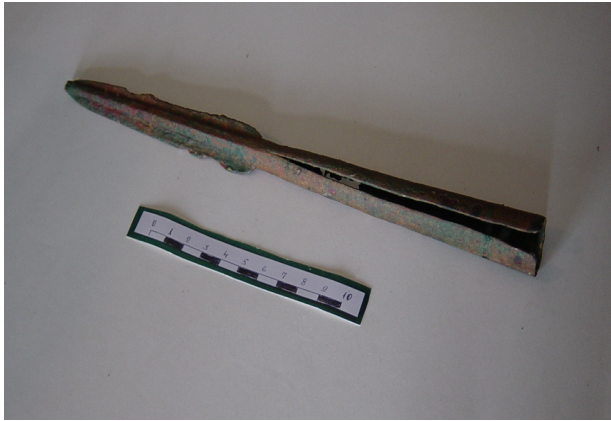

2

Şəkil 181. 1-bardaq tipli gil qablar (116 №-li kurqan); 2-üçayaqlı gil vaza (68 №-li qəbir)

Рисунок 181. 1-кувшины с ручкой (курган №116); 2-ваза (погребение № 68)

Figure 181. 1-jug-type pottery vessels (kurgan No. 116); 2-vase (grave No. 68)

1

2

3

4

5

Şəkil 182. 1-tunc nizə ucluğu (117 №-li qəbir); 2-3-tuncdan hazırlanmış Cənubi Qafqaz tipli xəncərlər (2-27 №-li qəbir; 3-111 №-li qəbir); 4-5-şəbəkəli tunc xəncər başlıqları

Рисунок 182. 1-бронзовый наконечник копья (погр. №117), 2-3-кинжалы южнокавказского типа (2-погр. №27; 3-погр. №111); 4-5-ажурные набалдашники

Figure 182. 1-bronze spearheads (grave No. 117; 2-3- bronzework-South Caucasian-type daggers (2-grave No. 27; 3-grave No. 111); 4-5-latticed bronze dagger heads

Şəkil 183. 1-2-sallaq qanadlı yarpaq formalı ox ucluqları (60 №-li qəbir); 3-4-asma sinəbəndlər (4-61 №-li qəbir); 5-8-zoomorf formalı asma bəzəklər (27 №-li qəbir)

Рисунок 183. 1-2-наконечники стрел (погребение №60); 3-4-подвески – (4- погребение №61); 5-8-бронзовые изделия (погребение №27)

Figure 183. 1-2-hanging winged leaf-shaped spearheads (grave No. 60); 3-4- pendant chest decorations (4-grave No. 61); 5-8-zoomorphic pendant decorations (grave No. 27)

1

2

3

4

5

6

7

8

Şəkil 184. 1-8-tunc bəzək əşyaları (3-7-27 №-li qəbir; 8-26 №-li qəbir)

Рисунок 184. 1-8-бронзовые украшения (3-7-погр. №27; 8-погр. №26)

Figure 184. 1-8-bronze decorative items (3-7-grave No. 27; 8-grave No. 26)

Şəkil 185. 1-diadema (102 №-li qəbir); 2-asma keçi fiquru (60 №-li qəbir); 3-5-düymələr (60 №-li qəbir); 6-7-əqiq muncuqlar (105 №-li qəbir)

Рисунок 185. 1-диадема (погр. №102); 2-зооморфная подвеска (погр. №60); 3-5-пуговицы (погр. №60); 6-7-агатные бусы (погр. №105)

Figure 185. 1-diadem (grave No. 102); 2-pendant goat figurine (grave No. 60); 3-5-buttons (grave No. 60); 6-7-agate beads (grave No. 105)

Şəkil 186. 1-4 əqiq muncuqlar (26, 27, 39, 41, 60, 102 və 106 №-li qəbirlər); 5-6-kaori muncuqlar (41 və 102 №-li qəbirlər); 7-iyənələr (45 və 60 №-li qəbirlər)

Рисунок 186. 1-4-агатовые бусы (погр. №№26, 27, 39, 41, 60, 102 и 106); 5-6-бусы из каури (погр. №№41 и 102); 7-иглы (погр. №№45 и 60)

Figure 186. 1-4-agate beads (graves No. 26, 27, 39, 41, 60, 102 and 106); 5-6-cowrie-type beads (graves No. 41 and 102); 7-needles (graves No. 45 and 60)

NƏCƏF MÜSEYİBLİ
ŞAMİL NƏCƏFOV

ZƏYƏMÇAY NEKROPOLU

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: ***Kamran İbrahimov***
Texniki redaktor: ***Rövşanə Nizamiqızı***

Çapa imzalanmış **03.07.2019**
Şerti çap vərəqi **26,5**. Sifariş № **105**
Kağız formatı **70x100 1/16**. Tiraj **100**

*Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.